

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZNYOLCZADIK KÖTET.

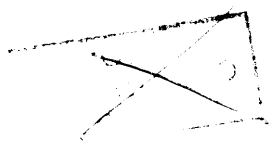
(298. 299. 300. SZÁM)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1901.

2429672

TARTALOM.

CCXCVIII. SZÁM.

	Lap
ROUSSEAU J. J. — Becker Fülöp Ágosttól	1
TANULMÁNYOK A BALKÁN-FÉLSZIGET TELEPEDESI TÖR- TÉNETE KÖRÉBŐL. (II.) — Thallóczy Lajostól	40
BARZELLOTTI KÖNYVE TAINE BÖLCSÉSZETÉRŐL. — Wildner Ödöntől	65
AZ ÉLET ÚTJAI. (IV.) Regény. — Szvjetlov után, oroszról, Ambrozovics Dezsőtől	94
KÖLTEMÉNYEK: <i>Vigasztalás.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Sugarak</i> Germain- Lacour után, francziából — Béry Gyulától	116
KÜZDELEM A MAGYAR LITURGIÁÉRT. — Petroniustól	118
ÉRTESITŐ: Szalay Károly: <i>A magam útján.</i> — Tóth Benő: <i>Mohok és vadvirágok.</i> — Miklós Elemér: <i>Rózsás szalmakalap.</i> — o. — Pischel R.: <i>Die Heimat des Puppenspiels.</i> — h. g. — <i>Nyitllevelek a szerkesztőhöz.</i> I. Kollányi Ferencztől. — II. E-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	150

CCXCIX. SZÁM.

AZ ANTISEMITISMUS LÉNYEGE. — Kozma Andortól	161
RIBOT A TEREMTŐ KÉPZELETRŐL. — Wildner Ödöntől	190
A MAGYAR HONFOGLALÁS KÚTFŐI. (I.) — P. R.	220
AZ ÉLET ÚTJAI. (V.) Regény. — Szvjetlov után, oroszról. Ambro- zovics Dezsőtől	252
KÖLTEMÉNYEK: <i>Koszorú öreg barátom sírjára.</i> Léway Józseftől. — <i>Betelt vágy.</i> — Hatvany Lajostól	271
KINÁL ÉS TANÍT. — Lehr Alberttől	273
A MUNKA. — Concha Győzöttől	303
ÉRTESITŐ: Navratil Ákos: <i>A gazdasági élet elemi jelenségei.</i> — Kármán Elemértől. — Muther Richard: <i>Studien und Kritiken.</i> — t. — <i>Meyers Konversations-Lexikon.</i> — K. Fez. — <i>Új magyar könyvek</i>	319

CCC. SZÁM.

	Lap
ABDURRAHMAN KHÁN, AFGHANISZTÁN URA.—Vámbéry Ármintól	321
AZ IDEALISMUS A XX. SZÁZADBAN. — Marczali Henriktől	345
A MAGYAR HONFOGLALÁS KÚTFŐI. (II.) — P. R.-től	353
A MAGYAR AESCHYLOS. — Csengeri Jánostól	379
A SZERVES TÁRSADALOM-ELMÉLET. — Jászi Oszkártól	396
AZ ÉLET ÚTJAI. (VI.) — Szvjetlov J. V. után, oroszról, — Ambro- zovics Dezsőtől	412
KÖLTEMÉNYEK: <i>Egyedül.</i> — Szaboleska Mihálytól. — <i>Öregség.</i> — Lecky után, angolból, Szász Károlytól	452
OSSIAN HAZÁNKBAN. — Heinrich Gusztávtól	454
ÉRTESITŐ: Máriaffi Dávid: <i>Vásárolt szivek.</i> — 1s.-től. — Erdmanns- dorfer: <i>Mirabeau.</i> — -től. — Mangold: <i>Voltairiana inedita aus dem königlichen Archive zu Berlin.</i> — o.-től. — <i>Levél a szerkesztőhöz.</i> — Kropf Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	469

ROUSSEAU J. J.

Önéletrajzi vallomásaiban, Rousseau a maga természetes valóságában akart embertársai előtt föltünni. Megfogadta, hogy föltár jót és rosszat egyaránt, hogy az utolsó ítélet napján a legfőbb bíró széke elé léphessen, hangosan fölkiáltva: «Ime, így cselekedtem, így gondolkodtam, ilyen voltam». Ezt a szándékát felejtethetlen lapokon valószínűleg meg s élete folyásának eszményi föltüntetésével rávezette korát és az utókort arra, hogy már a fejledező gyermekben és az ifjuban tanulja a férfiút és ennek későbbi munkásságát fölismerni. De az a mellékes czifrázat, a melylyel emlékezetének hézagait kitöltötte, a valóságot sokkal inkább elfedte, mintsem gondolta; sokkal inkább megesalta a mult képeinek távlati eltolódása, mintsem sejtette.

Izzó lelkének fényében nem olyannak látta magát, a milyen volt, hanem a milyennek hitte magát s a milyen szeretett volna lenni és mások előtt látszani. Érdekes, de nehéz s még ma sem befejezett kutatás Rousseau önéletrajzának helyreigazítása s kiegészítése, nem oly czélből ugyan, hogy a vallo-mások költői románczát lecsiszoljuk, hanem, hogy a legnevezetesebb emberek egyikének benső világát és életének s működésének föltételeit megismerjük.

A Rousseau - család Franciaországból származott; 1549-ben, a vallási villongások kezdetén, egyik őse, Rousseau Didier, parcsi könyvkereskedő, Genfbe költözött át, hol korcsmát nyitott; fia timárrá lett, míg a következő három nemzedéken keresztül a család tagjai jómódú órárok voltak. Rousseau Izsák, az író atyja is kitanult órás volt, bár először táncztanítással és utazgatással próbált szerencsét. Mesterségével még azután sem boldogult, hogy Genfben letelepedett s

némi vagyonnal rendelkező sógornőjét nőül vette, miért is első fia születése után ismét útra kelt s öt vagy hat évre Konstantinápolyba ment. Hazaérkezése után 1712-ben június 28-án született Jean Jacquesnak nevezett fia. Anyja, a ki épen rokonainak látogatása alkalmával betegedett le, a szülés következtében meghalt, a beteges gyermek pedig atyjának és nagynénjének gondviselésére maradt.

Habár Rousseau szüleiéről mindig mély tisztelettel s forró szeretettel szólott, nem voltak épen a szigorú kálvinista erkölcsösség mintaképei. Anyja, Bernard Zsuzsánna, jó rokonságu polgári családból származott; de korán elhunyt atyja, sajnos, nem a legjóravalóbb tagjai közé tartozott. A szép és tehetséges leány nagybátyjának házában jó nevelést kapott, a zenéhez is értett, de a kaczérságtól sem volt teljesen ment. Rousseau Izsákban pedig, a ki könnyüvérű, élvezetre hajló, ingerlékeny és czivakodó természetű volt, a családi érzék nem igen volt kifejlődve. Mértéknélküli szigorúsággal váltakozó közönyösségének lehet betudni, hogy idősebbik fia otthagya mesterségét és nyomtalanul eltűnt; a tulhajtott érzelgősség pedig, melylyel az ifjabbik iránt viseltetett, épen nem pótolhatta a czéltudatos férfinevelés jótékony hatását.

Dajkájától, jólelkű nagynénjétől és egész környezetétől elkényeztetve, a vele egykorú gyermekek társaságától megfosztva, Rousseauban nem volt meg ugyan a makacsság és gonoszság, de a rosszul nevelt gyermek összes rossz szokása: csacskaság, torkosság s néha hamisság is. Gyermekevéinek első szellemi tápláléka az anyjáról rámaradt regények voltak; sokszor atyjával együtt annyira belemerült az olvasásba, hogy a fecskék reggeli csicsergése a könyveknél találta s miután azokat fölfalta, épen oly össze-visszában s a gyermeki fölfogásnak épen oly meg nem felelő módon, egymás után kerültek sorra Lesueurtól az egyház és császárság története, Bossuet értekezése a világtörténelemlről, Plutarchos híres férfiak élete, Labruyère, Fontenelle s néhány kötet Molièretől. Rousseau kedélyének gyöngéd, érzékenyebb oldalai így egészen aránytalanul fejlődtek ki; phantasiáját képzelt érzelmek töltötték be s a világnak s az életnek regényes fonák képét rajzolták szemei elé; s a mint tetteinek igazi rugóira nézve megtévesztették, úgy másrészt a szenvedélyek bekövetkező zivatarai számára izgékony elemül szolgáltak, míg puha engedékeny-

sége, a valóságnak rideg tapasztalataival szemben, minden támasz nélkül hagyta.

Nemsokára elvesztette atyját is. Egy alkalommal ugyanis Rousseau Izsák összetűzött Gautier Pierre nyugalmazott lengyel századossal s mivel ezt kardjával megsebezte, a fenyegető büntetés elől berni területre menekült.

Nyonban telepedett le, hol három év múlva újra meg-nősült. A tíz éves gyermek nagybátyja felügyelete alatt maradt, a ki saját gyermekével együtt, Bossey lelkészének gondjaira bízta. A falusi paplakban Rousseau nemcsak idylli nyugalomra és hozzáillő játszótársra, hanem, a mi reá nézve még nagyobb áldás volt, okos nevelőre is talált, a ki jóindulatú komolyságával minden kényszertől való irtózását legyőzte. A gyermekévek derült vigsága azonban az előrehaladó évekkel eltűnt s titokban ébredezni kezdett beteges érzékiségének csirája.

Két boldogságban átélt esztendő után az unokatestvérek a városba tértek vissza; itt volt az ideje, hogy az árván maradt Rousseau számára valami életpályát keressenek. A közjegyzőnél tett sikertelen kísérlet után, egy rézmetszőhöz adták tanulónak. Ekkor közel tizenhárom éves volt. A mesterség tetszett neki, de a mester szigorúsága, az állásából folyó kényszerűség s a nélkülözések, a gondtalan gyermekévek után, súlyosan nehezettek reá s az elkényeztetett gyermek csakhamar igazi kamaszsza lett. Örömet sem a munkában, sem társainak mulatságaiban nem talált; képzeletét csak az olvasás foglalkoztatta, a mire egy kölcsönkönyvtárka tartalma bő anyagot nyújtott neki. Így élt tizenhat éves koráig és ki tudja, nem emberelte-e volna meg magát s nem lett volna-e belőle becsületes munkás, ha szerencsétlenségére egyik vasárnap kirándulásáról ismét nem kapuzárás után jött volna vissza s a büntetéstől való félelem nem vitte volna rá, hogy hazulról eltávozzék és a kalandos élet beláthatatlan esélyeinek tegye ki magát!

Hogy atyját, kinek a bánatpénzt elő kellett teremtenie, elkerülhesse, a szökevény átlépett a savoyai határon s a mint látszik, lépésének szükségképeni következményeivel igen könnyen megalkudott. Vonakodás nélkül fogadta el Confignon határszéli falu plébánosától, kinél kéregetve kopogtatott be, a nemrég áttért waadtlandi származású Warensnéhoz szóló

ajánló levelet, a ki őt Annecyból Turinba küldte, a katechumenek iskolájába. Négy heti oktatás után szakított a calvinismussal s egyúttal otthonával s gyermekévei emlékével is, a nélkül, hogy sorsán ezzel valamit lendített volna. Magára hagyatva bolyongott Turinban, a míg pénze tartott, azután tanult mesterségével próbált szerencsét s végre boldog volt, midőn Vercelli grófné, majd ennek halála után gróf Govone szolgálatába léphetett. Tehetsége a közönséges szolga szerepénél többre érdemesítette; azért ura arra gondolt, hogy családja diplomáciai törekvéseinek alkalmas eszközévé képeztesse ki. Különösen Govone ifjú apát karolta föl s az olasz, majd a latin nyelvre kezdte oktatni. Ugyanez időben nagy hatással volt egész gondolkozásmódjára egy másik, Gaime nevű pap is, ki a grófi háznál nevelősködött s kinek mélyebbre ható befolyása a savoyai vicarius hitvallásaiban nyer visszhangot. Mindez nem akadályozta meg Rousseaut abban, hogy kétes ismeretségeket ne kössön s kedvökért állását el ne hagyja. Haza vágyódott az Alpeseken túl; kalandokról álmodozott, melyekben első sorban asszonyok szerepeltek. Csábítólag intett feléje főleg Warensné képe, a ki már első találkozásukkor teljes bizalmat keltett benne s sorsát még most is részvétellel kísérte. Egy év telt el azóta, hogy ajtaján először kopogtatott, de a fogadtatás épen oly megnyerő, épen oly barátságos volt, mint akkor.

Françoise-Louise de la Tour harminczadik évében volt. Veveyben született s anyátlanul növekedve föl, tizenégy éves korában nőül ment Warenshez, kivel tizenhárom évig élt magtalan házasságban! Élénk iparkodó természete s nagyra vállalkozó szelleme már korán bonyodalmas és kétes üzletekbe sodorták; selyemharisnyaszövő gyárat rendezett be, mely vállalatának sikertelensége vezette, úgy látszik, kétségbeesett elhatározására is. Azon ürügy alatt, hogy fürdőbe utazik, átment a tavon, Victor Amadeus király lábai elé borult és Rossillon de Bernex püspök előtt egyházából kitért. Föltűnést keltő áttérése az elválást vonta maga után. Két éve élt már Warensné Annecyben, királyi kegydíjből, résztvéve a püspök hittérítői munkásságában, a midőn Rousseaut házába fogadta s jóindulatával és szépségével hosszú időre magához lánczolta. Alacsony termete mellett is bájos jelenség volt; varázsa üde arcszínében, nagy szelid két szemében, soha nem szünő

vidámságában és mozgékony életkedvében rejlett. Ki tudja, mi lett volna Rousseauból Warensné nélkül; ki lett volna képes örökké ide-oda csapongó féktelen ösztönének oly mértékben gátat vetni, mint ő, a ki folytonos vonzásával egy pont-hoz kötötte le?

De mi legyen hát most már a fiatal emberből? A családi tanács úgy vélekedett, hogy egészen falusi papnak termett; a seminariumból azonban már három-négy hónap mulva elbocsátották, mint alkalmatlan egyént. Időközben a zene iránt való hajlam és érdeklődés ébredt föl benne; igazi tehetséget árult el; fáradhatatlan pártfogója kieszközölte, hogy fölvehették a székesegyház zeneiskolájába. Az iskola élén egy tehetséges párisi zenész állott, kinek vezetése alatt Rousseau meglepő előmenetelt tanusított. De jött a tavasz s ekkor tanítójának az az ötlete támadt, hogy a husvéti ünnepek elől titokban elszökik — s a székesegyházat énekesek és hangjegyek nélkül nagy zavarban hagyja. Warensné beleegyezésével Rousseau kísérelt szegődött melléje, de Lyonban, egy epileptikus roham alkalmával, cserben hagyta s gyorsan visszafordult.

Anneeyben a házat üresen találta. Az udvar titkos politikai megbízásai, melyekről védencze előtt tüzetesebben sohasem nyilatkozott, Warensné Párisba szólitották, honnan csak a nyár végén nem sok eredménynyel tért vissza. Rousseaura nézve mindez végzetessé vált; idejét a könnyelmű párisi kalandornak, Venture de Villeneuve-nek, és néhány fiatal leánynak, társaságában semmittevéssel töltötte s mivel hirt még mindig nem kapott, Merceres szobalányt Freiburgba kísérte, hol atyja orgonista volt, de csakhamar visszafordult Lausanneba, hogy csodált barátjának nyomdokába lépve, megkísérlte szerencsáját. S tényleg sikerült is neki magát Vaussore de Villeneuve név alatt párisi zeneszerzőnek kiadni és egy merészen odavetett sonatával teljesen nevetségessé tenni. Jobban folyt sorsa Neuchâtelben, hol a télen át zenetanítással foglalkozott; de a kezdetben elért sikert valamely meggondolatlan tettével, melyet közelebbről nem ismerünk, itt is eljátszotta. Így igazán szomorú helyzetben volt, midőn véletlenül megismerkedett egy állítólagos jerusalemi archimandritával, a ki a szent sirra pénzt gyűjtött. Minden szó nélkül tolmácsul szegődött melléje s a jövedelmező utazásban Freiburgon s Bernen keresztül kísérte új urát. Solothurnban azon-

ban a keleten jártas francia követ, Bonac a csalást fölfedezte s mivel Rousseau magát párisinak adta ki, szigoruan kihallgatta, elbeszéltette vele egész élettörténetét s szive megesvén rajta, társalkodóul ajánlotta egyik ismerősének fia mellé, a ki épen most lépett be egy párisi ezredbe.

A hazájához füződő kötelékek meglazultak. Midőn Freiburgba utazott, Rousseau megkísérelte az atyjával való kibékülést, de ez ünnepélyesen kijelentette az elpártoltnak, hogy többé el nem ismeri fiának; hogy a Neuchâtelből küldött kétségbeesett levelére válaszolt volna, az nem bizonyos. Warensné is elkedvetlenítette pártfogójának viselkedése. Így a szegény szökevénynek e legboldogtalanabb évében nem volt más vigasztalója, mint az a két fiatal berni leány, a kikkel egyik reggeli sétáját Vallomásaiban olyan üde színekkel ecseteli.

Büszke remények között gondolt Rousseau Párisra; a város tekintete épen oly kevésbé volt összhangzatban álmoképeivel, mint a hogy az állás, melyet elfoglalt, vágyait kielégítette. Hallja, hogy Warensné visszament Savoyába; egy napon, kedvenz szokása szerint, gyalog, útrakél; az első postaállomásról búcsúzólevél helyett gunyos satirát küld tanítványa fősvény apjának s vidáman tovább vándorol Lyonig. Míg itt tartózkodott, ismét megszorult és örülnie kellett, hogy véletlen szerencse következtében hangjegyirással könnyíthetett helyzetén, várva a híreket.

Warensné Annecyból már Chambérybe költözött, hol egy komor, rossz berendezésű házban lakott, de Rousseau azért boldog volt, hogy közvetlen közelében maradhatott. A kataszteri hivatalnál csináltak neki helyet s kezdetben egészen jól folyt az irodai munka; egy ideig majdnem kizárólag arithmetikával és rajzolással volt elfoglalva. E mellett a szórakozás sem hiányzott; nevelő anyja vendégszerető házában gyakrabban megfordult néhány zenekedvelő, kiknek társaságában Rousseau vagy az énekes, vagy a karnagy szerepét vitte. Egyik kisebb betegsége alatt hozzáfogott Rameau összhangzattanához is. A művészet így lassanként teljesen elvonta hivatásszerű foglalkozásától, annyira, hogy végre környezetének ellenszegülését legyőzve, állását otthagya, hogy egészen a zenére adhassa magát. Hogy magát tovább képezze, Besançonba ment Blanchard apáthoz. A hires zenész, a ki ép ekkor

Párisba készült, hol a királyi zenekar vezetését kellett átvennie, megígérte az új Orpheusnak, hogy legkésőbb két év múlva fölveszi a karba; addig is igyekezék magát különösen a zeneszerzésben tökéletesíteni, mihez legtöbb tehetsége van. Rousseaunak az volt a szándéka, hogy időközben énekórákat ad, de visszatérését egyre halogatta, mígnem az utána küldött holmijában talált gyanus röpirat gyors elhatározásra bírta. Hogy az utazás és a hivatásváltoztatás okozta veszteségét pótolja, az ekkor huszonegyéves ifjú lépéseket tett atyjánál anyai öröksége ügyében, de ezúttal minden siker nélkül. Az énektanítás ellenben jól jövedelmezett neki. A tanításban saját módszerét s meggyőződését követte. Női tanítványokban nem volt hiány, de a különféle csábításokban sem, a mint Vallo-másaiban meséli. Vágyai azonban más irányba terelődtek.

Jóltevője házában meglepő fölfedezésekre jutott. Warensné mindenésével Anet Claudedal a legbensőbb viszonyban élt; az összekocczanások mindig gyakrabban fordultak elő; egyszer a czivakodás oly hevessé vált, hogy Anet Claude meg akarta magát mérgezni. Anet Claude Rousseaunál hat évvel volt idősebb; nagybátyja kertész volt Warens bárónál; az ifjú a bárónéval egy időben hagyta el Waadtlandot s tért ki, valószínűleg szerencsétlen szenvedélyétől vezetve. Rousseau előadása szerint Warensnét nem szerelme és szenvedélye csábította; rajta az érzékinek nem volt hatalma. Megfontolásból adta magát oda, hogy védenzét más egyéb kísértésektől megóvja, úgy vélekedve, hogy fölényénél fogva sikerül neki a sajátságos hármass viszonyt békés egyetértésben fön-tartani. Nem igen valószínű azonban, hogy Anet Claude ezt az osztozkodást oly könnyű szívvvel viselte; talán több része volt az emésztő bűnnek korai halálában, mint az Alpeseken való állítólagos meghülésnek; hisz a virágok, a melyeket Rousseau említ, nem is nyílnak abban az évszakban.

A genfi apostata tehát oltalmazójának szerencsés szeretőjévé és jobb kezévé lett. Abban azonban csalódott, ha azt mondja, hogy vagyoni állapota az ő kezelése alatt különösen gyarapodott. A cselszövényeket, melyekkel a vállalkozó szellemű nőt egyesek behálózták és a pénzt a zsebéből kicsalták, megakadályozni nem tudta. E fölötti boszúságában gyakran teljesen czéltalan utakat tett Nyonba, Genfbe vagy Lyonba. Ez alkalommal ismét érintkezett családjával, s bizonyos ön-

érzettel mutathatott most már magára, mint a ki szerencsését saját maga alapította meg. Vele született szenvedélye a könyvek iránt olvasott barátnéjának vezetése alatt komolyabb irányt vett. Bayle kritikai szótára, Voltaire levelei az angol philosophiáról, Baille szépirodalmi ujdonságai gondolkodásra ösztönözték s írói hajlamait mindinkább fölébresztették. Művelt barátjaival való érintkezése szintén fejlesztőleg hatott reá. Warensné azt szerette volna, ha az orvosi pályára lép, de erről Rousseau mit sem akart hallani. Lelkében megérlelődött a vágy a philosophiai és széptudományi foglalkozás után. Írói képességéről épen oly jó véleménynyel volt, mint erkölcsi jelleméről. Ezért leginkább titkári vagy nevelői állásra vágyakozott valamely előkelő családnál. Nevelési rendszere készen volt és saját magán kipróbálva. Legjobb szeretett volna természetesen egész életében jóltevőjének közelében maradni.

Már öt évig tartózkodott Chambéryben. Meggondolatlan kicsapongásai énektanítói működésében nagyon megrövidíthették; anyagi helyzete épen nem volt valami fényes. Szerencséjére most sikerült neki anyai örökségéhez hozzájutnia. Adósságainak kifizetése után gondviselő anyjának még körülbelül 2000 livret adhatott át megőrzés végett. Kevéssel ezelőtt baleset érte: egy lombik a szeme közé durrant és egy időre fülgyógyulását képtessé tette és látási képességét is veszélylyel fenyegette. Most tapasztalta Rousseau, hogy mily mulékony szerencse az, mely emberi szenvedélyeken épül föl. Egykor ő lépett Anet Claude helyébe, most neki kellett egy ifjabb és virulóbb vetélytárs előtt meghátrálnia. Wintzenried, ki szintén kitért waadtlandi volt s jó családból származott, már előbb védenceze volt Warensnének s egész haláláig jobb keze s nagy-szabású gyári vállalatának felügyelője és intézője maradt.

Rousseau neurastheniában szenvedett. Vértódulásai, szívdobogása és füleinek zugása következtében azon gondolatra jött, hogy szívpolypja van. Montpellierbe akart menni és orvoshoz fordulni: senkisémet tartóztatta. Ha Rousseau ki akarta verni gondolatából mindazt, a mi vele történt, úgy erre jobb alkalma nem lehetett, mint Larnage asszonynyal való szerelmi kalandja, mely Grenoble és Bourg-Saint-Andéol között, útközben játszódott le. Montpellierben az orvosok valami sok gyógyítani valót nem találtak ugyan rajta: mégis hosszantartó gyógykezelésnek vették alá. De Savoyát és a boldog

szerelem napjait nem tudta elfeledni. Leveli telve vannak szenvedélyes esengésekkel, de Warensné határozottan kifejezett akarata távol tartja; igéri, hogy mindenben engedékeny lesz, mindent türelemmel visel. Csak a tavasszal sikerül neki az engedélyt a visszatérésre kieszközölnie s még két évig élt ezután urnője mellett, de nem oly idylli falusi életet, minőről a Vallomások szólnak, hanem a benső meghasonlásnak, elhagyatottságnak, megalázásnak, a pillanatnyilag megnyilatkozó önérzetnek s majd ismét a töredelmességnek és megalázkodásnak éveit. De ha ezek az évek nem is voltak az örömmek és élvezetek évei, nagy hatással voltak arra, hogy Rousseau-ban a gondolkodó és író kifejlődjék.

Távolléte alatt Warensné Wintzenrieddel együtt egy kisebb falusi jószágot bérelt ki, melyet, mivel lakásra alkalmas nem volt, a Chermellesvölgyi kies fekvésű szőlőházért cseréltek el. Itt a falusi visszavonultságban Rousseau, ha szenvedélyének heve lecsillapult, teljesen tanulmányainak élhetett; itt mélyedt bele a moralistákba, Montaigne, Pascal, Labruyère irataiba; itt lelkesül Plato köztársaságáért, olvassa a modern philosophusokat: Descartesot, Malebranchet, Lockeot, Leibnizet s tanulmányozza az új világrészeket: Newton, Fontanelle, az államtudományokat: Pufendorf, Shaftesbury és Grotius műveiből s foglalkozik e mellett még a latin nyelvvel, algebrával, geometriával és physikával. Szelleme még nem volt elég érett arra, hogy az egyes rendszereket kritikailag megrostálja; egyelőre még csak magába szívta az egyes eszméket összes ellenmondásaikkal együtt; anyagot gyűjtött, a melyet lelkében csendes álmódzásai, magányos elmélyedései alatt, vagy séták és utazások alkalmával dolgozott föl. Ugyanez időben többféle, részint prózában, részint versben irt munkát tervezgetett; elkészített egy dalművet és *le Verger des Charmettes* című versével a nyilvánosság elé lépett.

Hosszú ideig azonban az eddig folytatott élet nem tartatott. Rousseau huszonnyolczadik évét fejezte be, midőn megfelelő állásra jutott Lyonban, mint Mably főhadbíró gyermekeinek nevelője. Föladata nem volt könnyű s *Emil* szerzőjének minden elmélete ellenére e kísérletnél kudarcot kellett vallania. Nevelési rendszerében az erkölcsi képzés a fődolog, magában álló föladat volt; a tananyagot az autodidaeta nem tekintette a leghathatósabb nevelői eszköznek, hanem

csak a későbbi életre többé-kevésbé hasznos ismerettömegnek. De épen az erkölcsi neveléshez hiányzott a tanítónál a türelem, a lelki nyugalom és a társadalmi ügyesség; s hiányát érezte a szülők nyomatékos közreműködésének is, a kik természetes tekintélyöket s gyermekeik gyengédségéből s elfogulatlan viselkedéséből fakadó örömeiket nem igen voltak hajlandók föláldozni.

Egy év mulva Rousseau otthagyta nevelői állását s több tapasztalattal gazdagodva, visszatért Savoyába. A honvágy még mindig vonzotta a meghitt hely felé, de a letűnt napokat már nem varázsolhatta vissza. Warensné megöregedett s folytonosan gyengélkedett. Néhány hét mulva Rousseau ismét elhagyta Charmettest új tervekkel jövődjére nézve. A zenei hangjegyeknek egy sajátos rendszerét találta föl s azt hitte, hogy ezzel Párisban hirt és gazdagságot szerez. Útközben hosszabb ideig időzött Lyonban, hol több előkelő ismerőse volt, kiknek elismerő nyilatkozatai bizalmat keltettek benne az iránt, hogy tehetségével egyik nagyobb színpadon kísérletet tegyen: a Mably-család érdekes ajánlatokkal látta el. Távozása előtt szerelmi ügyét igyekezett elintézni; utolsó itteni tartózkodása alatt ugyanis beleszeretett egy fiatal leányba, Serre kisasszonyba; most bevallotta neki szerelmét, de ez hidegen elutasította.

1741 őszén történt, hogy Rousseau másodszor érkezett Párisba. Ajánló leveleit azonnal fölhasználta s két hónapi fáradozás után Réaumur közvetítése következtében engedélyt nyert, hogy emlékiratát a tudományos akadémia ülésén fölolvashassa és védelmezhesse. Arról volt szó, hogy a hangjegyeket számokkal jelöljük meg, melyek megadják a hangoknak az alaphanghoz való viszonyát. A kísérlet nem volt valami föltétlenül új s használhatósága későbbben, főleg a népdalnál tünt ki, a nélkül azonban, hogy a hangjegyeket a használatból kiszoríthatta volna. Rousseau teljes eredményre számított, de a megérdemlett elismerés mellett ellenvetésekkel, aggodalmakkal találkozott, melyekre nem volt elkészülve. Iratát átdolgozta s a modern zenéről szóló értekezésében tette közzé, mely azonban a kiadás költségeit sem fődözte. E közben Rousseau a kiváló írók egész sorával ismerkedett meg, így Fontenellel, Marivauxval, Diderotval. Magasrangú nők érdeklődtek az eredeti és tehetséges zenész iránt; ezek fáradozásá-

nak köszönhette, hogy elnyerte a titkári állást Montaigu grófnál, a kit nem régen neveztek ki velencei követnek.

Kerülő uton, Chambéryn át, ment Rousseau új helyére, hol sok munka várt rá, mert a gróf még e követség jelentéktelen ügyeit sem volt képes elintézni. Rousseau ennek következtében egy követségi titkárnak összes munkáit végezte; szorgalmasan dolgozott és a velencei francia colonia szeretetét egészen megnyerte. Urával azonban hamar surlódása támadt s tizennégy hónap múlva oda fejlődtek a dolgok, hogy teljes meghasonlásban váltak el egymástól. Ha Rousseau szerfölötti érzékenységét tekintetbe vesszük is, még akkor sem kételkedhetünk abban, hogy a tehetetlen, durva, kiméretlen Montaigu igazságtalan volt iránta. Fölháborodva ment Rousseau Párisba, hogy az egyenetlen harcban ügyét a minisztérium előtt megvédje s hogy, ha lehetséges, hátrálékban levő fizetését kieszközölje.

Kísérleteinek sikertelensége ellenére az utolsó vándorévek Rousseaura nézve igen nagy jelentőségűek voltak. Lyonban, Párisban, Velenczében sűrűn látogatta a színházakat és zenei előadásokat s megtanulta összehasonlítani a francziák és olaszok művészi alkotásait. Ízlésének köre ezzel tetemesen kiszélesedett. Saját alkotásainak akadtak hozzáértő megbíráói; első sorban irányának hiányaira figyelmeztették és ő sem a fáradságot, sem a munkát nem restelte, hogy finom érzékű kortársai követeléseinek megfelelően. A kiváló körökkel való érintkezés merev és emberkerülő természetét lágyabbá tette; a bölcseséget most már nem tartja összeférhetetlennek az élet örömeivel és szórakozásaival; választékos megjelenésre, finomabb társadalmi modorra törekszik, sőt részben elsajátítja környezetének cynismusát is; csak a világfi könnyűvérű előkelősége hiányzott belőle, hogy regényes érzélességének e megtagadása kedvesnek tünjék föl.

E tulajdonaival Rousseau csakhamar otthon érezte magát a magasabb pénzvilág köreiben, hová hazatérte után mint Rameau versenytársa bejutott. A főbérlő de la Popelinière egy hősi balletet hozat vele színre szalonjaiban; Richelieu herceg, miniszter korában, azzal bizza meg, hogy Voltaire és Rameau egy dalművét dolgozza át a fontenoyi győzelem ünnepére. A francia dalmű atyjával való surlódásai csakhamar elidegenítették Rousseaut e körtől s arra birták, hogy

Dupin főbérlő házába költözzék. Itt újra a titkári teendőket látta el Dupinné és mostoha fia Francueil mellett, ki kedvesének, a könnyelmű d'Epinaý feleségének házába vezette be. Chenonceaux várában és a chevettei birtokon Rousseau a nagy urakkal egy lábon élt. A szíves fogadtatásért zeneszerzeményeivel és vigjátékokkal adózott, melyeket Mariveaux ízlése szerint élénk humorral vetett oda s melyek tetszetek is, mivel a színi előadások a társaság legkedveltebb szórakozásai közé tartoztak; elősegítették a szerelmesek egymáshoz való közeledését s az átélt nehéz órákért vigaszt, kárpótlást nyújtottak.

Mialatt Rousseau az élénk s mozgalmas nagyúri életbe magát kedvére beleélte, az alatt egészen új természetű gondja támadt. Nemsokára, hogy Párisba visszaérkezett, egy viszony kezdett, a mely, mint mondja, azt az egyetlen igazi vigasztalást nyújtotta neki, mely nyomorúságának enyhítésére az égtől neki osztályrészül jutott. A vendéglőben, a hol lakott, szolgált a huszonnégy éves, egyszerű, műveletlen Levasseur Terézia, kit a vendégek kedvvel használtak élceik czéltáblájául. Rousseau pártját fogta, közelebbi viszonyba lépett vele s az ő társaságában keresett kárpótlást Warensnéért, már a mennyire az ily tudatlan lélek a művelt nőt pótolhatta. Annyi azonban bizonyos, hogy nyugtalan természetére ez a viszony csendesítőleg hatott s biztosította munkássága számára a nyugalmat. Kezdetben azt hitte, hogy nevelő hatással lesz rája, de a leány lelke minden műveltség előtt zárva maradt; soha sem tanult meg tisztességesen beszélni, sem írni, sem számolni; hatalmas pártfogóival együtt, maga a kedvese is nem egyszer mulatott értelmetlen beszédjén. De azért úgy Terézia, mint családja, mely nem sokára egészen Rousseau nyakába akasztotta magát, teljesen uralkodott fölötte s minél gyanakodóbbá lett környezete iránt, annál inkább hallgatott besugásaira s annál több tért engedett elhatározásainál cseliszövényeinek és mendemondáinak. A házasságot, mint valamely természetellenes békót, a genfi philosophus elvetette; úgy vélekedett, hogy az együttélés tartósságát a maradandó vonzalomnak kell biztosítani. A viszony szerencsétlen gyümölcsei számára pedig, kik el nem maradtak, nem tudott más gondozást találni, mint a lelenczházat. Ötször tette meg az évek folyamán e szomorú útat törhetetlen elhatározással.

Vigaszt azon mentegetődzésben talált, hogy a nyilvános nevelés, melyre gyermekeit bizta, kevesebb hátránnyal lesz rájuk azon hatásoknál, melyeknek a szülői háznál voltak kitéve.

A kor ifjabb írói közül legszívesebben kortársával, Diderotval érintkezett; vele beszélte meg egy irodalmi lapnak soha meg nem valósított tervezetét, a melynek első számába szánta Rousseau a saját magára vonatkozó szeszélyes gúnyiratát. Az ő révén ismerkedett meg d'Alembertrel, a nagy *Encyklopaedia* társkiadójával. Diderot és d'Alembert éppen most fogtak hozzá a fölvilágosodás óriási munkájához, melynek az volt föladata, hogy az emberi szellem vívmányait, az elért magaslaton, összefoglalja. Rousseau vállalkozott, hogy a zene történetéről és elméletéről szóló czikkeket megírja. Mint egy kétségbeesett, úgy fogott a munkához, melyhez az erőt a Rameau iránt táplált gyűlöletéből merítette; igaz, hogy el kellett tűrnie, hogy a kiadók egyes támadásait enyhítsék, de mindezt böven kárpótolta az az elismerés, melylyel a kötet előszavában d'Alembert róla megemlékezett.

E közben tudniillik bekövetkezett Rousseau szellemi életében az az átalakulás, mely lehetővé tette egyéniségének, lángeszének teljes kibontakozását s nevének halhatatlanságot szerzett; megtalálta a Damaskusba vezető utat. Történt pedig ez 1749-ben. Diderot-t a vakokról írt levele miatt Vincennesben bebörtönözték, Rousseau délutánonként meglátogatta. Egyik napon, hogy a nagy forróságban lépteit lassítsa, a *Mercur de Francet* olvasta; egyszerre szemébe ötlük a dijoni akadémia pályakérdése: Mily hatással volt a tudományoknak és művészeteknek fejlesztése az erkölcsök nemesítésére? Ez volt a kérdés. Lelkében hirtelen világosság támadt. A föltóduló eszmék ellenállhatatlan s mámorító hatása alatt térdre rogyott, s midőn kábultságából magához tért, mellénye nedves volt a könnyektől, melyeket öntudatlanul hullatott.

Mily hatással volt a tudományoknak és művészeteknek fejlesztése az erkölcsök nemesítésére? Ha Rousseau Franciaországra tekintett, mely az európai műveltségben vezérszerepet játszott, a társadalmi finomság legmagasabb fokát látta maga előtt, melyet egy nemzet valaha elérhetett. De a társadalmi formák keresett udvariassága nem volt-e a rideg önzés pusztá takarója? Hová tűnt az érzelmek természetessége, hol maradt az őszinteség, mely nélkül nincs biza-

lom, sem barátság. A tudásnak és ízlésnek eme virágzása nem volt-e pusztán elpalástolása a legszázalomra méltóbb gyengeségnek kifelé és a legnyomasztóbb szolgaságnak befelé? Az ókori népek példája nem azt mutatja-e, hogy a műveltség legmagasabb föllendülése egyuttal a politikai és erkölcsi hanyatlás kezdetét jelenti? Nem a tudományok és művészetek ápolása s az általok létrehozott fény és pompa teszik a nemzeteket nagygyá, hanem az erény ápolása. Azért azt kellene Istentől kérnünk, hogy vegye el ismét tőlünk az értelmet és finomságot s adja vissza helyette a tudatlanságot, ártatlanságot és szegénységet, a melyek egyedül boldogíthatnak.

Diderot helyesléséből bátoritást merítve Rousseau a föltett kérdést ily értelemben fejtette ki s munkája nemcsak jutalmat nyert, hanem szerzőjét eddigi szerény állásából egyszerre kiemelte s úgy állította oda, mint eredeti gondolkodót és lángelméjű, ékesszavú író. Csalódnánk azonban, ha azt hinnők, hogy műveltségellenes kifakadásai pusztán paradox állításokkal való játék voltak. Komolyságukat megmutatta az a polemia, melyet a megjutalmazott mű maga után vont s a melybe Szaniszló lengyel király és lotharingiai herceg is bele vegyült. Rousseau tételeit az utolsó következményekig kifejti. Ellenei állításaival szemben azt hozza föl, hogy az erkölcsök hanyatlása a tudományok és művészetek ápolásától elválaszthatatlan, mivel mindkettő ugyanazon forrásból ered, azon boldogtalan ösztönből, hogy az ember magát kitüntesse; hiúság és dölyfösség teremtették meg az emberek közt az egyenlőtlenséget; ez pedig maga után vonta a gazdagságot és elriasztotta az erényt. Az emberek természet szerint jók. Minő bűnös hajlamuk is lehetett volna mindaddig, míg csak oly szükségleteik voltak, melyeket maga a természet elégít ki? Csak a tulajdon megteremtése hozta magával az emberek között a kölcsönös szolgaságot és az ezt követő bűnöket.

Rousseau ez eszmével kihívta századat s könnyen megérthetjük, hogy hatalmas visszhangra találtak; mert azzal, hogy az ember tudásvágyának és művészi érzékének értéktelenségét és a társadalmi műveltség ürességét hirdeti és a természetes érzelmekhez s az erényhez, a megelégedéshez és igénytelenséghez való visszatérést hangoztatja, szószólójává lesz a felsőbb osztályoktól elfelejtett népek, a mely a finomabb műveltség előnyeit nem érezte s a gazdagság s korlátlan államhatalom

súlya alatt nyögött. Hisz ő maga kísérlette meg, hogy magát a főúri körök szellemébe és modorába beleélje; a vidéki élet egyszerű viszonyai közül jutott a rengeteg Párisba, föllép mint föltaláló, művész és író, de szívét kielégíteni nem tudta. A szalonokban idegennek érzi magát, a falusi élet, a magányosság örömei után vágyódik; hosszú gyaloglások, zavartalan álmódosítások voltak barátai; meghatottan tud örülni a nép ünnepi kedvtelésein; belevegyül vasárnapi, mérsékelt falusi élvezetek közt lefolyó korecsmái mulatságaiba; szereti a gyermekeket s rajong a barátságért. Mindenről lemondott, hogy nyugtalan lelkének vágyait követhesse; micsoda kárpótlást nyújtott neki ezért a társadalom? Szorúlt, függő állásban volt, vadházasságban élt egy szellemileg korlátolt egyénnel, gyermekeit a lelenczházba vitte. És még nagyobb nyomort és megaláztatást látott az erény utolsó menhelyében, a paraszt kunyhójában. De ki volt mind ezeknek a ferde állapotoknak az oka, ha nem azok, kik mindenben bővelkedni mertek, míg másoknál a szükséges dolgok is hiányoztak!

A pályamunkának nem várt sikere Rousseau lelkét állandó magasztos érzélemmel töltötte be, mely eszméinek és érzelmeinek fokozódó forrongásából és erkölcsi ujjászületésének tudatából fakadt. S hogy ennek az ujjászületésnek külsőleg is kifejezést adjon, megváltoztatta életmódját, egyszerűebben ruházkodott, órát, kardot, kézelőt nem hordott; visszautasította a jövedelmező állást, melylyel Francueil megkinálta s hangjegyek leírásával foglalkozott, hogy mint munkás saját keze munkája után éljen meg. Ily módon függetlenné lett embertársaitól és véleményöktől s teljesen az igazság szolgálatába állhatott. Bensőleg is megváltozott. Ha atheista barátainak érvelései eddig gondolkodóba ejtették, ezentúl határozottan elutasította azokat és arra törekedett, hogy az erkölcsi világrendről való meggyőződését kizárólag a benső érzésre alapítsa s így foglalja rendszerbe.

E közben Rousseau sem barátaival, sem a művészettel, melyet oly hosszú ideig ápolt, nem szakított, sőt épen most vívta érték azt a harcot, a mely még több port vert föl, mint az 1750. évi pályamunka. A szeretet a zene iránt volt az a kapocs, mely Rousseau és a tíz évvel fiatalabb Grimm között a baráti viszonyt szorosra fűzte. A dicsvágyó német, a ki egy protestans lelkésznek volt fia és a lipcei egyetemen Ernesti

és Gottsched hatása alatt nyerte kiképeztetését, mint a szászgothai örökös herceg fölolvatója jött Párisba. Hazájából az olasz zene iránt táplált osztatlan lelkesedését hozta el magával, míg Rousseau még mindig a francia zenei drámát védte mythologiai csodás világával, szabadabb szerkezetével és művésziességével összhangzatával. Az élénk eszmecsere mindkettőre jó hatással volt s föltüzeltelte harczvágyukat. Grimm első sorban a francia operaszöveg gyengéit támadta meg és az értelmetlenséget, melylyel a zeneszerzők fölhasználják. Rousseau egy malitiosus levéllel pártjára állott. Szívesen látott szövetségesként csatlakozott hozzájuk az az olasz csapat, melyet az opera épen most szerződöttetett s a mely a párisiakat először ismertette meg az opera buffóval és Pergolese s egyéb mesterek műveivel. Rousseau természetszerűleg osztozkodott abban a lelkesedésben, mely egész Páris magával ragadta; teremtő ereje megnyilatkozott és néhány hét alatt készen volt a *Falusi jó*s szövege és zenéje. Úgy az udvar, mint a főváros lelkes elismeréssel jutalmazta; mindenkinek szívéhez szóltak az igénytelen dallamok, mindenki csodálta a szövegnek és zenének teljes összhangzatát s a fölhasznált eszközök egyszerűségét. A siker hatása alatt egy régi vígjátékát, a *Narcissust* vette elő, de csakhamar arról kellett meggyőződnie, hogy nem életképes; jobban sikerült az egyházi zene terén tett kísérlete, melyhez az alkalmat Cafarelli föllépése szolgáltatta.

Ezalatt az olaszok szereplését kísérő érdeklődésből komoly harc támadt; a királyné páholya alatt a bölcsekedők harczias pártja sorakozott és, a mint történni szokott, tünető eljárásával a Lullisták és Rameauisták ellenséges tömörülését idézte elő. Egész Páris bele vegyül a küzdelembe; az egymást érő röpiratok nyilakként röpültek egyik párttól a másikhoz; a harczosok élén Grimm küzdött csehbródi Waldstörchel Nepomuk János álneve alatt. Oly nagy volt az izgalom, hogy a legfontosabb politikai eseményeket is figyelmen kívül hagyták az emberek. Rousseau is támadólag lépett föl. Most benső ösztöne arra hajtotta, hogy rendezze és tegye közzé a közelmúlt hónapokban szerzett gondolatainak eredményét. E célra szolgált a francia zenéről írt levele, melyben tagadja, hogy a francziáknak általában volna vagy lehetne saját zenéjük, mert a francia nyelvnek nincsenek sem csengő hangzói, sem állandó szótagtartama, sem határozott szóhang-

súlya, mely hiányokon a zenészek csattanós hangokkal, mesterséges cifraságokkal s túlságos hangszerkísérettel és a vezénylő pálczával való hadonázással igyekeztek segíteni elannyira, hogy a francia opera nem más, mint lárma és kiabálás. Az olasz nyelvben ellenben megvan a festői hangzatoságnak és a rhythmusnak minden előnye; és nemcsak ez, hanem az olasz művészek érvényre juttatták a dallam egységének elvét is és épen az összhangzat észszerű korlátozásával tudtak a kedélyre hatni. E levél a fölháborodás egész zivatartát támasztotta föl Rousseau ellen, ez ellen az allobrox ellen, ki magát a francia művészet bírálójául föltolta; ötvennél több czáfolat jelent meg ellene, melyek különöz sajátágaiban elég anyagot találtak a gúnyolódásra; az opera igazgatósága megvonta tőle a szabadjegyet, melyhez szerződéses joga volt; Rameau, a kit személyesen érintett a dolog, maga is a küzdőterre lépett, de Diderotban és d'Alembertben heves ellenfelekre akadt.

Tizenkettőnél több esztendő mult el azóta, hogy Rousseau szülőföldjét nem látta; kettős örömmel ragadta tehát meg az alkalmat, melyet régi barátja és földije Gauffecourt nyújtott neki, hogy Páris növekvő zajától meneküljön és társaságában Genfbe utazzék. Lyonból Rousseau Teréziával együtt, a ki elkísérte, Chambérybe sietett; ismerte a szorult helyzetet, melyben egykori pártfogója élt; csak nemrég is segélyt küldött neki. Warensné Rousseau eltávozása után nagyszabású vállalkozásokba kezdett; szappangyárat állított föl, bérbe vette a felső Maurienne ércztelepeit, edényöntő műhelyt rendezett be s megszerezte a kőszénbányászat monopoliumát; élén állott egy részvénytársaságnak, melyet évek óta már csak a legkülönbözőbb úton-módon tudott a bukástól megmenteni. A legjobb akarattal sem lehetett rajta segíteni; Rousseau kénytelen volt őt sorsára bízni, melylyel, folyton növekvő testi szenvedései ellenére, még nyolcz éven keresztül küzdött, újra és újra elbukva, de magát soha meg nem adva.

Rousseau a visszatérő száműzött túlradó érzelmével üdvözölte Genfet; ez érzelmét még csak fokozta a város minden rendű lakossága részéről tapasztalt szives fogadtatás; a korlátot, mely szülővárosától elzárta, sietett lerontani: visszatér atyáinak vallásához, mire újra fölveszik a polgárok sorába.

Hogy a hírneves férfúnak e lépését lehetőleg megkönnyítsék, az ünnepélyes szertartásokat elhagyták.

Rousseau egy kész iratot hozott magával, melyben a dijoni akadémiának újabb pályakérdését fejtette ki. Tárgya az emberek közt levő egyenlőtlenség eredete volt. Értekezését a saint-germaini erdőben szerkesztette meg. Benne az őserdők emberiségének képét rajzolja meg, a mint az a természet kezéből romlatlanul kikerült, testileg épen, a vadonban folytatott élettől megacézolva, csak a pillanatnak élve és csak oly szükségleteket ismerve, melyek a természetes ösztönökből erednek, szenvedélyektől menten, mivel természetes ösztöneinek kielégítését semmi sem akadályozza, a jó és rossz tudása nélkül, de egyúttal gonoszság nélkül is, mivel az önföntartás ösztöne mellett lelkébe van oltva a veleszületett szánalom érzete is; minden egyes ember elegendő magának és a meg-egyező életmód s folytonos gyakorlás mellett a kor, testi erő és egészség természetes egyenlőtlensége is eltűnik. Akár történetileg egykor megvalósultnak, akár pedig csak hypothesisnek vesszük az emberiségnek ez állapotát, azt mindenesetre boldog állapotnak kell tartanunk, melyből az ember a benne rejlő fejlődési képességei ellenére sem lépett volna sohasem ki, ha idegen ösztönzés erre nem készíti. Csak a tulajdon megszerzése alapította meg a társadalmat. Midőn az emberek közös vállalatra vagy védelemre egymással egyesülni kezdettek, találták föl az eszközöket s építettek kunyhókat; a közös hajlékban jött létre a család és a szokás új szükségleteket teremtett, melyek az egyesülést megerősítették s megszülték a kölcsönös becsülést, az önérzettel és a sérelmek iránt való érzékenységgel. A közös munka még nem volt munkafölosztás, mindenki elégséges volt magamagának; a vademberek állapota ez, mely állandóvá lehetett volna. Csak a midőn a mesterségek előállottak, mindenekelőtt a földművelés és az érzekovácsság, lett egyik a másikra utalva; a vagyon gyarapodott s a föld művelése a birtoklás jogát hozta magával; az erősebb és ügyesebb csakhamar a gazdagabbá is lesz; a nyereségvágy az ember összes erőit megfeszítette, a hatalmasabb uralkodott a gyengébb fölött és saját érdekében kizsákmányolta. Föltámadt a mindenkinek részéről mindenki ellen folytatott harcznak a veszélye, melyben a kisebbek nagyobb száma az egy nagyobb ellen szövetkezhetett; hogy ezt meg-

akadályozza a birtokos, a birtoknélkülieket a jogok rendezett védelmének előnyeivel ámitotta el. A társadalom állammá alakult és a törvények egyes dűsvágyók érdekében az emberiséget örökös munkára, rabszolgaságra és szegénységre ítélték. A vallás szentesítésével megerősítve kifejlődtek az államforma különböző fajai, a köztársaság erényével, az egyeduralkodó fényével. Még szabadságát is föláldozta az elvakított ember és a leglealázóbb és legnehezebb szolgálatokat megtiszteltetésnek vette; végre pedig az erkölcsiség magasztos törvénye is megtanult hallgatni a zsarnok előtt.

E fejtegetések, melyeknek ez alkalommal nem sikerült akadémiai díjat nyerni, következetes kifejtése Rousseau hitének az emberi természet eredeti jóságáról; nem benne kell a rossz forrását keresnünk, hanem a társadalom megalakulásában, mely a természetes ösztönök megnyilatkozását akadályozza és mesterséges szükségletekkel tévútra vezeti. Azon állapotában, melyben az ember a természet kezéből kikerült, csak jó és boldog lehetett; a mindenk harca mindenek ellen, melyet Hobbes az emberiség ősállapotának vesz, csak akkor kezdődött meg, a midőn első birtokbavétellel le volt rakva az alap a gazdagsághoz és az emberek kölcsönös függéséhez. Oly gondolatok, melyeknek hatása napjainkban is érezhető, a mennyiben Rousseau tanítványai ezekből a föltevésekből gyakorlati következtetéseket vontak le, melyektől ő távol állott, mert nem hitt a visszatérés lehetőségében.

Rousseau munkáját, híressé lett ajánló iratában, melyben szülővárosát dicsőítette eszményének megvalósítójaként, a genfi köztársaságnak ajánlotta. Bár sokakat meglepett, ezt az értekezését még sem fogadták oly nagy zajjal, mint első pályamunkáját, Voltaire tréfásan azt jegyezte meg róla, hogy az olvasó majdnem kedvet kap a négykézlábon való járásra. A fönnálló rend ellen irányuló kihívó támadásokat a kormánykörök sem vették komolyan s úgy látszik, nem is tartották valami veszélyeseknek.

Rousseau azon szándékkal tért vissza Párisba, hogy onnan állandó lakásra Genfbe költözködik, miben polgártársainak óhajtása is segítségére jött; szülővárosa Tronchin híres orvos által följánlotta neki a könyvtárnoki állást. Az átköltözés azonban még sem volt egyszerű dolog; az első nehézséget a Teréziával való viszony okozta, még kellemetlenebbül

hatott Rousseaura Voltaire letelepedése Genf tőzsomszéd-ságában; jól tudta, hogy a nyugtalan öreg mellett, kinek sa-tirikus, áskálódó természetétől irtózott, nem lesz maradása. Párisi barátainak reá serkentőleg ható társaságától sem örö-mest vált meg. Habozásának d'Épinay neje vetett véget; a ki a chevrette parki remetelakot ajánlotta föl neki, de csak sok rábeszélés után lehetett a gyanakvó természetű különczöt rá-venni, hogy a kis házat elfogadja és úgy a saját maga, mint gazdaasszonya számára lakásul berendeztesse. D'Épinay neje, ez az érdekes, gyengéd, érzékeny természetű, szép tehetségű asszony, kinek érdemei csak éltesebb korában tünnek igazán ki, képes volt az olyan mély kedélyű gondolkodót, milyen Rousseau volt, megérteni; azt hitte, hogy beczézetéseivel és elnézésével megszeliidítheti a mogorva embert. A fiatal nő sokat csalódott életében, először férjében, ki az unokanővére-vel kötött házasság esküjét már a mézeshetekben megszegte. Midőn Rousseau vele megismerkedett, abban a hitben rin-gatta magát, hogy a boldogságot, mely után vágyódott, a szeretetreméltó, de állhatatlan Francueillel szőtt viszonyban találta meg; de fájdalmas és boldog órák után ez is eltűnt. Most Grimmel kötött barátságot, mely több állandósággal biztatott; gyermekeinek nevelésében pedig komoly életczzélt talált, de egyúttal ösztönzést is az irodalmi munkásságra.

Alighogy a tavasz hírnökei, a kék ibolya és a sárga kan-kalin az eltűnő hólepel alól fejöket kidugták, Rousseau beköl-tözött a remetelak erdei magányába. Sietett új lakóhelyét minél előbb elfoglalni s nem sokára ismert minden bokrot és magányos helyet, melyeket benépesített képzeletének alkotá-saival, hogy ezentúl azok társaságában töltse el napjait. Le-vetközve a keserüséget, mely az emberek között szívet eltöl-tötte, élete alkonyát földadata befejezésének szentelte, mint az emberiség nevelője; arra törekedett, hogy az ismereteknek, melyeket eddig csak töredékesen tárgyalt, minden oldalról mélyére hatoljon és azokat összefoglalja. Már régen megérle-lődött lelkében egy rendszeres munkának a terve, melynek földadata az lett volna, hogy a politikai institutiókról, az állam természetéről és az alkotmánynak a törvényhez és a nemzet neveléséhez való viszonyáról értekezzen. Dupinné kívánságára röviden összefoglalja egykori védenczének, Saint-Pierre apát-nak, a jószívű philanthropikus képzelgőnek reformterveit.

Csinos menyé: Chenonceauxné, született Rochechouart grófnő, pedig arra kérte, hogy állítsa össze az észszerű nevelés alapelveit fia számára. A zenére vonatkozó tanulmányait ellenben egy zenei lexikonban akarta összefoglalni, ha majd az ily gyűjtő munkára alkalmas téli és esős napok beállanak. E mellett a nap egy részét hangjegyzírássra, kenyérkereseti foglalkozására fordította. De mivel Rousseau régi szokásához képest csak a pillanatnak és geniusa sugallatának engedett, elég ideje maradt a csendes merengésre és a természetben való gyönyörködésre is és ilyenkor oda-odalopódtak az öregség küszöbén álló csendes álmodozóhoz multjának emlékei, megjelentek előtte a meghitt női alakok, kiknek szerelme után vágyódott, vagy a kiket szeretett a nélkül, hogy élvágyát valaha teljesen kielégíthette volna. S ime, szívének szomjú sóvárgásából merülnek föl a szelid képek és nyerne alakot, s a mint lelke előtt lebegnek, a föltámadt emlékek háttéréként megjelennek előtte a honi bércek és a szeretett tó vidéke, hová a csendes vágyódás vonzotta.

Még tartott a mámor, midőn a képzelet játékaival mellé egy földi lény lépett, kinek látására a negyvenöt éves Rousseauban, mit soha sem ismert, az igaz szerelem nyilatkozott meg; a leáldozó napnak utolsó meleg sugara volt ez, mely után a fáradt szívre nem derül többé reggeli fény. Ősz volt, midőn Houdetot grófné, Epinay bájos, élénk, rövidlátó, szórakozott s a meg hatásig elfogulatlan nővére, Rousseaut először meglátogatta. Kocsija a sáros úton megrekedt s így gyalog, átázva jött oda. Tavasszal ismét megjelent, férfi ruhában; ez idő óta látogatásai gyakrabban ismétlődnek; résztvevő szívre van szüksége, a ki előtt panaszkodhatott alkalmatlan-kodó férjére és kedvese, Saint-Lambert távolléte miatt. A szigorú remete észrevétlenül fogva volt. Testét-lelkét hatalmába kerítette a szenvedély; éjjeli nyugalmát elűzte s minden nap áthajtotta a közel levő Chaubonneba. Meghatva és részvétellel hallgatta a grófnő, ha szorongatott szíve szenvedélyes szavakban túláradt; rajongása megragadta, de szerelme másé volt.

A különös viszony sokáig nem maradhatott titokban olyan körökben, a hol mindent szóbeszéd tárgyává tesznek, különösen pedig embertársaik titkait; a féltékeny Terézia fecsegett; Saint-Lambert nyugtalan volt kedvese viselkedése

miatt; egy megbizatas az udvarhoz néhány napra visszahozta a hadseregtől s ha Rousseauval kiméletesen bánt is, ennek mégis éreznie kellett, hogy szálnalmas szerepet játszik; bü-nösnek, nevetségesnek érezte magát, a nélkül, hogy a társadalmi tekintetek és viszonyok zürzavarában és szenvedelmének ellenmondásaiban eligazodni tudott volna. S hozzá a juliusi hónap egész életében kritikus volt rá nézve. Zaklatott kedélye árulást sejtett, tévútra vezetett gondolkodása pedig a gyanú egyes szálaiból csakhamar összeállította az ellene szőtt általános összeesküvés rémképét. S bár barátai előtt most még beismerte, hogy nincs igaza, a magányban rémlátásai mindinkább erőt vettek józan ítéletén s tetteit oly kétes megvilágításba helyezték, hogy a szakítás elkerülhetlenné lett. Grimm a nyáron át mint d'Estrées vezénylő tábornagy titkára a francia hadsereget Westfáliába kísérte; az ő hideg ítélőképessége fölismerte barátjának beteges hajlandóságát; viselkedésében főleg szerelmesének hírnevére és nyugalmlára nézve látott veszélyt és épen ezért sürgette a tarthatatlanná lett viszony fölbontását; hogy a szakítás nyilvános és teljes legyen, arra Rousseau-nak volt gondja.

Barátjai családságának elviselhetetlen gondolata és a testi fájdalom, melyől már évek óta nem tudott szabadulni, annyira kínozza és gyötörte a szerencsétlent, hogy télközépen keresett magának Mont-Louisban lakást. De a mi nevezetes, belső zavara írói képességére nem hatott vissza; legkomorabb óráiban is meg tudta őrizni szenvedélyes ékesszólásának és a kedélyek fölött való uralkodásának titkát. Bizonyosságául szolgál ennek az a nyílt levél, melyet az *Encyklopaedia «Genf»* című cikkére intézett d'Alemberthez. Voltaire kedvéért ugyanis d'Alembert szót emelt a színháznak Calvin városába való behozatala mellett; a siker Voltaire győzelmét jelentette volna s Rousseau már csak ezért sem hallgathatott. De nem elégedett meg azzal, hogy az ősök erkölcsihez ragaszkodó kicsiny köztársaság polgárának álláspontjára helyezkedve, a nagyvárosi élvezeteknek és az ezekből származó veszedelmeknek, melyek a háziasságot, szorgalmat, takarékoságot, komolyságot, egyszerűséget fenyegetik, behurczolása ellen tiltakozzék, hanem a színház hasznos voltát általában tagadta. A költő, ugymond, nem tudja az emberi szenvedélyek játékát szemeink előtt a nélkül lebonyolítani, hogy azoknak ne ked-

vezne s ezzel új táplálékot ne nyújtana nekik ; a szinpad épen nem alkalmas arra, hogy az erény szeretetét s a bűnök gyűlöletét oltsa belénk, ellenkezőleg a tragédia hatalmas gonosztevők sikerét és az ártatlannak szenvedéseit állítja elénkbe, míg a vígjáték az emberek legszentebb érzelmeit és tulajdonságait nevetség tárgyává teszi, mint például a misanthrop Molière legtökéletesebb darabjában épen erkölcsi fölháborodásával lesz nevetségessé. A modern drámában fő rugóvá a szerelem lett, a főszerep a nőknek jut saját természetes tartózkodásuknak és a férfiúi jellemnek nagy kárára ; minél meghatóbbaknak és ártatlanabbaknak tűnnek föl a gyengéd érzelmek, annál nagyobb a veszély, hogy színrehozásuk a szivet elpuhítja. A veszedelem másik oka a színészek példaadása, kiknek szabadabb viselkedését semmiféle törvénnyel sem lehet korlátozni ; a nők föllépése pedig már magában véve a nőiség durva megsértése. Még mélyebbre hatolva Rousseau föltárja általában a francia társadalomban mutatkozó bajok gyökereit ; a különböző neműek folytonos együttélése arra kényszerítette a férfiút, hogy a gyengébb nő szokásaihoz alkalmazkodjék ; epedve, fecsegve szép bálványa körül forogódik, míg testi ereje, gondolatainak mélysége, ékesszólása, hazaszeretete eltörpül s végre maga a szerelem is emésztő lángból izetlen enyegéssé válik. Ezzel az üvegházi étellel szemben a genfi bölcs a hamisítatlan polgári életet dicsőíti megfeszített munkásságával, keresetlen üdüléseivel, még azon sem ütközve meg, ha az asszonyok a kávé mellett pletykáznak, a férfiak a clubbokban dohányoznak és egy pohárral többet isznak. Gondolatainak szabad folyást engedve Rousseau levélét a nép életéből vett képekkel színezi ki, melyekben ismét megnyilatkozik az az idylli festői képessége, melylyel kortársait minden különösség ellenére annyira elbájolta. Végül ajánlja a népünnepeket, oly formában, a mint azokat később a nemzeti convent színre hozta s nevetségessé tette. Ez a harc a színház ellen nagy port vert föl, mivel a megelőzőktől eltérőleg nem a keresztyén világkerülő érzület sugalta, hanem a polgári erkölcsök álláspontjáról támadott. A válaszok özönével hullottak ; maga d'Alembert elmésen s finom ironiával felelt ; de a küzdőfelek közül egyik sem mélyedt bele az emberiség vagy az egyes ember æsthetikai nevelésének problémájába, melynek megfejtése Schiller és Goethe számára maradt fön.

A nyílt levél szakítás volt a fölvilágosodottság védelmezőivel. «Nem hiszem», így vallotta Rousseau, «hogy vallás nélkül valaki erényes lehessen». Nem régen a gondviselésről írt Voltairehez egy levelet, melyet ez később *Candide* című regényével fizetett neki vissza; mivel most nyilvánosan, legérzékenyebb oldaláról támadta meg, mert az irat a genfiekre nem maradt hatás nélkül, a legvégsőre el lehetett készülve a boszúálló öreg részéről. De a szabad gondolkodókkal való szakítás után nemcsak hogy elhagyatottá nem lett Rousseau, hanem új csodálói támadtak, kiket sem fanyar barátságatlansága, sem a rangkülönbséget semmibe sem vevő affectált viselkedése nem tudott tőle elriasztani, bár Franciaország főnemességéhez tartoztak. Szomszédja, a montmorency-luxemburgi herceg, látogatta meg először s nyájasságával annyira megtudta nyerni, hogy erdei kastélyába költözött, mialatt házat Mont-Louisban kijavították. Valahányszor a herceg falun tartózkodott, Rousseau mindennapos vendége volt; a hercegnő, a ki igazi uralkodásra született természet volt, lekötelő szeretetreméltóságával, melynek varázsából a kor sem volt képes semmit sem elrabolni, kezdetben mutatkozó félnépszerűségét nagyban eloszlatta; midőn pedig a csaknem befejezett *Új Heloiset* és később *Emilt* fölolvastatta vele, teljesen megnyerte. Itt ismerkedett meg Rousseau Bousflers grófnővel s ennek kedvesével, Conti herceggel, a kinek védelme, szerencsétlenségének idejében, oly nagy értékűvé lett rá nézve. Hasznos és megtisztelő ismeretséget kötött még Lamoignon de Malesherbes elnökkel, a könyvvitel főfelügyelőjével. Ezenkívül sokat érintkezett még Rousseau néhány kiváló honfitársával; régi barátai közül Duclos, Condillac, Mably maradtak meg, továbbá Houdetot grófnő és akkori szomszédja Verdelinné, a ki első volt azon barátnői közül, kiknek önzetlen s áldozatkész szeretete bearanyozta életének alkonyát.

Ezekben a napokban, midőn nyugalmát ismét visszanyerte, fejezte be Rousseau három nagy művét, melyekhez nevének halhatatlansága fűződik. 1761 tavaszán megjelent az *Új Heloise*, egy évre egy időben *Emil* és a *Contrat social*.

Az után, a mi közzététele előtt a közönségbe kiszivárgott, mindenki türelmetlenül várta a regény megjelenését; a tetszés, melyben részesült, minden várapozást fölülmúlt. A nők rajongtak a könyvért és írójáért; mindenki azt hitte,

hogy a szerző idealizált önvallomásával van dolga, mert csak így volt érthető a szenvedélyeknek az a heve, mely rajta elömlött. A nyelv, melyen a szerző a szerelmet megszólaltatja, új volt, az érzékeny olvasó előtt elfedte a színezés természetellenes túlzását, az érzéki gyönyörnek gyanús összekeverését az ideális rajongással, a cselekvény szegénységét, a kitérések hosszadalmasságát s a szerelmesek ajkára adott száraz okoskodást; varázserővel hatott rá két ifjú szív szerelmének és szenvedésének története, kiket ellenállhatatlan vágy hozott össze s kiket a kérlelhetetlen sors el tud ugyan választani, de egymástól elszakítani nem képes; lelkesült a föllángoló szenvedélyek túláradásán; a vágyak viharában, a borongó panaszokban s a lefestett szerelem győzelmi mámorában pedig a természet szavát vélte hallani.

A regény meséje igen egyszerű: Egy Saint-Preux nevű ifjú két fiatal leányt tanít: d'Etange Juliát és ennek unokanővérét Klárát; Juliába beleszeret, elcsábítja, de polgári származása tiltja, hogy kezét megkérje. Az atya bűnös leányát arra kényszeríti, hogy bajtársához és élete megmentőjéhez Wollmarhoz menjen nőül. Saint-Preux barátjával lord Bomston Edwarddal világgá megy, később visszatér és Wollmar meghívására ennek házához jön. A viszontlátáskor szerelme a régi lánggal kezd égni, de Julia hosszas küzdelemben legyőzi gyengeségét s miután állhatatosságával ifjúkori hibáját jóvátette, anyai szeretetének esik áldozatul.

Saint-Preux az első azoknak a puha, lány Werther-termesztetű egyének sorában, kik csak lázas szenvedélyeiknek és érzelmeiknek élnek. Szerencséjére Juliában rokon lélekre talált, kibe képes volt teljesen beolvadni; Julia egész lényé a gyengéd erőtelenségnek, a józanul ítélő értelemnek és az ábrándos borongásnak vegyülete; a szenvedély tévútra vezetheti ugyan, de tisztaságát megzavarni nem képes. A gyenge és csábításra hajló leányból mintaszerű feleség és anya lesz; az érzékeny szív, mely eltévelyítette, önmagát fölülmúló erőt ad neki a kötelesség teljesítésében, miután az Istenbe vetett hitben megtalálta azt a szilárd alapot, melynek előbb híján volt. Elválhatatlan tőle a vígkedélyű, mindig egyforma, meg gondolatlan, de mégis józan Klára; a szeretetnek minden árnyalata tükröződik lelkében egész a szerelemig. Teljes ellentéte Saint-Preuxnek Wollmar, a kiszolgált katona, szenvedély-

nélküliségével, világos gondolkodásával, enyhességével s elnéző, majdnem vigyázatlanságig menő becsületos bizalmával. Wollmar atheista és ezt az ellentétet Juliával szemben azért állítja föl a szerző, hogy a házaspárban ne csak az érzelmeknek és kötelességeknek, hanem a vallásosságnak és a század hitetlenségének kibékítését is föltüntesse. Wollmar lehiggadt nyugalomával az, a kinek Edward lord magát tartja; korán próbára téve és csalódva, ez utóbbi mégis érzelmeinek játéka marad; mint fölvilágosodott szabadgondolkodó, a politikai és társadalmi kérdésekben Julia atyjának nemesi büszkeségével és előítéleteivel áll szemben.

A levélforma tekintetében az *Új Heloise* Richardson *Clarissájának* utánzata; nincs meg benne sem az angol regény realismusa, sem az események és jellemek tömörsége, de fölülmulja subjektív melegségben, a nyelv és előadás fényében. Rousseau, a ki maga is a természet ábrándos imádója volt, mesteri módon ki tudja fejezni a környezetnek az emberre való emelő és idyllikus hatását; hangulatos leírásait nem tulajdonképeni szemléletesség és színpompa jellemzik; körvonalaik gyakran elmosódnak s elhalványult az az emlék is, a mely után festve vannak. De megvan bennök az a suggestív varázs, a mely megragadja az olvasót és arra kényszeríti, hogy a tájképet és a hős hangulatát újra megalkossa lelkében. Nemcsak az élettelen természetet, hanem a családi és falusi életet is bensőséggel és örömmel rajzolja. Elszórt megjegyzései, fejtegetései a párbajról, öngyilkosságról, zenéről, operáról, tánczról, jótékonyaságról, kertészetről, nevelésről kissé egyhangúak ugyan, de a cselekvény haladására nézve nélkülözhetetlenek. Rousseau-nak csak egy meggyőződése van, s ezt csak egyféleképen tudja kifejezni.

Az *Új Heloise* hatása rendkívüli volt; még ma is elragadja s izgatja az ifjú kedélyeket; az oka a mű egyéni természete. Rousseau saját élményeit csak gyéren használja föl; a regény alakjai phantastikus alkotásai tárgyaltan kései szerelmének, a mely csak Houdetot grófnő iránt érzett mély, viszonzatlan szerelme óta lett bensőbbé. Merész dolog volna kikutatni akarni, mely vonásokat vett át saját életéből vagy barátai jelleméből. Pedig a regény mégis Rousseau lelkének és érzésének idealizálása; így kellett volna az ő életének belső törvények szerint alakulnia; ilyen embereket kellett volna

nékie szeretni; épen így szólt benne is az értelem a szenvedély szaván. S ime, a gyöngéd lelkek egész csoportja kinyilatkoztatást látott művében. A nők s később a fiatal emberek megtalálták benne meg nem értett kívánságuknak, az életet kitöltő szerelem után való vágyódásuknak jogosítását, s az erényes szivben a kötelesség és az érzés kibékülésének hatalmas példáját, s e mellett a meghatottság, a melancholia, a természetbe való ábrándozó elmerülés varázsát. S nem egy olvasó, mint például Latour-Franqueville asszony, lelkesedését átvitte a csodált íróra; barátságával, testvéri szeretetével ajándékozta meg, a mely minden közönyt, az események minden viharát túlélte.

Még a regénynél is nagyobb hatása volt, mélyebb nyomokat hagyott Franciaország sorsában az a kis vékonyka kötet, a mely egy évvel később jelent meg a *Társadalmi szerződés* czímen, mint abbanhagyott politikai tanulmányainak első fejezete. Tartalmát tekintve, az *Encyklopaedia* V. köteté számára írt nemzetgazdaságtani cikkének bővebb kidolgozása; tehát közvetlenül csatlakozik az emberek egyenlőtlen-ségéről való elmélkedéseikhez. Ha a természetes állapot az emberek teljes egyenlősége és kölcsönös függetlensége, úgy az államot csak mesterséges fejleménynek lehet tekinteni. Az ember szabadnak születik. Sem kényszer, sem atyai tekintély, sem Istentől eredő hatalom nem igazhatják le tartósan. Csak önkéntes megegyezéssel mondhat le eredeti, elidegeníthetetlen szabadságának egy részéről, s rendelheti alá a köznek egyéni akarátát. Az egyes tulajdonával együtt a közösség szolgálatába áll, hogy a közösség viszont életét és vagyonát védje. Ez a társadalmi szerződés. Általa a természet gyermeke állampolgárrá lesz, a ki többé nem ösztöneinek, hanem a kötelességnek engedelmeskedik. Általa jön létre az állam mint souverén közösség, a melyet a közjóra irányuló közakarat vezet. Az állampolgárnak önelhatározási joga elidegeníthetetlen, osztatlan és másra át nem ruházható. A közjognak határai az államtól biztosított magánjogban vannak, de a közösség a közjó érdekében mégis rendelkezik az egyesnek életével s vagyonával. Ez a kellemetlen lehetőség vele jár a szerződéssel.

A közös akarat kifejezője a törvény. Természetesen a nép a szavazásnál tévedhet, s a törvényeknek első és tulajdon-

képeni föladata tehát az, hogy a népet igazságosságra neveljék. Ezért a törvényhozó mint a nemzetiség megalapítója épen olyan szükséges, mint a milyen ritka. A törvény általánosságban rendelkezik. A részletes alkalmazásnak a kormány a fölügyelője vagy a végrehajtója. Mindig a törvényhez kell alkalmazkodnia, ha a nép érdekében akar működni és nem zsarnokoskodni. A törvény magyarázásánál vagy kibővítésénél mindig újra meg kell kérdeznie a nép akaratát. A kormány kötelessége a nemzetet hazaszeretetre nevelni, föladata a közigazgatással jólétet teremteni és szabályozni. A különböző kormányformák a népek különböző fejlődési fokához alkalmazkodnak. Általában minden kormány hajlik az elfajulásra, tudniillik arra, hogy a törvényadó hatalom fölé akar helyezkedni.

Ily módon Rousseau államtudományi elméletét nem a történeti tapasztalásra s a positiv jog kutatására alapítja, hanem föltétlen északokra épít. Jellemző elméletében az egyesnek az államhoz való viszonya; mint polgár, teljesen az államé, egészen beléolvad; elszigetelten állanak az egyesek a mindenható Leviathánnal szemben. Az állam nem tűr maga mellett más közösséget; tagjainak bármilyen szorosabb tömörülése megbontja az állami egységet és megzavarja a közös akaratot. Mindenek fölött kárhozhatja a türelmetlen vallásokat; hazafiúi vallást állít velök szembe, a melynek megvetését halállal bünteti. Jobban nem is lehetne a gyámkodást túlhajtani. Ez a merev köztársasági eszme Rousseau lelkében összekeveredik minden elismert felsőbbség ellen való szenvedélyes föllázadással, s valami homályos képzetével a néphatalom közvetlen gyakorlásának, a mely kitéréseiben sem intézményt, sem fönnálló törvényt nem ismer. Elbűvölő az absztrakt constructiók egyszerűsége, vakítóak a paradox jelszavak. Rousseau azt hiszi, hogy a bölcsen berendezett államnak csalhatatlan eszköze van a közboldogság megteremtésére. Az a kérlelhetetlen logika, a melylyel néhány fogalomból levezeti az egész állami rendet, nem tévesztette el hatását; már fölcillámlik benne a jakobinus fanatizmus, a mely a régi francia államépületet ledöntötte; hatott a positiv gondolkodású császárra, a midőn az a megváltozott viszonyok között a közakaratot saját személyével helyettesítette.

Politikai irataiban Rousseau olyan határozottan köve-

teli, hogy a gyermekek nyilvánosan az államtól és az államért neveltessenek, hogy azt kellene várnunk, hogy *Emil* a pártai nevelés vagy a plátói embertenyésztés dicsőítése lesz, mintsem a kizárólagosan egyéni nevelés vezérfonala, melynek egyetlen célja az egyénnek személyes jóléte. De az állameszme bukása s a nagy forradalom fenyegető előjelei szükségessé teszik, hogy az embert önmagáért képezzük, hogy később bármilyen körülmények között is megtalálja helyét és saját magában keresse boldogságát. Ilyenfajta megfontolásoknak köszönünk egy modernebb szellemű pædagogiai regényt, a mely gazdag finom megfigyelésekben az ember természetes fejlődéséről, mert Rousseau ismeri s bámulatosan tudja festeni is a gyermek érzelmi világát, a szenvedély első föllángolását.

A természetes nevelés alapja az emberi lélek természetadta fejlődése; egyéb föltételt nem vesz tekintetbe. Egyetlen föladata az, hogy a növendék hajlamait és képességeit akadálytalanul kifejlődni engedje. Nincs is külön célja: csak az, hogy zavartalan gyermekség és ifjúkor után a férfiú találja meg a boldogságra vezető utat. Sohasem szabad a nevelésnek a természetes fejlődés elé vágni; útját előre megszabni s mesterségesen abba az irányba kényszeríteni; így az emberek művét tennők a természet helyébe. A nevelő legfőljebb annyit tehet, hogy mindent, a mi káros és zavaró, elhárít; legfőljebb a körülményeket szabad neki úgy megteremtteni és rendezni, hogy a növendék látszólag véletlenül részesül a neki való s fölfogási képességének megfelelő tanításban. Minden rábeszélés és oktatás káros; az igazi tanító a tapasztalás legyen. A tapasztalás megindítja és irányítja a belső fejlődést, ha ugyan az emberi vélemény nem ékelődik zavarólag közéjük. Ezért jobb, ha a fiú vidéken, egyszerű emberek között nevelkedik és mivel az ideális, csak az általánost szemmel tartó nevelésnek családra sem szabad tekintenie, független nevelő önként vállalja a nehéz föladatot s annak szenteli életét.

Kényszer nélkül fejlődjék az ember. A gyermek már legzsengebb korában mozogjon szabadon, hadonászson, kiabáljon, csak állandóan ne szokják meg valamit. Tehetetlen függésében ne legyen az emberi szeszély játékszere, de tanulja meg mégis, a tárgyaknak és az embereknek esetleges kívánságától való függetlenségét tapasztalva, hogy hogyan kell a szükségszerűbe belenyugodni. A lelki élet az érzéssel kezdő-

dik; a fejlődést elősegíthetjük, ha a tárgyakat változó rendben és helyzetben hozzuk a gyermek érzékei elé, sőt lassú fokozással a meglepő benyomásokhoz is hozzászoktathatjuk. Lassan-lassan a kis lény biztatás nélkül is megtanul járni és beszélni. Hadd örüljön az életnek, ki tudja, mi vár reá. Adjatok meg a gyermeknek, a mire szüksége van, nem azért, mert kívánja, hanem mert szüksége van rá. Ne erőszakoljatok ki büntetéssel és fenyegetéssel vak engedelmességet, hanem akadályozzatok meg, hogy kárt tehessen, vagy engedjétek a saját kárában tanulni. Ne terheljétek meg emlékezetét értelem nélküli tudással, ne untassátok könyvekkel. A gyermek a szükséges fogalmakat tapasztalás útján szerezze meg, például jogtalan birtokbavétel következményeiből, hogy mi a tulajdon. A szabad játéknál, ugrádozásnál a gyermek saját ösztönéből cselekszik, s megtanulja erejét megbecsülni és fölhasználni; e mellett érzékeit, látását, hallását, tapintását gyakorolhatja s iskolázhatja, s olyan ügyességekre tehet szert, a melyek szemléleten alapulnak, s valóságos munka számba mennek, mint például futás, mászás, úszás, lovaglás, rajzolás, mérés, éneklés és zenélés.

Így éri el a gyermek tizenkettedik évét. Ereje meghaladja szükségleteit, a szenvedélyek még alusznak. Ez az értelem kiképzésének ideje. Eddig a gyermek a dolgok változatos látványában gyönyörködött, most találja meg azt a fonalat, a mely az egyes tényeket összeköti; értse meg a látható világ jelenségeit, foglalja össze azokat tapasztalati ismeretekké, s ismerje meg az okokat. Ez a munka megtanítja kitartó figyelemre s gyakorolja itéletét. Megtanulja azt is, hogy kell eszközöket készíteni s használni. Neki magának kell keresnie és találnia, s ezért tudásvágyát kézzelfogható érdeknek kell ösztönöznie. Megismeri a hasznosság fogalmát s ez lesz törekvéseinek rúgója, de féke is. Vezetője Robinson Crusoe, s a jövőre való tekintettel megtanul egy mesterséget. Így egészséges itélettel s a külvilág elegendő ismeretével föl szerelve, de még mindent saját szempontjából ítélve meg, lép át a fiú a gyermekkorból az ifjúkorba.

Végtelen jelentőségű változás megy végbe az emberben, midőn összes tehetségeinek birtokába jutva, úgy érzi, mintha egy új világ támadna belsejében. Ha valaha, úgy most kell időt nyernünk, hogy a föltámadó indulatok rendezkedjenek,

szabályozódjanak s ne törjenek ki szenvedélyes forrongásban. Az ifjúban mindenek előtt a száanalomnak és könyörületnek rokonszenves érzését kell fölkelteni, a földi nyomor képeit állítva szeme elé. Meg kell neki mutatni a zabolátlan vágyak borzasztó következményeit, s fölfegyverezni önmaga ellen. Testgyakorlás, mint például vadászat által vágyainak más irányt kell adni. Meg kell vele értetni a társadalmat, megmagyarázni az embereknek egymáshoz való viszonyát, a történelemben mutatva be a szenvedélyek játékát és kimenetelőket. Meg kell engedni, hogy a szegények nyomorát enyhítse vagyonával, s hogy emberszeretetet gyakoroljon. Végre föl kell emelni értelmét az Isten, a halhatatlanság, a lelkiismeret és az erény fogalmaihoz. Ily módon a nevelő kezében az indulatok hatásos eszközökké lesznek, ha meg van benne az a tehetség, hogy tud hatni érzelemmel érelemlere. S mivel végre a fiatal embernek becsületes hajlandóságban kell boldogságát megtalálnia, bájos ideált kell benne kelteni, a mely a mindennapi kisértésektől megóvjá. Ezzel a talismánnal nem kell attól tartani, hogy az emberek véleménye elvakítja; nyugodt lélekkel lehet őt az életbe kibocsátani, hogy a társas élet formáit elsajátítsa és ízlését művelje. Most, nevelése befejeződén, kereshet magának Emil élettársat.

Már meg is van a választott. A szülői ház oltalmában nőtt föl Sophie viruló hajadonna. Mint leányt, nem önmagáért, hanem férje számára nevelték. Háziasság, szerénység, simulékonyság, egyszerűség, tisztaság, gyöngédség és ízlés azok az erények és jó tulajdonságok, a melyeket anyjától elsajátított. Tetszeni akar és szeretetreméltónak látszani; még egy kis kaczérság sem áll neki rosszul. Hiszen rendeltetése az, hogy majdan férjét lekösse, hogy urának nőiessége bájával ura legyen. Belső megelégedéssel hozza Rousseau össze a két fiatal lelket; szinte sütkérezik a szerelmi tavasz sugárainál, a mely a két tiszta, gyermeki szivben fölvirul; ez fáradságának gyümölcse és jutalma. Még egyszer elszakítja Emilt szerettétől, s beutazza vele a világot; útközben megmagyarázza neki a társadalmi szerződést, bár épen az imént intette a philosophiai célú utazásoktól. Végre átengedi a szerető párt boldogságának.

Rousseau *Emilje* nagyszerű kísérlet a nevelést az emberi fejlődés törvényeire alapítani. Kevés könyvnek volt olyan nagy

és üdvös hatása. Mindamellet egész nevelési rendszere elvont ideál marad. A szervezettől, örökléstől, hajlamoktól, környezettől s a különös viszonyoktól függő egyéni föltételeket nem veszi figyelembe, a növendék jövődi hivatásával nem törődik, mivel Rousseau szerint sem az egyesnek, sem az emberiségnek nincsen más hivatása, mint a mindennapi kenyér megszerzése és a lét nyugodt élvezése. Maga a szerző bírálja meg legélesebben munkáját abban a töredékben, a melyben növendékének további sorsát vázolja: három-négy évig zavartalan boldogság, utána unalom, párisi utazás, szórakozások, Sophie hűtlensége, Emil kétségbeesése, menekülése s algieri rabszolgasága . . . a nagy gonddal épített hajóból nyilván hiányzott a szükséges ballaszt, hogy a hullámos tengeren föl ne bukják, talán a kötelesség és a gond, a melyeknek súlya az ingadozó hajót egyensúlyban tartotta volna. Rousseau mindent a természettől vár; ő maga növendékét csak a büntől és tévedéstől óvja meg. A testet gyakorolja, edzi, de az akarat-erőt nem neveli. A hajónak nincs kormányja: kipróbált, megacélosodott jellem; nincs vitorlája sem: magasabb röptű gondolkodás, tudásvágy, tettvágy és teremtő erő. Gazdája, a fenéken elterülve, a habok játékára bizza magát, tekintetével az ég kékjét szemlélve; csak akkor veti ki hálóját, ha éhes; a jól épített hajó majd csak kitart és megérkezik végezetre az ismeretlen kikötőbe. De hát a zivatarok, a szirtek, a tengert járó sok kisebb-nagyobb vitorla? Persze, felel Rousseau, az ember csak akkor lehet jó, ha boldog és ha egyedül van.

De van-e hát legalább a hajónak biztos iránytűje, csalhatatlan vezérsillaga? A genfi philosophus erre a kérdésre ünnepélyes feleletet ad; egy magasabb világrend léte reá nézve kényszerítő erővel föllépő gondolat, kiirthatatlan, lecsendesíthetetlen érzelmi vágyódás. A világegyetem mozgását, a melyben folytonos törvényszerű és czélszerű létrejövését lát, nem tudja megérteni tudatos létrehozó és intéző nélkül, sem a gondolkodó és cselekvő embert nem tekintheti valami anyagi-nak. Persze Istennek és a léleknek mivolta kikutatthatatlan rejtély marad; de az, a mennyit megismerhetünk, az elegendő cselekvésünk zsinórmértékeül. A teremtés színjátéka föltárja előtte Isten hatalmát, bölcsességét, igazságosságát, tisztelettel és imádat-tal tölti el. Saját belsejének szózata és az emberiség történelme meggyőzik a lélek halhatatlanságáról. Két hata-

lom küzd bennünk; az érzékiség és a szenvedélyek uralmuk alá akarnak hajtani, a lelkiismeret szava igazságosságra int és az érzékeken felül emel. Az ember szabad; vakságában rosszul használta szabadságát és a világra hozta a rosszat. Isten nem avatkozik bele, az örökéletben jutalmaz vagy büntet; a léleknek halhatatlannak kell lennie, hogy az erény a túlvilágon elnyerhesse földi küzdelmeinek jutalmát.

A művészet és ékesszólás minden fegyverét fölhasználta Rousseau, hogy ezeket az ünnepélyes tanokat minél meggyőzőbb alakban előadhassa; saját magát a hitében megtévelyedett proselytát állítja elének, a mint egy egyszerű emberszerető savoyai vikarius, a ki ugyanazon lelki küzdelmeken keresztül ment, hinni tanítja. De vajon ez az ismeretnek utolsó foka? Vajon nem kellene-e neki Istentől magától várni a kinyilatkoztatást, s ezt valamelyik vallásban keresni? De melyikben? Bárhová néz, mindenütt csak ellenmondást, sötétséget, emberi véleményt és észellenes dogmákat lát. Igaz, hogy az evangelium fönséges egyszerűsége és erkölcstanának tisztasága s isteni alapítójának alakja őt is megragadja; a keresztyénségben becsüli az általánosan elismert istentiszteletet; de kétségeit még sem képes legyőzni.

Rousseau megmarad a természetes vallásnál, s őszinte meggyőződése, hogy alapelveivel a keresztyénség lényegét is felölelte; mert a kinyilatkoztatásban való hit mélyebb forrása, a bűnbánó magabaszállás, a kibékülés és az Istennel való közösség biztossága után való vágy előtte ismeretlenek voltak; ezért nem is gondolta, hogy milyen vihart keltett föl. Félreismerte annak az áramlatnak a jelentőségét, a mely őt egy ideig magával ragadta. A fölvilágosodás diadalmas előrehaladását csakhamar az egyházi reactio követte. A többségben jansenistákból álló parlament, a mely épen a jezsuita rendet akarta eltörölni, a kor szellemének engesztelhetetlen ellensége volt. A párisi egyházkerület élén a tiszteletreméltó, rettenthetetlen és hitbuzgó Christophe de Beaumont állott; d'Alembert idő előtti kísérlete, hogy a protestáns papságot is velök egy nézetben levőnek föltüntesse, azt is fölrázta tunyaságából. Kevéssel azelőtt égették el Helvetius könyvét a *Szellemről* s az *Encyclopédiétől* megvonták a nyomtatási engedélyt. Ilyen körülmények között milyen fogadtatásra várhatott Rousseau hitvallása?

Sajnos, megrongált egészsége nem tudott a föltámadt elemeknek a korábbi évek szívósságával ellenállani. Szomorúan folyt le az utolsó esztendő; tavasszal egy szerencsétlenség növelte szenvedéseit s halálgondolatokkal töltötte el; ősszel ismét beteges képzelgéseinek szellemei gyötörték: a jezsuiták kézre kerítették, eltorzították írásait. Midőn végre a könyvek megjelentek, Rousseau a legnagyobb biztonságban gondolta magát. Csak mikor a parlament közbelépett, mikor *Emilt* átadták a hóhérnak s a szerző elfogatását elrendelték, csak az utolsó órában határozta el magát önkéntes távozásra, s szökevény módjára, bár zavartalanul, elhagyta otthonát és a hazai földet. Iverdonban atyai barátja, Roguin Dániel fogadta be. Már Genf is követte a párisi parlament példáját s rövid idő múlva Bern is, úgy hogy itt sem volt maradása. Mélyen megrendülve Motiersben keresett menedéket, a hol Roguin unokahuga, Boy de la Tour asszony, egy falusi lakot rendezett be számára.

A neuchâteli grófságban Rousseau Nagy Frigyes oltalma alatt állott. A nehéz megpróbáltatások után lassan ismét visszanyerte nyugalmát és bizalmát. Egyénisége, a melyet az átélt vihar szinte megtisztított, újra gyakorolta megmagyarázhatatlan varázsát; sajátságos atyai és gyermeki viszony fejlődött ki közte és Lord-Marsall Keith kormányzó között; úgy látszott, hogy az egyházzal is kibékült, mert a gyülekezeti előjáró engedelmével az urvacsorájához járult. Pedig csak fegyverszünet volt az egész. Rousseauban a biztosság érzetével az önbizalom is újra föltámadt; egész nagyságában fölegyenesedett, hogy ellenségeit lesújtsa. Az első csapás a párisi érseket érte, a ki *Emil* ellen pásztori levelet bocsátott ki. Az ügyes polemikus szétszedte súlyos válaszában ellenfelének kenetes kifogásait, s mindent kiátkozó papi hitével a maga tisztán morális, dogmáktól ment keresztyénységét állította szembe, mint egy jobb és egységes emberiség békezáslaját. A második csapás a genfi polgárjogról való ünnepélyes lemondás volt. A váratlan lépés a városban leirhatatlan izgatottságot idézett elő; a neki hevült polgárság két táborra oszlott. A forrongás tetőpontját érte el, midőn Rousseau Tronchin főállamügyész vidéki leveleire hét hegyi levéllel felelt. A vaskos vitairatban metsző dialektikával küzd a mellett, hogy neki, mint jó protestánsnak joga van a szentírás

magyarázásánál a józan észet tekinteni egyetlen bírónak; ugyanitt a megoldatlan államjogi hatalmi kérdéseket kiméletlen élességgel tárgyalja. A polgárháború szelleme lebegett már Genf fölött s veszélyeztette az irigy ellenségektől körülvett város önállóságát. Rousseau az egész küzdelmet, a melyet az ész jogaiért, még vallási kérdésekben is vívott, úgy tekintette mint személyes védelmi harczot; ezért azután minden elpártolást, minden támadást keserű megbántásnak tekintett; legmélyebben sértették azok az ördöngösen megmérgezett nyilak, a melyeket Voltaire lesből lőtt reá, s a melyek lelkének legsebezhetőbb részét furták át. De küzdelme e téren sem volt hiábavaló. A mint a fölvilágosodás philosophiájának materialistikus irányzata ellenében az Isten és a halhatatlanság tanait hitvallói lelkesedéssel védte, úgy itt is az egyéni meggyőződés jogai mellett küzd az igazhitűségével kérkedő egyházas keresztyénséggel szemben.

A vitairatokon s számtalan levélen kívül a motiersi tartózkodás idejéből való még néhány kisebb munka, például *Pygmalion*, drámai monológ, a mai melódramák őse, a melyhez az obligát zenekíséretet már nem Rousseau maga írta. Néhány régibb kinyomatlan munkája várt kiadásra, köztök egy értekezés a nyelv eredetéről, a melyben Rousseau több érdekes észrevételt tesz az indulatok szerepéről a nyelv keletkezésénél, a nyelv zenei elemeiről; a zenét a beszéd utánzásának tekinti, s a melódia és harmónia viszonyát a festészettel való hasonlítással világítja meg; sok megjegyzése élénken emlékeztet Lessing *Laokoon*jára. A zenelexikont is befejezte és nyomdába adta; éveken keresztül hasznos kézikönyv volt, bár elméleti része még Rameaura támaszkodik s Tartini újabb eredményeit csak néhány czikk használja föl. Korábbi tanulmányai mindinkább vesztettek érdekességökből Rousseau előtt; érdeklődése most utolsó szenvedélye, a növénytan felé fordult. Egyedül vagy válogatott társasággal, kényelmes örmény ruhában bebarangolta a környék hegyeit és völgyeit, zsebében Linnäusszal, s növényeket gyűjtött, hogy meghatározza és szárítsa. A megerőltető séták a pompás Jura hegy-ségben elfeledtették a már ötven éves íróval minden gondját és embergyűlöletét, s csaknem egészen visszaadták legszebb éveinek frissességét és túlaradó lelkesedését.

De az az izgatottság, a melyet a genfi papsággal vívott

harca Neuchâtelben is előidézett, türhetetlenné tették reá nézve az ott tartózkodást. Egy éjjeli támadás háza ellen, vagy talán csak aggódó, Teréziától is szított képzelete hirtelen elűzte őt otthonából, a melyet csak az imént lelt föl, s a bieli tavi Péterszigeten való rövid tartózkodás után Strassburgon és Párison keresztül Angliába kergette, a hol Hume Dávid barátsága új otthonnal biztatta. Mindenütt, útközben is, meg Londonban is a leghizelgőbb fogadtatásban volt része. Alig költözött azonban a hegyes Derbshireben fekvő magános Wooton-Hallba, sötét agyrémei újra megrohanták szellemét s többé nem is bocsátották szabadon : az örülség volt, az ijesztő, a kikerülhetetlen örülség. Az üldözés rémgondolata befészkelte magát agyába, s lassan-lassan minden gondolatát körébe vonta, leigázta. Egyre hevesebb rohamok, egyre szomorúbb szünetek közt töltötte a szerencsétlen ember a rákövetkező esztendőket. Emellett csodálatraméltó előadó tehetsége sér tetlen maradt, sőt lényének egyszerűsége, az a jóság és szelidség, a melylyel még ellenségeit is megítélte, mindaddig, míg betegsége ki nem tört, még a hozzá közelállókat is megtéveszt hette a lelki ziláltság foka felől. Az első válság sajnálatos következménye a Humemal való szakítás lett, a mi nagyon kínos föltünést keltett Rousseau tisztelői közt. Rákövetkező tavasszal megszökött Wootonból, mert azt képzelte, hogy ott államfogságban van. Egy évig Conti kastélyában Renou álnév alatt rejtezkedett, míg a nyugtalanság onnan is el nem űzte s Lyonba kergette; egy savoyai kirándulása is csak csalódással végződött; földült belső békéje ellen a növénygyűjtésben keresett orvosságot, s így másfél évet töltött Bourgoinben és Monquinben, a hol egy nap Teréziát nejének jelentette ki. Gondos ápolásáért Terézia mindenesetre megérdemelte ezt az elismerést, bár nagy hatása az író beteg szellemére nem volt mindig üdvös.

E szomorú napokban keletkezett Rousseau utolsó remekműve, a *Vallomások*. A szemlélődő, álmodozó író, megvénhedve és megunva az életet, elmerül gyermekségének és ifjúságának emlékeibe, a melyeket élete leáldozó napja aranyos fénnyel öntött el, s halhatatlan szelleme megszenteli őket. Elragadó bensőséggel és üdeséggel festi gondtalan gyermeki éveit, a keserű csalódásokat, midőn kilépett az életbe, külföldi bolyongásait, a szerető fogadtatást Warens asszony házában,

hivatása érzetének lassú kibontakozását; a nagy ellentét későbbi zajos hírével és mostani örömtelen életalkonyával övezte lelki szemei előtt azokat a napokat, midőn a reménynek és vágyódásnak nem szabott még határt semmi sem, a midőn szíve még vágyódva dobogott az emberekért s a napsugaras széles nagy világért. A részletek vagy az események egymásutánja tekintetében elbeszélése nem tarthat teljes pontosságra igényt. De a meghatottság, a lelki egyszerűség, a képek kedvessége, a meleg természetérzék és mesteri előadás Vallomásait elsőrangú költői művé emelik, a melyet rokon szellemű tehetséges utódok kísérleteinek egész sora követett.

De sajnos a mű, a szerző hibájából, eltorzult. Az az erotikus inger, a mely eremitagei magányában megleptes azóta csak növekedett, föl-fölsillan néhány vallomás sem irodalmi, sem morális szempontból nem menthető cynismusában, és abban a különös kedvtelésben, a melylyel magának is, meg másnak is költött szerelmi kalandokat tulajdonít. Igaz ugyan, hogy ezzel a tekintet nélküli vallomással ellenségeit akarta lefegyverezni, a kik múltjának szeplőit annyi rosszakarattal tárták föl. A bűn beismerése volt a vezeklés. De Rousseau nem áll félre és nem veri a mellét, mint a publikanus, hanem gögösen, mint a phariseus, lép Isten elé, azzal a meggyőződéssel, hogy nincs nála igazabb ember. A *Vallomások* első felét Wootonban és Trieben írta. Midőn hosszabb megszakítás után ismét munkához látott, már sötét éjtszaka fogta körül lelkét; azt hitte, hogy mindenütt kémek veszik körül, mindegyre komorabbak emlékezései; a siker és a dicsőség éveiben nem lát mást, mint magárahagyatottságot, barátainak hűtlenségét; végre megkezdődik a sötétség munkája, a melyet lelke nem tud többé áttörni. Svájcból való távozásával az elbeszélés megszakad.

Váratlanul vetett véget Rousseau vándor életének; azt remélte, hogy ha ellenségeinek várában lesz, jelenlétével kényszeríteni fogja őket, hogy rejtekeikből előbújanak. 1770-ben Párisba ment s a ma róla nevezett utca egyik padlásszobájába költözött; itt élt Teréziával nyolcz éven keresztül, szerényen; örmény öltözetét, álnevét letette és ismét hangjegyírással kereste kenyerét. Látszólag nyugodt és kibékült volt; új barátokat szerzett, kirándulásokat tett a város környékén, új növénygyűjteményeket csinált, megjelent kávéházban és színházban,

lelkesedett Gluck első sikerein s maga is sok új dalt szerzett. De a búskomorság nem hagyta el; meg is örökölte azokban a sajtószertű párbeszédekben, a melyekben Rousseau itél Jean-Jacques fölött; meg akarja magyarázni egy francziának, hogy nem lehet ő olyan szörnyeteg, mint a milyennek vádlói festik. Belső meghasonlásának ez a szomorú emléke, a melynek szemlélődéseiben még itt-ott föleszillen korábbi szellemi ereje, meggyötört lelkének utolsó emléke volt; elernyedés csendesítette le végre a belső harczot. A magános sétáló álmodozásaiban, megtörtén, de fájdalmas szelidséggel követi a mélyen sújtott aggastyán a visszaemlékezések fonalát; tiszta és megragadóan költői vázlatok folynak még mindig tollából: élete értelmi munkájának csak távoli fénye maradt; de az értelmi erőt túlélte a tulvilági életben és az emberszeretetben való hite. Utolsó megemlékezését Rousseau ifjúkori barátjának és jótevőjének, Warens asszonynak szentelte; virágvasárnapon kezdte meg, ötven évvel első találkozásuk után, de nem fejezte be. Husvét után két héttel Girardin marquis meghívására ermenonvillei jószágára ment. Itt érte 1778 július 2-án reggel a szélütés, midőn székéről föl akart kelni, mely szenvedéseinek véget vetett. Csontjai a kis nyárfás szigeten találtak vágyainak megfelelő nyugvóhelyet, de csak rövid időre. 1791-ben a Pantheonba vitték: ott nyugosznak ma is. Híre és tanai halála után ülték csak igazi diadalukat, míg az ellenhatás be nem állott; a pártküzdelmek zaja még ma sem csendesült el egészen sirja fölött.

Ha nyugodtan itéljük meg Jean-Jacques Rousseaut, akár az író, akár az embert, nagy jelentőségét el kell ismernünk: lángeszű és sajátos szellem, de tele belső ellenmondással; igazán philosophiai tehetségű gondolkodó, a ki csak az elvek ismeretével elégszik meg, de nem tudja az abstract gondolatmenetet a kísérő érzelmek mámorától elválasztani; csak lelkesedésében teremt s csak akkor találja meg önmagát; szinte öntudatlanul töpreng, s csak akkor riad föl álmovilágából, ha egy-egy fénysugár vetődik a titokzatosság birodalmába; de épen ezért ismeri az emberi lélek minden redőjét, s ezért olyan megragadó szava. Élete álomban folyik szét; a valóságot csak a képzelődés tükrében látja; az érzet és az érzelem tulságosan hatnak reá, de a jelen nem emeli föl, meg kell tisztulnia emlékezetében. E mellett mély, tulságosan érzékeny költő; phantasiájának képei elbűvölnek és uralkodnak rajta; nem illik ebbe

a világba; ő maga is érzi, s az egyedüllét, a melynek maga az oka és melyet maga keres, keserőséggel és büszkeséggel tölti el. Beteges szervezete, a gyalázat és bűnvád súlya örülésre viszik; de utolsó pillanatáig megőrzi szüzi gyöngédségét, érzelmei mélységét, szeretet után való vágyódását, ember-szeretetét, szenvedélyes igazságérzetét, vallásosságát és lelkesedését! Rousseaura mások nem hatottak soha közvetlenül: önmagából fejlődik ki és makacs logikával saját útjain halad. Önmagába mélyedt el s önmagából merítette gondolatait és tanításait; kereste a természetet s azt hitte, hogy saját énjében lelte meg. Szívében találta meg a magasabb világrendben és az emberi lélek halhatatlanságában való hit biztos alapját. A XVIII. század művelődési föladatának, a fölvilágosodásnak munkása volt ő is. Az államszervezet és a nevelés elméletét új, termékeny eszmékkal gazdagította; igaz, hogy rendesen nagyon egyszerű föltételekből indult ki, légvárakat épített, a melyek a megvalósítás első kísérleténél összeomlottak s romlást okoztak. De egy dologban meghaladta kortársait és ez maradandó érdeme: az ítélő értelem mellett az értelemnek is helyet követelt, a kedély jogaiért küzdött. Az elhagyatottságot, a kicsinyes polgári életet, a tájképet, a vallásos érzést újra bevonta költői varázsszal; megifjította a nyelvet és új életre keltette a művészetet, a szenvedély ékesszólásával éreztetve kortársaival a szív mindenhatóságát.

BECKER FÜLÖP ÁGOST.

TANULMÁNYOK A BALKÁN-FÉLSZIGET TELEPEDÉSI TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL.

Második és utolsó közlemény.¹⁾

I.

A VLACH, ILLETŐLEG RUMUN KÉRDÉS ELMÉLETE.²⁾

A délszláv törzsek (Kr. u. a VII. században) a dalmát provincia megszállása alkalmával itáliai pásztorelemekre is akadtak, melyeket az illyrek maradványaival együtt vlachoknak neveztek. Nem szándékunk ezúttal a vlach kérdést tüzetesen tárgyalni, azért csak a főbb termékeire utalunk annak a bő irodalomnak, mely immár egy század óta annyi, a tárgynak aprólékos részeire is kiterjedő munkát mutat föl. Ez az irodalom, melynek jelentős termékeit: Thunmann, Kopitar, Miklosich, Jireček, Jung, Pić, Rössler, Hasdeu, Tomaschek, nálunk Hunfalvy Pál s Réthy László írták, egyaránt felöleli a történeti, ethnologiai, nyelvi bizonyítékokat. Annyit ma már meg lehet állapítani, noha még néha kísért a nemzeti előítélet s nem akar tiszta szemmel látni, hogy a római continuitás elméletét a mai Erdélyben föntartani nem lehet, s hogy a mai rumunság megalakulását a Balkán-félszigeten kell keresnünk. A kérdés csak azon fordul meg, hogy objective megvilágítsuk annak az alaprétégnek a lerakódását, melyből a mai rumun nemzet, mint a neo-latinismus keleti hajtása képződött.³⁾

---

¹⁾ Lásd az első közleményt a *Budapesti Szemle* 297. számában.

²⁾ Akadémiai székfoglaló értekezés.

³⁾ Rumun szempontból bő apparatussal, de elfogultan meg-

A magunk részéről bizonyítani tartozunk, hogy a régi dalmát provinciában voltak itáliai pásztorelemek, melyek a régi illyrekkel foglalkozásukat illetőleg egyazon keretben éltek, de azért nyelvileg külön elemet alkottak. Eleve is megjegyezzük, hogy fejtegetéseinkre nézve az indító okot dr. Réthy Lászlónak: *A romanismus Illyricumban* című beces akadémiái értekezése (Budapest, 1898. Megjelent németül, francziául és oláhul is) adta meg. Ez az akadémiái értekezés a kérdést oly oldaláról világítja meg, melyről ugyan sok szó esett már, de a rumun nyelv tanúságait ily irányban, ily szabatosan még nem állították össze. Réthy ugyanis a rumun nyelv sajátosságait a közép-itáliai nyelvjárásokkal veti egybe s az oláhság bölcsőjét az Apennin hegyek pásztorvilágában keresi. Föltételezi, hogy ez a pásztor nép fölkerekedett s Friaulon át jutott az illyr hegyvidékbe s ott szlávokat s illyreket találván, az új román nyelv a VII—VIII. század táján megalakult ugyancsak szláv és illyr hatások alapján. A ruménség vagy rumunság alapja tehát italo-olasz, de balkáni elemekkel bővült. Nem értünk ugyan egyet összes állításaival, jelesül nem azzal, hogy a nyelv miért alakult épen a VII. és VIII. században, s főleg az a körülmény vár bizonyításra — mit egyébként maga a szerző is megmond — hogy a Friaulon át föltételezett tömeges bevándorlás mikor ment végbe.

Nem is szükség ezt bővebben okadatolnunk. Azonban a fölmerült szempontok a történeti kutatások világánál már erősebb bizonyíték színében tűnnek föl. Úgy a hogy Réthy állítja oda a dolgokat, azok oly axiomák, melyekre történeti szempontból a «valeant, quantum valere possunt» elve illik. Ha azonban szemügyre vesszük a régi római gazdálkodási rendszert, s azt a szerepet, melyet ennek a keretében a pásztor elem, mint ősfoglalkozás játszott,*) a balkáni pásztorvilág rendeltetése és alakulása a koronként megindult megtelepedési folyamatokkal szemben más színben tűnik föl előttünk.

---

kisértette Hasdeu B. V. *Strat si substrat. Genealogia popolare balcanice*. Buk. Akad. XIV. cz. értekezésében.

*) Erre már Weber M. figyelmeztetett: *Römische Agrargeschichte* (Stuttgart, 1891.) című munkája 228—229 l., megjegyezvén, hogy Apuliában s Közép-Italia hegységeiben ma is az a legelőgazdálkodás folyik, ma is csak úgy vándorolnak hegyről hegyre a pásztorok nyájakkal, mint régen.

II.

A római gazdaságtörténetben az állandóan megtelepült földműves elem mellett nagy szerep jutott a pásztorvilágnak. Varro, a római gazdasági élet egyik classikusa¹⁾ e részben oly leírását nyújtja az italiai s az egyes tőle fölhozott példák alapján a balkáni pásztorelemeknek, mely bővebb magyarázat nélkül is történeti adatszámba megy. Nem tekintvén érdekes természetrajzi s az állati fajok elterjedésére vonatkozó adatait,²⁾ rendszeresen tárgyalja az állattenyésztést. Legelőbb szól a juhokról, kecskékről és sertésekről, azután a szarvasmarhákról, szamarokról és lovokról s végül magokról a pásztorokról elmélkedik. Varro fejtegetéseinél bővebb kortársának, Columellának didaktikusabb irányú³⁾ munkája. Varro előadása azonban elevenebb, czélunkat nézve azért jobb, mert a közép-olaszországi viszonyokat tárja elénk. Columella elsőrangú kútfő ugyan a római gazdaságtan terén, maga is gyakorlati gazda, de e részében mellőzi a különleges szempontokat.

Varro fejtegetéseiből kitűnik, hogy a római gazda nagyon megbecsülte «a pásztori tudományt». Igen jól tudták, hogy csak hosszú tapasztalás útján juthatott el a kizárólag állattenyésztéssel foglalkozó pásztorosztály azon tanúsághoz, mikép kell a marhát gondoznia, mivel kell táplálnia, ha beteg, gyógyítania, szaporítását okszerűen előmozdítania. Varrónak magának is voltak nyájai Apuliában s az epirusi viszonyokat is jól ismerte, a mennyiben az ottani gulyák tulajdonosaival is tájékoztatta magát.⁴⁾ Annyival is inkább érdeklődött a balkáni állattenyésztés iránt, mert az epirusi szarvasmarhát hízásra jobbnak tartották az italiainál s empirikus úton már akkor nagyon jól ismerték az egyes fajták előnyeit s hátrányait.⁵⁾ Columella legjobbnak tartja a calabriai és az apuliai

---

¹⁾ M. *Terentii Varronis rerum rusticarum libri tres.* Teubner-féle kiadása 1889. H. Keil.

²⁾ Bölények Dardaniában és Thrakiában «boves perferi» II. c. 1.

³⁾ Junii Moderati Collumellæ; *De re rustica libri XII.* Edidit Franciscus Szilágyi Claudiopoli 1820.

⁴⁾ Lib. II. c. 1 p. 72.

⁵⁾ A thrák marhafaj például mind fehér színű. Kitűnő kutyafaj

juhokat; ezek közül meg a tarantóiak válnak ki, melyet «sokan görög juhnek neveznek».*)

A nyári legeltetést rendszeresen üzték. Megvolt annak szabva az ideje, és a fölhajtott állományt arra kirendelt tiszt, az uradalom számtartója**) — Varro publicanusnak nevezi — vette számba. Az állattenyésztéssel foglalkozó összes tényezők: pásztorok pedig régtől fogva külön szervezetet alkottak.

Varro és Columella tanácsai és észleletei az akkori állapotnak mintegy fényképét nyújtják. A dolog természetéből folyt, hogy a szarvasmarhák mellé érettebb korú pásztorokat alkalmaztak, míg a juh és kecske mellé gyereket is állíthattak. Vad helyeken legeltetvén nyájaikat s gulyáikat, a pásztorok fegyveresek voltak, nappal egymáshoz közel legeltettek, de éjjel külön-külön nyugszik a nyáj. Az egyes pásztorszövetkezetek feje valamely tapasztalt, öregebb ember — Varro magisternek nevezi, magyarul számadó — kinek a többi engedelmeskedik. Az illető természetesen jó erőben legyen, hogy a többinek kitartás dolgában is példakép szolgáljon. A marha s a kecske szereti a sziklás helyeket, gyorsan halad, hamar széjjel fut, azért pásztornak csak gyors, erős inú, jó szemű ember válik be. A mellett bátraknak kell lenniök, hogy szembeszállhassanak a rablókkal. A gallok — úgy mond Varro — például nagyon kényelmesek s inkább kedvelik a teherhordó állatokat. Magánjogi helyzetüket illetőleg ezek a pásztori cselédek részint örökség, részint vétel útján jutottak a gazda kezére, vagy zsákmánykép kerültek birtokába. Ha egyesek megvételéről volt szó, az eladónak jót kellett egészségéről és becsületességéről állania. Ez alkalommal kiköthették azt is, hogy az eladott pásztor ingósága az új gazdát illesse, vagy a pásztoré maradjon-e?

Általában véve tehát foglalkozásuk következtében nyájhoz kötött rabcselédek voltak, egyénileg azonban szabadabban mozogtak, mint a kisbirtokosok. Politikai láthatáruk a legelő, minden pásztor egy-egy kiskirály a maga állatai fölött. Rö-

---

az epirusi. Nagy szerep jutott a sertésenyésztésnek. A finom húsfüstölés, sonka, kolbászkészítés hazája Gallia (lib. II. cap. III.).

*) Lib. VII. c. II—VII. c. IV.

**) Lib. II. cap. 1. «ad publicanum profitentur».

viden szólva a földműves elem birtoklási köréhez fűzött magántulajdont alkotnak ugyan, «homines sine tribu et nomine» de a dolog természeténél fogva foglalkozásukat a magok szokásai szerint üzik, s külön élnek.

Fejök, intézőjök: a számadó. Nappal az egyes pásztorok külön étkeznek a nyájnál, este azonban a számadóval közösen vacsorálnak. A gazda ügyel, hogy a szerszám rendben legyen, ő osztja ki az élelmet, vigyáz az állatok egészségére. A tulajdonosok ezért teherhordó állatokat tartanak a számukra: lovat, öszvért, a melyek a szerszámokat hordják a pásztorok után. A mi a pásztorok testi szükségleteit illeti, azok részére, kik állandó szolgálatban állanak, gondoskodás történt, hogy mindig egy szolgáló álljon rendelkezésükre, «mert a pásztor szerelmei dolgában nem nagyon kényes». Azok a pásztorok ugyanis, kik az erdőkben s vad helyeken legeltetik a nyáját, az eső ellen hirtelen összetákolt kalibákban (*casa repentina*)¹⁾ keresnek menedéket s állandóan künn tanyáznak, feleség nélkül nem boldogúlnak. Ezek az erőteljes asszonyok szintén ügyelnek a nyájra, főznek, s gondozzák a férfiakat. Columella különös súlyt helyez arra a körülményre, hogy sok legyen a pásztorgyermek. Ha a pásztoranyának három gyermeke van, akkor munka közben szabad időt kell neki engedni, hogy az apróságot gondozhassa, ha meg több van neki, akkor fölmentik a munkától. Illyricumban — tehát a Balkán-félsziget éjszaknyugati részében — az asszonyok hordják a fát, ők legeltetik az állatot, s őrzik a kalyibát.²⁾

Tekintetbe vevén, hogy a barmok egészségéről való gondoskodás a számadó kötelessége volt, valamikép értenie kellett az íráshoz. Varro az írástudatlan számadót nem is tartja alkalmasnak erre a tisztre. Columella ugyan nem követeli az írástudást, de megkívánja a jó emlékezőtehetséget.³⁾

A mi a pásztorok számát illeti, Varro úgy véli, hogy

¹⁾ *Pastorum casa Florus* I. XIII. 18. Paris Lemaire. — *Casa pecunaria Johannes de Ephes. Frag.* Amst. 1889. c. XVI.

²⁾ Varro itt elmondja az illyrségről írott tanulmányunkban idézett esetet, hogy mily könnyen szülnek s szembeállítja őket az elpuhult, szülés után sokáig fekvő gyöngye úrhölgyekkel. Az illyr asszony a hátán fát hord s azonközben szoptatja a gyermekét.

³⁾ *Lib. I. c. VIII.*

80—100 gyapjas kövér juh mellett legyen egy pásztor.¹⁾ Az ezer darabból álló nyájaknál aránylag kevesebb pásztort kell tartani, mint a kisebbeknek.²⁾ Méneshez, mely ötszáz lóból áll, elég két csikós.

A pásztorélettel szoros kapcsolatban áll a tej és sajtkészítés.³⁾ Legtáplálóbb a tehénsajt, noha emésztésre nehezebb, azután következik a juhsajt; kevésbé értékes a kecskéé. Sajtot tavasztól őszig készítenek. Tavaszi sajt készítés idején reggel megfejik az állatokat, nyaratszaka meg délben.⁴⁾ Nagyban üzik a tejmegaltatást.⁵⁾ Egyik módja a megaltatásnak, hogy a fügefa nedvét csöpögtetik a tejbe. Ennek a tisztelőtére azután saját külön istennőjük: *Rumina* szentélye mellé fügefákat ültetnek a pásztorok. Az istennő ezt a nevet Varro szerint az emlőtől vette, minek rumis a neve, a csecs alatt lévő bárányok neve: sub rumi agni. Nem vagyunk rá illetékesek, hogy a *Rumina*, rumis névből határozottan levezessük a rumun ezzel egyező népelnevezést, de nem is mondunk azzal újat, ha a rumun szó értelmét a pásztorkodással vetjük össze.⁶⁾

III.

A pásztoréletnek ez a leírása teljesen megbízható, s az egyes pásztornemzetek szokásaival egyező képét nyújtja az

¹⁾ Epirusban 100 juh mellett egy pásztor, 100 kecske mellett kettő. (lib. II. cap. 3.)

²⁾ Egy kosra tíz juhot lehet számítani, u. o. lib. II. cap. X.

³⁾ Varro. lib. II. cap. XI. Columella lib. XIII. c. 13.

⁴⁾ A sajtról, mint fizetési eszköztől a X. században a Ragusa környékbeli vlach pásztoroknál I. Jireček K: *Sitzb. der k. böhm. Ges.* 1879. — Megjegyezzük, hogy ez összefoglalással nem célunk az egyes nemzeteknél endemikusan s a szintér viszonyaiból kifejlődött őspásztoréleti sajátosságok összehasonlítása. Mi csak célunk megvilágítását tartjuk szem előtt. Egyes vonásokra nézve érdekes a Pič L. könyve. *Zur rum. ung. Streitfrage*, 1886. 84—89 ll.

⁵⁾ Columella lib. XIII. c. 9.

⁶⁾ E szerint a rumun név fejőt jelent. *Rumen proximum gurgulioni quo cibus et potio devoratur.* Nyeldekklő. Isidori Etym. XI. p. 406. Migne. *Ruminare* kérődni. Amalfi mellett *Rominianum* helynév. Reg. Nap. no 402. — Egyébként a merrue mint kérődzést jelentő ige megvan a mai albánban is. Mindenesetre az italikusok közös szókincséhez tartozik e szó.

italiai állattenyésztő elemeknek.¹⁾ Nem is szükséges, hogy analogiákkal tetézzük s bővítsük Varro előadását.

Messzire elvezetne a céltól, ha e leirással kapcsolatban hosszabban fejtegetnők mindazon föltevéseket, miknek egyébként nagy irodalmok van, hogy ez a pásztorelem az Italiába bevándorolt italikus alapréteget alkotja-e, avagy az eredetileg pásztorokkal való vegyülés következtében keletkezett földműves elem Italiában a mintegy kasztszerű pásztorokkal szemben a hódító elemet képviseli-e? Annyi azonban bizonyos, hogy ha Róma alakulásánál az egyes, mindenfelől összesereglett pásztorelemeknek volt is befolyásuk az állam szervezkedése első idejében, ha megérzik még rajtuk a pásztori ősi erőnek gyakori kitörése,²⁾ a római culturállam döntő eleme, erejének gyökere a birtokos földműves elembe rejlett. Italia, jelesül közép- és dél-italiai szintéri viszonyaiból következik, hogy a hegyi legelőket állattenyésztésre egyébnél nem lehetett használni, s hogy az a hosszas foglalkozásánál fogva ebbe beléтанult, mondhatni pásztorrá jegecedett réteg, a szabad, intézményeivel hódító római culturafaj mellett a nem birtokos, ősi réteget példázza.

A pásztort a művelt (cultus) rómainól megkülönbözteti a viselete,³⁾ főleg azonban beszédje. Cnejus Fulvius legatus (301 Kr. e.) nem értette meg a közép-italiai pásztorok paraszti beszédjét, (sermo agrestis pastoris) le kellett azt neki fordítani, illetőleg megmagyarázni.⁴⁾ Nemcsak társadalmi, foglalkozásbeli, de nyelvi különbség is volt tehát a szabad római s az ősi pásztorréteg között. Ha a Cásartól a pásztorokra alkalmazott jelzőt mai értelmében vesszük: vadaknak kellene őket mondanunk.⁵⁾

¹⁾ A pásztoréletben előforduló elnevezéseknél föltűnőleg kevés a görög kölcsönszó. Keller. *Lat. Volksetymologie* 89 l. ezeknek különleges italiai fejlődésében hisz.

²⁾ Csak jellemző volta miatt idézzük az inkább publicista Florusnak erre vonatkozó helyeit. «Latini Tuscique pastores, quidem etiam transmarini, Phryges in novam urbem confluunt.» I. 1. 9.

«Inerat quædam ex pastoribus feritas, quæ quiddam spirabat in domitum». I. XXII.

«Ille rudis, ille pastorius populus, veneque terrestres» II.

³⁾ Florus XVII. 4.—319. K. e. a katonákat pásztorruhába bujtatják Livius IX. c. 2. — lib. X. c. 4.

⁴⁾ Livius X. c. 4.

⁵⁾ *De bello civ.* I. c. 57. «pastoresque indomiti.»

Szervezetöknél fogva azonban erős függetlenségi érzés vala bennök. A természet volt az iskolájok, a művelt társadalommal csak a számadó révén függtek össze, de nehéz volt megállapítani s megszabni velök szemben a magántulajdon fogalmát. A legelőkihágás, marhaelhajtás s a nyomában járó büntetés nem egy lázadásnak volt az előidéző oka. 185 Kr. e. Apuliában Tarantóban nagy összeesküvés támadt. L. Postumius volt a praetor, a ki a rabolgotó pásztorok közül állítólag 7000-et elítélt, a miért igen sokan közülök elmenekültek.¹⁾ Arra az önként fölmerülő kérdésre, hogy hová — adat hiányában nem felelhetünk.

Mind a mellett nem lehet ezt az elemet valami megkövült kasztfélének sem képzelni, mely elől a szabad osztályba jutás teljesen el volt zárva. A polgárháborúk folyamában ugyanis uraik fölfegyverezték, s katonasorba állították a pásztorokat, «a kik uraik szemeláttára a szabadság reményében, annál vitézebbül harczoltak».²⁾ Ez a pásztorosztályból való kiválás azonban megszüntette az új, immár telepeessé vált egyed s a régi atyjafiai közti viszonyt, s a szabaddá lett pásztor csak egyéenként lett a műveltebb osztály tagja, a pásztorosztály nagyjából azonban nem szívódott föl. A pásztorok katonás hajlamait, s azt a törekvését, hogy idegenben igyekeztek jobb helyzetre szert tenni, J. Cæsar törvénye is bizonyítja, meghagyván, hogy azok, a kik állattenyésztéssel foglalkoznak, pásztoraik közt legalább harmadában bennszülötteket alkalmazzanak.³⁾

A mily kétségtelen, hogy a köztársaságbeli Róma történetében is szerepet játszott az egyes néposztályok mozgalma, melyek az egyes meghódított területeket megszállották,⁴⁾ annyira bizonyos az a körülmény is, hogy a rómaiság nagyobb mérvű elterjedése az imperium hódításai következtében indult meg. Augustustól mondhatni Aurelianusig, háromszáz évig a

¹⁾ Liv. XXXIX. c. 29.

²⁾ Cæsar i. h.

³⁾ Suet. C. J. Cæsar: «hic, qui pecuariam facerent, minus tercia parte puberum ingenuorum inter pastorus habent» c. XLII.

⁴⁾ Macedoniáról s Epirusról is föltételezhető, de nagyobb tömegű áttelepedésről adat nincs. Tekintve Macedonia, Achaia s Epirus meghódítását az italo-görög viszonyoknak a császárság kezdetéig már százados multja van.

Balkán-félszigeten bizvást terjeszkedhetik a rómaiság. A birodalom ascensiója erre megadta az alkalmat. Ámde, ha a rómaiság kitelepedésére vonatkozó adatokat szemügyre vesszük, a folyamat tényleges megtörténtét ugyan látjuk, de az egyes részleteket illetőleg csak általános vonások állanak rendelkezésünkre. Tudjuk, hogy sokan vándoroltak ki a tartományokba, hogy a csapatok gyarmatosító szerepe nagy eredményeket ért el, a míg rendszeresen folyt, de már 61 Kr. u. megjegyzi Tacitus, hogy különböző csapatokat vegyítenek együvé, hamarjában össze-visszaszedett nép ez, «inkább tömeg, mint gyarmat». ¹⁾ Ebből a mondásból csak oly kevéssé vonhatunk következtetést, mint Tacitusnak abból a fölkiáltásából, hogy «hej régen Italiából a legiók után a távol tartományokba küldtek eleséget, most terméketlen Itália s Afrikára meg Egyptomra szorul». ²⁾ Ennek a körülménynek egyéb oka is volt, mint a terméketlenség, melyet szó szerinti értelemben amúgy sem vehetünk. A mezőgazdaság bármi belterjes művelése nem adott akkora jövedelmet, mint a kereskedésből befolyó haszon. A capitalismus e korában nagy tőkék halmozódtak föl, melynek hatását a kisebb birtokos érezte meg leginkább. Mennyiben hatottak ez állapotok a cseléd és pásztorok kivándorlására, nem tudjuk. Azt azonban teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Balkán-félszigeten a legbecesebb s legértékesebb tartomány ekkor Dalmácia volt. Legközelebb esett Italiához, ősi népe az illyr megtört, s égalj, vegetatio tekintetében is kedvezett a római térfoglalásnak a part mentében. Csak természetes, hogy a kivándorló s megtelepedő elemek, melyek Kelet felé indultak, Isztrián át Dalmáciában állapodtak meg s itt vertek legmélyebb gyökeret. A dalmát-római megszállás általános vonatkozásait ezúttal nem tárgyalhatjuk. ³⁾ Ezúttal csak azoknak a gazdasági moz-

¹⁾ Ann. l. XIV. c. 27.

²⁾ U. o. lib. XII. c. 43.

³⁾ Réthy László: *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*, 1887. a 71 l. Összeállítván a C. I. L. a föliratos emlékek számát, kimutatja, hogy Dalmáciában magában 1608 föliratos emlék van, a Balkán-félsziget többi provinciáiból közlött 520-szal szemben. Azóta ez az arány Dalmácia javára még inkább változott. Legalaposabban s legbővebben foglalkozott a romanismussal Jireček K. Értekezés: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* a

zanatoknak vázlatára szorítkozunk, melyek a fölvetett kérdést ebben az irányban megvilágítják.

IV.

Ismeretes, hogy a császárság története folyamán nagy szerep jutott a császári magánbirtoknak, a patrimoniumnak, mely örökség, vétel s birtok-elkobzás czímén folyton gyarapodott. Természetes, hogy a fönmaradt emlékek legnagyobb része Italiáról szól.¹⁾

A Flaviusokról tudva van, hogy a megművelt itáliai állambirtokon túladtak, de a legelők s erdők ugyancsak a Varro tárgyalta vidéken — Picenumban és Reateban — megmaradtak császári birtokként. Erről a vidékről szól s teljesen idevág Siculus Flaccusnak²⁾ az a kijelentése, hogy e vidéken «a hegyek rómaiaknak neveztetnek. A népek rómaiak (Romani), kiknek adója az állam pénztárába folyik». Ezek a pásztorterületek később császári magánbirtokokká váltak, melyek külön procuratorok kezelése alatt állottak. A császári jövedelemnek egyik forrása a legelőpénz: a pascua. A császári legelőkön lévő e pásztori közönségek közül egyes magisterek: nyájgazdák bérleti viszonyban állottak a procuratorral, s mint ilyenek «conductores» néven fordulnak elő.³⁾

Fölösleges is volna hosszasabban bizonyítgatnunk, hogy azokon a vidékeken, a hol mind máig is csak pásztorgazdálkodást lehet folytatni, nagyjából a pásztoreletnek ugyanazon kereteivel van dolgunk. A római kataszter a hozzáférhetetlen

---

bécsi Akad. kiadványai közt fog megjelenni s már sajtó alatt van. (Anzeiger, 1901. 116 l.)

¹⁾ Hirschfeld: *Unters. auf d. Geb. der röm. Vg.* 24 l. 2. j. összeállítja az 1877-ig terjedő anyagot. Felső Pannoniából egy erdőigazg. ismeretes Savariából C. I. L. 4219. A dalmát állambirtokot bizonyítja a Not. Dig. említett comes privatarum állása Dalmáciában.

²⁾ *De cond. agrorum* (Gæsius kiad. Amsterdam, 1674. 32. p. 2. «Ut est in Piceno et in regione Reatina, in quibus regionibus montes Romani appellantur. Nam sunt populi Romani quorum vectigal ad ærarium pertinet». Idézi Marquardt: *Röm. Staatsv.* II. 248 l. 1. j.

³⁾ Marquardt i. m. 251—2. — Weber i. m. 229. a conductorest illetőleg C. J. L. 2438.

erdőket és sziklás legelőket nem is vette számba.¹⁾ Ezzel csak azt akarjuk mondani, hogy az itáliai gazdasági életnek egyik alaprétege: a pásztorvilág változatlanul megmaradt a császárság egész folyamában, s mint ilyennek van nyoma a római jogéletben. Ennél a nem telepes, mondhatni hybrid elemnél a jószág elhajtása, a lókötés napirenden volt, úgy, hogy a köztudatban a rabló és pásztor fogalma körülbelül egyre ment.²⁾ Az egyes pásztorok lóháton járván, igen könnyen kicsaphatták az idegen gulyából a jószágot s azután eltűnhettek. Ezért Valens császár 364-ben megtiltja a campaniai efféle abactorkodással — marhalopással — vádolt pásztoroknak a lótartást.³⁾ Gyalogszerrel járván, az efféle latrokat hamarabb lehetett beérni. Csakhogy ezzel a félreeső helyeken legeltető pásztorokra nézve lehetetlenné tette volna az élelmezést s azért a suburbicarius tartományokban a nem gyanús pásztoroknak, meg a kondásoknak — talán szelidebbek voltak — megengedte az ígás lovak tartását.⁴⁾ Honorius újból szigorúan lép föl (399) s megvonja a lótartási engedélyt. Ismeretes jelenség volt az itáliai pásztoréletben, hogy a rablók legbiztosabb menedéke a pásztornál volt, a ki vagy félelemből engedelmeskedett, vagy orgazdaként szerepelt. A hatóságoknak sok bajuk volt e miatt és szigorú büntetéssel sújtották az antik banditákat (383).⁵⁾ A pásztor és rabló fogalmát annyira közeljárónak tartotta a törvény, hogy meghagyta a birtokos elemeknek,⁶⁾ (409) ne merjék gyermekeiket a pásztoroknál dajkáltatni, mert ezzel «a rablók társaságához tartozóknak vallják magokat». Nem szabad emberek azonban, «mint történni szokott», ezentúl is megeselekedhetik.

Ezt az erős, nagy propagatív erejű ősz elemet a császárság katastrófhája s a barbár népelemek beözönlése szintén sújtotta, de kevésbbé, mint a földműves osztályt. A földre vágó

1) Siculus Flaccus 24 l.

2) Maiorum primus quis quis ille tuorum
Aut pastor fuit, aut istud, quod dicere vult.

Juv. 8. sat.

3) Cod. Theod. tit. XXX. 2 lex «habendi equini pecoris licentiam denegamus».

4) U. o. 3 lex.

5) Cod. Theod. XXIX. l. 9. — Cod. Yust. XXXIX.

6) Cod. Th. lib. IX. lex 21.

góthnak szántóföld kellett, a pásztort tehát meghagyta abban az állapotában, a melyben ott lelte. Egy-egy barbár betörés alkalmával, ha elhajtották a nyájakat, azokat a pásztorokat, a kik nem álltak ellen, magokkal vitték, mert ilyen elemekre mindig szükség volt. Nagyjából tehát ez állapotok nem változtak Italiában a császárság megszűnése után sem.

Az előadottak Italia római korabeli pásztoraira vonatkoznak. Felmerül az a kérdés, hogy mily kapcsolatban áll ez itáliai pásztorelem a dalmát provincia megszállásával.

V.

A római korban üzött pásztori gazdálkodásnak maradványai a jelenkorig is élnek az apuliai állat, jelesül juhtenyésztési rendszerben, az úgy nevezett «Tratturik»-ban, melyek a mai olasz királyság apuliai, calabriai és basilicatai tartományokban állambirtokot alkotnak.

«Tratturi»-nak nevezik azokat a széles gypü-utakat, melyen a marhát legelőre hajtják. Télen az úgy nevezett Tavoliere di Puglia vidékén tanyázik a nyáj, nyáron pedig föl-hajtják a Molise s az Abruzzok legelőire. *)

Háromféle ily tratturi-t különböztetnek meg Italiában. A tulajdonképen való tratturik átlagos szélessége 111·11 m. (60 apuliai lépés). Ezek a téli szállásokból s a Potenza, Bari és Lecce tartományokban lévő Tavoliere legelőiből a mostani Tavoliere-be vezetnek.

A második csoportba a «Bracci di Tratturo»-kat számítják. Ezek az egyes utakat összekötő utak, keresztutak, ha úgy tetszik.

«Tratturelli»-knek nevezik a 18·50—55·55 m. szélességű csapásokat, melyek a széles utakhoz s a szállásokhoz «poste» vezetnek.

Ezt az útrendszert kiegészítik az úgy nevezett «riposi»-k. Ezek alatt gyakran nagyobb kiterjedésű rétséget értettek, a hová akkor hajtotta nyáját a pásztor, ha az utakon tolongás támadt. A később induló ilyenkor nyáját a riposikban pihentette, míg útja szabaddá lett. Manapság már jobbára eltűntek

---

*) A tratturik hossza 1543 km. a tavoliere területe 15 352 ha.

ezek a pihenők, s a melyek még megmaradtak, elvesztették jelentőségöket.

A «tavoliere» szó még a rómaiak idejéből származik. A szó magyarázatát illetőleg eltérők a nézetek. Némelyek azt hiszik, hogy a nagy terjedelmű síkságot jelenti, Bianchini szerint a pásztoroknak bérbe adott legelőrésztleteket, parcellákat nevezte «tavolieri» néven a római.

Azonban már a rómaiak idejében «regalia» néven ismerték e tavoliereket, a normannok idejében «Regie difese» a nevek.

Aragoniai I. Alfonz (Tivoli. 1447 augusztus 1. kiadott rendeletében) visszaállítja a «tavoliere» elnevezést és «Regia Dogana della mena delle pecore in Puglia» néven külön hivatalt szervezett, melynek az volt a rendeltetése, hogy a legelőket közvetlenül bérbe adta a nyájtulajdonosoknak, ezeket «locati di Tavoliere»-nek nevezték.

Ez a törvény a földművelésnek s az állattenyésztésnek egyaránt ártott. A földművestől ugyanis elvonta a jó minőségű szántót, a juhászt meg nagy adóval és illetékkal terhelte.

Bonaparte József idejében (1806 május 21.) segítettek ezeken az állapotokon, a mennyiben a «locati»-k örökletes bérlőjogokra tettek szert s meg is válthatták azt örök áron. A Bourbonok (1817 január 13.) eltörölték a Bonaparte törvényt s bár egy részét a bérletnek hallgatagon elismerték, számos jogot fölforgattak, s az állattenyésztésnek sokat ártottak. Az újabb olasz törvényhozás (1865 február 26. 2186 sz.) akkép oldotta meg a kérdést, hogy az állami tulajdont képező tavoliereket fölmentette a Bourbonoktól rárótt terhektől, s a ki az évi bérlet 22-szeresét megfizette, annak örök tulajdonába ment át addigi bérlete.

A mi a «tratturi» gazdaságtörténelmi fejlődését illeti, azzal elég bő irodalom foglalkozik, noha egyes részletekről inkább helyi vonatkozású tanulmányok értekeznek.

Vannak, a kik azt állítják, hogy a tavolierék a Lex Publíá alapján keletkeztek, melynek értelmében minden római polgárnak meg volt az a joga, hogy marháját tetszése szerint bocsáthatta az ellenségtől elfoglalt, osztatlan legelőre. A kik így vélekednek, azt hiszik, hogy a Tratturo szó a Tractoria-ból, ez meg a *Tractus*-ból ered. *Tractus* pedig szerintök az *iter*-ből és *actus*-ból összetett szó. Ebből aztán meg lehet al-

kotni a «ius itineris et actus» fogalmát, mely szerint valakinek joga van állattal, szekérrel az utat igénybe venni.

Mások szerint a tratturi-t I. (Aragoniai) Alfonz alkotta meg említett rendeletével. Podestà G. nézete szerint a két hypothesis nem állhat meg, legkevésbé a második, mert hiszen Alfonz király csak megszervezte a már régóta fönnálló tratturikat. Podestà szerint a tratturi alakítása kevéssel Samniumnak a rómaiaktól történt elfoglalása előtt történt. A samniumi pásztorok (de a Vestinumból stb. helyről valók is) ugyanis már a római hódoltság ideje előtt tél idején lehajtották az apuliai legelőkre, még pedig bizonyos utokon, melyeket a rómaiak tractoria-nak neveztek volt el.

Az apuliai legelőket a rómaiak méltán nagy becsben tartották, hiszen a félsziget legdúsabb legelői. Már csak ezért is előmozdították a legelőutak dolgát, hogy az állatok föl- és áthajtását megkönnyítsék.*)

A római világbirodalom elzüllött, a népek vándorlása pedig megbolygatta a rendszeres viszonylatot, mely addig a pásztorgazdálkodás s a földmives elemek között fönnállott. Az apuliai és samniumbeli földmivesek mindenképp elnyomni törekedtek a pásztorokat.

A normannok, jelesen I. Roger azonban rendet hoztak ismét e viszonyokba és halál- meg jószágbüntetéssel sújtották azt, a ki a tratturikon marhát hajtó pásztort illetéktelenül zsarolja, vagy vándorlásában megállítja. A sváb Frigyes (II) mérsékelte ugyan e szigorú büntetést, de a nyájak vándorlását és a ríposik használatát biztosította.***) Mindez nem segített, míg I. Alfonz — már kincstára érdekének a szempontjából — kötelezőleg meghagyta, hogy a pásztorok télen kötelesek a tavoliere-ba lehajtani állataikat «ob torto colle». A meglévő tratturi számát tetemesen szaporítá s meghagyta, hogy azok 60 lépés szélesek legyenek. Ez intézkedések következtében a pásztorkodás nagyban föllendült s 1494 telén 1.700.000 juhot hajtottak le Apuliába.

*) Bizonyosság rá a sepinumi kapu felé falazott föliratos kő, melyen Augustus császár rationalisa a sepinumi hivatalos közegeknek meghagyja, hogy a sepinumi pásztorokat vegyék pártfogásokba gazdáik zsarolásai ellen.

**) *Cum per parte Apuliae feliciter transiremus* című constitutiójában.

Természetes, hogy a délolasz bárók szemében szálka vala ez a jobbra csak a kincstárnak hasznos állattenyésztés s a hol szerét ejthették, megdézsmálták a nyájakat s mindenféle terheket róttak rájuk.

A sok panasz következtében V. Károly császár, mint spanyol király 1549-ben Toledo nápolyi alkirály útján vizsgálatot rendelt el s újból szabályozta a legeltetési jogot. Erre ismét föllendült a lehajtás és 1556-ban a tavolieren 1.483.316 juh és 14.400 tehen legelt. 1578-ban már 3.000.000-ra emelkedett a szám s a kincstárnak 450.000 arany volt a jövedelme.

Ez időben a tratturi-határokat kövekkel jelölték s halálbüntetést róttak arra, a ki ezeket helyökből elmozdítja. Ezekkel a határokkal volt mindig bajok a hatóságoknak s a sok villongásnak a pásztorkodás adta meg az árát, mert 1612-ben már csak 580.947 darab juhot s tehenet hajtottak le a tavolierera. 1650-ben azután mérnökileg fölvtették az összes hálózatot s megalkották úgy szólván az egész terület kataszterét.

Mindazonáltal a panaszoknak se vége, se hossza. Egyre másra panaszkodnak a bérlők, majd a kincstár tisztviselőivel, majd a zsaroló földbirtokosokkal gyűlt meg a bajok. Nem igen használt az sem, hogy a tratturi ügyét külön bizottságra ruházták s az 1806-iki említett szabályozásig tele van az irattár elintézetlen határpanaszokkal. Mondani sem kell, hogy a kincstár jövedelme folyton apadt.

A század elején a juhállomány ugyan föllendült (1806-ban 1 millió), de 1865-ig (február 26-iki törvény) a sivár politikai állapotoknak ezen a téren is a jogi bizonytalanság volt a keserves folyománya. Lépésről lépésre látjuk, mint igyekeznek a földbirtokosok a gypús utakat úgy szólván kisajátítani s a reintegrációnak útját állani. Végre azután úgy segítettek magokon, hogy 1875-ben az erdészeti ügyosztály hivatalból constatálta az egyes legelő-utak jogi s birtoktermészetét s tíz évi küzdelem után tisztázta a kérdést. E szerint az utak (tratturi) teljes hossza 1543 km., s a tavoliere területe 15.352 ha. Ez kincstári birtok.

Érthető, hogy számos község, mely az egyes gypús utakat olykor harmincz éven át fölszántotta, azon volt, hogy erre birtokjogot szerezzen, de ennek útját állotta a törvény. 1865-ig igaz, hogy ez utak közjellegetűek voltak, s csak örökbérleti jogzsimen és örökváltság jogán lehetett teljes

tulajdont szerezni, de az 1865. évi törvény X. czikke jogot ad a pénzügyi hatóságnak, hogy a tavoliere fölösleges útait a tartományi tanács hozzájárulásával eladathatja. Elővételi jogot egy hónapon belül a tratturival szomszédos birtokosok kaptak, kik méltán tarthattak rá igényt, mert az átvonuló nyájak birtokaikon olykor tetemes károkat okoztak.

Érdekes, hogy a nápolyi királyság ez állattenyésztő területének érdekeltsege most is abban remél, hogy az állattenyésztés még fölvirulhat s ellenzi a közutak (tratturi) eladását. Azonban az agrárérdek győzelme kétségtelen s okvetetlen számolni kell a fölszántással. Ezzel a körülménnyel számot vetett az olasz kormány s 1893. évi május 3-án egy törvényjavaslatot terjesztett a parlament elé, melynek értelmében a tratturi szélességét redukálják, a ríposikat a minimumra szorítják, a fölösleges tratturikat eladják s a megmaradókat átadják az egyes érdekelt tartományoknak egyetemlegesen azzal a kötelezettséggel, hogy az állattenyésztés szükségleteit fedezni tartoznak s ezeket az érdekelt tartományok s a kormány beleegyezése nélkül el nem adhatják.

A törvényjavaslat indokolásában fölhozza, hogy egy fél millió juhnak nem kell annyi út, mint 3.000,000-nak. A kormány eddig a tratturi föntartási költsége czimén 60,000 lirát adott ki s 42.000 lirát vett be s így 18,000 lirát fizetett rá. Ily módon 7,738 ha jó földre tesz szert a földmivelés s a kormány az eladásból 6.000,000 lirát remélhet.

1893-ban e javaslatból nem lett törvény. Az olasz kamara ugyanis nem valami jóindulattal fogadta a javaslatot, s azóta is csak a régi hanyatló állapotban leledzik az egész tratturi-ügy.*)

---

*) E vázlatot G. Podestà: *I tratturi del Tavoliere di Puglia* című tanulmánya alapján állítottuk össze. *L'eco dei campi e dei Boschi.* cz. szakszemle. Róma, 1894. 7—9. sz. Rendkívül érdekes s a régi illyrséget illetőleg is használható Masci Angelo: *Dis corso sull' origine, costumi e stato attuale della Nazione Albanese.* (si ne anno) 1—88 l. a mai albán pásztorokról Dél-Olaszországban. (Náp. kir. könyvtár 185. C. 67.) Rendkívül érdekes analogont szolgáltatnak a szárd pásztorviszonyok, a hol a conductor szerepét az armentarius curador játssza, s a lovas pásztornak Mayor de caballos, lófő a neve. Bővebben *Miscellanea di Storia Italiana* III. serie. III. kötet. Turin, 1895.

Meoli, a foggiai királyi erdőfelügyelőség intézője eképen írja le ezt a pásztorvilágot:

«A Pugliában üzött állattenyésztés főleg juhászat. Ismeretes tény, hogy régebben három milliónál is több juhot hajtottak föl e vidéken, most azonban nagyon alászállott a számuk. Ennek a «depecoratio»-nak egyfelől az 1865-iki törvény az oka, mely szerint a «Tavoliere delle Puglie»-t, ezt a nagy rétekből álló területet szántóföldekké tették, másfelől pedig az 1877. évi június 20. kelt olasz törvény — noha itt enyhébben hajtják végre rendelkezéseit — megengedte az erdő kivágatását s néhány százezer hektár ekképen szántóvá lett, főleg az a lankás terület, mely az erdők és rétek szegélyein terült el.

Manapság a Pugliában legelő juhok száma semmiesetre sem haladja túl a félmilliót s ez a szám is akként oszlik meg a különböző tulajdonosok között, hogy egyre 2000—8000-ig való juh jut. Ma úgy áll a juhgazdálkodás dolga, hogy a gazda nem foglalkozik személyesen a tenyésztéssel, hanem egy intézőre — magyarán mondva juhászgazdára — bizza a gondját, a ki rendszerént többé-kevésbé értelmes parasztember. Olaszul *massaro* a neve. *Massarius*, *massaio*, *Massæ custos* általános elnevezése Olaszországban a villicusnak, magyarul falunagynak s ebben az értelemben megfelel a számadónak, a régi római conductornak. A *massaro* szó alighanem Picenumi italikus szó s értelme a mai albán maza (hell. *μαζα*) kenyérből ered s kenyérosztót jelent.

A *massaro*, a kinek segédje a helyettes gazda: *a sotto-massaro*, a nyáját 250 darabból álló csoportokba osztja, e csoport elnevezése: *morra*. A *morra*t — melyben 15 kos van — egy pásztor gondjára bizza a gazda. A pásztor gondjaiban két kutyája osztozik.

Október hó elejétől május hó végeig az apuliai sikon legelnek a juhok s a pásztorral együtt kezdetleges szállásokban töltik az éjjelt. E szállások neve: *poste*, (szóról szóra megfelel neki a szláv sztana sztina esztina).

Május végétől szeptember hó végéig az erdőkön és az Abruzzok s a Basilicata hegyi legelőig legeltetik a nyájukat. Nyaranta csak nagy ritkán akad a nyáj számára mentő karám, úgy hogy jobbra szabad ég alatt tanyáznak, s nincs menedékek a zivatar vagy eső elől.

Meg kell jegyeznünk, hogy egy-egy tulajdonosnak a nyája

nem együttesen legel, hanem *morránként*, csapatonként mindig más-más területen.

A nyájak fölhajtasát a sík legelőkről a hegyek közé s viszont a lehajtást a királyi «Tratturi» hivatal rendeli el. A fölhajtas nappal történik. (A nyáj naponként 15—20 km. halad.¹) Este, ha megnyugszik, kenderből font négyszögformára behajtott hálókarámba hajtják, a karám négy sarkára karót vevén.

Magától értetődik, hogy a juhokat ily fölhajtas alkalmával este és reggel megfejik s hogy sajtot készítenek.

A tejpgazdálkodás az úgy nevezett *Capo Buttero*-ra van bízva. Buttero a butta fejődény szóból ered.

A massarot, sottomassarokat, capo butterot, a pásztorokat és kutyákat a *butterik* látják el élelemmel. Két-két morrának egy buttero szolgál, a ki lovas vagy szamaras ember. Ő szállítja a takarmányt s a tejpgazdálkodáshoz való eszközöket is.

A pásztorokat és butterikat sohasem választják a síklakók közül, hanem mindig az Abruzzok, Molise és a Basilicata kisebb helységeiből fogadnak föl ilyeneket, a szerint, a mint a nyáj egyik vagy másik hegyvidéken legel. Így azután a pásztoroknak megvan az az előnyök, hogy nyaranta szülőhelységeik közelében tanyáznak.

A massarokat, sottomasarokat s a capo butterekeket ügyeségök mértéke s a nyájban legelő juhok aránya szerint fizetik. A pásztoroknak és butteriknak azonban inkább állandó bérök van. Évi bérök 170—200 lira, hónaponként háromszor kapnak kenyeret, (mindenkor körülbelül 12 kg.) 1 liter olajat s 1 kg. sót s évenként mintegy 7 kg. közönséges sajtot, évenként három juhbőrt ruháralónak, s minden harmadik esztendőben egy gyapjú bundát.

A pásztorok és butterik rendszerint falujokból vesznek feleséget, de nem igen élvezhetik a családi boldogságot, mert csak szeptember végétől május végéig mehetnek haza minden második héten két napra s csak kivételként hetenként egyszer. A hazamenés szombaton délután kezdődik s hétfőn reggel ér véget. De még ilyenkor sem teljes a szabadsága, mert a buttero kötelessége rá háramlik, helyette pedig a buttero őrzi az állatot.»

Csak rövid összefoglalását nyujthattam ennek az olasz

pásztoréletnek. De e leírásból is világos, hogy az antik világnak csak kevéssé változott képe van előttünk. Immár fölmerül az a kérdés, hogy miféle kapcsolatban áll ez az itáliai pásztortelem a dalmát provincia megszállásával.

VI.

Alap nélkül való kombinálgatás volna, ha a római megszállás általános képének egyes analog vonásait menten alkalmaznók a dalmát provincia viszonyaira. Csak azt állíthatjuk, bizonyossággal, hogy a provincia megszállásának gazdasági momentumai a szintér viszonyaiból magyarázhatók. Természetes tünet továbbá, hogy a római imperium idejében a dalmát tengerpart szegélye városi középpontjaival, melyekből az utak a Száva-Duna vidékéhez vezettek, inkább vonzotta a római elemet, mint a belföld hegyvidéke.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a ma Dalmáciának nevezett partszegély 12.834 km² területnek csak 50·8 % alkalmas a megművelésre, s ebből

szántó	---	---	---	---	---	---	---	---	10·7 %
legelő	---	---	---	---	---	---	---	---	46·3 %
szőlő	---	---	---	---	---	---	---	---	6·4 %
kert és rét	---	---	---	---	---	---	---	---	3·7 %
erdő	---	---	---	---	---	---	---	---	30· %

nem nagy merészség kell hozzá, hogy a római korban is ily arányú megosztást tétélezzünk föl; a római korban amúgy is nagyobbra kell taksálnunk az erdők százalékát a szántás alá fogott föld rovására. Ha e partszegélylyel kapcsolatban a mai Bosznia és Hercegovinát, mint bánya- s erdőterületet tekintjük, az egész provinciában: nem tekintve a hivatalnoki, kereskedő, iparos s bányaműveléssel foglalkozó osztályokat, mely utóbbi proletárszámba megy: az ősi foglalkozású pásztortelemnek hasonlíthatatlanul nagyobb tere volt, mint a földművelésnek.

Erdő, legelő s rétgazdálkodás folyt itt. Vespasianus császár idejéig, míg a XI. legio a knini (burnumi) felföldön tanyázott, ennek a területéhez rétek tartoztak, melyeken barmaikat legeltették. Később ez is állami birtokká lett, s határát a rét s

a szomszédos tölgyerdő között a procurator állapította meg.¹⁾ Mindazok a birtokok, melyek ennek a provinciának a területén keletkeztek, akár császári kézben, akár magánosok kezén voltak — kivéve a dalmáciai öt colonia közelében fekvő földeket — túlnyomóan állattenyésztésből nyerték főjövödelmüket. Ezen a vidéken tehát a saltus néven ismeretes birtoktestek: dominiumok nagyjából összeesnek a kat'exochen legelő-saltussal. Saltusnak nevezték ugyanis általában véve az erdőből és legelőből álló uradalmakat. Oly legelők s erdők, melyek azonban szántóval együtt alkottak valamely saltust, bizonyára nagyobb gazdasági kerületekhez tartoztak, de a hegyközi birtokokat magokban álló külön saltusként kezelték. Ilyen legelő-saltusnak Veglia szigete keleti részén²⁾ van nyoma, ilyen volt Zengg vidékén is.³⁾ Sokkal kevesebb adattal rendelkezünk, semhogy a dalmáciai gazdálkodás római szakát oly alaposan lehetne megvilágítani, mint az afrikai saltusokat.⁴⁾ Föltételezhetjük, hogy az egyes középpontokon a császár adta meg a vásártartási engedélyt, valamint bizonyos az is, hogy egyes nagybérlők kizárólag állattenyésztéssel foglalkoztak. A földművelés — a mennyiben eleinte albérli elemek települtek a területre s vették szántás alá a földet — ugyanolyan szolgáltatási föltételekkel tették azt, mint Italiában.⁵⁾ Mig azonban ez utóbbiak viszonyairól a római colonatus történe-

¹⁾ C. J. L. 13,250. Hermes XIX. Schulten: *Das territorium legionis* 481 l.

²⁾ *A. E. M. aus Oesterr.* XIX. 167 l.

³⁾ C. J. L. III. 3214. 18. Zágrábban.

⁴⁾ De nundinis saltus Beguensis G. Wilms. *Ephemeris* I. 271—281 ll. A föllirat 138 K. u.

⁵⁾ Az afrikai saltusokról s az úrbéri tartozások római állapotáról Mommsen: *Das Decret des Commodus für den Saltus Burunitanus*. Hermes XV. 885 Mommsennek abbéli classikus állítása, hogy «a colonatus, vagyis a parasztbérlet, oly régi s oly ifjú, mint Italia a Romulus és Umberto királyok alatt lényegében egyezik» (408 l.) Dalmáciára is illik. Schulten: *Die lex Hadriana de ruderibus agris* Hermes XIX. 204. Valószínű, hogy Hadrianus reformjai Dalmácia ebbéli viszonyait is érintik. (Hadrianus megfordult Illyricumban. Vita Hadr. c.) Ugyancsak e szerző beható munkája: *Die röm. Grundherrschaften*, Weimar, 1896. 17 l. a saepinumi saltusokról 62 l. A procuratorokról. Régibb, de máig is becses gazdt. jelentőségű Heisterbergk B. munkája: *Die Entstehung des Colonats*. Leipzig, 1876. Elvi érdekű 122—3 l. — Weber i. m. 265 l.

tének általános menetével kapcsolatban a későbbi fejlődés elég részletes fölvilágosítást nyújt, a pásztorokról innen s túl a Dinaran nem rendelkezünk adatokkal.

Csak annyit tudunk, hogy Dalmácia bennszülött illyr eleme pásztoronép volt. A kérdéseknek egész sorozata áll elő, ha a római megszállás egyes rétegeinek sorsát meg akarjuk fejteni.

Jöttek-e Italiából pásztornépek Dalmáciába nagyobb számmal? Ha jöttek, mely nyelvjárást beszélték? Mikor jöttek? Mi az oka annak, hogy az eredetileg illyr telepedésű dalmát-hercegovinai belföldről teljesen eltűnt az illyr elem? A rómaiságba olvadt-e, vagy elpusztult teljesen? Ezekre a kérdésekre ma nem lehet még kellően megokolt választ adni.

A mit mi fölhoztunk, csak annyit bizonyít, hogy az italiai pásztorelem képe a Kr. u. I. században azonos a balkáni pásztorelemmel. Egyfelől módot nyújt az összehasonlításra, de nem közvetlen történeti bizonyíték a származásra nézve. Értéke annyi, hogy a vlachok neve alatt szereplő pásztorok történeti alakulása kérdésénél, a mennyiben rumunul beszélő elemekről van a *vlach* névvel kapcsolatban szó, ezt a körülményt is tekintetbe kell venni.

Nem vitatjuk bővebben az illyr, vagy thrák nyelvek hatását a rumunokéra. A mit a nyelvtörténet erre nézve megállapított, csak annyit bizonyít, hogy rumun pásztorelemek huzamosan érintkeztek úgy thrák, mint illyr elemekkel. Ez érintkezésnek eredménye a rumun nyelv szókincsében és structuráján megérzik, de azt a hypothesis-t nem tűnteti föl valószínűnek, hogy a rumunság a maga egyetemében romanisált thrák, vagy illyr népcsoportozatokból keletkezett volna. Csak azt állíthatjuk, hogy a thrák-illyrség egyik rétegzete a rumunságnak. Bizonyára történt vérkeveredés ez elemek érintkezése közben, de ennek a mértékét az eddigi tanulmányok alapján megállapítani nem lehet.

Nem fogadható el az a magyarázat sem, hogy a rumunok eredetileg a Balkán-félszigeten telepes városi és földmives elemek valának, de a népvándorlás legalább részben vándorló pásztorokká alakítá őket. A Balkán-félszigeten eredetileg csak a nyugati részen: Dalmáciában, Mœsiában s Prævalisban volt gyökeres római elem. Rendkívül érdekes eredményeket várhatunk ez irányban a bécsi tudományos akadémia

Balkán-commissiójától megbizott Matteo-Bartolinak kutatásaitól, a ki a vegliai immár teljesen kiveszett latin-dalmát nyelvjárást tanulmányozta, melyet a középkorban velencei-olasz hatás útján keletkezett új-romanismussal szemben régi románnak nevez.*)

A part mentén — nem szorúl bővebb fejtegetésre — tudjuk, hogy ennek a megvelenczésített új-romanismusnak máig is megvannak az élő hajtásai. A félsziget keleti, s déli részén azonban, a mely városi római elemről tudomásunk van, az számra nézve sem volt nagy, s azonfölül a hellenismus hatása alatt annak a culturális körébe esett.**) A népvándorlás okozta betörések alkalmával azok a városi és földmives elemek, a kik tehettek, Itáliába menekültek, sokan elpusztultak, a ki meg ellenállott közülük, azt levágták. Arra bizonyára volt eset, hogy egyesek a hegyek közé menekülhettek, de tömeges elnomadosodás egyáltalán nem történhetett. Ha nem tekintjük is azt a körülményt, hogy a városi lakóból nomád nem lesz, föltehető-e, hogy a mindenéből kifosztott, a pásztori «tudományban» teljesen járatlan városi és földmives tömeg a hegyek közt békésen megmaradhatott volna.

A színpadon hozzászokhatunk az álruhába öltözött lovagokhoz, de birtokáról elkergetett néptömegek ily elváltozásáról szó nem lehet. Ha pedig csak egyesek menekültek még, akkor mikép alakulhattak nemzetté ezek az elemek. De meg, ha föltételezzük, — a mint hogy kell is — hogy a hegyek között lenni kellett egy pásztorvilágnak, mely a «lingua rustica»-t beszélte, képzelhető-e, hogy ezek ily tömeges menekülőket befogadtak volna? Hisz ennek a barmiból primitív módon élő pásztoelemnek örvendeni kellett, ha békén megmaradhat, s mit is kezdhettek volna a culturvilágból közéjük szakadt urakkal? Megeshetett, hogy egyes római iparos (kőfaragó, ötvös) és kereskedő elemek hozzásimultak az egyes pásztorközönségekhez, de ezek a pásztorok közül is alakulhattak.

---

*) *Anzeiger der phil.* — *his.* Classe 1899. no XXV. Bées 71—91 l.

**) Claudius egy barbárnak (Suetonius c. XLII.) így szólott: «Cum utroque sermone nostro sis paratus».

Mindezeket a combinatiókat megerőtleníti az a tény, hogy a Balkán-félsziget keleti részén maig is élnek az oláh (bulgárul és szerbül vlach, újjörögül Κοιτοβλάχ, magyarul aláh) vándorló pásztorok, kezdve Szerbián végig a Fekete-tenger mellékéig.

A rumunul beszélők neve: kuczovlach, a göröggé lett elemeké karakačan. Makedoniában fejr vlachok a juhászok, fekete vlachok a lótenyésztők. Jireček K. leírását*) ha egybevetjük a classicusokkal, teljesen megegyező képét nyerjük a pásztoréletnek, a mint két évezreden át hegyei között változatlanul megmaradt. Tömegesen 60—100 egyénből álló csoportokban legeltetnek április 23-ától szeptember 14-ikéig a hegyi legelőkön (1000—1500 m. magasságban), télen pedig külön szállásokra (Katun) vonulnak: az ily katun feje a kehájá (törökül község embere), Makedoniában szlávosan čelnik a neve.

Ez az ő külön közjogi keretök. Mindenütt elismerik az állami fensőségeket, a legelőkért bért fizetnek, de a magok belső társadalmában szívósan ragaszkodnak szokásaikhoz. Ezt az egyszerűségök mellett is oly szívós elemet nem kötötte meg sem a római, sem a bysantin, sem a bolgár, görög, kún s török uralom, megmaradt annak, a mi volt; külön nyelvű pásztorosztálynak. A mennyiben pedig a hódító elemek, mint a horvát, szerb, bulgár elemek beleillesztettek egyes csapatokat államiságukba, ezek az állami és municipális életnek szláv kiadású keretéhez alkalmazkodtak. Egy részök beolvadt a római bysantin-uralom után következő szlávtságba, de a ki megmaradt rumunnak, az az állami s magasabb társadalmi fokozattudását szláv-török-kún révén sajátította el a Balkán-félszigeten.

A régi dalmát római provinciában is volt ily pásztor-nép. Ma már nincs rumunul beszélő elem sem a partvidéken, sem a bosnyák területen. A XII. és XIII. században e területen előforduló oláhos végzetű nevekből azonban kiderül, hogy Friaultól kezdve a Dinara mentén le a Sar-Dagig e pásztornépre is bukkant a szláv megtelepedés, melynek eredménye első sorban abban nyilatkozott, hogy a partmentén belől eső

---

*) Jireček K.: *Das Fürstenthum Bulgarien* 118—124.

elemeket lassanként beolvasztották az újabb hódító szláv elemek.*)

Ennek a beolvasztási folyamatnak hosszú ideig kellett tartani, míg a vándorló pásztorelem a telepes és birtokos szlávssággal részint a keresztyénség, részint a szláv törzsszerkezetnek hódító ereje következtében nyelvileg együvé forrott.

A középkori szerb és bosnyák és horvát «vlachok» már mint alsóbb társadalmi tagozatú, de nyelvileg már a hódító fajjal azonos pásztorelemek szerepelnek, gyökeik azonban már megvolt a szláv megszállás első idejében: a VI. században.

A miket mi előadtunk, csak apró mozaikok. Nem teljes képe ez a vlach-rumun elem politikai megalakulásának. Mit kell tehát tennünk, hogy e népelem történetének valódi kútforrását megnyissuk?

Meg kell állapítanunk mindazon kérdéseknek a sorozatát, melyeknek rendszeres tanulmánya által eljutunk a rumun kérdés tudományos elmélete lehető megoldásához. Abszolút bizonyosságot ugyan ki is várhat?

Első sorban az italikusok balkán és italiai félszigetbéli vándorlásainak lehető körülményeit kell tisztázni.

Azután rendszeres képét kell adnunk a romanismus alakulásának a Balkán-félsziget nyugati felén, kapcsolatban az illyrség történetével.

A romanismus culturalis kapcsolatait tisztáznunk kell szláv vonatkozásai tekintetében.

A balkáni és italiai pásztorkodás endemikus és átvett viszonyait kell megállapítanunk. Mindezzel páros vonalban kell haladni a nyelvtörténeti kutatásnak s a mi aztán a havas-

---

*) Friault illetőleg: *Inomi locali e'elemento slavo in Friuli Firenze*, 1897. Egy 1170—1190 közt kelt oklevélben Radul a Tagliamento körül. Trinko J.: *Listine iz l. 1170—1190. Udine*. Teljes világot vetett a kérdés e részére Jireček K.: *Die Wlachen und Maurovlachen in den Denkmälern von Ragusa*. Sitzungb. der k. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften in Prag. 1879. J. Prag, 1880. 109. Jireček Miklosichsal a dalmát morlakokat (morlacco) a *μυροβλαχο*-ból eredezteti s erre nézve fölhozza Diocleas krónikájának azt a vonatkozását, melyben ez azt írja: «modo vero moroulachi, hoc est Nigri Latini vocantur». Ha a maurovlach régen is azokat a pásztorelemeket jelentette, a kik lótenyésztéssel foglalkoztak s talán a teherhordást is közvetítették lovaikkal, ebbeli foglalkozásuk kapcsolatos a *Not. Dig.* említett maurovlach lovasosztályokkal.

alföldi, moldovai és erdélyi oláhság immigratióját illeti, a mi föladatunk megírni Erdély topographikus és telepedési történetét, s a középkori viszonyokból visszafelé haladva megjelölni a pásztori betelepedés első szárait. Nem is szólunk bővebben azokról az anthropo-metrikus tanulmányokról, melyek a fajkeveredés képét tüntetendik majd elénk.

Csak erősen kell akarnunk e nagy czélnak a megvalósítását. Hiszszük, hogy meg is történik.

THALLÓCZY LAJOS.

BARZELLOTTI KÖNYVE TAINE BÖLCSÉSZETÉRŐL.

Taine művei a XIX. század bölcészeti, irodalomtörténeti, æsthetikai és történelmi irodalmának legelterjedtebb termékei közé tartoznak. Írójok hazájának első büszkesége, hatása azonban messze túlterjedt Franciaország határain. Eszméi és módszere a múlt század második felében, talán akaratan kívül — mert lényével ellenkezett a lármacsapás — nagy port vertek föl, s úgy szólván irányt szabtak azokban a műfajokban, a melyeket művelt.

A fiatalok breviariuma volt, esküdtek szavaira, zajos divatját ülték, bár az ellentábor heves szidalmi sem maradtak el. Ma már sem az ünneplés, sem a kárhoztatás nem vetik a medren túl hullámaikat, elmúlt az az absolut csend is, mely Vogüé megfigyelése szerint Franciaországban a nagy emberek halálának napját követni szokta, hogy az alatt leteljék eszméik teljes megfogamzásának ideje; úgy látszik, eljött az órája a pártatlan ítéletnek és méltánylásnak. Rámutathatunk mindarra, a mi műveiben termékenyítő és maradandó, de egyszersmind arra is, a mi bennök gyöngö, ellentmondó, hiányos, mesterkélt, s kevésbé igaz, a nélkül, hogy akár jármát nyögnök, akár valódi érdemeit kisebbítenők.

Ebből indul ki a könyv is, a melyet Barzellotti Jakab, a bölcészet tanára a római egyetemen, 1895-ben Taine philosophiájáról írt. Gazdagítja a dús Taine-irodalmat, a melyet Delbos, Amiel, Giraud, Caro, Wetz, Hillebrand, Bodley, Faguet, Sorel, Broglie herczeg, Vogüé, Margerie, Monod, Brunetièrre, Bourget és nálunk Péterfy szolgáltatottak, hogy csak a legkiválóbbakat említsük.

Oly alapos, higgadt és igazságos, hogy megérdemli behatóbb ismertetését abból az alkalomból, hogy most egészen

átdolgozott, bővített francia kiadásban jelent meg.*) Ezzel pótolni véljük, hogy az olasz eredeti megjelenésekor nálunk, legalább tudtommal, nem emlékeztek meg róla.

Barzellotti könyve essay-sorozat. Ezt a modern műfajt kiválóan alkalmasnak tartja, hogy megkísérelje az olvasni és gondolkozni tudó közönség közepett kifejezni és keringésbe hozni az élet és történelem legváltozatosabb eszméit, napjaink szellemének legbensőbb tartalmát: állhatatlanságát, relativ itéletét, fölfedezésekre mohó nyugtalanságát, mindezt művészi formában, s bár inkább csak töredékesen, de azért mindig az igazság szigorú keresésére és elemzésére figyelve, menten az iskola, a hagyomány, környezet, előítélet békítőit. Nem szedi tulajdonképpen rendszerbe Taine kissé lazán szétterjengő, minden műve fölött lebegő bölcsészetét, hanem olyképen iparkodik ezt megértetni, hogy a főbb eszmekörök, műfajok alapulvételével tárgyalja és bírálja, a melyekben Taine tevékenykedett.

---

*) *La philosophie de H. Taine par Giacomo Barzellotti*. Traduit par A. Dietrich. Paris. Félix Alcan. 1900. — Ime pár szó a szerzőről: Firenzében született, 1868-tól az ottani Dante-lyceumon, majd a páviai, nápolyi, s 1896-tól a római egyetemen a bölcsészet tanára. Kezdetben a hagyományos platonikus ontologia híve, de utóbb elfordul a határozott bölcsészeti iskolától, hogy mint független gondolkodó és kiváló essay-író arassa sikereit. Nagyobb művei: *Az erkölcs a positiv philosophiában* (1871), az angol ethika bírálata Hobbestól Spencrig, essaykötetei: *Szentek, remetéik és bölcsészek* (1886), *Tanulmányok és arcképek* (1893), továbbá: *David Lazaretti di Arcidesso, a szentnek mondott; követői és legendája*. Ez utóbbi műve, mely az olasz vallási fanatizmus legújabbkori, 1878-ban néplázongás alkalmával agyonlőtt rajongójáról szól, az indexre került, mert fejtegetni merte, hogy a pápaság milyen állást foglalt a történelem különböző korszakaiban az ilyen tiszta, exaltált millenaris-tákkal szemben, a kiket csak addig tűrt meg, míg saját céljaira fölhasználhatta őket. Essay-i szent Agoston, Kant, Darwin, Manzoni, Garibaldi, Leopardi, Schopenhauer és mások alakjait rajzolják meg, s a legelőkelőbb olasz folyóiratokban, valamint a *Mind*, *International Journal of Ethics* és Hillebrand *Italiája* hasábjain jelentek meg. *A mystikus és pogány Italia* című műve, a melyben azt vitatta, hogy az olasz katholicizmus s a pápaság közvetlen termékei a latin lángésznek, s az olasz jellemnek, nagy tollharczba keverték Mariano tanárral és Satolli amerikai pápai követvel.

I.

Műve első részében Tainenek a módszerről és történelemről való alapfölfogásával foglalkozik; ugyanebben a részben vázolja Taine életének ama körülményeit, a melyek eszméinek kifejlődésére határozó befolyással voltak.

Taine Hippolyte Adolf tudvalevőleg 1828 április 21-én, Vouziersben, Ardennes-departementban született. Erdős-hegyes szülőföldje korán fogékonyvá tette a természeti szépségek nagy benyomásai iránt; de környezetének fáradságos életmódja egyszersmind jókor hozzászoktatta a komoly, kemény munkához. Tizenkét éves, a mikor atyja meghal, s anyja a nagyon gyenge fiúval Párisba megy, hogy gondosan neveltethesse. A fiú a Collège Bourbon első tanulója; 14 éves korától kezdve óriás rendhez, s időbeosztáshoz szokik. Bénard bölcsészeti óráiban már észreveszik rajta, hogy határozott világnézlete van, egy neme Spinoza determinismusának, hogy erős a hajlama az eszmék osztályozására, s azoknak majdnem matematikai szigorúsággal való kifejezésére. 1848-tól az École normale hallgatója. Tanárai itt Vacherot, Havet, Jules Simon, társai közt vannak Sarcey, About, Paul Albert, később Prévost-Paradol stb. Kitünő társaság; e nevek mind nyomot hagytak Franciaország művelődéstörténetében. Hiába uralkodott a tantervben a hivatalos állambölcsészet: a Cousin-féle eclecticismus, az ifjúság szabadon követte az újabb tudományos eszmemozgalmakat, lelkesedett Balzacért, mohón nyelte Sainte-Beuveöt s nagy figyelemmel kísérte a vegytani, élettani megfigyelések s a történelmi kritika új eredményeit. Taine — kortársai nyilatkozatai szerint — már ekkor, húsz éves korában kész tudós; társai hozzáfordulnak tanácsért, «lapozzák őt».

Életezélja körvonalait is megvonja már: philosophus lesz, még pedig a maga lábán járó.*)

---

*) 1849-ben írja Prévost-Paradolnak: «Nagy tanulmánytervet készítettem magamnak, s rászánom az Écoleban töltendő három évetem, hogy egy részét véghezvigyem; később azután kiegészítem. Philosophus akarok lenni. Ha egyszertűen csak vizsgát akarnék állani, vagy egy tanszéket elfoglalni, nem kellene magam sokat csi-

Elvégezte, hogy egész életét egy összefoglaló tudásnak, magas eszményi törekvéseknek szenteli érdektelenül. Tanára Vacherot mondja róla: «Spinoza jelszava lesz az övé: Azért akar élni, hogy gondolkozzék».

Bármily nemesek voltak azonban céljai, legtöbb tanárja nem jó szemmel nézte. 1851-ben megbukik a bölcsészeti képesítő vizsgán *Essai sur les Fables de Lafontaine* című értekezésével. Bukása nagy fölháborodást keltett társai közt, de sem ez nem használt, sem Jules Simon pártfogása; Garnier Adolf kemény ítélete döntött, hogy «hijával van az ítéletnek s a tehetségnek».

Mindazonáltal kinevezik Toulonba, majd Besançonba helyettes tanárnak. Előremenetelre sehogysem volt kilátása, különösen mert helytelenítette az államcsínyt. Csakhamar odahagyja a száraz foglalkozást. 1853-ban az irodalom doktorává avatják fényes eredményű két értekezése alapján. Ezek egyike az előbb említett, átdolgozott thema Lafontaineről, a másik latin nyelvű s Plato személyeiről szól.

Taine kitünő példája annak, mily messzire visszanyúlhatnak egy-egy tudós eszméinek, rendszerének, gondolkozásának, írói jellemének szálai.

Már első műveiben mutatkozik uralkodó tehetsége (faculté maîtresse, az ő szerencsés szava): az elvonás nagy képessége, készség az általános eszmék fölfogására, s ezekből a részleteknek levezetésére. Tanárai dicsérik «gondolkozásának emelkedettségét és erejét», de egyúttal hibáztatják, hogy túlságosan szereti az abstractiót. Szellemi rokonsága Spinoza geometriai metaphysikájához vonzza; *Ethikájában* való járatosságával csakhamar bámulatba ejti ismerőseit. Alapeszmé-

---

gáznom; de a mint inkább ugranám a kútba, semhogy csak a mesterségre szorítkozzam, épen úgy tudás-szükségből tanulok, s nem hogy kenyérkeresetre készüljek; teljes oktatást akarok. Ez vizs mindennemű kutatásba, s fog az École elhagyása után arra kényszeríteni, hogy a társadalmi tudományokon kívül a nemzetgazdaságtant s a physikai tudományokat tanuljam. Legtöbb időmbe kerülnek azonban személyes reflexióim; hogy fölfogjunk valamit, szükséges rábukkannunk; hogy hígyünk a philosophiában, újra meg kell azt magunknak csinálnunk; se baj, ha olyanra akadunk, a mit már mások előttünk fölfedeztek». Már megvan goethei álláspontja a bölcsészettel szemben. Minden philosophia más és más módja az élet fölfogásának, tehát egyéni.

jévé válik neki is Spinoza eszméje a dolgok nagy egységéről és szükségszerűségéről, a melynek törvénye áthat mindent, s az ugyanúgy megszabja eszünk logikus rendjét, mint a reális okság rendjét, a mely az egész természetben működik.

Spinoza azonban nem az egyedüli, a ki mély hatással van rá. Vidéken tanárkodván, sokat foglalkozik a németekkel. Hegelt egy évig naponként olvassa, s ha végre is fáradtan kijelenti róla, hogy a természet fogalmát «miriád föltevés mellett áttörhetlen homályú stílusban s a természetes eszmenet teljes fölforgatásával magyarázta», a német metaphysikusokról pedig, hogy eszméik «elpukkadtan földön fekvő léggömbök» — mégis tagadhatatlan, hogy legmaradandóbb törekvésére a németektől meritett ösztönt. Ez: megállapítani a történelem és a műveltség formáinak lélektanát, s ezt a psychológiát alkalmazni a népek, fajok, s egyének geniejének elemzésére, s irodalmi és művészeti termékeik magyarázatóra. Az olasz Vico után induló Herdertől és Hegeltől vette a világtörténelemnek mint szerves egységnek fölfogását, jobban mondva visióját. Még többet köszönhet Goethének, s ezt mindig hangsúlyozza. Goethe — «minden magas modern eszme atyja avagy előmozdítója» — reá nézve különösen mint Spinoza folytatója jelentős. Az amsterdami philosophus absolutumát s a természetről való geometrikus és mechanikus fölfogását Goethe költői s metaphysikus módon megélénkíti: nemcsak, hogy meg van győződve a dolgok egységéről, okozatiságáról, észszerű szükségességéről, hanem intuitiója van a világegyetem isteni életéről, erőinek teremtő hatalmáról. A száraz, geometriai formulákba képekkel eleven költői életet öntött; a spinozista rendszer mechanizmusát pantheista dynamissá írta át.*) Ily formában megfelelt Taine kettős természetének: abstractiókra való hajlamának, másrészt művészi formákat kereső ízlésének.

A vidéki visszavonultságban tépelődő ifjú tudós 1852-ben,

---

*) *L. Gott und Welt. Proemium:*

Was wär' ein Gott, der nur von aussen stiesse,
Im Kreis' das All am Fingen laufen liesse!
Ihm ziemts, die Welt im Innern zu bewegen,
Natur in Sich, Sich in Natur zu hegen,
So dass, was in Ihm lebt und webt, und ist,
Nie Seine Kraft, nie Seinen Geist vermisst*.

a mikor a tanárságról lemondván, mint független író Párisban letelepedik, egészen új légkörbe kerül, a mely új erőit fejleszti tehetségének. A fővárosban e tájt erős kutató munka folyt, egy neme az akna- és laboratoriumi munkának, a mely néma forrongással tudományban és irodalomban forradalmat takart.*) Taine érintkezésbe került egy csomó fiatal tehetséggel. Mindenféle szakmában «dolgoztak, gondolkoztak, egyedül az igazságért; nem törődtek a gyakorlati következményekkel, mit mondok, a következményeket egyenesen megvetették». (Sorel.) Élénk eszmecserék folytak, s mindnyájan érezték, hogy keresni kell az érintkezést szélesebb körökkel, a nagyközönséggel. Erre persze nem alkalmas az elvont philosophálás. Taine is belátta ezt, szabadul a bölcészet doctrinális és technikus szempontjától, a mely — maga mondja — több évig kiszáritotta és elkérgesítette. Ki volt adva a jelszó, hogy a tények megfigyelése, a tapasztalat legyen az irányadó, s írónk életföladatává most az emberi realitás és történelem világának a tapasztalati psychologia segítségével való magyarázása lesz. A psychologia alkalmazásában negyven munkás évet tölt; ez válik főérdemévé.

Módszere mutatkozik már Liviusról írt tanulmányában (*Essai sur Tite-Live 1853*), a mely Guizot és Villemain ajánlatára akadémiai pályadíjat nyer. Állandó párhuzamot von a latin író és Róma történelmi phasisai, a latin nemzet örökletes ösztönei, gondolkozásmódja, intézményei között, s Livius történetírását és művészetét összehasonlítja azzal a föladattal, a melynek a mai történetírónak, mint bölcseelőnek, kritikusnak s művésznek egyszerre meg kell felelnie. Rendszerének alapjaként jelentkezik az uralkodó tehetség, alaptulajdonság tana, azé az oké, végső erőé, magé, a mely körül a fejlődés titkos és szövevényes törvényénél fogva az embernek összes, egymástól függő sajátságai kifejlődnek s a melyre tehetségei visszavezethetők. Az uralkodó képességgel, alapsajátsággal, ha egyszer elemzés útján megtaláltuk, képletben kifejezhetjük az emberi erők rendszerét, a melyek energiáját és változatos hatásait kiszámíthatjuk, ha adva van a törvény, az ural-

---

*) L. Sorel akadémiai székfoglalóját Taineről, s ennek *Franciaország classikus philosophusai a XIX. században* című, Péterfytől fordított művének bevezetését.

kodó sajátság, mely azokat meghatározza és létrehozza. Így például Róma geniusának uralkodó vonása a reflexio szel-
leme, a mely kiszámítja az eszközöket a célra való tekintet-
tel; nemzeti érdekekkel és önzéssel telt szellem, mely csak a
hódításra irányul, s csak az eszes, higgadt akaratnak enged
tért, a melynek az érzelem, a vallásos, költői, művészi idealis-
mus teljesen alá van rendelve. Livius uralkodó sajátsága a
szónokiasság, ez határozza meg műve minden részének tar-
talmát, gondolatmenetét és stílusát.

E műve után hovatovább nagy változáson megy keresz-
tül Taine. Bátortalan, hideg, kemény, száraz stílusa megele-
venedik, megszínesedik. Elvont elvekből való levezetés helyett
a tapasztalati tényeken alapuló inductiót alkalmazza. Con-
dillac és a XVIII. század empiristái nyomdokába lép. Jegyző-
könyvei megtelnek látás, hallás útján szerzett benyomások-
kal, intenzív történelmi, természeti, erkölcsi megfigyelésekkel.
Ezeket azután bámulatos művészi combináló képességével
értékesítette. Nagy matematikai tehetséggel volt megáldva
(egész számsorokat osztott, szorzott fejben igen gyorsan), de
egyúttal látó képzelettel is, úgy hogy a mikor a fáradhatatlan-
núl összegyűjtött tapasztalati adatokat szigorú logikai bizo-
nyítássá fűzte, egyszersmind eleven, színes képet rajzolt.

Az 1854-től 1864-ig terjedő éveit legnyugodtabb s leg-
termékenyebb kora. Anyjával és nővérével lakott, Prévost-
Paradol, About, Doré Gusztáv, Woepke, Renan és Sainte-
Beuve voltak legmeghittebb barátai. Alaposan szétnézett az
életben és társadalomban, eljárt az École de médecine boncz-
termeibe, vegytani és élettani laboratóriumaiba; a Salpet-
rièreben a kóros elváltozásokon át leste meg a lélek mélysé-
geit, s megfigyelte Páris utcait, társaságát, minden népsz-
tályát munka és mulatozás közben. Utazásokat tett hazájá-
ban, Spanyolországban, Németalföldön s Angliában.

Tanulmányai eredményét egész sor munkában rakta le.
1855-től alig két év alatt harminczhét essayt írt, ezekben
próbálta ki módszerét és irányeszméit, a melyeket azután
kimélyített hosszabb lélekzetű, későbbi műveiben.*)

---

*) 1855-ből való a *Voyage aux Pyrénées*, 1857-ből *Les philo-
sophes français du XIX. siècle*; 1858-ból (a *Vie parisienne*-ből össze-
gyűjtve) a *Vie et opinions de M. Frédéric-Thomas Graindorge*, va-

Legjellemzőbbek reá nézve e korból *Franciaország classikus philosophusai a XIX. században* és *Az angol irodalom története* című művei.

Az első különösen mint erős támadás a megcsontosodott hivatalos bölcsészet ellen nevezetes. Ha nem is mentes az ifjú túlzásoktól és heveskedéstől, ha egy kicsit nagyon is polemikus ízű: bírálata a francia eclecticismusról nagyjában véve helyes és következményeiben is eredményes volt. Kifejti, hogy ez a rendszer egyenest a romanticismus szülötte, s megfelelt egy átmeneti kor szükségleteinek, a mely az utolsó encyclopædisták materialismusától és skepticismusától megcsömörölve, visszasóhajtotta a hit, tekintély és rend világát.

Michelet ezt a kort a szív föltámadása korának nevezi. Chateaubriand sikere*) is innen magyarázható, valamint hogy Bonaparte ugyanekkor az egyházat iparkodott kibékiteni a concordatummal. A vallásos elem egyik megtermékenyítője a romanticismusnak, a másik a történelem, a melyről a francia forradalom épen oly kevésé akart hallani.

Most megelevenedik, Thiers, Guizot, Thierry, Michelet tudós- és Victor Hugo költői tolla alatt. A kor áramlatát követve Cousin Victor és Jouffroy Tivadar megalkotják spiritualista egyvelegét a bölcsészetnek, a mely ugyanakkor, a midőn a hitet, rendet, államot nagy szónoklatokkal visszaállítja jogaiba, egyszersmind hivatalos állambölcsészetté válik, gyámkodik az egész közoktatáson 30 évig, mint egy reactionarius osztály uralmi eszköze, elfojt minden szabadabb eszmemozgalmat, míg az új eszmék minden elnyomás mellett is fölülkerekednek, s az új nemzedék elfordul e holt rendszertől. Taine nagyon ügyesen rajzolja meg az eclecticismus főbb embereinek alakját, a mikor történelmi beállításban megismertet tanaikkal.

A régi világot Condillac utolsó commentatora, Laromiguière képviseli, az újat: Royer-Collard, a bölcsészet rendőre, a keresztyén hit, tekintély és rend résen álló védője, Maine de Biran, a szőrszálhasogató psychologus, a ki az «én» esz-

---

lamint az *Essais de critique et d'histoire* 1. kötete, 1856—1863-ig jelennek meg a *Histoire de la littérature anglaise* egyes részei, 1865-ben az *Essais* 2. kötete.

*) Az 1802-ben kiadott *Génie du christianismemal*.

méjét, hasonlóan Leibnitz monasához, egészen scholastikus mezben metaphysikai lénynyé teszi, a fölvilágosodott angliai protestáns Jouffroy, a ki minden gondolatát a végezel, az üdvösség köré csoportosítja, s a fővezér Cousin Victor.

Ez tulajdonkép nem bölcsész, s mély gondolkozó, hanem gallikán prédikátor és csiszolt világhi a Bossuet fajtájából, a ki egy keresztes vitéz hevével, de azért salonképes közép-igazságokkal ajkán szónokol az ébredő istentelenség ellen. Főgondja, hogy kitünő egyetértésben legyen az egyházi és világi közhatalommal, hogy részesévé váljék. Opportunismusa mindig éber, s e szerint rendezi be eszméit is.*)

Az ő arczképén látszik meg leginkább Taine támadásának személyes éle. Könyve új hang volt; kiméretlen hangja egy új bölcsész nemzedéknek. Eleven, népszerű formában, fényes stilussal, metsző satirával hantolja el a haldokló rendszert, s ennek sírjától elfordulva keresi az utakat, melyek az új, élő bölcsészet felé vezetnek. Az utak egyike talán egy új Ampèreé vagy Saint Hilaireé. Egy hozzájuk hasonló szellem a positiv tudományok fölfedezéseit egybefoglalva, egy világrendszerbe fűzi, a mely, meglehet, oly meggyőzőleg fog hatni a közönségre, mint a föld vonzásának törvénye, vagy az egy-séges állatypus hypothesis.

Ez azonban nem valószínű; a tudomány mennél jobban gyarapszik, annál nehezebben tekinthető át, s Humboldt maga sem készíthetett el egyebet, mint jegyzékét a megállapított tényeknek. A másik út az elemzésé, a melylyel együtt jár az uralkodó eszmék bírálata és fölülvizsgálata, a szigorú demonstrálás, a szabatos bizonyítás; ez a bölcsészet nem a XVIII. század merő kételkedése talajából fakad, de megveti a XIX. század elejének költészeti s rhetorikai módszerét is; a tapasztalás tényeinek alapjára áll, s elsősorban a psychologia bonczkésével dolgozik.

Az elemzésből kell kiindulni. A szó elemzése után, azaz mikor megállapítottuk azt a legszorosabb kapcsolatot, a mely a terminust az általa kifejezett tényhez fűzi, következik a

---

*) Jellemző, hogy a tőle búcsúzó Marco Minghetti után a lépcsőről e szavakat kiáltotta: «Ifjú barátom, azután ne felejtse, hogy szükségünk van a személyes Istenre és a lélek halhatatlanságára».

dolgok elemzése : a tények megállapítása, s azoknak a vonatkozásoknak kiderítése, a mely két vagy több tényt a szükségesség lánczával köt össze.

Majd csoportosítjuk a tényeket, közös vonásaik alapján, s a csoportokat helyettesítjük a ténynyel, a melyből leszarmaznak. Ezt a tényt formulába öntjük (abstractio), majd csoportba foglaljuk a különböző formulákat, a melyeket más ténycsoportokból nyertünk, s keressük ismét a magasabb rendű tényt, a melyből közösen leszarmaznak. Ezt folytatva elérünk egy tényhez, a melyről föltehetjük, hogy belőle a többiek mind leszarmaztathatók sajátjaikkal, következményeikkel együtt, s ez a tény: az ok.

Most be kell bizonyítanunk, hogy ennek a ténynek csakugyan oly tulajdonságai vannak, hogy okául szerepelhet a többinek. Ha ezután az okokat foglaljuk össze, s ily alapon a különben szétszórt tényeket kapcsolatba hozzuk, meghatározott helyökre juttatjuk, megépítjük mindig fölfelé haladva az okok piramisát.

Abban a pillanatban, a mikor ezt a munkát az elme és természet minden tudományában elvégeztük (mert egy a módszer a physikai, egy az erkölcsi tudományokban ; itt is, ott is az ok mindig egy felsőrendű tény): eltűnik szemünk elől a mindenség közönséges látványa. A tények formulákba szorultak össze ; a világ rendszerré lett ; megalakult a tudomány. Végül csak öt-hat általános ítéletünk maradt ; az ember, az állat, a növény, a vegyi test, a természettani törvények, a csillagászati test meghatározása.

Sőt nagyobbbat merünk, s minthogy e formulák is tények, keresnünk kell az egyetlen alaptényt, a melyből fakadnak. Ekkor eljutottunk a mindenségben az egység fogalmához, megértjük, hogy nem kívülről jó, hanem általános, a többiből hasonló tényből jó létre ; a legmagasabb fokú törvény, a melyből a többi mind levezethető.

Ez a legfőbb törvény a tudomány végezelja.

Eljuthatunk-e a gúla csúcsára ? Úgy látszik, Taine ifjúi bizodalommal hitt benne. Csak fokról-fokra kell haladnunk, nem egy ugrással, a tapasztalat elhanyagolásával, mint a nagyot merő, de nagyot is bukó német metaphysikusok.

Bölcsészeti eszméinek legközelebbi fejlődését *Az angol irodalom története* programmszerű bevezetése mutatja.

Mindnyájunknak élénk emlékezetében vannak e tanok, s gyakorlati alkalmazásuk és így áttérhetünk eredetöknek megjelölésére és bírálatukra.

Tainenek a bölcsészeti és történelmi módszerről való fölfogása a mint nem egészen új, úgy nem egészen kifogástalan.

Barzellotti körültekintéssel rajzolja meg Európa bölcsészetének akkori állapotát, a melyet meglehetősen pangás jellemez, s kutatja a behatást, a melyet Tainere más gondolkodók gyakoroltak.

A bölcsészet elsőrangú munkásai közt találjuk Comteot. Bár első munkáiban nagyon értékes adományokkal gazdagította a bölcsészetet, nem volt népszerű, mert nem forgatta a tollat oly könnyen és művésziösen, a mint ezt a francziák tudósaitól is megkövetelik. Legértelmesebb magyarázója, Littré, ugyancsak nehézkes volt. S nagyon ártottak a positivizmus hitelének azok a mystikus szertartások és emberbaráti képzelődések, a melyek ködével az öregedő Comte és túlzó tanítványai az eredetileg világos tanokat elhomályosították. Taine sokat tanult a francia pozitivistáktól, — ezt nem eléggé hangsúlyozza a szerző, — mindenekelőtt a tények, megfigyelések, a tapasztalat nagybecsülését, s a természettudományos módszernek az erkölcsi tudományokra való kiterjesztését, a társadalmi kapcsolatoknak, s az egyénre való határozó befolyásuknak mélyebb fölfogását. Mindazonáltal elválnak tőlük abban, hogy nem tartja, mint ők, a metaphysikát meghaladott fejlődési phasisnak, terméketlen, tudománytalan kísérletnek, a mely az okok és erők, különösen a végső okok emberi elmét meghaladó birodalmába hasztalan iparkodik bejutni. Előtte bizonyos, hogy az okok rendje egyesül a tények rendjével; azonosítja az okokat bizonyos szülő-tulajdonságokkal, a melyeket ténycsoportokból vont el, s reméli, hogy mindig fokozottabb abstractio, általánosabb összefoglalás segítségével föl lehet jutni a végső okok megismeréséhez.

Ámde nem maradunk-e épen oly végtelen távolságban a végső okok megismerésétől, ha a tényelvonást, okúl való helyettesítést bármeddig folytatjuk is? Önáltatás helyett nem őszintébb eljárás-e lerakni a tudományos kutatás fegyverét a megismerhetetlen kapui előtt, mint a hogy a francia pozitivisták és a velök minden közösséget megtagadó Herbert Spen-

cer és Stuart Mill tették, s teljes erővel inkább arra törekedni, hogy a megismerhető szűkebb, de emberi öröknek ugyancsak kiterjedt szilárd földrészeit kikutassuk?

Taine a modern angol bölcsészet (Spencer, Mill, Carlyle, Hamilton) tanulmányában csak később merült el, s bár ekkor világosan látta, hogy a bölcsészeti hegemonia a németektől átmege az angolokra, philosophiájuk lényegesen átalakító befolyást nem gyakorolt az övére, a mely Spinoza, Goethe, Hegel, Condillac hatása alatt elméjében kiformalódott.

Föltűnő, hogy az angol irodalomtörténet bevezetésében nem említi a már 1857-ben megjelent Bucklet, a kinek elmélete oly sokban hasonlít az övéhez, bár az angol kulturbölcselő nem tulajdonít nagy fontosságot a fajnak és átöröklésnek. Darwinból ellenben bevallottan is sokat merített Taine.

Eddig ismertetett műveivel azonban mégis a leghatározottabban a német történeti iskola eszmekörében mozog. A mióta Winckelmann és Lessing nyomán az ó-kori művészet története és kritikája megújhódott, Herder és követői behatoltak a legtávolabbi korok és népek szellemébe, Wolf homerosi tanulmányai után a nyelvtudományban Humboldt Vilmos, a két Grimm, Bopp következtek, a római és ősgermán intézmények oly kutatókra letek, mint Niebuhr, Savigny, Eichhorn, az ó-kori vallások olyanokra, mint Kreuzer és Müller Otfried, a tübingai iskola végre megalapította a kereszténység történetének kritikáját: Hegel fejlődési elmélete (a *Werden* eszméje) mind pozitívabb tartalmat nyert. Az egész német történeti iskola a történelem szerves egységének eszméjéből indult ki. A történelem szerinte belső erőktől hajtott, egy fejlődési törvénytől irányzott élő egész, egy eszme kifejezője, nem pedig, mint azelőtt hitték, népek szerint különkülön alakuló, egymástól független egyes emberek akaratából folyó eseményfolyamat. Ez az iskola fölállította a történelmi okok nagy csoportjainak törvényét, a melyeknek egvidejű és egy irányú működése a kulturákat létrehozza, bélyegével ellátja, úgy, hogy a történelmi ideálok egysége kitűnik a különböző népeknél, épen úgy, a mint a cultura minden ágában, politikában, művészetben, irodalomban, vallásban, bölcsészetben stb. kitűnik. Ennélfogva a politikának, a tételes jognak, a művészetnek, irodalomnak, vallásnak, bölcsészet-

nek nemcsak rendszereit, hanem egyes termékeit is oly documentumoknak tekinthetni, a melyekből a művelődés organismusainak és rendszereinek összehasonlító psychológiáját meg lehet alapítani.

Taine egész munkálkodása itt kapcsolódik be. Az emberi okmányok nyomán, megragadva a jellemző, tipikus vonásokat, akar behatolni nagy fajok, népek és korszakok szellemébe, hogy megismerje szerkezetöket (*structure mentale*), s általában az emberi szellem változatait és alakulását. Senki sem tette ezt terjedelmesebb anyag fölhasználásával, bámulatosabb emlékező tehetséggel, művészebb impressióval, mélyebbre ható elemzéssel, congenialisabb rokonérzéssel, — a mely nélkül idegen embereket és korokat nem lehet megérteni, — ügyesebben jellemző, színesebb tollal.

Mindazonáltal kitűnt, hogy a rendkívül nagy anyagon, bő részleteken, gazdag változatokon nem mindig uralkodik lényegében mechanikus elmélete; bárhogy iparkodik is *Procrustes*-ágyába beszorítani azokat.

Először is a hármias primordialis erő nem magyaráz mindent; másodsor pedig nem lehet az annyira szövevényes emberi lélek tehetségeit és erőit két-három alaptypusra visszavezetni. Olvassuk például — hogy csak egyet említsünk a sok közül — a Shakspereről szóló fejezetet [II. k.]*) s mondjuk meg őszintén, megérteti-e velünk, az előbbi szempontból, hogy miért támadt Angliának épen akkor, épen csak akkor, s épen a stratfordi iparos fiúban ez a páratlan költője, mikor ugyanaz a fajerő máskor is működött, a környezet sem hathatott fejlődésére valami előmozdítólag és az időpont sem volt olyan egyedül állóan kedvező. Nem kénytelen-e Taine mindjárt bevallani, hogy Shaksperenél «minden belülről származik, azaz lelkéből és szelleméből; a külső környezet és körülmények kevésbé járultak fejlesztéséhez». A másik szempontból pedig megvilágosítja-e a britt szellemi óriás legváltozatosabb, legszövevényesebb képességeit, a melyekről művei mikrokosmusában tanúságot tesz, az a — Taine szerint — egyedül uralkodó tehetsége: a szenvedélyes, rokonszenvező

---

*) Ezt a fejezetet nem Barzellotti hozza föl példának, hanem mi; az olasz szerző épen e fejezetnek a legnagyobb dicsérettel adózik, a melyben nem osztozhatunk.

képzelet, a melynél fogva teljes visiója van drámái minden személyéről s eseményéről ?

A három alaperő tagadhatatlan befolyását elismerjük, de azért meg kell maradnunk annál, hogy a valódi lángész születése a természet titkos, gyakran kifürkészhetetlen műve, s hogy a lángész munkája spontán, sokszor független a külső befolyásoktól, sokszor egészen ellentétes velök; hogy a genie és milieuje közt legalább is kölcsönösen változtató befolyás észlelhető, ha már nem is megyünk messzebbre azt vitatni, hogy «a lángész teremt maga körül környezetet, a mely neki alkalmas». (Guyau.)*

Az alaptehetségről szóló tételei pedig inkább finom megfigyelések, semmint tudományos törvények, a melyekhez kétség nem fér. Még nagyon távol vagyunk attól, hogy az emberi szellemet oly néhány alapformára vezessük vissza, mint az ásványtan a kristályosodást.

A három primordialis erő befolyását különben — ha synthesisök csakugyan Tainetól ered is**) — a történetírás és műkritika, mióta kinőtt a krónikákból, nomenclaturákból, s a művészt nem tekintő iskolás műbonczolásból, mindig számba vette és veszi, ha nem is erőszakolja ott, a hol ez a befolyás egykönnyen nem mutatható ki.

«Anglia fölfedezi a tényeket, Németország elméletet szerkeszt belőlök, Franciaország megvilágosítja ezt, s a nehéz és unalmas utazást gyönyörűséges sétává alakítja» — így jellemzi Taine a három nemzet szellemi munkásságát. Úgy látszik, önmagában mind a három jellemvonást egyesíteni akarta.

Az angolok szemével gyűjtötte megfigyeléseit, az utazáson, az utczán, olvasás közben, benyomásait mindjárt följegyezte, német módra osztályozta, skatulyázta, elméletei fiókjaiban. E szellemi munka eredményeit azután francia szellemenben adta elő, ámde fölényes hajlama az elvonásra, a logikus arányosságra, mindennek bizonyítására, sokszor túlzásokra ragadja, s elfeledteti vele, hogy a «nehéz és unalmas utazást

---

*) Guyau művén (*L'art au point de vue sociologique*) kívül Émile Hennequin *La critique scientifique*je czáfolja leginkább Taine elméletét.

**) Kétségtelen nyomait látjuk már Montesquieunél.

gyönyörűséges sétává» alakítsa. A történelmi részletek óriás zagyva halmazában a főhelyet elmélete akarja elfoglalni, mint mechanikus, elrendezési középpont, de éppen annak következtében, hogy elmélete szemével nézi az összes dolgokat, a múltak, a történelmi alakok, csoportok tableaui nem mindig elevenednek meg tolla alatt.

Azután van még egy nagy hiánya módszerének: elhanyagolja egészen a tulajdonképi irodalmi, æsthetikai vizsgálódást. Az irodalmi művekben mindig az ethnikus elemeket keresi, a műveket inkább csak mint természeti és társadalmi okok csődületének szükségszerű következményeit nézi, csupán emberi okmányokként értékeli, s mit sem törődik azzal, hogy mindennemű æsthetikai mű szerves egész, a melynek alkatát, tárgyát, eszméjét, formáját, ezek egymáshoz való illeszkedését, s hatásának föltételeit lehet és kell vizsgálni.

II.

Barzellotti könyve második részében Taine metaphysikájáról szól.

Mill Stuart egészen helyesen jellemezte Tainet, a mikor azt mondta róla, hogy mint Berthelot is, valami helyes összeegyeztető középutat keres a comteismus és a hagyományos bölcsészet közt. Nem épített föl metaphysikai rendszert, de — mint láttuk — lehetségesnek, sőt szükségesnek tartotta. Nem elég a múlt század eszmei hagyatékát fölülvizsgálni, s az egyes tudományok legáltalánosabb eredményeit végső synthesisbe foglalni, hanem mindig a tapasztalat alapján maradványok (de azért a részletekben el nem merülve) a lét legegyszerűbb elemeiből a világ magasabb eszmei megszerkesztésére kell törekedni, beboltozni az úrt és hézagokat, a melyeket a tapasztalat a dolgok és törvényeik magyarázatában hátrahagy.*)

---

*) A *De l'intelligence* című művét így végzi: «Itt vagyunk a metaphysika küszöbén; nézetem szerint az nem lehetetlen. Ha mégis megállok, ezt elégtelenségem érzete okozza; látom a magam szellemének határait, de nem látom az emberi szellem határait».

Az angol irodalomtörténetnek Millről szóló fejezetében (V. köt. V. fejezet), mindamelllett, hogy teljes csodálattal adózik az angolok tudományos tényeket halmozó, ellenőrző, osztályozó szellemének,

Taine szerint, mint a *Philosophes classiques*ban s az angol irodalomtörténet több helyén, különösen a Millről szóló részben kifejti, a tudomány túlmehet azon, a mi tisztán relativ és esetleges, az absolutra és szükségszerűre. A mindig mozgó, változó, zsúfolt jelenségchaosból a tapasztalat és elvonás útján mind egyszerűbb elemekhez jutunk, a melyek kifejezik a dolgok törvényeit, igazi, állandó vonatkozásait, s a természet realis látványát tárják eléink. A visszajáról nézett himzést színére fordítjuk.

Taine idealista, mert eszmei tényekre vezeti vissza a fizikai világot. A tények rendjét egynek veszi a szükségszerűségnek, az okok (uralkodó tulajdonságok) és okozatok kapcsolatának elménkben lévő rendjével, tehát sem Kant ismeretani problémáját, sem Hume skepticismusát nem ismeri, mint már Péterfy megjegyezte.

A külvilág dolgainak mechanizmusát működésben lévő logikának, az élő geometria egy nemének veszi. Ha Mill Stuart azt tartja, hogy egyedül «a tapasztalat butorozza be a szellemet», s egész tudományunk nem egyéb, mint inductiv, tapasztalati megismerése a tények egyidejűsége és egymásután következése viszonylatainak, tiszta gyümölcse eszméink társulásának és a szokásnak: Taine is elismeri, hogy a természet nem egyéb, mint jelenségek sorozata, azonban az eszmék és ismeretek, a melyeket a tényekről elvonás útján alakítunk, a melyekben a tényeket föloldjuk, oly rendbe, kapcsolatba jut-

---

buzgó munkájok szervezettségének, mégis mély űrt érez e bőségben; tudósaikat gyárosokhoz, munkavezetőkhez hasonlítja, a kik bőrcserzésben vagy gyapotfestésben követett eljárásuk aprólékos részletein tanakodnak. Hiányzik náluk a bölcsészet, a németek metaphysikája. «Vannak tudósaik, de nincsenek gondolkozói». S a mikor a fiatal oxfordi diák, a kivel fictive megmagyaráztatja magának Mill Stuart tanait, szabódik, hogy ennek általános eszméit csak úgy tudná kifejteni, hogy abstractiókba, s speculatiókba esnék, a melyeket, mint henyéket az emberek háromnegyed része elvetne, Taine így felel: «Annál rosszabb rájuk nézve. Miért él valamely nemzet vagy század, ha nem, hogy ilyeneket képezzen? Csak ezekkel leszünk teljesen emberekké. Ha egy más bolygó lakója földünkre szállna s fajunk minősége után kérdezősködnék, azt az öt vagy hat nagy eszmét kellene megmutatnunk, a mely a szellem és világ felől meg van bennünk. Egyedül ez adná meg neki értelmünk mértékét. Fejtse ki előttem elméletét és nagyobb okulással térek haza, mint ama téglahalmazok látása után, a melyeket önök Londonnak és Manchesternek hinak».

nak az észszerű gondolkozásban, hogy absolut, tárgyi érvényre emelkednek, s belőlök le lehet vezetni az ismeret többi elmeit a szükségképi függőség viszonyánál fogva, a mely megvan az egyszerű és összetett, a tartó és tartalom, a rész és egész, az ok és okozat közt.

Ennek a deductiónak Taine szerint pótolhatatlan szerepe van ott, a hol a tünemények nagyon bonyolultak, föl nem bonthatók, kísérlettel megközelíthetetlenek (történeti és morális tudományok). Sőt szerinte minden tudomány állandóan a deductio felé halad; minden tudomány arra vágyódik, hogy néhány általános tételbe foglaltassék, a melyből a többit le lehet vonni; minél kevesebb e tétel, annál előbbre haladt a tudomány. «Akkor fogjuk ismerni a természetet, ha milliónyi tényeit két vagy három törvényből vontuk le».

Taine minden erejével iparkodott összeegyeztetni két diametrálisan ellenkező szellemirányt.

A tipikus angolt, a mely nem megy túl a tapasztalaton, s a tipikus németet, a mely nem száll le az abstractiók kódéből. Amde a két irány közt mindvégig imbolygó maradt az útja. Mindinkább közeledett azonban az angol phänomenismushoz, s a *De l'intelligence* című művében bevallja, hogy nemcsak hogy nem ismerhetünk meg egyebet, mint jelenségeket s együttlétezésük és követkevéseik kapcsát, hanem, hogy egyáltalában nincs is más realitás, mint a jelenségek és mozgások realitása. Ez mintegy hitehagyást jelent a hegeli tanokkal szemben: eszméinek mindazonáltal élete végéig nem adott olyan megállapodott formulát, melyben teljesen határozott állást foglalna a positivismussal és idealismussal szemben.

Taine eszméi és módszere a második császárság utolsó tizedében rohamosan terjedtek. Különösen az ifjúság mestérért látta benne, s idejének nagy részét lefoglalta a tanácsadás, útbaigazítás, a melyért fölkeresték. Mindamellettt heves ellenzékre is talált. Naturalismussal vádolták, s különösen Dupanloup püspök harczott ellene. Ez 1862-ben meg akarta akadályozni a saint-cyri akadémia examinátorává való kinevezését, de Mathild hercegnő személyes közbenjárására mégis kinevezték. 1864-ben ugyancsak a püspök ütötte el a Bodindjótól, a melylyel az akadémia angol irodalomtörténetét akarta kitüntetni. 1874-ben Mezières, Caro és Dumas ellen, 1878-ban

Henri Martin ellen bukik meg az akadémiában, de még ugyanabban az évben beválasztják Loménie helyére.

1868-ban elveszi Denuelle műépítész leányát, s a legboldogabb családi életet éli vele.

Az egykori remete-munka, s harezi évek után nyugodt és szabályos tevékenység évei következnek életében. A részleges pszichológiáról, a melyet eddig a vallási, irodalmi, társadalmi, politikai történet egyes eseteiben föltárt, áttér az általános pszichológiára, s különösen az értelem működésének vizsgálatára. 1867-ből való e főműve, a két kötetes *De l'intelligence*.*)

Ebben teljesen elfogadja Condillac tanát az érzetekről, a melyeket minden tudatbeli tény egyetlen és végső elemeinek tekint, s ezekből a primitív kerekekből iparkodik deductio útján megmagyarázni annak a bonyolult mechanizmusnak a működését, a melyet emberi szellemnek neveznek.

E mellett azonban elfogadja a németek tanát a szellemnek a tudat küszöbe alatt levő állapotáról, a szellem tudatlan alakjáról, de csak hogy elemezze, miként fakad onnan az érzet.

Különben új eredményekre nem jut, de említésre méltó, hogy honfitársai közt egyike az elsőeknek, a kik az elmekórta, hypnosis, pathologikus psychologia labyrinthjain keresztül akarják meglesni az elme működését. Az alapelv, hogy minden külső észrehevés hallucináción alapszik, szintén mutatja megfigyelései eredetét, bár megkülönböztetésül a beteges hallucinációtól, a valósággal egyező, hazudva igazat mondó, csalva tanító hallucinációt vesz föl.

III.

1864-től kezdve húsz évig az École des beaux Arts tanára Taine, s mint ilyen írja meg æsthetikai művei java részét.**)

---

*) Folytatásul tervezte a *De la volonté (Az akaratról)* című művét.

***) *A művészet bölcselete* (1865). *Az olasz művészet bölcselete* (1866). *Az eszmény a művészetben* (1867). *A holland művészet bölcselete* (1868) s *A görög művészet bölcselete* (1869).

Első sorban a képzőművészettel foglalkozik ezekben, s hiányosságaik **) arra vezethetők vissza, hogy nem volt igazában vett művészeti neveltsége, technikai készültsége. Bejárta ugyan a muzeumokat, tárlatokat, modern mesterek műtermeit, de valódi tapasztalata a művészi képzelet munkájáról csak mint ironak volt, s természetes hajlandósága inkább csak arra vitte, a mit a művészet ethnológiájának vagy climatológiájának neveznek. Első sorban a művészet időszakait, csoportjait történelmi és néprajzi szempontból nézte s azt a hatást vizsgálta, a melyet a nagy művésznemzetek (görög, olasz, holland, spanyol) földje, égalja, culturája, történelme a képzőművészetek csirázására, virágzására és hanyatlására gyakorolnak.

A faj, környezet és időpont határozó befolyásainak vizsgálata közben itt még jobban elhanyagolja azt, a mi már angol irodalomtörténetnek is hiánya, hogy tudniillik a műtermékek s a műalkotás elemzésénél a művész egyéni vonásai, érzései, világnézlete épen úgy számba veendőek, mint a külső körülmények. A magas egyéniség önmaga typus, kiemelkedik a tömegből, rányomja bélyegét, szabadul a tömegjelenségeket nagyban és egészben irányító tényezők befolyásától, nem pusztá terméke a milieunek s így egyénileg vizsgálendő.

A művészetről általában nagyon magas véleménye van, párhuzamosan Hegel tanaival, a melyek szerint a művészet az első lépés az absolutum teljes megismeréséhez. A művészet szerinte a természeti dolgokat nem pusztán utánozza és reproducálja, hanem magyarázza is kölcsönös viszonyukat, mozgásukat, belső vagy külső logicáját, az emberi lélek változatos működését, megérzékelteni a természet és emberiség törvényeit. Sőt tovább megy: terem.

Megfigyelés és intuitio által rájön a művész, hogy van

**) Barzellotti is, valamint könyve függelékében Venturi Adolf római műtörténész, körülményesen rámutatnak azokra az egyoldalúságokra, sőt ténybeli tévedésekre is, a melyek Taine műveiben sűrűn fordulnak elő: így például, hogy csak a cinquecento iránt van helyes érzéke, s a trecentisták és quattrocentisták bensősége, s előkészítő nagy műve iránt úgy szólván semmi, hogy csak az emberi test szép formáinak kifejezését becsülte meg az olaszoknál, hogy nem látja eléggé a mély vonatkozást, a mely egyrészt a képzőművészetek és építészet, másrészt az irodalom és amazok közt van stb.

nak a dolgoknak lényeges és uralkodó vonásaik, a melyek benne azok eszméjét keltik. Ez eszméje szerint azután alkotásában megváltoztatja és módosítja a dolgok anyagi és erkölcsi physiognomiáját, kiválasztja és láthatóbban kidomborítja a lényeges és uralkodó vonásokat, a melyeket a valóság sokszor lényegtelen vonások halmaza közé és alá rejt.

Egyenesen a tudomány mellé, sőt fölé állítja a művészet hatását. Ez ugyanis egyszerre felsőbb és népszerűbb eszköze a megismerésnek, kézzelfoghatóbb módon érzékekhez és szívhez szól, s mindenki számára kinyilatkoztatja igazságait, a mit a tudomány természetszerűleg csak kisebb körben, a beavatottak körében tehet.

Tainet a francia naturalismus mesterének reclamálta. Siessünk megjegyezni, hogy jogtalanul. Igaz ugyan, hogy ő vitte be nagy sikerrel a természettudományos determinismust az erkölcsiek terére, ő hangsúlyozta, hogy a műtermékek első sorban mint emberi documentumok, mint az őket szülő, s természeti társadalmi és történelmi erők által létrehozott morális állapot emlékei jönnek tekintetbe, ő emelte ki — Stendhal óta talán legnyomatékosabban — az apró tények fontosságát: mindazonáltal alapfölfogása a művészetről teljesen eltér a naturalismustól.*)

Meg van győződve, hogy a tényeknek is megvan hierarchiájuk. A művészet szempontjából számbajövő tények és jellemvonások értéke közt nagy fokozat van. A mű értéke ahhoz igazodik, hogy először is állandó, elemi, gyökeres, külső behatásoknak ellentálló, azaz fontos jellemvonást tesz-e föltűnővé, vagy sem, másodsor pedig, hogy oly jellemvonást választ-e ki, a mely kedvező hatású az észre, akaratra, élettevékenységre? Míg a naturalisták a valóság bármely vonását, a melyet másolni lehet, egyaránt érdekesnek veszik, s a valóságban talált nyersanyagot úgy adják, a hogy lelik, tehát a legtöbbször szennyesen és brutálisan, tekintet nélkül a művészet és morál rokonságára: Taine az idealismus pártfogójává szegődik, a mikor az eszme kidomborítása érdekében sürgeti a valóság elemeinek megválogatását, fontosságuk és erkölcsi kedvezőségük szerint, s a jellemvonás, cselekvény,

---

*) Zola maga panaszkodott, hogy nem tudta egészen megnyerni Taine tetszését.

stilus oly módon való összpontosítását, hogy «a legnagyobb erő a legfőbb kifejtését nyerje».

Taine erre alapítja, tehát helyén valónak látja az æsthetikai értékosztályozást, értékkritikát s ebben is eltér a naturalistáktól.

IV.

1871-től haláláig (1893) Taine munkásságát csaknem kizárólag legérettebb, leghatalmasabb, de mégis befejezetlen főművének, a *Jelenkori Franciaország eredetének* szentelte. Legközelebb áll ezzel korához, hazájához, az élethez, a mint egyenesen actualis események birták rá, hogy megírja.

Hazájának borzasztó leveretése, s a commune rémes jelenetei után nagy lehangoltság vett erőt rajta is, miként Franciaország legjobbjai, s ő is, mint irótársai, ebben az időben a pessimismus tintájával irt. A gloire nemzete keserű kijózanodásának éveiből ered a naturalismus, onnan Hugo Victor *L'année terrible*je s Renan *Dialogues philosophiques* című műve. Taine művén, a mely a régi uralom, a forradalom s császárság történetét elemzi, még sokkal jobban meglátszik a honfiúi elkeseredés, s fájdalom nem annyira onnan ered, hogy hazája példátlan vereséget szenvedett, hanem hogy a maga, századokra visszanyuló hibái vezették a katasztróphára.

Ez kezdetben csak sejtelem lehetett benne, de a legszorosabb történelmi tanulmány, a melybe belemélyedt, oly erős meggyőződéssé izmosította, hogy szinte egyoldalúvá és sokszor igazságtalanná tette.

Azt tapasztalta, hogy a francia nép akkor is az volt, a mi ma, s «1789. és 1793. év embereit az 1871. év májusi gyujtogatásainak fényében látta».

Mindazonáltal igyekezett, hogy szokott módszerét itt is kövesse. Adva van a mai francia társadalom — így gondolkozhatott — keresendő az az erkölcsi állapot, a mely létrehozta; továbbá keresendők a faj, az időpont és környezet azon föltételei, a melyek legalkalmasabbak voltak ennek az erkölcsi állapotnak létrehozására.

Módszeréből folyt, hogy máskép dolgozta föl a forrada-

lom történetét, mint előzői, Thiers, Mignet, Lamartine, Quinet, Louis Blanc, Michelet. Ezek első sorban a forradalmi gyűlések, népmozgalmak, csaták, ostromok külső leírásával foglalkoztak, kizárólagos fontosságot tulajdonítottak a politikának, s főszereplőinek, a girondistáknak és jakobinusoknak, míg Taine e művében is iparkodott az akkori társadalom egész belsejének keresztmetszetét adni a legaprólékosabb, de jellemző tények fölelevenítésével megmutatni, hogy a politikai forradalmat megelőzte, kísérte és követte egy társadalmi forradalom, s hogy a nagy drámának, a végzetszerű cataclysmának hősei nem egyes emberek, hanem az egész francia nemzet.

Saját szavai szerint orvosi consultatiót akart végezni Franciaország újabb történetén. Vizsgálata során mind több és több beteges tünetre akadt, megundorodott a vérmámoros plebstől, a falánk krokodilustól, s nagy erkölcsi szigorúságában hovatovább mindenütt csak örültséget, gonoszságot és abszurditást talált.

Tolla minden hatalmával színezte ki a forradalom gyűletességét és hitványságát, s nem látta vagy nem akarta látni a szépet, a nemest, az üdvöst, a hősiest, még a hol megvan is benne.

Főlháborodásában nem annyira elbeszéli a tényeket, mint küzd ellenök. Carlyle mellett legtöbbet tett, hogy a forradalomról való legendás nézeteket eloszlassa. Egész műve rezgő polemia a láthatatlan ellenfelekkel, a forradalom dicsőítőivel szemben.

A részletek végtelen sokasága, a melyeket egymásra halmoz és hajlamához hiven szülő-tények (faits générateurs) körül csoportosít, láttatja ugyan a forradalom legelrejtettebb erőinek úgy szólván molecularis mechanismusát, de nem láttatja az élet elelenségével a forradalom szereplőit. Nincs köztök egy is, Napoleont sem véve ki, a ki mint élesen megrajzolt alak cselekedetei folytonosságában és történelmi rendjében emelkednék ki a tények csoportjából és tömegéből. Megannyi szereplő mint valami vulkanikus kitörés által fölvetett, s újra lesülő alak tűnik föl, egyéni arczat, egyéni felelősség nélkül, mint a nemesis eszköze.

Marat, Danton és Robespierre az ő ecsetje alól nem mint emberek, hanem inkább mint a Bűn és Örültség gygasi

megszemélyesítői kerülnek ki; magát Napoleont is egyetlen attitűdében rögzíti meg, a zabolátlan hódító, féktelen egoista szerepében.

Nem érzékeltette meg eléggé, hogy Napoleon utóvégre is nemcsak a forradalom hóhéra, nemcsak zsarnok és hódító, hanem Franciaország belső békéjének visszaadója; hazájának oly újjászervezője, a kinek alapvető műve ma is életképes; oly életszükségletek kielégítője, a melyeket a forradalom csak fölkelteni tudott.

Nem érzékelteti meg azt a nagy igazságot, hogy az ilyen hősi méretű emberek még akkor is, ha látszólag csak saját céljaikat követik, egyetemes szükségleteknek felelnek meg, a köz üdvére dolgoznak.

Taine Napoleon művével nincs megelégedve. Őt okolja, hogy folytatván a jakobinusok munkáját, megalapította a mai francia állam omnipotentiáját, a mely minden, a mely mindent tesz, a mely minden jogot bitorol, még a lelkesztés és tanítóét is, a mely az egyéni kezdeményezést, véleményalakítást, tevékenységet elfojtván, a polgárokból egyenlősített automatákat, személyiségnélküli államügynököket csinált.

Barzellotti helyesen emeli ki, hogy Taine nem vet eléggé számat Napoleon föllépésének körülményeivel. Azzal, hogy az első consulnak és császárnak oly talajon, a melyet minden régi intézmény roncsa borított, nagyon gyorsan, mindennemű ellenség közepett, úgy szólván két csata közt, oly kőművesekkel, a kik nagyrészt magok voltak a rombolás szerzői, egy egységes terv szerint erős kézzel kellett megépítenie az állam épületét, a melyben központosítsa a nemzet szétzüllött erőit.

Értjük ugyan Tainenak az államgéppel szemben tanúsított ellenszenvét, a mely ugyanolyan tiszta tudományos forrásokból ered, mint a Herbert Spenceré és Henry Summer Mainéé, de azért tetszéssel kísérjük Barzellottinak itt nem részletezhető fejtegetéseit, a melyekkel a napoleoni intézményekről rendre kimutatja, hogy a nemzet és kor jellemének és szükségleteinek mennyire megfelelők voltak.

Hogy Taine annyira elítéli a napoleoni államot, e bölcsészeti kaszárnját, a mely a jelenkori Franciaországon is uralkodik, annak főoka történelmi fölfogása, a mely egész gondolkodásán uralkodik. Annyira meg van győződve arról, hogy a történelemben és polgárosodásban csak az élhet, a mi

egy faji lélek, néplélek collectiv teremtő erejéből öntudatlanul születik és szervesen fejlődik, hogy le kellett néznie egy, bármilyen hatalmas, egyéni akarat előre megfontolt és szántszándékos cselekvésének eredményeit, a mint előzőleg lenézte és kárhoztatta a rationalista ideologusok, különösen Rousseau mesterkélt mintaállamait.

A milieu elmélete egyenesen ellenkezik az alkotmányozó gyűlés Credo-jával.

A XVIII. század bölcselei, az 1791. és 1793-iki alkotmányok összetakolói el akarták törölni egy múlt nyomait, a melyet már nem fogtak föl. Nem látták, hogy a vallási intézményekben, a hagyományos szokásokban, még az örökletes előítéletekben is évszázadok tapasztalatának, a társadalmi alkalmazkodásnak, s egy oly ész működésének lerakódásait kell szemlélnünk, a mely nem tud magáról («une sorte de raison, qui s'ignore»).

Megtévesztve a metaphysikus dogmatismustól, az ész mindenhatóságáról való hittől, elvont, általános és keveset mondó czélből alapjától tetejéig újra akarták építeni a társadalmat és államot, mint valami morális geometria művét, nem számolva fajok és nemzetek különbségeivel, a kor és társadalom folyton változó történelmi föltételeivel.

Századokon át vissza akarták vetni az államot Sparta és Róma fölfogásának idejébe, mesterkélt fölfogásuk szerint a polgár az államban elenyészett, a helyett, hogy a keresztyénységnek és polgárosodásnak megfelelőleg szabad autonom erkölcsi személy lenne, a ki föntartja a maga érinthetetlen jogait és föladatait.

Tanítványaik a szabadság nevében a legszarnokabb módon elnyomták a szabadságot, teljesen megszübbasztották az egyéni és társadalmi eleven erőt, a helyi közületek, parlamentek, czéhek stb. életét, s a mikor a forradalom egész egyenesre tarolta a talajt: a kard egyesült a bölcsészettel, s Napoleon lett a despotismus óriás központi, szabályos és tudós épületének megalkotója.

Helyeseljük Taine tiszteletét a történelmi fejlődés iránt, a melyet például Anglián minduntalan megbámul, de egy kicsit csodálkozva idézzük vissza, hogy ugyanez a Taine épen oly kérlelhetetlenül ítélte el műve első részében a régi rendet, mint a hogy' pálczát tör a jelenkori fölött. Ott kimutatta,

hogyan az «ancien regime»-t szétkorhadásra, szétmállásra, végzetes halálra szánták visszaélései és hibái, s meglepetve kérjük, hogyan gondolja lehetségesnek Taine, hogy a régi alapépület bizonyos tatarozásokkal megmaradhatott volna?

Épen oly bizonytalan marad ítéletünk a girondistákról. Mely girondisták az igaziak? *A jakobinus uralom* című könyv örültjei, pedánsai, arczátlan és ostoba szájhősei-e, vagy *A forradalmi kormány* című könyv művelt okos férfiai, a kik a köztársasági párt díszei, éltető nedvei, virágai?

Ingadozásaival, a melyek azonban Monod szavai szerint csak onnan eredtek, hogy «pártokon kívül és pártok fölött állott, nem gondolt, csak Franciaországra és a tudományra» — s egyszersmind tacitusi merészségével és szigorúságával az egész ország szenvedélyeit magára zúditotta. Első kötetével fölháborította a régi rend hiveit, a következő hárommal a forradalom bámulóit, az utolsókkal a császárság dicsőítőit.

A francia forradalomról s Napoleonról végtelenül sok szó esett már eddig is, de fog is még esni. Ezért Taine fölfogásáról sem lehet még az aktákat egészen lezárni. Egy szempontból azonban máris igazságosak lehetünk munkája iránt: művészeti szempontból.

Csodáljuk meg hangyaszorgalmát az anyaggyűjtésben, elméjének erejét az elemzésben és logikus levezetésben, tolla festői hatalmát a tömegek megjelenítésében. De mindezek a kiváló tulajdonságok csak egyes részeken észlelhetők: *A régi uralom* első könyveiben, a hűbéri társadalomról, a forradalmi tan kialakulásáról, továbbá a jakobinus kormányról szóló fejezeteiben, s majd minden bevezetésében. Megannyi gránittömbök ezek, hasonlóak azokhoz, a melyeket Macchiavelli firenzei történeteinek élére állított.

Ezzel szemben a munka egészének nincs meg a harmoniája, arányossága. Az anyag sok helyt nagyon darabos, majd fogyatékos, majd ismétlődő, egyszóval nyers. Anyagát elméje nem fogta át egészen és határozottan, mielőtt a kidolgozáshoz fogott.

Az egész mű középhelyet foglal el a művészi történelem és tudós értekezés közt. A tudós kritikai és bölcsészeti anyagrostálása nem mindig előzte meg a művész tisztán építő munkáját.

Vállalkozása aránytalan volt, nem szellemének rend-

kivüli tehetségéhez, hanem physikumának erejéhez mérten. Így is azonban oly művet nyújtott, a mely új szempontjaival, tiszteletreméltó bátorságával, tudós- és művészi kvalitásaival a francia történetírás egyik legbecesebb hagyománya.

V.

Barzellotti műve utolsó részében Taine-nel mint emberrel, philosophussal és íróval foglalkozik, fővonásokban összefoglalja eddigi vizsgálódásai eredményét és kutatja, milyen eszméje van Tainenek az emberről, az életről, annak értékéről?

Meggyőzőleg bizonyítja, hogy bár Taine a tudományos közönbösség elvét vallotta, érzelmeinek accordjai majdnem mindenütt kísérik eszének okoskodásait.

Ezek az érzelemnyomok arra a meggyőződésre vezet-hetnének, hogy Taine pessimista a Schopenhauer fajtájából. Igaz, hogy Tainere is nagyon hatott a század betegsége, — a melyről Barzellotti bő és találó elemzést ad — oly környezet közt élt, a mely «a boldogságot lehetetlennek, az igazságot megközelíthetetlennek, a társadalmat rosszul készültnek, az embert örülnék vagy aljasnak» mondta; igaz, hogy szellemének alkata az élet és történelem legmélyebbreható elemzésére, az illúzióknak szétfoszlatására s a legőszintébb igazmondásra készítette: mindazonáltal még sem tehető egy kalap alá a frankfurti mogorva bölcsessel.

Tainenek a világegyetem nem rengeteg absurdum, ellentéte az észnek és a logikának, az emberi élet neki nem a Leopardi inutile miseriája, mert ha az egyes részletekben meglátja is az absurdumot, gonoszságot, kárhózatot: a mindenség törvényének, legtisztultabb korszakában, mestereivel Spinozával, Goethevel, Heggellel az észszerűséget eszmei czélszerűséget s a dolgok belső harmóniáját tartja.

Ifjú korában a tudományba vetett hit emelte föl lelkét,*) később növekvő realismusa epéssé tette látását — ezt a lelki állapotot kitünően festi Swift arczképében, — de leküzdte; fájdalmas resignatio után, szenvedélyeitől megbékélten, teljes megadással a természet ölében, önként elfogadta örök tör-

*) L. a *Philosophes classique* s egészen hymusszerű befejezését.

vényeit, fölemelkedett a «bölcsek derült templomai»-nak bástyájára, a honnan egészen másnak látszik a világ, az élet, mintha leszállunk salakja közé és mikroskoppal vizsgáljuk.

Élete végén Spinoza *Ethikája* és Marcus Aurelius *Gondolatai* a katechismusai. Amannak jelmondatai közül megragadta ez: «A bölcs lelke alig zavartatik meg. Mintegy örök szükségnél fogva meg lévén benne önmagának, az Istennek és a dolgoknak tudata, sohasem szünik meg lenni, s a lélek valódi békéje megvan benne mindig». (Az *Etika* 42. tantételének jegyzetében) Marcus Aureliusnak parancsai közül pedig ezt tartotta a legtöbbre: «Élj harmóniában a kosmossal».

A természetet imádta; stilusa akkor lesz legköltőibb, a mikor nemző erőinek láttára főséges és kellemes megnyilvánulásait ecseteli. A természet szerinte végtelen hatalmával épenséggel nem az ember szolgálatára van teremtve, nem az ő kedvéhez igazodik, hanem ellenkezőleg, az embernek kell esze segítségével hozzáigazodnia, uralkodnia esztelen ösztönein és vágyain, harmóniába lépni a physikai, erkölcsi, történelmi törvénnyel.

Ehhez képest emberi ideálja is a kosmossal egyetértésben élő ember. Legmagasabb típusát a görög classikus irodalomban és művészetben találja. Válogatott perceiben a görög nép mutat föl ily boldog halandókat, az élet eurythmiájának művészeit, egészséges lelkeket, egészséges testekben. Fájdalmasan rajzolja meg az ellentípust: a testileg, értelmileg, erkölcsileg elcsenevészsedett, egyensúlyát veszített, agyondolgozott, természettől eltávolodott modern embert.

Történelmi fölfogásából kifolyólag az erkölcsöt minden faj és kor szerint nagyon relativnak tartja, de azért legélelénkebb érzéke van nagy szükségessége iránt bármely népnél és korban.

A jelenkor életföltétele, szerinte, hogy mindenki tiszteltben tartsa a maga és mások jogait, gondolkozását és érzéseit,*) beleértve a nőket és gyermekeket is, hogy minden

---

*) Hogy e részt a heves és daczos ifjúból utóbb milyen gyöngéden lelkiismeretes ember lett, tanuja de Vogüé. Láttá, hogy a legjobb szándékkal hirdetett, de rosszul fölfogott tudományos ideák sok műveletlen és kormánytalan lélekre válságot hoztak, elvették talán egyedüli vigaszukat, a hitet. «Nem kellett volna» — mondá kevés-

egyén fejlődhessék a maga sajátos természete szerint, alkot-hasson, teremthessen minden nemben a maga módján, mert ez teheti a társadalmat a fejlődésre végtelenül képessé.

Ezért ellensége az állami mindenhatóságnak.

A politikában különben a legokosabbak, legműveltebbek, legnemesebbek, a kevesek uralmának híve, mert oly erőre van szükség, a mely féken tudja tartani a legtöbbek ösztöneinek, szükségleteinek, szenvedélyeinek vak és folyton forrongó ingereit, «a vad és kéjszomjas gorillát». A néptömeg politikai értéktelensége és veszélyessége miatt leghatározotabb ellensége az általános szavazati jognak. Csak a legműveltebbek, legtapasztaltabbak, századok óta virágzó politikai osztályok értenek a politika nehéz művészetéhez, a mely megválogatja az állami és társadalmi szervezet föltételeitől megkivánt bánásmódot, tud lassan, higgadtan, szervesen reformálni, tata-rozni, gyógyítani.

Egy ilyen osztály léte szerencséje Angliának; hiánya szerencsétlensége Franciaországnak.

A vallásról az volt a meggyőződése, hogy érzelmeink szükségleteihez tartozik. Ő maga föl tudott emelkedni bizonyos metaphysikai lehetőségekhez, pantheismushoz, mind rokonszenvesebben nézte a keresztyénséget, de semmiféle positiv vallás igazi hívőjének nem lehet mondani.

Morálja a hit támasza nélkül is kifogástalan volt.

Összes ismerősei egyhangúan dicsérik lényének nemes-ségét, becsületességét, szilárdságát. Életében és műveiben olyan ember képét tárja elénk, a ki az igazságot mindenek-fölött keresi, az eszmei célirányosság, erkölcsi logika rendít-hetetlen barátja.

Stilusára is ez nyomja bélyegét, oly szigorúan logikus, arányos, egészen az eszme szolgálatában álló, az eszmék köte-lekeit folytonosan föltüntető. E mellett azonban, legsikerül-tebb műveiben egyike a legelevenebb koloristáknak, a mi arról tanuskodik, hogy benne is megvolt a művészléleknek általa kiemelt sajátossága, hogy teljesen és világosan, csoportban, kapcsolatosan látja az élet tényeinek legbenső képét.

Ha mint philosophus nem egészen eredeti is, ha eszméi

---

sel halála előtt — «a bölcsészetről írnom, hanem ha latinúl, a be-
avatottak számára; az ember koczkáztatja, hogy árt a többieknek».

és módszere nem mindenben meggyőzőek és kifogástalanok is, ha a fait générateur eszméjével, a melyet Hegel ideája, Carlyle herosa helyett a dolgok mozgató okául fölvesz, nem tudta is határozottan összeegyeztetni két ősrégi iskola örök vitakérdését, azt tudniillik, hogy a mindenség pusztán külső erőtől hajtott, öntudatlan mechanismus-e, avagy élő eszmei egység, a melyet a fejlődés törvényei irányoznak? — egy érdeme csorbitatlan marad. Ez az, hogy nagy rátermettséggel, fényes szellemmel és ragyogó tollal megkísérlette átvinni a természettudományi módszert a történelembé, irodalmi és művészeti kritikába, képes értelemben összehasonlító anatómiáját, élettant és psychológiáját adni az emberi lélek alkotásának, a szerint a mint ezt a különböző fajok, korok, culturák változatai nyilvánítják. A példák, a melyeket e részt nyújtott, bizonyára kárpótolnak elméleteinek túlzásaiért és hiányaiért.

WILDNER ÖDÖN.

AZ ÉLET ÚTJAI.

Regény két részben.

Negyedik közlemény.*)

— Tehát, mama, te most mindent tudsz. Nagyon örülök, hogy nem nekem kellett beszélnem veled erről, bocsássa meg kislelküségemet, . . . — tette hozzá Olga felé fordulva, a ki szemrehányólag csóválta a fejét. — De ha már minden kisült, annál jobb. Ime az én menyasszonyom, s remélem, hogy közös erővel sikerül megtörnünk atyám makacsságát. Igaz, mikor érkezik meg ő?

— Nem tudom, Leo. Már régóta nem írt. De azt hiszem, be kell várnunk és módjával előkészítenünk a dolgot. De előre tán fölösleges volna neki írni.

— No persze.

— Olga, ne haragudjék reánk — mondotta Tambov-szkája, — hogy olyan fesztelenül beszélünk ön előtt. Ça ne doit pas vous blesser.

— De hiszen ön most már családunk tagja — szólalt meg Petrovics Leo — s a mi hűséges barátunk és szövetségünk. Oh, de minek is jött ide az a Versinszkája! . . .

Olga nem felelt semmit, s némán, örömteljes mosolylyal szürcsölgette tovább a theáját.

Ekkor megjelent a kert fásorában Bousquet, a ki a podgyászt hozta s átadta annak, a kinek kellett.

Mikor a borralalóját megkapta, meghajtotta magát és így szólt:

---

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 295., 296. és 297. számában.

— Mikor a kapun bejöttem, egy hölgy állott meg ott. Ide felé tart.

Ezzel elment s Olga aggodalmas pillantást váltott Vasziljevna Katalinnal.

Csakugyan, a villa szeglete mögül egy női alak bukkant elő, mely az erkély felé tartott. Olga, még mielőtt megpillanthatta volna őt az est homályában, előre megérezte, hogy Versinszkája.

Már jött fölfelé az erkély lépcsőin s mikor Petrovics Leót megpillantotta, szinpadias pose-ba vágta magát. Még pár lépést téve előre, odalépett hozzá és felé nyujtotta karkötőkkel tele aggatott kezét.

— Enfin vous voilà, Leon — mondotta. — Mennyire örülök, hogy láthatom, cher ami! Nem tudom, ön is annyira unatkozott-e nélkülem, mint én? Eh bien, mit bámul úgy reám, mint valami kísértetre?

Tambovskij hidegen megérintette a kezét, melyet Versinszkája szeretett volna az ajkához erőszakolni, de Tambovskij úgy tett, mintha nem értette volna meg ezt a mozdulatot és gyorsan eleresztette a kezét.

— Semmi, . . . — felelt Leo, s szelid görcs fogta el az alsó ajakát. — Egyszerűen nem vártam, hogy önnel találkozzam.

— De mikor úgy unatkoztam! — mondotta szeszélyesen. — Azt hittem, hogy örülni fog elhatározásomnak, ön meg olyan elégedetlenül néz rám, mint valami bagoly . . .

Kezet nyujtott Tambovskájának.

— Bon soir, chère Vasziljevna Katalin, bocsásson meg, elfelejtettem önt üdvözölni. — A viszontlátás öröme az elválás után . . .

Hanyag fejbólintással üdvözölte Olgát, a ki fölkelt és készült kimenni.

Tambovskij észrevette Versinszkájának Olgával szemben tanusított lenéző viselkedését, s megütközött rajta.

— Talán nem ismeri Szergejevna Olgát? — kérdezte Versinszkájától.

— Kit? — kérdezte az élesen.

— A mademoiselle — szólt, szemeivel Olga felé intve, a ki megint leült.

— Istenem, már háromszor is bemutatják nekem ezt a

kisasszonyt! — szólt boszúsan vállat vonva, és ingerült hangon hozzátette: — hát miért üdvözöljem!

«Ah ça!» — gondolta magában — «ugyan mit akar-nak már tőlem!»

Duzzogva félre vonult.

A társalgás sehogy sem akart megindulni. Versinszkája figyelmesen végig nézte a jelenlévőket és megértette, hogy megjelenésével megzavarta őket. De azért legkevésbé sem jött zavarba, hanem elfogadva Olga kezéből a theát, újra megszólalt, mintha semmi se' történt volna.

— Leo — mondotta, a mogorva Tambovskijhoz fordulva — látom, hogy még nem pihente ki az utazás fáradalmait . . .

— Miért? — kérdezte Leo.

— Olyan durczás, bágyadt és keserű.

— Lehet, mademoiselle.

— Oh, mademoiselle — kiáltott föl. — Minek ez a teke-toria? Hát nem hívhatna engem másként is?

— Hogyan?

— Voyons, ne faites pas la bête — mondotta olyan egyszerűen, mintha ezek a szavak a társaságban használt legkö-zönségesebb és legközkeletűbb mondat lettek volna.

— Mais je ne fais pas la bête, mademoiselle — felelt Tambovskij szárazon.

— Hányszor kértem már, hogy nevezzen engem Irén-nek, tout court. Azt hiszem, egymáshoz való régi viszonyunk megengedné ezt. Enfin . . . tegyen úgy, a mint tetszik . . . — Hogy' utazott?

— Pompásan.

— Hosszú ideig szándékozik itt maradni?

— Ez a körülményektől függ.

— Miféle körülményektől?

— Aá! . . . Ez az én kis titkom — mondotta és észre-vétlenül Olgára pillantott, a ki fülig elpirult. De Versinszkája ezt egészen másként értette.

— Ezek a körülmények öntől fognak függeni — mondotta.

— Nem egészen.

— Hogy-hogy nem egészen. Csak hangosan ki kell mon-dani azt, a mi amúgy is már régen el van döntve.

«No ez egészen ostoba, vagy pedig úgy tesz, mintha . . .

C'est elle qui fait la bête» — gondolta magában Tambov-szkij. — «S ez valószínűbb, mert ő egyáltalában nem ostoba.»

— Alkalmasint más malomban örölünk — mondotta.

— Lehet . . . az utóbbi időben én már megszűntem önt érteni.

— Nekem úgy tetszik, hogy mi ketten soha sem értet-tük meg egymást.

— Aá . . . sottogta vontatottan.

— Úgy bizony . . . De hagyjuk ezt. Mondja el inkább, Pavlovna Irén, régen van-e már itt, s miért jött ilyen korán? Ha jól emlékszem, úgy csak az őszre készült ide.

— Maga hálátlan! — kiáltott föl szenevelegve. — Azért jöttem, mert látni akartam magát.

— Nagyon hálás vagyok érte.

— Oh, századvég ifjúsága! — folytatta úgy mint előbb. — Voilà la politesse d'aujourd'hui . . . Én törtem magamat utána, szomjaztam őt látni, s ő azt kérdi tőlem, miért jöttem?

— Egyedül jött? — kérdezte Tambovskij élesen, hogy véget vessen ennek az alakoskodó fecsegésnek.

— Nem, hiszen tudja, hogy soha sem koczkáztatom meg azt, hogy egyedül menjek ilyen nagy útra.

— No, fogadni mernék, hogy Agninczev kísérte ide — mondotta Tambovskij.

— Nos, igen — felelt naivul.

Azután hirtelen elmosolyodott és összecsapta a kezzeit.

— Ah, j'y suis! — mondotta. — Utálatos féltékeny! Tehát ez az oka a rossz hangulatnak! . . . Féltékeny . . . sze-gény fiú . . .

Tambovskij önkéntelenül rápillantott Olgára, a ki alig észrevehetőleg elsápadt s a szemei szomorú kifejezést öltöttek.

— Én? — kiáltott föl. — Én féltékeny vagyok! Oh mily rettenetes tévedésben van, mademoiselle. S vajon kire? Agninczevre!

— Miért, talán bizony nem lehetne féltékeny Agnin-czevre? Ő nekem gyermekkori barátom . . .

— Ugyan ne mondjon ilyet.

— Miért?

— Mert ezzel csak öregíti magát. Hiszen ő vagy tizenöt évvel idősebb, mint ön.

— S ebből mi következik?

— Ebből az következik, hogy ő lehet önnek barátja vagy akár pajtása, de nem gyermekkori, hanem . . . későbbi.

— Soit — mondotta Versinszkája boszúsan. — Ez azonban nem magyarázza meg azt, hogy ön miért ne lehetne rá féltékeny. Magyarázatot követelek.

— Követel? — kérdezte Tambovskij jelentőségteljesen.

— Leo — szólt közbe nyugtalanul Vaszilijevna Katalin. — Nem jobb volna ezeket a magyarázatokat máskorra halasztani?

— Én is azt hiszem, hogy jobb lesz, mama — felelt Leó.

— Én meg épen ellenkező véleményen vagyok — mondotta Versinszkája. — Az igaz, hogy az ilyen magyarázatokkal kellemesebb en famille, idegenek nélkül . . . előállani . . . de ez, úgy látszik, lehetetlen.

Olga fölkel.

Tambovskij szinte lihegett a boszúságtól s kinyújtotta a kezét Olga felé.

— Szergejevna Olga — mondotta neki határozottan és fensőbbsséggel — nagyon kérem, maradjon.

Versinszkája idegesen kezdte tépdetni az ernyője huzatát.

— Kérem, maradjon — ismételte még egyszer. — Nekem senki előtt sincsenek titkaim, legalább arra vonatkozólag, a mit most mondani akarok. Ön előtt még kevésbbé, mint más előtt.

— Mademoiselle est donc de la famille? — szólt Versinszkája gúnyosan mosolyogva. Nem adott időt Petrovics Leónak, hogy felelhessen erre a kérdésre, s mikor Olga újra leült, mélyen lehorgasztott fejjel folytatta — Egyébiránt, ça m'est égale. Ça ne regarde que vous, cher ami. S így, revenons à nos moutons . . . Mondja, miért lehet féltékeny Agninczevre?

— Istenem — kiáltott föl Tambovskij boszúsan. — Úgy tetszik nekem, hogy erre a kérdésre ön maga is sikerrel megfelelehetne. Olyan egyszerű és tiszta ez a dolog.

— Előttem se nem egyszerű, se nem tiszta — felelt makacsul. — De az egészről azt látom, hogy ki akar térni a felelet elől.

— Oh legkevesbbé sem. S ha önt csakugyan annyira érdeklí ez a magában véve érdektelen kérdés, úgy hát megmondom.

— No valahára!

— Nem félttem önt Agninczevtől, két okból . . .

— Melyek közül az első?

— Az elsőt nem mondom meg. Engedje meg, hogy a másodikkal kezdjem.

— Csupa fül vagyok.

— Tehát egyszerűen azért, mert Agninczev nem szolgált elég anyagot a féltékenységre.

— Hogy érti ezt?

— Istenem de nehezen érti meg ma az embert! Kövér is, vörös is, ostoba is, érdektelen is . . .

Versinszkája mesterkéltségekben tört ki.

— Istenem, mennyi negatív erény . . . De, kedvesem, ezzel ugyan nem törli ki a szemeimet — erősködött tovább. — Mikor egy férfi egy másik férfiról ilyen . . . ilyen tapintatlanul nyilatkozik — ez a legjobb bizonyítéka annak, hogy féltékeny reá.

— Ezt aligha mondta volna — felelt Petrovics Leo nyugodtan és méltóságteljesen — ha ismerné az első okot.

— Szeretném ismerni.

— Majd megismeri . . . idővel.

— Mikor?

— Akár holnap is. De ezt önnek egyedül akarom elmondani.

— Áá . . . Nem megmondtam, hogy idegenek előtt keletlenül bizalmas dolgokról beszélni. Lássa, igazam volt.

— Nincs itt szó «idegenek»-ről. Ezt én nem mondanám meg önnek senki előtt, még Agninczev előtt sem, a ki úgy látszik önre nézve nemcsak hogy nem idegen, sőt barátja, még pedig . . . gyermekkori barátja.

— Tehát az csakis engem illet?

— Csakis önt . . . s ha úgy akarja, egy kevésbé engem is.

— Szépen kijátszott engem. Mikor és hol találkozunk?

— A mikor és a hol akarja.

— Akarja, holnap a vízesésnél?

— Oh — kiáltott föl hevesen — csak a vízesésnél ne.

— Miért?

— Csak . . . Miért mennénk olyan messzire?

— Tehát hol?

— Akár a Promenade des Anglais-n, szemben George fürdőjével.

— Jó. Hány óraker?

— Reggeli előtt.

— Helyes. Ime egy eredeti rendez-vous, melyet egy fiatal ember egy fiatal leánynak ad . . . emberek között.

— Én nem értem — mondotta Tambovskája — mi- nek itt a rendez-vous, mikor itt is találkozhatnak? Ez egy- szerűbb volna.

— Én el is mehetnék hazulról — szólalt meg Olga szerényen.

Versinszkája hideg és megvető pillantást vetett reá.

— Nem, nem — mondotta. — Én a rendez-vous mel- lett vagyok. Ez költőibb.

— A mint tetszik — felelt Tambovskij.

«Annyi bizonyos, hogy buta, mint a pulyka», gondolta ismét, «ha mindeddig nem értett meg. De alkalmasint ala- koskodik» . . .

— Maman, bocsásson meg, ha kimegyek. Nagyon kifá- radtam az úton és pihenni szeretnék. Bocsásson meg, Pav- lovna Irén és ön is, Szergejevna Olga.

Olga lehajtotta a fejét, Versinszkája pedig gúnyosan nézett rá.

«Úgy bánnak itt velem, mint valami hercegnővel», — gondolta magában és szintén fölkelt.

— Én is megyek — mondotta kezét nyújtva Tambov- szkájának. — A demain. Bon soir, madame — fordult oda Vaszilijevna Katalinhoz.

Egyszerre Olga előtt megállva, mélyen meghajtotta ma- gát előtte, azután hátraszegett testtel s előrenyújtott lábbal és ünnepélyes hangon így szólt:

— Mademoiselle, . . . j'ai l'honneur de vous presenter mes adieux respectueux . . . — s hangosan fölkaczagott.

Tambovskája gyorsan előresietett, arra kényszerítve Versinszkáját, hogy utána kullogjon, s a küszöbön komoly hangon így szólt hozzá:

-- Szégyelje magát, Pavlovna Irén, egy szegény leányt így megsérteni, szégyelje magát . . .

— Elle me donne sur les nerfs, . . . az önök gerolsteini hercegnője. A vizontlátásra . . . Ezek a személyek nagyon

magasan hordják az orrukat, nem árt olykor kijelölni számukra az őket megillető helyet.

— Azt hiszem, ez inkább a háziasszony dolga.

— De ha a ház asszonya nem teszi?

— Akkor senkinek sincs jogában ezt megtenni — mondotta Tambovszkája büszkén.

— No, bocsásson meg — mondotta Versinszkája tréfásan, mintha semmi sem történt volna. — Többet nem teszem, mint a hogy a kis gyermekek mondják.

— Remélem is.

— Ne haragudjék, ne haragudjék — szólt vissza már a fasorból, s eltűnt a szöglet mögött.

A szalonban Petrovics Leo megölelte Olgát.

— Nemsokára mindennek vége lesz — csillapította őt. — Szavamat adom neked.

— De hiszen holnapra találkát adtál neki . . .

— Igen. S majd meg fogod látni ennek a rendez-vousnak az eredményét. Remélem, hogy azután majd békében hagy.

— Mit fogsz neki mondani?

— Ezt majd holnap mondom el neked. Most pedig, édesem, menj aludni . . . Egészen elfogyott a türelmem.

— «Végre valahára» — gondolta Olga: — «én pedig azt hittem, hogy még nagyon sokáig eltart a türelme.»

Nehéz szívvel ment be a szobájába.

III.

Tambovszkij másnap már korán fölébredt s hosszú ideig habozott, vajon elmenjen-e a kitűzött találkára? A szokásos folyamat vette kezdetét a lelkében, az a folyamat, a melytől egész életében szenvedett. Mindig szilárd és megingathatatlan volt az eredeti elhatározása, de minél több idő múlt el az elhatározás és annak megvalósítása között, annál inkább meggyöngült az akarata.

De Versinszkájával előttevaló este folytatott egész beszélgetése újra elvonult a lelkében, s a leánynak ez alávalósága, Olga iránt tanusított lenéző és sértő viselkedése buzdítólag hatottak rá. Elkezdte ugratni magát és szilárdan elhatá-

rozta, hogy elmegy a találkára, hogy megboszulja magát ezen a gögös és öntelt kisasszonyon.

Alighogy odaért a George fürdőjéhez, már messziről megpillantotta Versinszkája silhouette-jét, mely szépen domborodott ki a tenger azuros hátteréből. Ott ült a fürdő erkélyén és szörpös vizet ivott. Ott ült mellette Agninczev, a ki szokása szerint valami badarságot beszélhetett neki, mert Versinszkája alig tudott hova lenni a kaczagástól.

Mikor őt észrevették, abbanhagyták a kaczagást és Versinszkája Agninczevhez hajolva, valamit sugott neki. Agninczev nyugtalanul körülnézett, kelleetlenül és nagy nehezen fölkelt a székéről és köpczös testét átvonszolta az erkély másik végére, nyilván azért, hogy Tambovskijval ne kelljen találkoznia.

Petrovics Leo megörült ennek, bár tulajdonképen semmi-féle ellenséges érzelmet sem táplált ez iránt a vöröshajú, potrohos ember iránt. Ellenkezőleg bizonyos hálával viseltetett iránta azért, a miért mintegy közvetett okul szolgált neki arra, hogy Versinszkájához való mindennemű viszonyát megszakíthassa. E nélkül az ürügy nélkül, pusztán a maga elhatározásából aligha jutott volna egyhamar arra a meggyőződésre, hogy ezt a lépést föltétlenül meg kell tennie.

A világoskék tenger csöndes volt s a forrón tűző nap aranyos fényében ragyogott. A parton lévő cabinok csaknem mind el voltak foglalva s tömérdek, tarka fürdőruhába öltözött hölgy uszkált az azuros vizen, vagy sétált a keskeny és kavicsos parton; férfi nagyon kevés volt; a gyermekek ott lubiczkoltak a part mellett, boszantották Jack-ot, a majmot és egy nagy fekete uszkárral mulattak, mely farkcsóválva megszámlálhatatlanszor rohant be a tengerbe egy-egy bedobott botocska vagy deszkadarab után. A majom rettenetes torzképeket vágott és dühösen rohant a gyermekekre, az uszkár ugatott, a gyermekek pedig éktelenül sikoltoztak és hahotáztak. Valami hölgy egy lélekvesztőn vergődött, melyet egyetlen evezővel igazított, nyilván kérkedni akarván a parton és az erkélyen egybegyült közönség előtt.

Valami rendkívüli vidámság és életkedv nyilatkozott meg ebben a nizzai forró nap aranyos sugaraival elárasztott tarka képben, a tengernek és az égnek ebben az élénk azurszínében, s a pálmák, oleanderek és a Promenade des Anglais-t

szegélyező más egyéb növények smaragdszínű zöldjében. S Tambovskij előtt olyan örömteljesnek, virulónak és gondtalannak tetszett az élet, hogy szinte sajnálta ezt az ünnepet kegyetlen vagy szigorú szavakkal megzavarni. Pedig milyen könnyen megtette volna ezt nedves, hideg ősszel, komor és esős időben. De a koczka el volt vetve. Érezte, hogy minél hamarabb átesik rajta, annál jobb . . . s hogy minél továbbra halasztja ezt az elhatározó lépést, annál nehezebben fogja tudni magát reá elhatározni.

Bátran és szilárd léptekkel ment az erkélyre és odalépett Versinszkája asztalához.

— Vous voilà — mondotta Versinszkája szárazon. — Prenez vous quelque chose ?

— Non, merci — felelt Leo, tiszteletteljesen üdvözölve őt.

— Nos akkor üljön le és beszéljünk. Sietek fürdeni.

— Akkor hát — szólt örömmel — nem jobb volna tán a beszélgetésünket máskorra halasztani ?

— Oh nem — kiáltott föl Versinszkája a homlokát ránczolva. — Jól tudja, hogy én nem tartozom azok közé a mamlaszok közé, a kik szeretnek mindent a végtelenségig elnyújtani. Kellemes beszélgetést még el lehetne akár meddig is, . . . de a kellemetlen jó minél hamarabb túlesni, . . . én ugyanis fölteszem, hogy a mi beszélgetésünk nem fog épen a legkellemesebbek közé tartozni ?

— Nem tudom — felelt Tambovskij. — Annyit azonban látok, hogy megzavartam egy kellemes beszélgetést, s nem tudom, vajon képes leszek-e önt ezért kárpótolni.

— Agninczevre céloz ? — kérdezte szikrázó szemekkel.

— Igen, ő rá.

— Annál jobb. Kezdjük hát ő vele. Comme ça se trouve ! Tehát ön tegnap azt mondotta, hogy két oka van, a miért nem féltékeny Agninczevre, a melyek közül a második az volt, hogy reá mint férfit nem lehet féltékenynek lenni. Melyik már most az első ok, a melyet tegnap nem akart nekem elárulni ?

— Még mindig nem unta meg ezt a kérdést ? — szólt Tambovskij bágyadtan.

— Annyira nem, hogy a mint látja, eljöttem a kitűzött találkozóra. Tudni akarom ezt a titokzatos első okot. Lehet,

hogy ez annyira lényeges, hogy a másodikról nem is volt érdemes beszélni.

— Nagyon lényeges.

— Nos?

— Nos hát . . . bennfoglaltatik már a féltékenység fogalmában.

— A dologra . . . és világosabban, egyszerűbben, hogy azonnal megérthessem.

— Hiszen elég egyszerűen beszélek. Az ok bennfoglaltatik a féltékenység fogalmában.

— Hogy-hogy?

— Úgy, hogy féltékeny csak azzal szemben lehet az ember, a kit szeret.

— Áá! — mondotta. — S ebből mi következik?

— Ha minden áron hallani akarja — íme: ebből az következik, hogy én önt nem szeretem.

— Merci.

Csak nagy nehezen tudta kihozni ezt a vallomást. Azt hitte, hogy ez, ha nem döbbsenti is meg, de mindenesetre olyan dühbe hozza Versinszkáját, hogy egész sereg kellemetlenséget fog neki mondani.

De Versinszkája nemcsak hogy dühös nem lett, de még csak nem is haragudott. Ellenkezőleg vidáman elnevette magát.

— Köszönöm ezt a vallomást. — Csakugyan, ez az első ok teljesen elegendő lett volna, hogy a másodikról ne is beszéljünk. Ez eszembe juttat egy katona-adomát.

— Milyet? — kérdezte Tambovskij, csak azért, hogy ne üljön ott némán.

— A tábornok azt kérdezi, miért nem lőttek? Azt felelik neki, hogy annak több oka volt, a melyek közül az első, hogy nem volt lőporuk.

— Régi adoma, — szólt Leó, vállat vonva.

— Ne kutassa, hogy milyen.

Kényelmesebben elhelyezkedett a székén, rákönyökölt az asztalra, s komoly arcot vágva, beszélni készült.

— Még van egy félóra időm, — úgymond — s ez épen elegendő arra, hogy komolyan megbeszéljük a dolgot. Csak kérem, hallgasson meg figyelmesen. Ön azt hitte, hogy megsért engem a vallomásával?

— Legkevésbé sem.

— Ne szakítson félbe. Ha legkevesébbé sem, — úgy annál jobb. Tehát pusztán csak az igazat akarta nekem megmondani.

— Igen.

— S mit gondol, hogy ezzel talán Amerikát földözte föl előttem?

— Tegyük föl . . .

— Legkevesébbé sem. Én ezt tudtam.

— Ön ezt tudta? — kérdezte. — Ezt sejtettem, de akkor hogy magyarázzam meg magamnak azt, hogy ön . . .

— Hogy én nem voltam hajlandó önt békében hagyni?

— Igen.

— Nagyon egyszerű. Most sincs legkevesébbé sem szándékomban önt békében hagyni.

— Úgy? — kérdezte csalódottan. — S van ennek oka is?

— Persze hogy van.

— Kiváncsi vagyok rá.

— Tehát hallgasson meg, de ne szakítson félbe. Mert akkor sehogyse jutunk előre.

— Hallgatom.

— Hallgassa is. Hát lehetséges az, hogy ön komolyan azt hiszi, hogy én nem láttam, hogyan viselkedik irántam? Hiszen én, bár nem tündöklöm az elmémmel és más egyéb erényeimmel, a melyekkel alkalmasint tündöklök az önök föl-olvasónője, a kiből valóságos hercezkisasszonyt csináltak . . . még sem vagyok talán annyira ostoba, a minőnek lehet, hogy ön előtt látszom . . .

— Ezt én nem is mondtam, — felelt Tambovskij.

— De lehet, hogy gondolta. Egyébiránt ez tökéletesen mindegy, s végre is nem ez a dolog lényege. A lényeg az, hogy mi mindeztideig nem beszéltünk önnel nyíltan a mi házasságunkról. Sőt még csak ez a szó: házasság, sem röppent el ajkainkról, bárha összes ismerőseink állandón csak erről beszélnek. Eh bien! Jouon cartes sur table, voulez vous?

Tambovskij beleegyezése jeléül igenlően bólintott.

— Azt kérdezem öntől, mi következik abból, hogy a házasságunkról már mindenki beszél?

— Nem tudom.

— Hogy-hogy, nem tudom!? Ebből az következik, hogy ezt a házasságot valaki elhatározta, ez az első . . .

— De az a valaki nem én vagyok.

— Ne szakítson félbe, majd erre is rátérünk; másodszor pedig, hogy ebben a föltevésben, ebben az elhatározásban semmi természetellenesség vagy lehetetlenség sincsen.

— A világon minden lehetséges.

— Annál jobb. Ön csak megerősíti az én szavaimat. Ha minden lehetséges, úgy ez is lehetséges. Most pedig térjünk át az analysisre, mint valamikor az ön nevelője, Dolinin mondta. De kezdjük, az ön példája szerint, a második ponton. Miért természetes ez az elhatározás? Ön csakugyan nem tudja, vagy pedig csak úgy tesz, mintha nem tudná? No majd én megmondom. Én fiatal és szép vagyok, a jó társasághoz tartozom, az administratív világban, de másutt is jó, sőt pompás összeköttetésem vannak, s a mi a fő, gazdag... örökösen gazdag vagyok. Mosolyoghat kedve szerint, de azért mindez így van. Remélem legalább, hogy fölsorolt erényeim közül egyet sem fog tudni megczáfolni?

— Meg sem is kísérem...

— No lássa. Következésképen mi az, a mit én önnek nyujthatok? Szépség, ifjúság, összeköttetések...

— És gazdagság — ez a fő.

— Igen, ez a fő, par le temps qui court.

— Szóval mindent, egynek a kivételével.

— S mi az? — kérdezte Versinszkája csodálkozva.

— A boldogság.

— Oh, a boldogság!... mondotta Versinszkája kicsinylőleg elfintorítva az arcját. — Olyan ember még nem akadt, a ki világosan megmondta volna, mi a boldogság? Azután meg én nem az érzelmekről, hanem a dolog lényegéről akarok beszélni. Ön folyton csak félbeszakít engem. Térjünk csak, kérem, a dologra. Tehát én általam ön tekintélyes álláshoz juthat, ugyszintén az atya is, a ki még koránsem öreg és tele van becsvágygyal. Az én gazdagságommal ön teljesen független életet teremthet magának és kielégítheti minden legapróbb szeszélyét, a mi csak eszébe jut.

— Ime egy fin de siècle szerelmi vallomás! — kiáltott föl Tambovskij, a kit érdekelni kezdett ennek a beszélgetésnek a cynismusa.

— Fin de siècle, — ha úgy akarja, ez engem legkevésbé sem hoz zavarba. Én azt mondtam, hogy minden legapróbb

szeszélyét kielégítheti, és nem állok el a szavamtól. Sőt ezenkívül lehet, teheti . . .

— Leheti, teheti, . . . ezt nem igen mondják oroszul . . .

— Mindegy, ne akadékoskodjék. Nos . . . Teheti, vagy mi?

— No jó, tehát tehetek . . . mit?

— Azt is megteheti, hogy a szabad szerelemnek áldoz.

Beleszerethet akár a fölolvasonőjükbe és megaranyozhatja őt az én pénzemmel.

Tambovskij öklével az asztalra csapott.

— Ez fölháborító, a mit ön beszél, mademoiselle . . .

Ön tisztességtelen alkut kínál nekem, s a szemembe meri mondani, hogy meg akar engem vásárolni. Mindezt türelmesen meghallgattam és elviseltem, mert meg akartam tudni, meddig, . . . meddig megy az ön . . .

— Alávalósága? . . . Soh'se fesszélyezze magát.

— Az ön merészsége. De azt, . . . hogy belenyúljon egy szegény, fiatal leány becsületébe, a ki se testével, se lelkével nem oka az ön terveinek, ezt nem engedem meg. Hallotta, Pavlovna Irén, nem engedem meg.

Versinszkája összehúzta a szemöldökét és kicsinylő gúnynyal nézett rá.

— Aá . . . — mondotta. — Talán szerelmes belé?

— Ez az én dolgom, s az érzelmeimről nem tartozom senkinek számot adni.

— Tehát szerelmes, — mondotta nyugodtan. — Ezt is már régóta sejtettem. De hát ez az ön dolga.

— Remélem is. Azt azonban hiába gondolja, hogy minden leányt meg lehet vásárolni. — Elhallgatott s idegesen dobolni kezdett az újjaival az asztalon.

— Megengedi, hogy folytassam? — kérdezte Versinszkája, mintha semmi sem történt volna.

— Legyen szives.

— Térjünk át most arra, hogy mit nyerek én ezzel a házassággal.

— No ez érdekel.

— Ön, épen úgy mint én, szép, fiatal és jó nevelésű. De önnek van egy előnye és egy fogyatékosága. Van jó neve, de nincsen gazdagsága.

— Nem, most már igazán mulattatni kezd, — mondotta Tambovskij.

— Annál jobb. Nagyon örülök. Ha én férjhez megyek önhöz, nevet és a társaságban független helyzetet szerzek magamnak.

— A független helyzetet persze úgy érti, hogy szabadon, kénye-kedve szerint élhet?

— Akár úgy is.

— No ez legalább őszinte.

— Oh igen. Ez is egyik erényem, a melyről az imént elfelejtettem említést tenni.

— Hiszen amúgy is sok van.

— Nem baj, ha egygyel több is.

— Persze. Akár ha kettővel is.

— Mindehhez hozzáteszem még azt, hogy az ön atyja épen annyira kívánja ezt a házasságot, mint én. Az ön édes anyja és ön — nem kívánják. A mint láthatja, igen jól vagyok informálva a hadviselő felek állása felől.

— Ön úgy fogja föl a házasságot, mint a háborút?

— Csaknem. Vagyis inkább úgy, mint fegyverben álló világot.

— Ez egészen új fölfogás, melyhez gratulálok önnek.

Versinszkája rá se hederített erre a mondásra, és komoly, üzleti hangon így folytatta:

— Ön azt mondja, hogy nem szeret engem.

— S ezt ismételten megerősítem.

— Fölösleges. Először is már hallottam, másodszor amúgy is tudom. Szándékosan jöttem most Nizzába, pusztán csak azért, hogy véglegesen eldöntsem ezt az önre nézve fontos kérdést. Ön engem nem szeret, de hiszen erre nincs is szükség. Idővel azért megbarátkozhatik velem. *L'amitié qui naît vaut mieux que l'amour*, — mondja egy régi közmondás.

— Csak egy szót hagyott ki: *qui naît de l'amour*. S ha már az idézeteknél vagyunk, én is mondok önnek egyet. Az olyan házasság, mint a mienk, hasonló lenne az ostromlott várhoz: azok, a kik kívül vannak, be akarnak menni, a bennlévők pedig szeretnének kiszabadulni.

— Ez nagyon kedves, annyi bizonyos. A mai házasságban épen az a szép, a miben a régítől különbözik, hogy szépen megvan a szerelem nélkül! Mi is a szerelem? Hirtelen föllobbanás.

— Oho! — kiáltott föl Tambovskij.

— Igen. A szerelem gyorsan elmúlik, s csak a lánczok maradnak meg. Még jó, ha a lánczok aranyból valók, s mindenik szemök elszigetelhető a másiktól. A mai házasság a szív minden néven nevezendő szerep nélkül, az okos megegyezésre és az anyagi előnyöket biztosító különös érdekekre van alapítva, — a mi az egyetlen út a boldogsághoz.

— Most úgy beszélt, mint valami tanár.

— Jóformán.

— Az imént meg azt sem tudta, hogy illet: leheti-teheti, . . . nem szabad mondani . . . Csodálatos egy nő maga . . .

Versinszkája elmosolyodott.

— Csodálkozzék rajtam, ha kedve tartja. Az tehát el van döntve, hogy ön engem nem szeret. Ezért a vallomásért én is egy vallomással fizetek önnek. Kedves barátom, én sem szeretem önt.

— Akkor hát, hogy magyarázza azt, a mit az édes anyámnak mondott?

— Mit?

— Azt, hogy rettenetesen unatkozott tőlem távol, s hogy törte magát utánam . . .

— Ugyan, . . . ez egyszerűen façon de parler. De ön a mint látom, épen olyan, mint a többi férfi, és tele van kicsinyes becsvágygyal. Azt mondják, hogy az asszonyok becsvágya kicsinyes. Nem vitatom, de a férfiaké nem kevésbé kicsinyes.

— Miből következteti ezt?

— Abból, hogy ön, ellenére irántam való és nyíltan ki-mondott közönyösségének, — a melyet én szívesen elhiszek, — szinte elváltozott arczezal hallotta, mikor azt mondtam, hogy a magam részéről én is közönyös vagyok ön iránt.

— Ön túloz.

— Miben? A közönyösségben, vagy abban, hogy önnek elváltozott az arca?

— Az egyikben épen úgy, mint a másikban.

— Biztosítom róla, hogy én közönyös vagyok ön iránt. Sőt többet mondok: nem szeretem önt. Én egyszerűen egy mindkét félre nézve előnyös üzletet ajánlok önnek. Ha hozzám jön férjül . . .

— Ezt nem szokás mondani. A férfiak nősülnek, de nem mennek férjül . . .

— Eh, mindegy! Tehát ön ha nőül vesz engem, szaba-

don csaponghat, nem is mint a madár, hanem akár mint a pillangó, s én sohasem fogok önnek ezért szólni.

— S természetesen ön is szabadon csapongna ?

— Igen, én is. Oh a férj és a feleség jogainak egyenlőknek kell lenniök.

— Ön, a mint látom, — feminista.

Vállat vont és ránézett az órájára.

— Miután látom, hogy siet, — mondotta Tambovskij — s nekem is mennem kell, úgy közlöm önnel végleges elhatározásomat.

— Csupa fül vagyok.

— Ennek a mindkét félre nézve előnyös frigynek minden előnye ellenére is, — folytatta gúnyosan, — én határozottan lemondok róla. Köszönöm a megtisztelő ajánlatot. De nem élhetek vele. És igazán mondom, nem tudom, miért szemelt ki épen engem erre? Keressen magának más valakit, a kiben épen ilyen fölvilágosodott eszmék rajzanak. A mi engem illet, én ebben a tekintetben semmire sem vagyok való. Lesznek azonban elegenden, a kik szívesen eladják a nevüket pénzért és azért a megtiszteltetésért, hogy férje lehetnek egy ilyen szép hölgynek, mint ön.

— Köszönöm a bókot. Úgy látszik, ön olykor — ha akar — szeretetreméltó is tud lenni.

— Mi mindenre nem képes az ember, ha akar!

— Tehát ez az utolsó szava.

— Az utolsó. Lemondok róla.

— De én nem, — mondotta Versinszkája egyszerűen.

Ez annyira váratlan volt, hogy Tambovskij az első pillanatban meg sem értette.

— De ön nem? — ismételte.

— Nem. Mindent el fogok követni, hogy czélt érjek, — mondotta még határozottabban.

— Meglássuk.

Tambovskij fölkelt, udvariasan kalapot emelt és lement a partra.

Versinszkája fölkiáltott:

— Georges! Une cabine.

— Voilà, madame.

Tambovskij lehorgasztott fejjel ment. Sötét gondolatok fogták el. Küzdenie fog kelleni, s össze kell szednie minden

akaraterjét, minden erélyét. Az imént lefolyt beszélgetés nagyon nyomasztó hatással volt reá. Úgy tetszett neki, mintha egy tikkasztó és bűzös helyiségből kilépett volna a szabad levegőre . . . S vannak a világon ilyen asszonyok!» — gondolta magában. — «Mennyi alávalóság, merészség . . . S milyen erős akarat! Legkevésbé sem kételkedett benne, hogy mindazt be fogja váltani, a mit ígért, s atyjával szövetkezve minden erejét megfeszítve célhoz is fog érni.

Gondolataiba elmerülve észre sem vette, hogy nagyon is messzire tévedt, s hogy ideje volt visszafordulni és a reggelihez sietni.

Mikor a fürdő mellett visszafelé sietett, egy magas és karcsú nőalakot pillantott meg a parton a fürdő asszonyok között. Önkéntelenül megállt, olyan szép volt az a nő, a tenger azúrszínű alapján, a nap aranyos sugaraival elárasztva.

A mint jobban megnézte, — Versinszkája volt.

Az arczátlanságig kihívó fehér flanel fürdőruha volt rajta. A nyaka és a karjai, úgy szintén a lábai is, csaknem térden felül . . . meztelenek voltak. Épen akkor jött ki a vízből, s különben is eléggé szűk ruhája köröskörül odatapadt a testéhez, úgy hogy szinte meztelennek látszott. A fehér flanel szövetén keresztül csillogott rózsaszínű teste, melyet még jobban kidomborított az a három keskeny fekete szalag, mely a nadrágja szélét, a derék kivágását és az ujjak szélét szegélyezte. Formás kis lába puhasarkú vászonzcipőbe volt bújtatva, mely két egymást az ikránál keresztező fehér szalaggal volt megerősítve. Elöl fölhajtott szélű, könnyű szalma-
kalap volt a fején.

A parton összegyülekezett férfiak szurós tekintete, úgyszólván legkevésbé sem feszélyezte, valaminthogy arra az elragadtatásra se hederített rá, mely azokból a szemekből feléje sugárzott, sőt az irigységnek az asszonyok szemében csillogó szikrája is hidegen hagyta. Tiszta tudatában volt antik szépségének s hasonlított a mythikus Phrynère, ott az azúrszínű víz partján.

Tambovszkij önkéntelenül megállt.

«Milyen gyönyörű!» — gondolta magában.

De azután, a mint gyorsan eltávozott a parttól, egy más gondolat vett erőt rajta:

— Igazi cocotte! — mormogta a fogai között és föl-

tünt lelki szemei előtt egy másik épen olyan fiatal és nem kevésbé szép, de a mellett egyszerű, kedves és szerény leány képe. S ha amannak a szépsége egy pogány bacchansnőre emlékeztetett, úgy ez, keresztyén martyrhoz volt hasonlatos, s ő több gyönyörűséget talált az utóbbi, mint az előbbi szépségében.

Épen a reggelihez érkezett haza.

Az anyja és Olga akkor ültek asztalhoz.

Olga gyöngéden és szomorúan üdvözölte és semmit sem kérdezett tőle. Az anyja aggódva pillantott rá.

— Nos? — kérdezte.

Úgy nagy vonásokban elmondotta különös beszélgetéseket, de a részletekről hallgatott.

— Mindazok ellenére, hogy — fejezte be — egyenesen megmondtam neki, hogy nem szeretem őt, a mit ő is bevallott magáról, — mégis elhatározta, hogy czélt fog érni, mert ez a házasság reá nézve előnyös.

— Csodálatos egy leány! — mondotta Tambovszkája elgondolkozva.

Olga bólintott a fejével.

IV.

Tambovszkája ott ült a szobájában az ablaknál, s nagyítóüvegét egy nagy betűkkel teleírt papirosra szögezve, levelet olvasott.

A papir reszketett a kezében.

«Chère Catherine», — olvasta — «azért irok, hogy tudassam veled, hogy nemsokára hozzátok érkezem. Nem titkolom előtted, hogy ez nagy elhatározásomba kerül, mert a kezelő orvosom sem tanácsolja, hogy gyógyítkozásom folyamát megszakítsam . . .»

«Szép kis gyógyítkozás» — gondolta magában Tambovszkája keserűen elmosolyodva — «haszontalan nőszemélyek után futkos . . .»

«De lásd», — folytatta az olvasást — «két levelet kaptam, a melyek teljesen kihoztak a sodromból. Az egyikét régi barátnőmtől, Szmirdinától, a ki, mint tudod, olykor fölkeres a leveleivel. Az irka-firkájából ugyan nem sokat ér-

tettem. Holmi homályos czélzásokat olyasmire, a mit senki sem tud. A másikat pedig a mi kedves Irénünktől. Az ő leveléből már sok mindent megtudtam és valósággal fölháborodtam.

Nem tudom, őszinte-e veled szemben a te kedves Leód, s beszélt-e neked arról, a mi történt? Úgy látszik, közte és Irén közt kölcsönös magyarázatokra került a sor, melyeknek során Leó határozottan kijelentette neki, hogy nem akarja az általunk tervezett házasságot megvalósítani. Milyen merészség! Szegény leány eltúrta ezt a sérelmet és elhatározta, hogy ír nekem. Azt írja, hogyha ez a házasság csakugyan nincs inyére a mi családunknak, úgy bár nehéz szívvel, de kész lemondani róla, miután sokkal jobban szereti ezt a könnyelmű Leót, (itt nem az ő, hanem a magam szavait írom) semhogy a boldogságát tönkretenni akarná. A boldogságát tönkretenni! Azt is kivettem a lelkéből, hogy Leó szerelmes a te fölolvasonődbe. No ez hiányzott még! Ah ça, chère amie, hát mik történnék ott nálad? S te a te örökös esztelen szereteteddel, a melylyel felnőtt, de oktalan fiad iránt viseltetel, megengeded az ilyen ostobaságokat? Hát mi az, talán bizony már teljesen megvakultál, hogy nem látod mi történik körülötted?

«Ime, most nekem félre kell dobnom mindent és hozzátok sietnem, pour raccomoder les choses. Ugyan mikor szabadulok már föl ezek alól a kedves családi kötelezettségek alól?»

«Ime közlöm veled föltétlen akaratomat, a melyet, remélem, nem fogsz megtagadni. Mondd meg a te kedves fiacskádnak, hogy az az akaratom, hogy ez a házasság a legrövidebb idő alatt megtörténjék . . . Tovább húzni lehetetlen. Ha akarod, mond meg neki azt is, a mit én nem akartam előtte elárulni: hogy ez a házasság visszavonhatatlanul el van határozva köztem és nagybátyja a miuiszter közt. Én nem szeghetem meg a szavam, melyet neki adtam, s ettől függ az én carrièrem, mint fiadnak egész jövője. Talán csak még sem esett egészen a feje lágyára?!»

Vaszilijevna Katalin letette az egyik ívet, másikat vett elő és tovább olvasott.

«De jobb lesz, ha ezt nem mondod meg neki. Majd eljövök én és mindent elrendezek. Majd meglátom, lesz-e bátorsága nekem mindenféle ostobaságokat beszélni. Rajtad azonban igazán csodálkozom és megütközöm a rövidlátásodon.

Hát nem ismered föl a fiad boldogságát? Az ő boldogsága ebben az előnyös házasságban van, nem pedig egy hajlandósága alapján kötendő olyan házasságban, a melybe belemenne egy leánynyal, a kit az utczáról fogadtunk a házunkba, s a ki rút hálátlansággal fizeti meg a te örökös tapintatlanságodat, őt különben jó lesz kikergetni. Ezt azonban ne tedd meg te; várj meg engem. Irén elragadó teremtés, a ki minden férfit elbűvöl. Csak az olyan tökfilkó, mint Leó lehet képes arra, hogy többre becsüljön egy olyan csókát, mint az a leány, a kitől te és a fiacskád annyira el vagytok ragadtatva. Egy hét mulva Nizzában leszek, addig pedig készítsd elő a fiut. Jól tudod, hogy velem ellenkezni nehéz.»

Ezzel végződött a levél.

Másnap reggel Vaszilijevna Katalin behivatta a szobájába a fiát.

— Leó, szegény Leó, — tört ki belőle. — Egyik csapás a másik után ér téged.

— Mi az, mama?

— Levelet kaptam apádtól. Mindent tud.

Petrovics Leó elsápadt, összehúzta a szemöldökeit, de hirtelen összeszedve magát, határozottan így szólt:

— Ennyi az egész? Hát mi ez! Előbb-utóbb úgy is meg kellett, hogy tudja. Nem mindegy-e, hogy honnan tudta meg?

— Versinszkája és Szmirdina irták meg neki.

— Oh ez a! . . . De hát ugyan mi köze van neki hozzánk?

— Neki mindenhez van köze . . . Szegény, drága gyermekem! . . . — sóhajtott föl, s a helyett, hogy az ura utasítása szerint hozzálátott volna a fia megtérítéséhez, egyszerre elég férfiaságot talált anyai szívében arra, hogy az ő pártjára álljon.

— Végre is, — mondotta, — mitől kellene félned? Nagykorú vagy és önálló vagyoned is van. Az igaz, hogy nem nagy, de arra elegendő, hogy szerényen megélhess belőle. Persze a fényűzésről és sok mindenről, a mihez gyermekkorod óta hozzászoktál, le kellene mondanod.

— Ettől nem ijedek meg anyám. Az atyámtól sem félek. Hiszen csakugyan, — folytatta önmagát bátorítva — már nem vagyok gyermek. Mint atyám, — ezt elismerem, — adhat nekem tanácsokat, de ennél többet nem tehet. Arra, hogy nőül vegyem ezt az . . . Irént, nem kényszeríthet. A haragjá-

tól nem is félek. Kész vagyok vele beszélni úgy, a mint férfi szokott a férfival. De félek örökös ravaszságától és fondorkodásaitól. Ezekkel szemben fegyvertelen vagyok. Nem tudom, micsoda ördöngösséget fog kieszelni, csakhogy megzavarja a boldogságomat! De azt tudom, hogy mindenre képes.

— Ne beszélj így, gyermekem. Végre is — az atyád.

— Tudom, mama, hogy az atyám! Atyám, atyám! Mintha bizony azért, mert az atyám, szabadon rendelkezhetnék az én sorsom felől az ő fölfogása és önző tervei szerint. Az atyának fia barátjának, nem pedig följobbvalójának kell lennie. Remélem, Olgának nem szóltál a dolgról semmit?

— Semmit.

— Ne is szólj. Ne zavarj meg idő előtt szegény leányt. Hiszen amúgy is, ezekben a napokban alig találta a helyét.

— Persze hogy nem szólok, — felelt Tambovskája és megölelte fiát. — Kedves, jó fiam! — kiáltott föl hevesen. Aranyos jó szíved van. S tudj meg, — tette hozzá szilárd elhatározással: — bármi történjék is, én bennem mindig igaz barátot és hűségű szövetségtestársat találsz.

— Köszönöm drága anyám. Köszönöm!

Elmúlt egy hét és Tambovskij megérkezéséről még mindig nem jött hír. Nyilván nagyon nehezeire esett «gyógykozásának a folyamatá»-tól megválni. De azért pár nap múlva mégis megjött a távirat — hogy érkezik.

Mindamellett, hogy Petrovics Leó teljes erővel iparkodott hidegvérét és nyugalma megőrizni, mégis úgy az anyja, mint Olga előtt világos volt, hogy rendkívül izgatott. Az atyja jöttét megelőző este alig szólt hozzájuk és folyton iparkodott egyedül maradni. Végre elment hazulról és sokáig nem jött vissza. Csak késő este került haza és egyenesen bement a szobájába.

Másnap reggel az anyjával kiment a pályaudvarra.

A vonat kissé késett és Petrovics Leó türelmetlenül nézegette az óráját, ezzel is elárulván izgatottságát. Mint minden gyöngé jellemű emberre, úgy reá is legjobban hatott az első pillanatra való várakozás.

De végre megérkezett a vonat és kilépett a kocsiból Dimitrijevics Péter, elegánsan, à quatre epingles öltözve, mintha nem is hosszú útról, hanem valami estélyről jönne.

Már a koci ablakából megpillantotta a feleségét és a

fiát. Ők is aprólékosan végignézték rajta. Még mindig olyan volt, a minőnek megszokták volt őt látni, magas és délczeg, daczára hatvan évének. Fölfelé szoktatott bajusza és hegyes szakállá ridegen gúnyos kifejezést kölcsönöztek az arcának, s épen oly hidegen, eltünődve, fürkészően néztek a szemei, melyeknek pillantásától úgy az anyja, mint a fiu mindig megzavarodtak.

— Bonjour, chérie, — mondotta Dmitrijevics Péter, miközben homlokon csókolta a feleségét. — Bonjour, Leó. Comment va? Eh bien vous me voyer regaillardi. Jó színben vagyok, úgy-e?

— Mint mindig, papa, — mondotta Petrovics Leó.

— Allons, tant mieux! . . .

Útközben Dmitrijevics Péter fürdőzéseiről, a párisi újdonságokról és pletykákról szóló beszédekkel mulattatta őket. Nagyon érdekes és szórakoztató elbeszélő volt, s mindenről nagy applombbal, meggyőző erővel és eredetiséggel tudott beszélni. Olykor nem egészen találó feleleteket kapott, s ilyenkor ravaszul, alig észrevehető mosolylyal nézett reájok, s a mosolya, mely mindig kellemetlenül hatott a feleségére is, meg a fiára is, mintha csak azt mondta volna: «nos, léprementetek, galambocskáim!»

Olgát hidegen üdvözölte. Iránta való viselkedésében nemcsak hogy illedelmes és udvarias, de sőt tulságosan illedelmes és udvarias volt mindig s kiérzett belőle, hogy sohasem engedné meg magának vele szemben a legcsekélyebb bizalmaskodást sem.

Olga szokása szerint összehúzódott és magába vonult.

Némán szemlélődött. Ugyanaz a benyomás, melyet Péterváron akkor két ízben, mikor vele találkozott, reá tett, most is folytatódott. Az arca a legnagyobb mértékben ellenszenves volt neki, és rideg, gúnyos álarcznak tünt föl előtte. A jelenlétében egyáltalában képtelen volt magát fesztelenül érezni. Úgy mint akkor ott Péterváron, most is megdöbentették nagy, lapos és mélyen fekvő fülei, melyek olyan rettenetes kifejezést kölcsönöztek az arcának.

Másnap reggel Dmitrijevics Péter kiválasztotta az alkalmas pillanatot, mikor a fia elment hazulról és hozzálátott a feleségével való tárgyaláshoz. Egyáltalában nem szeretete húzni vonni a dolgokat.

Szokása szerint kényelmesen beleült az erkélyen egy karosszékbe, keresztbetette a lábait, rágyújtott egy cigarettére és figyelmesen nézve a feleségére, megszólalt.

Vaszilijevna Katalin lesütötte a szemét a tekintete előtt és tüstént zavarba jött. Az ura ajkán alig észrevehető sarkastikus és önelégült mosoly surrant végig.

— Örömmel látom — kezdte el, — hogy itt teljesen helyrejöttél, Nadine.

— Igen — felelt az asszony — itt nagyon jól vagyok. Hiszen, tudod, hogy Nizzában mindig jól érzem magamat.

— Úgy mint én Párisban — szólt tréfásan. — Nos és a szemeid ?

— Most is rosszul látok, úgy mint eddig is ; de a fájdalomaim csökkentek. A szemeim azonban épen oly gyöngék ma is.

— Még mindig nem tudsz nagyítóüveg nélkül olvasni ?

— Nem.

Nagyon jól tudta, hogy mindez csak bevezetés, s hogy a fő dolog még előtte van, s azért bensőleg előkészült az elkerülhetetlen beszélgetéshez. Ismerte már az ura szokását, a ki mindig olyasvalamivel kezdte a társalgást, a minek semmi köze sem volt ahhoz a fődologhoz, a melyről tulajdonképen beszélni akart. Így hát türelmesen várt.

— No — folytatta rápillantva — de azért, remélem, hogy legutolsó leveletem minden segítség nélkül olvastad el . . .

— Oh igen, Péter.

— S elolvastad figyelmesen ?

— Igen.

— S megértettél benne mindent ?

— Természetesen . . .

— Ne haragudjál ezekért a kérdésekért. Ezek reám nézve nagyon fontosak. Lásd, chère amie, ha csakugyan figyelmesen elolvastad és teljesen megértetted a leveletemet, akkor bizonyára azt is megértetted, hogy azok a bolondságok, melyeket azzal a bolondos Leóval együtt kieszeltél . . . lehetetlenek.

Vaszilijevna Katalin hirtelen megsértődött a fia miatt.

— Hallod-e, Péter — mondotta nála szokatlan határozottsággal, mely a meglepetés kifejezését csalta az ura arczára, — miért van az, hogy valahányszor a funkról beszélsz, mindig ilyesféle jelzőket teszel a neve elé: bolondos, «ce pauvre Leon» stb.

— Oh, chère amie! Ez nagyon egyszerű: ez onnan van, mert Leo — ostoba.

— Bocsáss meg, kérek, de én ezt nem látom.

— Nagyon sajnálom, ha te ezt nem látod. De kérek, bocsásd meg, ha legnagyobb sajnálatomra, kénytelen vagyok előtted megismételni, hogy ez így van.

— De hát végre is miben látszik ez?

— Ez nemcsak most látszik, de mindig is látszott. Csak te nem láttad. Az anyák rendszerint vakok a gyermekeikkel szemben. Ez már a természet törvénye, s ez ellen minden küzdés hiábavaló. Pedig már jól fölcseperedett a fiacskád és még mindig ostobaságokat művel.

— De hát miféle ostobaságokat művel?

— Azt nehéz és fárasztó volna mind elősorolni. Ha megengeded, fölhozom csak az utolsót. Hát ugyan miféle komédia ez ezzel a ti lányotokkal? Egy fiatal ember az ő helyzetében, az ő nevével, az ő vagyonával . . . à propos vagyon! — szakította félbe magát, boszúsan megcsóválva a fejét. — Nagy szerencsétlensége az neki, hogy a nagyanyja önálló vagyont hagyott reá, a melylyel a maga belátása szerint szabadon rendelkezhetik.

— Úgy találod, hogy ez szerencsétlenség?

— Igen.

— Azt is tudom, miért . . .

— Ah! Nem volnál olyan szeretetreméltó velem is közölni azt, a mit tudsz!

— Szívesen. Nem tetszik neked az, hogy ez a vagyon bizonyos fokig akadályoz téged abban, hogy őt teljesen a pórázodon tartsd.

SZVJETLOV J. V. után oroszból

AMBROZOVICS DEZSŐ.

VIGASZTALÁS.

Habár a föld megmerevül
S a tél rá szemfedőt havaz,
Fölérez újra s áthevül,
Lesz még tavasz.

Tavaszi rügy hányszor fagy el,
De új levél fakad helyén ;
Csalódhatol, mégsem hagy el
A hű remény.

Ne bántson az, ha a babér
Másnak virul csak, nem neked ;
A léha tapsnál többet ér
Önérzeted.

Ha még a jóért is lakolsz,
Átok gyanánt rád visszahull :
Tűrj, hány igazt sújtott a sors
Méltatlanul.

Ha bújsz, remegsz, miként a vad,
Futnál, de már lábad se bír :
Egy menedék mégis marad, —
A sír.

VARGHA GYULA.

SUGARAK.

Nincs oly sűrű lomb, melyen, bárha gyéren,
Helylyel-közzel a fény ne hatna át;
Az ég átszűri egy-egy sugarát
A lomha fákon s a futó sövényen.

Nincs lélek egy se', bármilyen sötétben
Ápolja egyre gyötrő bánatát,
A melynek olykor nyugalmat nem ad
Egy percznyi mámor, míg feled egészen.

Ha fáj az élet s félünk a haláltól,
Felénk ha mindenünnen elmulás szól,
S sötétbe' járunk, átkozódva egyre :

Van, mi szivünket újra fölemelje :
— Egy-egy sugár a sötét sír felett —
Az ábránd és a tiszta szeretet!

GERMAIN-LACOUR után *franciából*

BÉRY GYULA.

KÜZDELEM A MAGYAR LITURGIÁÉRT.

Non quis, sed quid.

Mária-Pócson, a magyar ajkú görög-katolikusok hírneves kegyhelyén, a nagy búcsúk alkalmával már negyed század óta magyar nyelven végzik az isteni tiszteletet, mert a búcsújárók zöme a magyar ó-hitűekből kerül ki, kik egy árva szót sem tudnak oroszul, miért is a törvényes ó-szláv egyházi nyelv előttök teljesen ismeretlen. A lelki szükség ennél fogva még itt, a szigorú Szent Bazil-rendi zárda templomában is épen úgy törvényt bontott, mint a magyar ó-hitűek száz más parochialis templomában. A görög ritust ugyanis a Kr. u. IV—V. században élt görög atyák (Aranyszájú János, nagy Bazil és nazianzi Gergely) úgy rendezték be, hogy a mise az áldozó pap és a nép közt merő párbeszédekben folyik le, a nép tehát szükséges alkotó része a misének, úgy szólván együtt misézik a pappal és így elkerülhetetlen, hogy a miséző pap és a nép egymást kölcsönösen megértsék.

A zárda szerzetesei természetesen még nem misézhetnek magyarul, mert a római szentszék a magyar oltári nyelvet még el nem ismerte. Ezért a nagy búcsúk alkalmával a misét egy világi pap, rendszerint a hajdudoroghi lelkész mondja. Jönnek a búcsúra oroszok és oláhok is; ezek számára oroszul és oláhlul prédikálnak, de maga az ünnepélyes isteni tisztelet teljesen magyar.

Csodálatos, hogy a törvényes ó-szláv nyelvvel szemben az a nyilvánvaló lelki szükség, melyről az elébb említést tettünk, nemcsak az aránylag kisebb számú és jobbára elszórtan lakó ó-hitű magyarok, de még a nagy tömegekben együtt lakó oláhok közt is oly lassan tört utat magának. Ezt csak úgy lehet megmagyarázni, hogy az egyházi Uniót megelőző időkben a magyar és oláh ajkú ó-hitű nép értelmesebb része megtanulta és atyáról fiúra örökölte, ünnep- és vasárnapokon pedig buzgón gyakorolta a szláv egyházi nyelvet, sőt bizonyos mértékig még fitogtatta is intelligentiáját azzal, hogy

az egyházi nyelvet az isteni tiszteleteken kívül is szerette használni. Szellemi táplálékot különben is nem talált másutt, mint az egyházban s így az ó-hitű népek ismeretes nagy vallásossága eléggé megmagyarázza azt, a mi magában oly csodálatosnak látszik.

Innen van, hogy az oláhokat hosszú ideig a szláv népfajok közé számították, mindaddig tudniillik, míg Erdélyben — még a schizma uralkodása alatt — Rákóczy György fejedelem ki nem tiltotta templomaikból az ó-szláv nyelvet.

Az ó-hitű magyarokat is mindenki oroszoknak, oláhoknak vagy rácoknak tartotta és tartja mondhatni napjainkig, mert nekik nem akadt oly nagylelkű fejedelmök, mint az oláhoknak Rákóczy. Velök szemben Rákóczy beérte azzal, hogy őket is besorozta clementissima nátiójába.

Bocskay szerette ugyan az ő hajduit s tudta, hogy azok nem szlávok, de ő nem bolygatta a szláv misét, mert arra számított, hogy majd áttérnek a protestáns «magyar vallásra». És Bocskay szerencsésebb is volt Rákóczynál. mert a hajduság nagyobb része csakugyan áttért a protestáns vallásra.

Rákóczynak szintén az volt a terve, hogy az oláh népet a protestantismus révén fűzze szorosan a magyarhoz. Fegyvere azonban visszafelé sült el: mert a szláv nyelv kitiltása, részben a fejedelem egyenes támogatásával, megalapította az ó-hitű román egyházi irodalmat, ez csakhamar tért foglalt a mai Romániában is, belőle fejlődött ki a román világi irodalom s ezzel megvetetett alapja a román nemzetiségnek.

Ez az eset kétségtelenül bekövetkezett volna akkor is, ha Rákóczy terve sikerül. Lehetetlen ugyanis föltenni, hogy a tengerparti oláh nép a protestantismussal együtt a magyar egyházi nyelvet is átvette volna. A román nemzetiség tehát akkor is kifejlődött volna, sőt bizonyára még erőteljesebben, mint ez tényleg történt. Viszont azonban bizonyos, hogy a protestantismus, ha az Moldva- és Oláhországot is meghódítja, az orosz birodalommal teljesen megszüntette volna azt a szellemi közösséget, melytől különösen az Unióba át nem jött oláhság mai napig nem tud menekülni. És így valószínű az is, hogy ma már sokkal közelebb állnánk a sokat emlegetett magyar-román barátságához, mint a hogy tényleg állunk.

Tisztán magyar szempontból azonban kétségtelen, hogy Rákóczy helyesebben cselekszik vala, ha az oláhokkal szemben a «quieta non movere» álláspontjára helyezkedik és számolva az

ó-hitű népek szívós ragaszkodásával atyáik vallásához, a szláv nyelvet csak a székely földön az oláhok közt még ma is nagy számban élő ó-hitű magyarok templomaiból tiltotta volna ki. Ez esetben nincs kizárva, hogy a magyar nyelv az oláhok közt is jobban tért foglalt volna, holott a dolog a román egyházi nyelv behozatala következtében éppen megfordítva történt s az ó-hitű magyarság nagy része teljesen beolvadt a román fajba.*)

Sajnos, de ez a tény a Rákóczy György nevéhez fűződik, sőt jogos azt állítani, hogy akaratlanul bár, de ő volt megalapítója a román nemzetiségnek. De ezért a románok soha sem fognak szobrot emelni emlékének, a minnek különben nem is volna ethikai alapja. Több alapja van annak, ha az oláhságnak legalább az a része, mely 1700-ban átjött az Unióba, Rómát tekinti egyedüli jótévőjének. Jogos ez nemcsak azért, mert az Unio alkalmával Róma elismerte a román egyházi nyelvet, hanem főleg azért, mert a magyar alkotmány szünetelésének éveiben ugyancsak Róma a román egyházmegyéket kivette az esztergomi érsek hatósága alól s egy új — a balázsfalvi — érsekség alatt külön román egyházi provinciában egyesítette.

Tulajdonképen úgy az Uniónak, mint a román provincia kihatásának a bécsi udvar volt a kezdeményezője s különösen a román nemzeti egyház megalapításától jogosan lehetett várni, hogy a nem egyesült románok tömegesen fognak áttérni az Unióba, a mi bizonyára be is következett volna, ha az alkotmány visszaállítása után a magyar törvényhozás a szerb és román keleti (nem egyesült) egyházak különválasztásával ennek útjába nem lép. Így azonban a nem egyesült románok is megkapták a magok nemzeti egyházát, mivel megszűnt az az inger, mely őket az Unióra készítette volna.

Oroszországgal szemben nyilván a bécsi udvar is a Rákóczy György politikáját követte — csakhogy okosabban és több sikerrel — akkor, mikor propagandát csinált az Uniónak. Igaz, hogy ennek a politikának éle volt a magyarság ellen is, de az alkotmány visszaállítása után ezt az élt el lehetett volna tompítani és lehetséges, sőt kívánatos lett volna a bécsi udvar unionalis politikáját magyar szellemben tovább űzni. De századokon át Bécs miatt annyira elidegenedtünk Rómától, annyira megszoktuk a magyarság érdekeit azonosítani a protestantizmussal, hogy látva azt, miszerint még a

---

*) Lásd: *Assimilatio és reassimilatio*, dr. Demkó Kálmántól.

római katolikus klerus sem igen rokonszenvezett az Unióval: akkor is ellenkezésbe léptünk Rómával, mikor a magyarság érdeke már az ellenkezőt követelte, sőt az Uniót danausi ajándéknak nézve, a magyarság üdvét lassanként már nem egyedül a protestantismusban, hanem egyáltalában az akatholicismusban kezdtük keresni. Még érthető volt ez közvetlenül az alkotmány visszaállítása után, de kevésbé érthető az a következetesség, melyet törvényhozásunk ezen a téren tanúsított.

Nem szólunk itt az egyházpolitikai reform túlzásairól, de igenis megemlítjük a legújabb időből a congruarendezést. Az akatholikus románok immár teljes élvezetében vannak a congruának, ellenben a katolikus románok congruájának rendezése beláthatatlan időre elhalasztatott. Ez teljesen megszüntette a románok közt az Unió fölszívó erejét, sőt ha a jelek nem csalnak, a schizma újból erősödni kezd. Állítólag ebben valami mélyeséges politika rejlik, sőt írták is az ujságok, hogy a magyar protestánsok vezérférfiai a magyar-román barátság megkötése végett érintkezésbe léptek az akatholikus románok korifeusaival, de az eredményről hallgat a krónika. És bizonyára hallgatni is fog, vagy legalább eredményt nem fog fölmutatni, mert azzal a ténnyel le kell számolnunk, hogy a magyar-román barátság kulcsa nem az akatholikus irány fejlesztésében, hanem az Unióban, tehát Rómában fekszik.

De térjünk vissza az ó-hitű magyarokhoz. Tulajdonképen az «ó-hitű» elnevezés azokat a magyarokat illetné helyesebben, a kik nem léptek át az Unióba, mert vannak ilyenek is, például Karczagon, Kecskeméten, Hódmezővásárhelyen, Miskolczon stb. Sőt a negyvenes és hatvanas években már bizonyos magyar nyelvű egyházi irodalom is kifejlődött köztök,*) ennek azonban, a szerb és román (keleti) nemzeti egyházak megalkotásával elkövetett bal lépés eredményeképen, a nemzetiségi fanatizmus az egyházi fegyelem feyverével csakhamar véget vetett.

Az ó-hitű magyarok zöme azonban részint 1649-ben a ruthénekkal, részint pedig 1700-ban a románokkal átlépett az Unióba. Naptáraikban, imakönyveikben és a közéletben is ők magokat bizonyos előszeretettel ó-hitűeknek nevezik. Ez az ó-hitű, helyesebben görög-katolikus magyar nép az, mely már évtizedek óta küzd a magyar liturgia törvényes elismeréséért, melyet templomai

---

*) Lásd: Steriady Tódor *Evangeliumos könyvrét*, Vác, 1802; és Popovits János görög-keleti lelkész *Synopsisát*, Nagyvárad, 1861.

túlnyomó részébe engedelem nélkül ugyan, de püspökeinek jóakarátú elnézésével, sőt közvetett támogatásával, már hosszú idő óta bevitt.

Hírlapirodalmunk már harmincz év óta foglalkozik a magyar liturgiával, de oly tájékozatlansággal, a melyen méltán csodálkozni lehet. Ezért különben a felelősség nem annyira a sajtót, mint inkább azokat a fontoskodó vagy stréber informátorokat terheli, kik nem a lelki szükség, hanem a «magyarosítás» jelszava alatt ismertették a magyar liturgiát.

Mint minden szent ügynek, úgy a magyar liturgiának is nemcsak apostolai, hanem stréberei is voltak és vannak. Így történt, hogy még magok a papok közt is akadtak egyesek, kik személyes érdekből úgy szólván üzérkedtek a magyar liturgiával s nem egy esetet tudnánk fölhozni, hogy rendesen ugyan szláv nyelven végezték a szolgálatot, de ünnepélyes alkalmakkor, mikor vendégekre lehetett számítani, magyar isteni tiszteletet tartottak, vagy ha váratlanul jöttek vendégek, még a mise közben is áttértek a magyar nyelvre.

Különösen a Tisza-kormány idejében ez a nagyon elterjedt, de nem a nép lelki szükségétől parancsolt s nyilván fegyelemelletes eljárás tévútra vezette a sajtót s megerősítette benne is azt a régi balhitet, hogy az ó-hitű magyarok voltaképen ruthének, a kiket papjaik révén a kormány még csak most akar elmagyarosítani.

Természetes, hogy a sajtó chauvinistikus irányú közlönyei kapva kaptak az alkalmon s igyekeztek magoknak is «érdemeket» kovácsolni a vélt ruthének elmagyarosításából. Ezzel — persze — vizet hajtottak a románok malmára, a kik Rómát a magyar sajtó tanúbizonyságára hivatkozva informálják az ó-hitű magyarok ellen, mert saját egyházmegyéiknek az elrománosodás útján levő magyar ajkú híveit nem ok nélkül féltik a magyar liturgiától. Idehaza pedig ugyanezek a románok azt tanácsolják a nyugtalankodó magyar hittestvéreknek, hogy legyenek kálvinisták. Azt — persze — nem merik tanácsolni, hogy térjenek vissza a schizmához, mert attól félnek, hogy ez esetben az ő egykori példájokat követve — véglegesen megcsinálják a magyar liturgiát s ezzel kerülő úton bár, de mégis veszélyeztetik az ő egyházmegyéik magyarjainak elrománosodását.

A sajtó más része a magyar liturgiát, mint elvont fogalmat, úgy tárgyalta, mintha annak nem is az uniált görög-katholikus

egyházban való alkalmazásáról, hanem egyáltalában a magyar katolikus egyházba való behozataláról, a magyar nemzeti egyház megalapításáról lenne szó. Ezzel viszont elkésérítették a latin pap-ságot, melynek egy része megemlékezve arra a régi dicsőséges küzdelemre, mely egykor hazánkban, mint a keleti és nyugati civilizatio ütközőjén a latin és a görög szertartás közt folyt: ebben a mozgalomban, minden igaz ok nélkül e régi küzdelem megújulásának a csiréjét vélte fölismerhetni. Ám az ó-hitű magyarok — mondják ők — térjenek át a latin ritusra, nem gondolva meg, hogy könnyebb a hajókötelet áthúzni a tű fokán, mint az ó-hitű népet szertartásának elhagyására rábírní. A kik pedig ezt meggondolják, azt mondják, hogy ne törődjünk a köznéppel, hanem érjük be azzal, ha az intelligens vagy a vagyonhoz jutó elem megúnja azt, hogy vallása révén oroszoknak, vagy oláhnak tekintessék és ha mindjárt egy része protestans lesz is, de a nagyobbik rész hol engedelmessel, hol annak kikerülésével, úgy szólván suttymban áttér hozzánk.

Hallottunk akadémiai értekezést,* mely a román provincia kihalását csak egy külön ó-hitű magyar provincia kihalásával véli ellensúlyozhatni, de viszont hallottunk a sajtóban úgy nevezett «államférfiakat» is megszólalni, kik nemcsak a külön magyar egyházi provincia kihalásában, de még a magyar liturgia korlátlan engedélyezésében is veszélyt látnak, mert az szerintök az ó-hitű magyar elemnek a ruthén elemtől való elszakadását s így közvetve a ruthén nemzetiség megalakulását vonhatná maga után. Ugyanezért ezek az «államférfiak» — a magyar liturgia iránti minden állítólagos rokonszenvök mellett is — óva intik az ügyis túl óvatos magyar kormányt, hogy legyen óvatos a magyar liturgia engedélyezése körüli diplomatiái lépéseknél és keressen a latin egyház analogiájára valami bilinguistikus megoldást, mely alkalmas volna egyúttal arra is, hogy az aggodó latinokat megnyugtassa. Nem gondolják meg azonban ezek a jó urak, hogy ez a megoldás természetellenes erőszakot tenne a görög rituson s ezzel — mint még látni fogjuk — épen az elkerülni kívánt eshetőség malmára hajtaná a vizet, nem is említve azt, hogy az ó-szláv és román nyelvet az egyetemes latin nyelv mellé, tehát őket meg nem illető piedestálra emelné.

A legveszedelmesebb irány azonban a sajtóban épen most

---

*) György Endre fölolvasása az Akadémiában.

napjainkban kezd lábra kapni, különösen mióta Ungvárról kísérletet tettek arra, hogy az ó-szláv liturgiát már Hajdudorogra, az ó-hitű magyarság legerősebb várába is visszavigyék. Ez az irány az, hogy az ó-hitű magyarok lehetetlent akarnak, mert a szlávbarát Rómából nem jöhet más válasz a magyaroknak, mint a non possumus; bele kell tehát törődni a szláv, illetve a román templomi nyelvbe s azt olybá venni, mint a nyugati egyházban a latin nyelvet, viszont azonban, minden hátrányos következményért, mely az egyházi nyelvek révén eredhet, egyedül a római széket terheli a felelősség s épen ezért Rómának állítólagos magyarelles eljárását más téren s ha másként nem lehetne, a «si nequeo superos acheronta movebo» elve szerint kell megtorolni. Veszedelmes irány ez, mert valóságos salvus conductust nyújt az esetleg egyházi köpenyegbe burkolt szláv és román agitátoroknak, sőt arra is képesíti őket, hogy a rosszúl informált Rómában még érdemeket szerezzenek, idehaza pedig a magyar hazafiság palástjával takarózzanak. De veszedelmes ez az irány azért is, mert még jobban elidegeníti Rómát hazánktól és valóságos állami principiummá emeli az akatholicismust Magyarországon, melynek többsége pedig katolikus.

Legfőbb ideje tehát, hogy a magyar liturgikus mozgalom lényegéről és miben állásáról nemcsak a közelről érdekeltek, de az egész ország alapos információt kapjon.

Ilyeneket nyújt az a beszámoló, melyet *Emlékkönyv a görög szertartású katólikus magyarok római zarándoklatáról* cím alatt épen most adott ki az az országos bizottság, melyet a magyar ó-hitűek 1898-ban élökre állítottak. A «hittestvérek», a kik eddig egy pár ó-hitű naptáron kívül csak a mária-pócsi búcsún beszerzett szerény kiállítású ének- és imakönyvekből szedték vallási táplálékukat, meg fogják bámulni ezt a valóban díszes, sőt csaknem kaczer kinézésű illusztrált emlékkönyvet, mely úgy viszonylik az említett ó-hitű énekes könyvek kiállításához, mint Róma Mária-Pócsához. Ámde ők büszkeséggel mondhatják, hogy már nemcsak Mária-Pócson, hanem Rómában is voltak, ha tehát jogosan gyönyörködni fognak is a szép emlékkönyvben, de egyúttal meg fogják érteni, a mit az Előszó mond. hogy tudniillik «Beszámolóknak ily alakban való kiállítására az a meggyőződés ösztönzött bennünket, hogy a szent ügy érdekében kifejtett fáradozásaink méltók arra, miszerint azokat unokáink és azok unokái nem csupán szájról szájra járó hagyományok alapján, hanem egy atyáról-fiúra öröklendő díszes em-

lékkönyvből ismerjék meg, sőt méltók arra is, hogy az egész keresztyén Magyarország tudomást vehessen rólok».

Nagyobb meglepetés, sőt a meglepetések egész sora vár a más vallású magyar olvasóra, a ki fáradságot vesz magának az *Emlékkönyvet* elolvasni. Senki sem fogja ezt megbánni, ha megteszi, már csak azért sem, mert az egész mű oly magas irodalmi színvonalon van írva, melyhez hasonlót, újabbkori egyházi irodalmunkban alig találunk.

Az országos bizottság, mikor ily díszes alakban számolt be a hittestvéreknek, kifejezetten számított arra, hogy olvasó közönsége nem marad a hittestvérek szűk körére szorítva. Meglehet, hogy ebben Sienkievitznek e folyóiratban nemrég ismertetett *Quo Vadis* című híres regénye is segítségére jön az országos bizottságnak, mert egyfelől az olvasó közönség e regényből fölismerte, hogy nemcsak pikáns francia regényeket, hanem egyházi, sőt kifejezetten katolikus irányú könyveket is élvezettel lehet olvasni, ha azok jól vannak megírva; másfelől pedig, mert a keresztyén Rómát alig lehetne szebben szembeállítani a pogány Rómával, mint ezt az országos bizottság, beszámolójának «Róma» című fejezetében tette. Mint érdekesítő dráma folyik le e fejezet előttünk, melyet olvasni kell és élvezni.

De különben is az egész művet oly tiszta hazafiassággal telített mély vallásosság hatja át, mely a más vallásúakat vagy a más nézetűeket sem érintheti kellemetlenül. Az a megszokott émelység és túlhajtás, mely a rendeletre írt egyházi vonatkozású olvasmányoktól másutt elriaszt bennünket, sehol sem fog minket az *Emlékkönyvben* bosszantani, még a római Szent Atyához intézett emlékiratban sem, melynek történeti része épen oly méltó a világi tudósok, mint egyházi része az egyházi tudósok figyelmére.

Igaz, a történeti rész, mely az ó-hitű magyarság létezését a vezérek korszakáig igyekszik fölvenni, hézagos, a mi talán annak tulajdonítható, mert a szerzők csak munka közben jutottak tudatára a történeti kifejtés szükségének, mikor tudniillik egyes román túlzók azzal agitáltak ellenök, hogy megengedve bár mostani magyarságukat, még sincs igényök a magyar egyházi nyelvre, mert ők csak elmagyarosodott ruthének, illetve oláhok, az egyháztól pedig nem követelhető, hogy a maga állandóságra szánt intézményeit a nép esetleges nyelvcsereihez képest változtassa. Érthető tehát, hogy sem az anyag egybegyűjtésére, sem a földolgozásra nem volt elegendő idejük.

Azonban még az említett fogyatékoság mellett is felette érdekes történeti adatokat nyújt az emlékirat. Csak példaképen említjük meg ezek között azt, hogy a Tisza és mellékfolyói mentén, hol az ó-hitű magyarság még ma is él, a XIII. század elején nagy számmal voltak oly, a hívők közt a vándorlelkészetet gyakorló görög klastromok, melyek még jóval a schizma után is tartottak Róma primatusa mellett, úgy hogy Imre király azokból már akkor egy külön, közvetlenül Róma alatt álló görög-katholikus püspökséget akart alapítani, mely terv azonban, a nagyváradi latin szertartású püspök ellentállásán megakadt. Érdekes az is, hogy az 1216. évi laterani zsinatnak azt a végzését, mely szerint az isteni tiszteletet a népnek az ő anyanyelvén kell végezni, már régibb egyházi írók is egyenesen az ó-hitű magyarságra vonatkoztatják. Tény az, hogy a magyar király követe jelen volt a zsinaton.

Úgyszintén érdekes szerzőknek az a fölfogása is, mely szerint az említett zárdákban a bevándorolt görög papok kihalása után a helyökre lépett magyar papok révén szükségképen magyar nyelvűvé alakult át az isteni tisztelet és csak a tatárjárásnak, mely épen az ó-hitű magyarság lakta vidékeket dúlta föl legjobban, tulajdonítható, ha erről írásbeli nyomaink nincsenek. Szerzőknek abbéli állítását például, hogy az ez időkből eredő egyedüli irott maradványunk, a *Halotti beszéd*, görög ritusú szerzőre vall, érdemes volna bővebb vizsgálat alá venni.

Kifejti végül az emlékirat, hogy a tatárjárás után a mai Románia felől bolgár papok, később pedig a mai Gácsország felől a Nagy Lajos által betelepített ruthének papjai, az ó-szláv liturgiával hogyan fogták keresztűzbe az oláhsággal együtt az ó-hitű magyarokat is, kiknek sorsa, különösen a körtvélyesi apátság megszűnése óta, melyet még a konstantinápolyi patriarcha ruházott föl püspöki joghatósággal, ez időtől fogva szorosán összeforrott a munkácsi ősegyházmegye sorsával, mely a mai eperjesi, nagyváradi s részben a szamosújvári és lugosi egyházmegyék híveit is magában foglalta, szóval hatásköre kiterjedt a Királyhágon inneni Magyarország összes görög szertartású híveire, nyelvi és faji különbség nélkül.

Úgy tudjuk különben, hogy az országos bizottság az akadémiát kérte föl a görög-katholikus magyarság részletes történetének megírására. Mindjárt is megjegyezzük azonban, hogy e föladat sokkal nehezebb, mint első pillanatra látszik. A föladat nagy nehéz-

sége abban fekszik, mert itt tulajdonképen az ország egykori leg-szegényebb jobbágyságáról van szó, melyről, ha egyes családi levél-tárakban lehet is följegyzéseket találni, de a már említett okoknál fogva ezekről a jobbágyokról csak mint ráczokról, oroszokról, vagy oláhokról tétetik említés. Azonban talán fölösleges is a kutatás, mert a tények logikája föltétlenül az országos bizottság mel-lett szól.

Habár ugyanis VIII. János pápa annak idején a szláv litur-giát az engedélyező okirat világos szavai szerint csak a szláv népek lelki szüksége és a keresztyénségnek való meghódítása miatt enge-délyezte, mégis a gyakorlatban a dolog oda fejlődött, hogy mind-azon keleti népek közt, melyek a szlávok szomszédságában laktak, a szláv egyházi nyelv teljesen a görög helyébe lépett. Nagy csapás volt ez a már úgysis hanyatlásnak indult görög kulturára, mely hatás — még ha számba vesszük is a pápa és a konstantinápolyi patriarcha közti versengést — bizonyára túlment a pápa intentió-ján, főleg ha meggondoljuk, hogy később a szláv egyházi nyelv egyik leghatalmasabb eszközévé vált a schizmának. Politikai tekin-tetben pedig a szláv liturgia a világ legnagyobb birodalmának, az orosz birodalomnak lett megalkotója, a mint ez megdönthetetlenül ki van derítve a szentpétervári synodus tudományos kutatásaival, melyekből kitűnik, hogy a mint Poroszországot az iskolamesterek, úgy Oroszországot a legkülönbözőbb népfajokból a pópák teremtet-ték meg.

Világos ebből a szláv egyházi nyelv óriási assimiláló hatása különösen az alacsony műveltségű néptörzsekre nézve, de világos az is, hogy hazánk területén, a hol a teljes assimilálást különböző körülmények akadályozták, a szláv liturgiának idegen népfajok közti terjeszkedése nem maradhatott csak az oláhokra szorítva, hanem szükségképen bevonatott abba a magyar népnek ama leg-elhagyottabb része is, mely vegyest, vagy közvetlen szomszédság-ban élt a szlávokkal és oláhokkal. Semmi sem bizonyítja tehát job-ban az ó-hitű magyarság régiségét és a románoktól hirdetett ellen-kező fölfogás helytelenségét, mint az a körülmény, hogy hiszen épen a románok is századokon át az ó-szláv liturgiát használták és őket is szlávoknak tartotta a világ, bár ők épen oly kevéssé szlávok, mint a magyarok.

Úgyde hol maradnak a meglepetések? kérdi az olvasó. Hát vegyük sorra ezeket is.

I. Az emlékirathoz mellékelve vannak ama hittestvérek alá-

írásai, kik «mint görög-katholikusok és mint magyarok» csatlakoztak az országos bizottság programjához, továbbá csatolva van a csatlakozott anya- és fiókközségek jegyzéke s végre két térkép, melyek egyike a szoros értelemben vett Magyarország, másika pedig az erdélyi rész ó-hitű magyarság lakta községeit tünteti elő.

Senki sem vette ugyan komolyan a chauvinistikus sajtónak már említett amaz eljárását, mely elmagyarosodó ruthének gyanánt tüntette föl ó-hitű magyarjainkat; de eddig mégis azt kellett hinnünk, hogy Hajdudorogh s még néhány szomszéd községgel ki van merítve az ó-hitű magyarság s ime most meglepetéssel látjuk a közölt adatokból, hogy az ó-hitű magyarság nagyobb, mint gondolni lehetett. Az, hogy eddigelé Hajdudorogh az ó-hitű magyarság fogalmát úgy szólván kimeríteni látszott, meg van magyarázva azzal, hogy 1868-ban az ó-hitű magyarság két pártra szakadt és pedig a hajdudoroghiakra (mintegy 50 hitközség az élén Hajdudorogh városával), kik az ó-hitű magyarság részére egy külön egyházi provinciát — püspökséget — kértek kiharóztatni és a conservatívokra (szintén mintegy 50 hitközség), kik meg akartak maradni régi egyházmegyéikben. A hajdudoroghiaknak, mint radikális pártnak, természetesen actióba kellett lépni s így érthető, hogy a közvélemény egyedül beunők látta az ó-hitű magyarságot.

De nemcsak nekünk, hanem azt hisszük magának Rómának is meglepetés számba ment az, hogy a mai hitközönyös világban s hozzá még a legszorgosabb munkaidőben (július—szeptember), minden legkisebb agitatio nélkül, csupán a posta útján tett egyszerű megkeresésre, 135,000 lelket képviselő mintegy 12,000 oly hittestvér sereglett az országos bizottság zászlója alá, kiknek túlnyomó része mint gazda, kisiparos, zsellér, napszámos stb. azt sem tudja, mi az a politika és nemzetiség, de nagyon is jól tudja, hogy minden vásár- és minden ünnepezen mi után sóvárog a lelke, mire van annak szüksége? Pedig a csatlakozott létszám még a szoros értelemben vett Magyarországon sem meríti ki teljesen az ó-hitű magyarságot s ezenfölül Erdélyben mintegy 70,000 ó-hitű magyar van, kik közül egyetlenegy lélek sem csatlakozott az országos bizottsághoz.

A szorgalmas olvasónak még fokozódni fog meglepetése, mert ha sorra veszi a csatlakozási aláírásokat, a tősgyökeres magyar és nem magyar hangzású neveknek oly arányát fogja tapasztalni, a melynél kedvezőbbet a legmagyarabb latin szertartású vagy református községben sem találunk.

II. Jelentőséggel bír, hogy legtöbb hitközség papjaival együtt, de még a tiszta ruthén vidékekről is — saját személyét illetőleg — számos pap csatlakozott a mozgalomhoz. Föltétlenül meglepetést tanúsít azonban, hogy a csatlakozók között ott látjuk a magyarországi Szent Bazil-rendű zárdafőnököt is. Mit jelent ez? Hogy megértsük e tény jelentőségét, vissza kell nyúlnunk a történeti előzményekre.

Az ó-szláv liturgiát első ízben, kevéssel a honfoglalás előtt, magok a szláv apostolok, Szent Cyrill és Method hozták be Magyarország mai területére, sőt korán elhunyt történetírónk, Wolf Károly azt állítja, hogy ők nem is az elszlávosodott bolgárok, hanem a pannon és marahán szlávok nyelvére fordították át a görög liturgikus könyveket. Ezt a szláv ritust azonban, melynek maradandó nyomaival még ma is találkozunk a magyar egyházi kifejezések közt, a Szent István alatt uralomra lépett latin rítus aránylag rövid idő alatt kiszorította Magyarországból, úgy hogy az, egyidőre a nevezett szláv apostolok hazájába, Bolgárországba vonult vissza, innen azonban rövid idő alatt meghódította a keleti szláv népeket, különösen Oroszországot. Így aztán — mint már említettük — egyfelől a bolgár papok Erdélyből és a hozzá csatlakozó magyar szélekről kiszorították a görög papokat, másfelől pedig, s még nagyobb mértékben a Nagy Lajos alatt Lithvániából betelepített ruthének papjai terjesztették el az ország északkeleti részében az ó-szláv liturgiát.

Ez alkalommal Korjatovich Tódor litván herceg behozta Magyarországra is a Szent Bazil-rendet s részére Munkács mellett a Csernekhegyen a még ma is főnnálló zárdát alapította, melynek főnöke századokon át püspöki joghatóságot gyakorolt az összes magyarországi ó-hitűek fölött, nyelv és fajkülönség nélkül. Ez zárdá azután egyfelől magává lett a később Ungvárra áthelyezett munkácsi püspökségnek, másfelől pedig annak főnöke alatt az idők folytán több fiókszárda létesült, köztök a mária-pócsi is.

A szerzetrendi szabályok szerint a csernekhegyi provinciális csatlakozása az ó-hitű magyarok programjához természetesen az egész magyarországi Bazil-rend csatlakozását jelenti, de ennek viszont nem az az értelme, mintha a rend azt kívánná, hogy most már egyáltalában a magyar nyelv lépjen az ó-szláv helyébe, hanem csak az, hogy a szerzet mint ilyen a maga részéről is szükségesnek tartja és helyesli azt, hogy a magyar ajkú hívők számára a magyar nyelv lépjen az ó-szláv helyébe.

Különben ha megfontoljuk azt a majdnem hihetetlennek látszó, de igaz hírt, hogy az orthodoxia érdekében az Amerikába kivándorolt ó-hitű magyarok közt — hogy azokat a schizmára átvigye — maga a szentpétervári synodus is helyt adott a magyar nyelvű isteni tiszteletnek: akkor a magyarországi Bazil-szerzetnek a magyar liturgia melletti színvallását is nem fogjuk másnak tekinteni, mint egyszerű zászlóhajtásnak az ó-hitű magyarok lelki szükségé előtt. Ez a szerzet most már tudvaleőleg keveset foglalkozik lelki pásztorkodással s így annak papjai legkivált saját lelki üdvökkel törődnek, de meg ebből a szempontból is érthető csatlakozásuk, mert a tagok nagy része magyar vérből való, de a ruthén vérből származók is, mint egyáltalában a munkácsi és eperjesi egyházmegyék összes egyházi és világi intelligentiája, nemzetiségökre nézve magyaroknak vallják magokat, s így a magyar egyházi nyelv az ő lelki szükségöket is kielégítené. Ez még távolról sem jelentené az ó-szláv nyelv elhanyagolását, hanem igenis egy fokozottabb szellemi életet a zárdák falain belül, mely a görög atyák szellemi kincseinek a magyarba való átültetésével nagy szolgálókat volna hivatva tenni úgy az egyháznak, mint az országnak. ●

III. Sokan vannak, a kik nem adnak hitelt annak a gyakran hallható állításnak, hogy több mint egy század óta az összes munkácsi és eperjesi püspökök jóakarátú türelemmel nézték, sőt közvetve támogatták is a magyar nyelvű liturgikus gyakorlat fejlődését. Eddig ugyanis erről írásbeli nyomok nem voltak. Ám ezekre nézve nagy meglepetés lesz a tudós és szent életű dr. Vályi János eperjesi püspöknek a Szent Atya előtt nehéz körülmények között tényleg elmondott rövid beszéde s még inkább az *Emlékkönyvben* szószerint közölt beszédtervezete, melyet e nagylelkű püspök előzetesen hivatalosan benyújtott a pápa főkamarásának, de melynek ily terjedelemben való elmondását az agg pápa egészségi állapota meggátolta. Ajánljuk e két beszédet azoknak a hírlapoknak figyelmébe, melyek a derék és bátor magyar főpásztort nem régen is muszka püspöknek akarták bélyegezni.

Bátorságról szólunk, pedig az adott viszonyok közt talán hősiességről is szólhattunk volna. De sem az egyik, sem a másik nem helyes. Bátorság, sőt merészség kellett igenis Strossmayernek, a híres diakovári püspöknek arra, hogy magában a latin rítusú nyugati egyházban fölelevenítse az ó-szláv liturgiát. Az ó-hitű magyarok azonban nem a latin rítusú nyugati, hanem a görög rítusú keleti egyházhoz tartoznak, melynek görög nyelve több mint ezer

év óta mindenütt a nép nyelvének, illetve oly élő vagy avúlt nyelvnek engedett tért, melyet a nép megért. Nem hősi vakmerőség kellett tehát ahhoz, hogy az ó-hitű magyarok lelki szüksége melegen tolmácsoltassék a Szent Atya előtt, hanem csupán egy vir integer.

Tévúton járnak e szerint azok, kik a magyar liturgia kérdésében minduntalan Strossmayerrel hozakodnak elő, mert ez a két eset nem azonos. Nyilvánvaló, hogy a magyar ó-hitűek kívánalma annál jogosultabb, mert a Strossmayer-féle esetben Róma még a latin ritus keretében is tett kivételt, holott a görög ritusban a néptől érthető nyelv a szabály, mely alól ma még a magyar ajkú görög-katholikusok az egyedüli kivételt teszik.

Különben senki se hígye, hogy Róma fölült volna Strossmayer azon érvének, hogy a mint egykor az ó-szláv liturgia kiirtotta a pogányságot a szláv népekből, úgy most annak a latin ritus keretében való érvényesítése a schizmat fogja kipusztítani. Ám Róma engedett a rajongó délszláv apostolnak, de csak igen szűk keretben, mert senki sem ismeri jobban a lelki szükség úttörő hatalmát, mint Róma, ha tehát Strossmayer jövendölésében van valami, nem is igen mondhatott erre mást, mint azt, hogy: fiat et valeat quantum potest.

Bizonyos, hogy az örök Róma előtt az «Egy akol egy pásztor» eszménye lebeg, de nem latin-szláv dualismussal, hanem az egyetemes latin nyelv mysticismusával, tért engedve mindenütt a nép nyelvének is addig a mértékig, a meddig azt a hívők lelki szüksége föltétlenül megkívánja.

Róma most is ragaszkodik ahhoz az ősi fölfogáshoz, mely csak a Krisztus keresztfáján volt fölírások latin, görög és héber nyelveit ismeri el egyenjogú egyházi nyelveknek, most annál inkább, mert a görög és héber nyelvek kipusztulása után ez a fölfogás a latin nyelv egyetemlegességét és a kizárólagosságra való igényét jelenti. Ezért Róma még a görög ritusban is soha sem szentesített valamely nyelvet a keresztfa fölírásaihoz való egyenrangúsággal, hanem részint csak hallgatólag tűrte és elfogadta a más nyelven kifejlődött liturgikus gyakorlatokat, részint pedig egyes világi vagy egyházi fejedelmeknek politikai, vagy egyházipolitikai okokból, az előtte lebegő végtelen időkhöz mérve csak időlegesenek mondható concessiókat adott.

Többre nem számíthatnak az ó-hitű magyarok sem, de ezzel nyilván be is érnék. Azért érteni tudjuk azt a nagy elégtételt, mely eltölti őket, hogy a munkácsi egyházmegye nagynevű püspöke, Fir-

czák Gyula, a rangban idősebb Vályi János mellett térdelve, szintén tanúságot tett a Szent Atya előtt valódi lelki szükségökről. Ez az elégtétel szépen jut kifejezésre az *Emlékkönyv* elnöki előszavában, midőn hálás köszönetet mond XIII. Leo pápának egyebek közt azért is, mert megengedte, «*hogymint egykor Szent Cyrill és Method, a szláv népeknek úgy most nekünk görög-katholikus magyaroknak is magok püspökeink lehessenek szószólóink*».

IV. De a legnagyobb meglepetést — legalább azoknak, kik Rómát fölületesen ismerik s ide számítjuk első sorban a magyar sajtó chauvinistikus részét,— az Apostoli Szék magatartása nyújtja.

Minden belátó ember, ha nem katolikus is, természetesen fogja találni a Szentszéknek 1896. évi határozatát, melylyel az ó-hitű magyar szerkönyvek elégetését elrendelte, ha figyelembe veszi az előzményeket, melyek e határozatra vezettek. Már szoltunk a «magyarosítás» jelszava alatt fontoskodó informatorokról, szoltunk a jogtalan féltékenységből eredő, de a chauvinistikus magyar sajtó éretlenségével is támogatott román denunciatiókról is. Hozzá járult, hogy bár fajbeli jóindulattal, de illetéktelenül egyes más vallású férfiak kezdtek beavatkozni «a magyar nemzet legelhagyottabb ágának» hitéletébe. Végre sajnos, de tény, hogy a Tisza-kormány évek során át kétszínű játékot űzött a szegény ó-hitű magyarokkal, mert bár biztatta őket, tényleg azonban Bocskaynak egykor a hajdúkkal szemben követett politikáját követve, sem a magyar püspökség fölállítása, sem a magyar liturgia ügyének a római Szentszéknel való előmozdítása tekintetében semmi komoly lépést nem tett.

Nem csoda, ha ily körülmények közt a doroghiak — türelmet veszve — a honfoglalás ezredéves ünnepéyleit fölhasználták arra, hogy ügyök sürgetése végett százas küldöttséget menesztvén a fővárosba, itt az egyetemi templomban tüntetőleg ünnepélyes magyar nyelvű szent misét tartottak.

Ez a tüntetés, ha menthető is, de hiba volt s Róma, a mely úgy volt informálva, hogy ó-hitű magyarok voltaképen nincsenek is, csak a magyar kormány óhajtaná a ruthéneket megmagyarosítani, nem tehetett mást, mint a mit tett. Azonban Róma is változott helyzet előtt állott akkor, midőn 1898-ban az ó-hitű magyar hívők tömegesen fölkeltek szent ügyök védelmére, hogy a rosszul informált pápát jobban informálják.

Ámbár úgy az ó-hitű magyarság létezése, mint kérelmeknek jogosultsága még bebizonyítandó tétel volt, mégis Róma

nem helyezkedett a non possumus álláspontjára, hanem midőn az országos bizottság meg akart bizonyosodni, hogy számíthat-e a Szent Atyánál fogadtatásra, azt a választ adta, hogy bár nem engedheti meg, hogy a püspökök a zarándoklattal jöhessenek, de elfogadja a kérelmezni jövő országos bizottságot s az általa átnyújtandó emlékiratot az illetékes propaganda útján «beható és alapos megfontolás» alá fogja vétetni.

Ez a válasz egymagában meggyőzhet mindenkit Rómának magas álláspontjáról s egyúttal a magyar liturgia engedélyezésének kivihetőségéről is. Bizonyos, hogy ha a magyar liturgia akár a dogmákba, akár a kánonokba ütköznék, Róma nem adott volna ily bátorító választ s a zarándoklatot el sem fogadta volna. De Róma — a görög ritus keretén belől — elvileg nincs más állásponton a magyar, mint volt a szláv és román, az arab s más keleti nyelvekkel szemben.

Igaz, hogy a zarándokok Rómában az *Emlékkönyv* bevallása szerint «nagy megpróbáltatáson» mentek keresztül. Igaz, hogy a püspökök csak a szentévi hódolás czimén mehettek együtt a zarándoklattal és igaz, hogy a pápa környezete Vályinak nem akarta megengedni, hogy püspöki szavakkal ajánlja be a Szent Atyának a hívők kérelmét. De maga a pápa ezt is megengedte.

Mindez bizonyára nem azt jelenti, hogy tehát a magyar liturgia elvileg engedélyezettnek tekintendő, de igenis jelenti azt, hogy elvileg nincs kizárva. És tulajdonképen, szem előtt tartva a görög ritus többi nyelvei egyházi jogosultságának elismerése körül fölmerült történeti előzményeket, azt jelenti, hogy a magyar liturgia sorsa nem Rómában, hanem idehaza fog eldőlni és a hogy eldől, ahhoz a római Szentszék is megadja áldó jóváhagyását.

Vonjuk le az országos bizottság *Emlékkönyve* által nyújtott meglepetésekből a következtetéseket.

Előbb azonban vegyünk tudomást egy szintén meglepő, de sajnos tényről, melyről az országos bizottság hallgat, nyilván azért, mert nem akart dissonantiákat belekeverni abba a művébe, melyet talán a késő ivadék biblia gyanánt fog használni.

Mi is csak discretióval teszünk említést erről a tényről, mely abban áll, hogy Ungváron már a római zarándoklat előtt és folyamata alatt is, főleg pedig a zarándoklat után, oly jelenségek merültek föl, melyek arra engednek következtetni, hogy ott — bizonyára a püspök akarata ellenére — befolyások érvényesülnek, melyek be nem várva a római Szentszék döntését, a magyar liturgia ügyét

csakugyan idehaza, de nem kedvező értelemben akarják dülörevinni. Meglepő ez azért, mert a munkácsi egyházmegyében a magyar liturgiával szemben e mozgalom kezdetétől fogva mindeddig, még azok a túlzók is kedvező álláspontot foglaltak el, kik a szívben, lélekben magyar érzésű ruthén köznépet minden áron egy külön ruthén nemzetiség anyagául akarták fölhasználni.

Az új irány követői az 1896. évi pápai rendeletbe kapaszkodnak s mindent ignorálnak, a mi azóta történt. Hiába sorakoztak az óhitű magyarok, hiába mentek tömeges zarándoklatban Rómába, Vályi és Firczák püspökök hiába voltak szószólói igazságos kérelmeknek a Szent Atya előtt és maga az örök Róma is hiába ígerte meg a kérelem alapos és beható megfontolását: ők azt hirdetik, hogy a magyar liturgia kivihetetlen, törvényes csak az ószláv nyelv, ez pedig szerintök annyi mint a ruthén, a munkácsi és eperjesi egyházmegyéknek tehát ruthén egyházmegyékké kell átalakulniok s legjobb esetben is, úgy nevezett *modus vivendi* gyanánt, a magyar hívők lelki szükségét morzsákkal kell kielégíteni, a mint ezt a románok az országos bizottsághoz csatlakozott néhány hitközségökben, például Makón, Szatmáron és Nagy-Károlyban szintén teszik. Minthogy pedig az országos bizottság nem hódol az új iránynak, hanem megmarad a görög-katholikus egyházmegyék régi hagyományos álláspontján: ennél fogva az országos bizottság szerintök nem egyéb, mint egy stréber, renegat és denunciáns kompánia, melyet az egyháznak anathemával kell sújtani, mint eretnekeket és szakadárokat.

Nem fektetünk túlságos súlyt az ungvári hittudósok homlokváltoztatására, mert meggyőződésünk szerint a magyar liturgia döntő csatájának nem Ungvár lesz a színtere, hanem vagy Budapest vagy Esztergom s mert kizártnak tartjuk, hogy a ruthén egyházmegyéket a magyar közjogba csakúgy suttymomban becsempészni lehessen. De különben is bizunk Firczák Gyula püspök úr hazafiaságában, hogy a mint időközben már is erős kézzel megszüntette az országos bizottság elleni minősíthetetlen támadásokat: úgy meg fogja szüntetni e támadások forrását, okát és célját is.

És most levonhatjuk a következtetéseket.

Egyik következtetésünk az, hogy a magyar liturgia az óhitű magyar népre nézve valóban lelki szükség és hogy ezt a népet, mely legalább is van az értelmiségnek azon a fokán, mint a ruthének és románok, nem lehet a-féle román *modus vivendi*vel à la Makó kielégíteni.

A másik pedig az, hogy katolikus fölfogás szerint nem annak az ungvári egyházi közlönynek van igaza, mely azt állítja, hogy a magyar liturgia kivihetetlen, hanem a *Magyar Államnak*, mely azt állítja, hogy a magyar liturgia lehetséges.

Kérdés csak az, hogyan?

Nézzük első sorban, mit várhatunk jogosan az országos bizottságtól? Hogy azonban e kérdésre felelhessünk: megint vissza kell térnünk a történeti előzményekre.

A bécsi udvar — mint láttuk — az unionalis politikát nemcsak Oroszország, de bizonyos fokig a magyarság ellen is csinálta. A hazafias ruthének azonban, kik akkor is a többséget képezték, mikor még a Királyhágón inneni oláhok szintén a munkácsi egyházmegyéhez tartoztak, nem ültek föl a bécsi udvarnak, hanem hiven kitartottak a magyarokkal. Habár tehát Róma — valószínűleg a bécsi udvar kívánatára — püspökeiket mindég ruthén püspököknek (*Episcopus ruthenorum*) nevezte: ők nem siettek ruthenizálni egyházmegyéiket, hanem büszkék voltak görög-katolikus címökre, nemzetiségi tekintetben pedig úgy papságuk, mint világi intelligentiájuk teljesen beolvadt a magyar fajba s ezt a helyzetet sem a Bach korszakbeli pánszláv agitátorok, sem pedig azok a túlzók nem voltak képesek megváltoztatni, kik a nemzetiségi törvény meghozatala után azt tanácsolták, hogy a ruthén nép is alakuljon ki külön nemzetiséggé.

Természetes tehát, hogy nemzeti féltékenység hiányában ezekben az egyházmegyékben, mint előbb a román, úgy később a magyar nyelvű liturgikus gyakorlat is akadály nélkül fejlődhetett. Ezt a hagyományos utat egyelőre csak a balázsfalvi román provincia kihatása zavarta meg, a mennyiben ennek következtében a magyarság egy része, szintén egy külön magyar provincia kihatását követelte. Ezáltal az a nemzetieskedő irány, mely az ötvenes évek óta a román nép egyházi életét jellemzi, hozzáférközött az óhitű magyarság mozgalmához is és okozója lett a római Szent-szék 1896. évi állásfoglalásának.

Ezzel szemben az 1898-ban megalakult országos bizottság tagadhatatlanul szép sikereket ért el azon a réven, hogy a mozgalmat visszavezette a hagyományos és törvényes utra, vagyis a tiszta hitélet útjára. Első sikere az lett, hogy ezáltal lehetővé vált a két pártra szakadt óhitű magyarságot egy kalap alatt s mondhatni a hazafias ruthénekkal közös kalap alatt egyesíteni. Ebből aztán önként folyt a másik siker, hogy tudniillik a két egyházmegye

összes világi intelligentiája belépett az országos bizottságba. A harmadik siker volt a hittestvérek csatlakozásának fényes eredménye, a negyedik pedig a római zarándoklat.

A római zarándoklat jelentőségét már méltattuk s az röviden abban foglalható össze, hogy megint szabad lett az út a magyar liturgia fejlődésének. És kétségtelen, hogy ha Ungváron is így fogták volna föl a dolgot, — a mire az előzmények következtében jogosan lehetett számítani — ma a magyar liturgia ügye a legjobb mederben volna.

Azonban Ungváron másképen fogták föl a dolgot s ez az országos bizottságot megbénította.

Az országos bizottság igenis, védbátyja volt és marad a liturgikus mozgalomnak addig, míg közvetlen egyházi hatóságának helyeslésével jár el, azonban abban a pillanatban megszűnik védbátyja lenni, a mikor tudatára jön az ellenkezőnek, mert az országos bizottság nem hatalmi, hanem csak társadalmi forum. Mint ilyen nem hada kozhatik — különben is fegyvertelenül — az egyházi hatalommal, mert ekkor lelép a törvényes térről, hűtlen lesz megbizóihoz és a talajt teljesen elveszti.

Igaz, hogy az egyházi hatalom álláspontjához még fér szó, mert Firczák Gyula munkácsi püspök még nem mondotta ki az utolsó szót. Időközben ő, mint láttuk, megszüntette az országos bizottság elleni támadásokat, s kétségtelenül csak egy szavába kerülne azok okát is megszüntetni. Nincs is kétségünk benne, hogy ez meg fog történni, mert Firczák Gyula, kit az egész ország a legmagyarabb püspöknek ismer, ki a magyar liturgiát nemesak mint hívei egy részének lelki szükségét, de mint a magyarság szent ügyét is mindenkor szívében hordozta s ezt bebizonyította azáltal is, hogy nehéz körülmények közt velök ment magyarjaival Rómába, — ő másként nem is cselekedhetik.

A történetek után ne vegye azonban nekünk rossz néven a püspök úr, hogy — ha mindjárt csak az akadémiái discussio kedvéért is — számolunk az ellenkező esettel.

Tegyük föl tehát — bár meg nem engedve — hogy Firczák Gyula szintén katolikusabb a pápánál, ő is többre tartja a szigorú rendet és egyházi fegyelmet, mint a nép lelki szükségét, s hogy ezt a rendet ő is a románok példája szerint, tehát az egyházmegye ruthenizálása útján véli és akarja biztosítani.

Ismételjük, hogy ez csak föltevés, melyet kizártnak tartunk, mert a püspök úr épen úgy tudja, mint mi, hogy egyházmegyéjé-

nek ruthenisálása semmivel sem jelent kevesebbet, mint a ruthén nép hagyományainak teljes fölforgatását, ennek a népnek elszakítását a magyartól, szóval egy külön ruthén nemzetiség megalapítását, — akár akarják ezt az illetők, akár nem.*)

De mégis tegyük föl és kérdjük: mi marad akkor hátra az országos bizottságnak? Hol keressen támaszt, ha a törvényes úton meg akar maradni?

Két útja van az országos bizottságnak. Az egyik az, hogy programjának utolsó szakasza értelmében konstatálva az eredménytelenséget, befejezettnek nyilvánítja missióját azzal a kijelentéssel: «hogy a következményekért a felelősség nem minket fog terhelni». Erre joga van s ezt teheti becsülettel, mert az előzmények szerint csakugyan nem volt más föladata, mint újból fölszabadítani a régi utat egyházi hatósága részére s ezt meg is tette; megtette kötelességét úgy az egyház, mint a haza iránt; ha tehát az egyházi hatóság ezen a most már megint szabad úton tovább menni nemcsak nem akar, de még Róma újabb határozatát sem várja be, hanem ezt megelőzőleg fait accomplit akar csinálni az egyházmegye ruthenizálásával: akkor ez nem az országos bizottság hibája, viseljük mások a felelősséget.

A másik út az, hogy mint társadalmi tényező az agitatio terére lép, szervezi és erélyesebb actióra sarkalja a vidéki bizottságo-

---

*) Tudomásunk szerint — mint minden hasonló reactiót — úgy ezt a görög rítus szellemével ellenkező reactiót is egy-két erőszakos ember idézte elő, még pedig olyanok, kik nem görög, hanem latin semináriumokban (Rómában, Bécsben, Budapesten) végeztek theologiai tanulmányaikat. Ebből sokan azt következtetik, hogy a latin clerus ellenzi a magyar liturgiát, de ezt nem meri nyíltan bevallani, hanem nevelt magának fanatikus eszközöket, hogy ezekkel maga a görög egyházi hatóság kebelében teremtsen meg az ellentétet. Viszont mások azt hiszik, hogy az illetők titkos nemzetiségi agitátorok, kik a «pápistaságot» csak ürügyül használják. Hogy a kettő közül melyik fölfogás az igazi, azt bajos eldönteni, de közönyös is, mert fontossággal csak az bír, hogy a dolgok természetes eredménye szerint mi lesz a biztosan előrelátható eredmény? E tekintetben pedig a román egyházmegyéek példája eléggé megtanított bennünket, hogy semmi kétségünk ne legyen a tekintetben, miszerint az eddig egyszerűen görög katolikus nevet viselő munkácsi és eperjesi egyházmegyéek ruthenizálása föltartóztathatlanul a ruthén nemzetiség megalakulását és szervezését jelentené. Petr.

kat s a törvényesség legszélsőbb határáig menő önvédelmi harczot folytat, vagyis más szóval visszatér a régi hajdudoroghi álláspontra.

Az első esetben Ungvár — ha ugyan a kormány közbe nem lép — akadály nélkül ruthenizálja az egyházmegyét, az intelligentiának az a része, mely nem akar ruthén lenni, vagy áttér a latin ritusra, vagy protestans lesz, vagy végre átmegy a teljes hitkönyösségbe; a szegény nép nagy része beadja a derekát, a kisebbik rész küzdeni fog egészen a késig, vagy szintén átmegy akár a protestantismusra, akár a schizmára, s a ruthén nemzetiség készen van.

A második eset chancejai bizonytalanok. Az összes világi intelligencia eddigi összetartását nem szabad túlbecsülni, mert a görög-katholikus egyházmegyékben a papi intelligencia mindég többségben volt, a világi intelligencia túlnyomólag papfiakból áll s így az irányt egynél több okból a papok adják meg, ők pedig azt püspöki székhelyeikről veszik.

Az önvédelem útját tehát — s ezt jól tudják Ungváron — a vérségi kötelékek nagyon megnehezítik s bizonyos, hogy e miatt az összes intelligencia nem megy be ebbe a küzdelembe, hanem csak annak egy része. Hiszen egyfelől nyílt titok, hogy a hajdudoroghiak kezdettől fogva nehezen vonultak be a közös kalap alá s ott magukat már eddig is kényelmetlenül érezték. Másfelől pedig már is hirlik, hogy az országos bizottság egy előkelő állású tagja a latin ritusra készül áttérni, s viszont egyesek, bizonyos melancholiával, vagy e nélkül, de fölveszik a ruthén jelzöt.

Ennek a processusnak még előbb végbe kell menni, vagy legalább bizonyos fokig érlelődni, s ha ez megtörtént: akkor majd látni fogja az országos bizottság, hogy kire számíthat s kire nem? hogy tehát be mehet-e a küzdelembe a siker kilátásával, vagy legalább azzal a reménnyel, hogy mint a burok, dicsóséggel viheti végbe az élethalál harczot. Mert ha még erre sem számíthat, akkor jobb, ha idejében visszavonul, legalább nem kompromittálja magát a szent ügyet.

Bizonyos azonban, hogy ennek az útnak még győzelem esetében is szakadás a vége, vagyis az, hogy a magyarok szabadulnak ugyan a ruthén iga alól, de ha nem is a ruthén egyházmegye, a ruthén nemzetiség mindenesetre megalakul.

Bizonyos tehát az is, hogy az országos bizottság, magára hagyatva, a magyar liturgia ügyét sem az egyik, sem a másik úton nem viheti dülőre oly irányban, mely egyaránt megfelel az egyház és az ország érdekének.

Lássuk másodsorban, mit várhatunk a magyar nemzeti közvéleménytől, ha az egész hatalmi súlyával pártjára lép az óhitű magyaroknak, a kiknek ügye elvégre is nemcsak egyházi, de egyuttal nemzeti önvédelmi ügy. Hát igenis, ez a nemzeti közvélemény egy lehelletével elfújhatja a ruthén egyházmegyét akkor, ha nem minden áron ruthéneket akar magyarosítani, nem a nemzeti rendszert akarja az internationalis egyházra ráerőszakolni, nem a Vatikánt döngeti, nem ad *salvus conductus* Ungvárnak, hanem elismeri az óhitű magyart, «a magyarság legelhagyottabb ágát» magyarnak és megkérdezi Ungvárt, hogy miért katolikusabb a pápánál? miért nincs türelme bevárni Róma határozatát? miért sanyargatja azokat az óhitű magyarokat, a kiket Róma maga elé bátorított? miért nem akar úgy haladni a fölszabadított úton, mint azelőtt? miért tért át inkább a románok útjára? mit akar azzal a ruthén egyházmegyével?

De ez csak negatív eredmény lesz, nem oldja ez meg a magyar liturgia ügyét s félő, hogy a nemzeti fölháborodás megint csak anthikatholikus irányba csapna át, a mi többet ártana, mintsem használna az óhitű magyarok ügyének.

Sem a magára hagyatott országos bizottság, sem a nehezen irányítható közvélemény nem hozhatja tehát az óhitű magyarok ügyét dülőre.

De igenis dülőre hozhatja akár az állam, akár a latin szertartású főpapság.

Kormányaink mindeddig, úgy látszik, kevésbé ismerték föl az óhitű magyarok mozgalmának fontosságát, a félrevezetett sajtó nyomán abban magok sem láttak egyebet, mint a magyarosítás eszközét s többet foglalkoztak annak esetleges árnyoldalaival, mint előnyeivel. Egyáltalában nem tudtak tisztába jönni azzal, hogy mit csináljanak a bécsi udvar unionalis politikájával: folytassák-e azt, vagy elejtsék? A szerb és román keleti egyházak elválasztása és az a katolikus felekezetek congruájának a katolikusokénál előbbi rendezése azt mutatja, hogy elejtették, viszont a ruthén közgazdasági *actio* és legújában az amerikai magyar görög-katolikus vikariatus föllállítása az ellenkezőt mutatja. Tény az, hogy a románkeleti nemzeti egyház megalkotásával elkeserítették a katolikus románokat, a kik pedig a többséget képezik; a mindkét szertartású katolikus lelkészekre vonatkozó congruarendezés késleltetésével elkeserítették úgy az uniált románokat, mint a ruthéneket, a ruthén közgazdasági *actio* egyoldalú végrehajtásával pedig egy bizonyos

reactiót idéztek elő, mely — habár egyelőre csak az egyházi téren nyilvánul, de lényegében — hasonlatos ahhoz, melyet a Bach-korszakban és közvetlenül a nemzetiségi törvény megalkotása után tapasztaltunk, sőt ha idejében elejét nem veszik, még veszedelmesebb lehet, mert az egyház erős várába vonul vissza, a hol eddig csak a lelki szükségét és az igaz magyar hazafiságot ápolták.

Semmi sem fekszik tőlünk távolabb, mint az, hogy ezért a reactióért Darányit tegyük felelőssé. A mit ez utóbbi téren Darányi tett, az csak elismerést érdemelhet, de úgy látszik a Bánffy-kormány itt ugyanabba a hibába esett, mint az országos bizottság, tudniillik, hogy túlságosan bizott Ungvárbán s ennél fogva elmulasztotta a belügyi és kultusztárczáknak azt a cooperatióját, a mely minden bajnak elejét vehette volna. De belejátszott itt is a dologba, hogy az Unio politikai oldalát illetőleg kormányaink mai napig sem jutottak tisztult fölfogásra.

Pedig a mint már említettük, úgy most ismétljük, hogy a nemzetiségi kérdésnek s ezzel hazánk legfontosabb belügyi kérdésének kulcsa az Unióban fekszik. Az Unio nem gátolta meg, hogy a ruthének a bécsi kormány ellenére is, legalább eszményileg beolvadjanak a magyar fajba s ha ez most megváltozik, ez nem az Unio hibája lesz, hanem a mienk. A katolikus románok most csak Rómáért rajonganak, de 1867-ig még inkább rajongtak a «császár» után s csak tőlünk függött, hogy ezt a rajongást a magyar királyra is átvigyék.

Szilárd meggyőződésünk, hogy a román barátság a nem uniált románokkal lehetetlen, vagy legjobb esetben is csak oly ephemer jellegű lehet, mint a szerb barátság. Az okokat nem szükséges fejtegetni, mert azok kézen fekvők. Ellenben a román barátság a katolikus románokkal lehetséges, mert azokra nézve, az óhitű nép nagy vallásossága miatt erősebb gravitationalis pontot képez, vagy legalább képezhetne a katolikus Magyarország, mint a schizmatikus Románia.

Az a bizonyos irlandismus, melynek nyomaival elég gyakran találkozunk a katolikus román sajtóban, mesterségesen növesztett nagyra a magyarországi, s különösen az erdélyrészi latin egyháznak hideg, majdnem rideg magatartása által, tehát ha az okot meg tudjuk szüntetni, megszüntethetjük az okozatot is. Ezenfölül a román egyházban még mindig elég jelentékeny a magyar elem, mely nem igen hajlandó az irek példáját követni.

Igaz, hogy a katolikus románokban most már nem lehet megszüntetni azt a nemzetiségi aspiratiót, mely a ruthéneken — legalább eddig — ki nem fejlődött; ezt nekik teljes loyaltással meg kellene hagyni s őket közgazdasági s kulturális engedményekkel nyerni meg a magyar állami eszmének s viszont ők, ha csak azt a 70,000 óhitű magyart visszaengedik a magyarnak, a kiket most az elrománosodás felé visznek, már ez is elég jelentős ellenszolgálmány.

Mikor azt mondtuk, hogy a nemzetiségi kérdés kulcsa az Unióban van, ezzel azt is mondtuk, hogy Rómában van.

A ki ebben még kételkedik, az napról napra megbizonyosodhatik annak az antikatholikus sajtónak a magatartásából, mely összes nemzetiségi bajainkért Rómát igyekszik felelőssé tenni. A chauvinistikus sajtónak ez az iránya volt az, a melynek látszólag felekezetlen, tényleg azonban nagyon is antikatholikus éle megteremtette a néppártot, s mely ha végleges győzelemre jut vala, rövid idő alatt két nagy felekezeti pártra, a katolikus és antikatholikus pártra osztotta volna Magyarországot, a mitől Isten mentse meg nemzetünket.

Ők — persze — azt mondják, hogy nem ők, hanem Róma teremtette meg a néppártot s ez igaz is, de csak fele az igazságnak, a másik fele az ő számlájokra esik. Nem az olasz szövetség, talán nem is egyházpolitikai reformunk túlzásai, hanem a már említett antikatholikus irány félelmes terjeszkedése vitte rá Rómát erre az önvédelmi lépésre.

Hogyan is volt az lehetséges, hogy a többségében katolikus Magyarországon az antikatholikus irány ennyire elterjedjen? Hiszen mindaddig, míg Rómában monarchiánkat illetőleg Bécs irányította az egyházpolitikát s ez a politika a magyarság érdeke ellen irányult, nemcsak a magyar katolikus értelmiség, hanem még a magyar papság is készséggel engedett tért a protestans befolyásnak, mely viszont ebben az időben nem felekezeti, s még kevésbé antikatholikus, hanem tisztán nemzeti érdekeket képviselt. És mindaddig, míg Bécs — Bécs marad, ennek a «protestans» befolyásnak ily értelemben jövőre is meglesz a maga jogosultsága.

Alig vettük azonban észre, egyszerre csak szakítottunk a régi nemzeti hagyományokkal, melyek a magyarság üdvét a katolikus és protestans elem egyensúlyában keresték és oly időben, mikor már Rómában az egyházi politikára Bécs alig gyakorolt valami befolyást, nálunk a régi protestans irány egyáltalában antikatholikus irányba csapott át, mely bármennyire is hangsúlyozta, sőt törvénybe

is iktatta a felekezetiiséget, tényleg azonban, — legalább negatív értelemben — nagyon is felekezeti volt.

No már ezt csakugyan nem vehette be a katolikus magyarság s ez a dispositio Róma nélkül is megteremtette volna a néppártot, de hála az égnek, üdvös reactióképen ugyanez a dispositio teremtette meg a Széll-kabinetet is, mely hivatva van a magyar nemzeti politikát visszavezetni a régi hagyományos útra.

Ez a hagyományos út sohasem Róma, hanem csak Bécs ellen irányult s ha nem ment is odáig, hogy mikor Bécs ellentétbe jutott Rómával, akkor viszont a magyarság Rómában keressen szövetséget, de bizonyára nem is állott útjában annak, hogy tisztán egyházi kérdésekben ott vegye föl a magyar nemzet a fonalat Rómával, a hol az évszázadok előtt megszakadt.

És várni is lehet a Széll-kabinet loyális eljárásától, hogy Rómával lehetővé fogja tenni a jobb lábra helyezkedést. Sem az olasz szövetség, sem az egyházpolitikai reform nem áll ennek útjában, mert az örök Róma mindég tudott és tud számolni a befejezett tényekkel. Rómának objectiv álláspontját mutatja különben az a semmikép sem kifogásolható, sőt az adott viszonyok közt előzékenynek mondható mód is, melylyel az óhitű magyarok zarándoklatát fogadta, habár föltehető, hogy a román episcopatus, melynek köztudomás szerint talán aránytalanul is nagy súlya van Rómában, ellenök igyekezett informálni.

Az a szerep, mely a nemzetiségi kérdésben az óhitű magyaroknak jut, nem oly jelentéktelen, mint első pillanatra látszik. A ruthének közt már ma is ők a legerősebb támaszai e nép hagyományos magyar irányú magatartásának, a románok közt pedig, ha a magyar-román barátság létre jön, ennek ugyancsak a köztök lakó óhitű magyarok lesznek leghivatottabb túsza.

Látnivaló tehát, hogy a magyar liturgia szerencsés rendezésétől függ nem kis mértékben a nemzetiségi kérdés helyes megoldása is. Ha a liturgikus kérdés okosan rendeztetik és az országos bizottság által javasolt kellő biztosítékokkal a tekintetben, hogy a templom nem fog a politika színterévé lealacsonyíttatni: akkor föltehető, hogy a magyar liturgiával a románok is meg fognak barátkozni azon előnyök fejében, melyet nekik a magyar barátság nyújt. Hiszen épen az ő jeles egyházi tudósuk, néhai Papp-Szilágyi nagyváradi püspök volt az, a ki a római censorok jóváhagyásával fölállította azt a tételt, mely szerint a keleti egyháznak egyik fő sajátága az, hogy az isteni tisztelet a nép nyelvén végeztessék.

A kormány beavatkozása azonban teljesen értéktelen lenne, ha ez csak néhány a római Szentszékkal váltandó diplomatai jegyzékre, vagy pedig alárendelt befolyású külön missziokra szorítkoznék.

Csak egy mód van: a magyar királyt kell meggyőzni arról, hogy a magyar liturgia a vallási és nemzeti béke követelménye, ez pedig a dynastia érdeke. Vissza kell térni a bécsi udvar egykori dynastikus unionalis politikájára s azt magyar szellemben folytatni, különösen a ruthéneket illetőleg meg kell győzni az uralkodót, hogy a mily helyes volt a dynastia érdekében a gácsországi kis oroszokat a «ruthén» jelzővel megkülönböztetni a nagy oroszoktól, épen annyira helytelen volna ugyancsak a dynastia érdekében is, a magyarországi oroszokat egy közös elnevezés és eddig nem létezett nemzetiségi aspiratio fölkeltése útján egy kalap alá hozni a gácsországi ruthénekkal. Meg kell győzni az uralkodót, hogy az úgy nevezett (és helytelenül úgy nevezett) ruthén actiónak, mely különben teljesen a dynastia régi unionalis politikájának nyomában halad, a magyar liturgia egyházi elismerésének kieszközlésével való kiegészítése egyaránt érdeke a magyar nemzetnek és a dynastiának.

Az osztrák császár szomorú tapasztalatai segítségére jönnének ebben a Széll-kabinetnek, mert a «divide et imperas» jelszó csütörtököt mondott s csak arról van szó, hogy a «viribus unitis» jelszót a magyar király is magáévá tegye, még pedig nem egy lehetetlen Bach-féle, hanem egy lehetséges Széll-féle programmal.

Ha a király meg van nyerve, akkor a magyar liturgia csak egy szavába kerül a felségnek, mert a magyar liturgia Rómának kicsi dolog, Ferencz József szava pedig még ma is sokat nyom Rómában.

De van még egy másik mód is dűlőre vinni a magyar liturgia ügyét, s ez az, ha a magyar episcopatus mint olyan állást foglal mellette.

Hogy a magyar episcopatus mindeddig nem tudott kimelegedni az Unio mellett, azt meg lehet magyarázni, ámbár azt hisszük, hogy ezzel csak gyengítette saját positióját Rómában. Az örök és internationalis Róma nem félti a latin egyházat az Uniótól, iránytűje az, hogy: non ut omnes latini fiant, sed ut omnes catholici sint. Erről az álláspontról Róma időlegesen helyt ad az Unio kedvéért annak a nemzetieskedő iránynak is, mely a schizma alatt férközött a keleti egyházhoz. A magyar episcopatus ellenben még most sem tud teljesen letérni arról az álláspontról, mely Imre király idejében, mikor talán még félni lehetett a görög rítus fölülkerekede-

désétől, a nagyváradi latin püspököt a tervben volt görög katolikus püspökség ellenzésére birta. Különbén a magyar episcopatus, mint ilyen, csak az általános magyar fölfogásban osztozott akkor, mikor csak kelletlenül engedett a bécsi udvar unionalis politikájának.

Ennek tulajdonítható, hogy Trefort idejében a magyar episcopatus is az ó-hitű magyarok ellen foglalt állást, ámbár ez az akkori magatartás tisztán magyar állampolitikai szempontból is igazolható, ha megfontoljuk, hogy akkor egy külön magyar egyházi provincia kihasításáról volt szó, mely szükségképen maga után vont volna a ruthén provincia s így közvetve a ruthén nemzetiség megalakulását.

De ennek tulajdonítható (ha igaz) az is, ha a magyar episcopatus még ma is nem a teljes magyar liturgiát, hanem csak bizonyos magyar-szláv bilinguismust akarna concedálni.

Érthető ez az álláspont is abból a szempontból, hogy az egyháznak internationalis, a politikát az oltárról kizáró szelleme leginkább a bilinguismusban jut kifejezésre, mely egy kihalt vagy legalább avult nyelvben keresi az egységet és a nép phantasiáját megragadó mysticismust, de egyúttal számol a nép értelmi szükségével is.

Azt hiszzük azonban, hogy a magyar episcopatus még nem hatolt be egészen az uniált egyházak szellemébe s nem gondolta meg, hogy ez a bilinguismus erőszakot tenne a görög rituson, mely a nép által egészében érthető nyelvet föltételez; egyenlőtlen mértékkel mérne egyfelől a szlávoknak és románoknak, másfelől az ó-hitű magyaroknak, a mysticismus helyébe a nemzeti féltékenységet és irigykedést állítaná s talán még a latin szláv dualizmus malmára is hajtaná a vizet azzal, hogy a bár avult, de a szláv köznép által még teljesen megérthető ó-szláv nyelvet a latin nyelv piedestáljára emelné.

De különben is az ó-hitű magyarok jelenlegi programja, a mint ez az országos bizottság kifejtéseiből megítélhető, nem az egyház nationalizálását, hanem — a mennyire ezt a szerzett jogok megengedik — inkább annak denationalizálását jelenti. Ha tehát még megengedhetnők is, hogy a magyar episcopatushoz bizonyos kicsinyes féltékenység hozzáférhetne, még akkor is teljes megnyugvást találhatna az országos bizottság programjában, sőt az már ebből a szempontból is meleg rokonszenvére tarthatna igényt.

A fődolog azonban, mivel a magyar episcopatusnak is számolni kell, az, hogy a bilinguismus nemcsak meg nem akadályozza, de egyenesen megteremtené a ruthén egyházmegyét. A bilinguis-

mus ugyanis a keleti egyházban román találmány, mely Makón és még több más helyen alkalmazásban is van, melynek nincs más célja, mint az: valamennyire (annyira a mennyire) addig is ki-elégíteni a nép lelki szükségét, míg az teljesen eloláhosodik. Együttal fegyvernek is szánták a bilinguismust a magyar liturgia ellen, mint szellentűt a szerintők fölösleges magyar gőz elpárologatására.

Nem a «timeo danaos et dona ferentes» álláspontja mondatja ezt velünk, hanem a helyzet alapos ismerete. Bizonyosan Ungváron is ezt a bilinguismust tervezik, hogy azután kényelmesen megalkot-hassák — román mintára — a ruthén egyházmegyét. Nem volna csoda, ha gyanakodnánk, hogy ezt az eszmét Balázsfalván főzték ki, hogy védjék a magok bőrét és a gesztenyét Ungvárral kapartas-sák ki a tűzből.

Persze sok függ a bilinguismus mértékétől is, legalább abban az irányban, hogy az isteni tisztelet komolysága ne legyen kocz-káztatva. Ismerve azonban a görög ritust, nem hiszszük, hogy ily bilinguismust sikerülni fog szerkeszteni és bátran fölállíthatjuk azt a tételt, hogy a bilinguismus egyenes tagadása a magyar liturgiá-nak. Maga az országos bizottság — mint az *Emlékkönyvből* lát-juk — e tekintetben nincs teljesen intransigens állásponton s abba még belenyugodnék, hogy a consecratio szavai az egyházmegye hivatalos vagy többségi nyelvén mondassanak el, természetesen azonban csak oly föltétel alatt, ha az ó-hitű magyarok zöme részére szintén fölállíthatnák egy külön, nem ugyan «magyar», hanem «görög katolikus» püspökség, melynek keretében az oda esetleg beosztandó ruthén vagy román hitközségek templomaiban aztán a consecratio szavai viszont magyar nyelven lennének elmondandók.

Ennek szerintünk is volna értelme s ez a paritas — a keleti egyházban egyedül lehetséges módon — kifejezésre juttatná azt a nemzetköziséget is, mely a nyugati egyházban a latin nyelv egye-temlegességével van biztosítva.

Bizonyosnak tartjuk, hogy ha a magyar katolikus episcopat-us magáévá teszi a magyar liturgia ügyét, Róma döntése kedvező lesz. De épen oly bizonyosnak tartjuk azt is, hogy Ungvár a maga meglepetésszerűen bekövetkezett ruthenisáló törekvéseiben soha-sem mert volna annyira menni, a mennyire ment, ha a románok példáján kívül együttal a latin episcopatus bilinguistikus álláspont-jára nem támaszkodhatott volna, a mely álláspont pedig — mint kimutattuk — a legbiztosabb előkészítője a ruthén egyházmegyének.

Igy, vagy úgy: de a magyar liturgia ügye legelső sorban a

latin episcopatuson fordul meg, ha tehát meglesz a ruthén egyházmegye és meglesz a ruthén nemzetiség: ezért a felelősség első sorban a latin episcopatust fogja terhelni.

Az ellenkező esetben viszont büszkeségévé válhatnék a magyar episcopatusnak, hogy nemcsak megmentette a létért küzdő ó-hitű magyarokat az elzülléstől, nemcsak megakadályozta a ruthén egyházmegye kifejlődését, hanem a magyarelles irányban indult unionalis politikának magyar szellemben való újból fölvételével megakadályozhatná egyúttal a ruthén nemzetiség kifejlődését, létrehozhatná a magyar-román barátságot, s ki tudja? talán a kétes értékű szerb barátság helyett megújíthatná a történeti horvát barátságot is; egyszóval magához ragadhatná a protestans irány nemzeti lobogóját s tisztán egyházi úton megoldhatná a nemzetiségi kérdés legnehezebb problémáját is, melytől legelső sorban függ a magyar haza jövője.

PETRONIUS.

ÉRTESITŐ.

A magam útján. Költemények. Irta Szalay Károly. Buda-Pest. 1901. Korvin-testvérek könyvnyomdája. Ára 4 korona. — Mohok és vadvirágok. Költemények. Irta Tóth Benő. Buda-Pest. Franklin-Társulat nyomdája. 1901. Ára 2 k. 40 f. — Miklós Elemér. Rózsás szalmakalap. Költemények. Buda-Pest. 1901. Pallas részvénytársaság nyomdája. Ára ?

Három versgyűjtemény fekszik előttünk. Mind a három különböző egymástól terjedelem, tartalom és értékre nézve. De mind a három megegyezik két tekintetben. Először abban, hogy egyik sincs ellátva valamely többé-kevésbé híres író ajánló előszavával. Napjainkban, kivált kezdő verselőknél, divatos mankója ez a «társaságba» lépésnek. Másodszer abban, hogy mind a három igyekezett magának valami különös, fölöttlő, úgyszólván, secessiós-féle címet választani, akár figyelemébresztésül, akár közelebbi vagy távolabbi jelzéseül a tartalomnak. *A magam útján, Mohok és vadvirágok, Rózsás szalmakalap* — nemde eléggé tarka zászlócskák arra, hogy mindjárt a bejáratnál szembetűnjenek.

Szalay Károly nevével nem most találkozunk először. Költői buzgó törekvésének különböző lapokban régóta vagyunk tanúi s nagyjában már eddig is véleményt alkothattunk az ő múzsájának értékéről. Most adja kezünkbe egy kétszázhuszonkét lapra terjedő csinos kötetben költeményét *A magam útján* címmel. Nem annyira verseire s költői irányára és eljárására vonatkozik ez a cím, mint inkább az életben követett magatartására és elveire. Egy szép költeményben ad ennek kifejezést, melyet nem tudni, miért? a gyűjtemény legutolsó darabjául sorozott, holott inkább bevezetőnek illett volna, közelébe mintegy magának a gyűjtemény nevének. Vagy lehet, így gondolkozott: előtökbe tártam s megismertétek életem

ábrándjait, csalódását, szenvedéseit; ime lássátok végül, hogy én mégis mindamellett a magam útján, a magam lábán járok.

Önérzetesen dalolja tudniillik, hogy ő «soha se járt az élet szélesre vert országútján; dicséret, vagy gáncs nem bántotta; nem árulta drága pénzen portékáját, jól esett neki a szegény kenyér; fényre, rangra nem vágyott, szánalommal nézte az azért versengőket; nem hízelgett a hatalmasoknak; nem irigyelte a tudósok agyrengető tudományát; a nép kegyét sem kereste; a nagyképű erkölcsbirák és bölcs tanácsok tömkelegbe soh'sem vitték; s ma, mikor deres fővel kifaradt a munkában s valami azt súgja neki, hogy még sem élt hiában: ma is az a büszkesége, hogy a maga útján jár».

E dicséretre méltó önvallomás után, melynek őszinteségében s igaz voltában nincs miért kételkednünk, bizony jó elővéleménnyel s rokonszenvvel kezdünk a gyűjtemény lapozgatásához. Négy szakaszba foglalva találjuk költeményeit: *Hit. Haza. Álom. Élet*. Mindjárt legelső versében, melyet műzsájához ír, azt kell sejtenuünk, hogy ő, ki a költészetben is — önhite szerint — bizonynyal a «maga útján» és a maga lábán jár, üres föllengezésben, nagy szavak és zilált képek összehalmozásában keresi a költészetet. Ha csakugyan ezt sugallaná neki az eredetiségre és önállóságra törekvés, épen úgy csalódnék, mint az a gyermek, a ki valódi égi testnek vélné a színes szappanbuborékot. *Töprengése* szerint «kétségek árja háborog agyában, világok sorsán vívódik magával» s kérdéseire: hogy kiben? miért bízzék? «se föld, se menny, se lelkünk nem felel», az észködén a hit világa is homályba vész «s szegény halandó elborongva bámul, sovár szeme míg semmiségbe vész.» Ilyen hangnemben, vagy még ilyenebben szól számos költeménye, melyekben Isten léteivel, a végtelenség eszméjével, a teremtés titkával, a vallás tárgyival vesződik. Bajos ezekkel tisztába jönnünk. Midőn egyet-egyet végigolvasva, elgondoljuk, mit is olvastunk: homály van előttünk, zavart hangok csengenek fülünkbe. Eszünk, szívünk érintetlen marad. Nem vehetjük kielégítő kárpótlásnak, hogy az ily darabok némelyikének végére egy-egy stereotip kibékítő sor van oda vetve. Olvassa csak el valaki és értse meg a *Vigasztalást*, melylyel a *Hit* szakasza záródik. Ha a helyet nem kimélnők, méltó volna azt itt egészben idézni. «Minden mulandó itt e földön... csak egy örök a mindenségben: az eszme, mely alkot, teremt»... De bele jön aztán a Golgotháról ragyogó nap, mely azt mondja: örök csak én vagyok! s végződik: «Mi túl él földet és eget, Tenlényed is: a szeretet!» Mi hát ebben az «örök eszme?» vagy a szeretet

volna az, mely szinte meglepően tűnik előnkbe a költemény utolsó sorában?

Tagadhatatlanul vannak e vallásos színezetű versek közt többé-kevésbé meleg, megszívelhető darabok is, melyek minél egyszerűbbek és minél rövidebbek, annál értékesebbek. Csaknem mindenikből jól esően világlik ki a költő mély vallásossága, erős hite és Istenbe helyezett bizodalma. És ez, a mai léha korban, gyöngye versek mellett is szép erény.

Vallásosságánál nem áll hátrább, sőt még élénkebb, még tüzezebb a költő hazafias érzése. Számos versében ad annak néha igen is duzzadozó kifejezést. A nagyotmondani akarástól itt sem bír szabadúlni, sőt ez a tér még alkalmasabb és csábítóbb mező neki arra. Többnyire a régi vagy a közel múlt idő emlékeihez fűződik hazafias lantja zengése. Itt-ott a jelen élet hullámozása is megragadja. Megéneklei *Márczius tizenötödikét, Isaszeget, Petőfi halálát, Az aradi Golgotát, A búrokat, Aradot* s néhány régi várat, melyeknek romjai fölött honfi bánata elmereng. Kivált *Borsi*, a Rákóczy szülőhelye, hozza tűzbe, elmondván, hogy a romok fölött megáll a vándorfelleg s tüzes villámaint lesújtja, «lelked zajong talán borús ölén (tudniillik Rákóczyé), a fájdalom gyilokja járva át, mert itt, a mért te hontalan levél, ma sem talál szabad népet s hazát.» Helylyelközzel megható melegség sugárzik ily fajta egyes költeményeiből s mentől rövidebb a vers, annál inkább. Mert itt sem bír ő szabadúlni a hosszadalmasságtól. Mindent el akar mondani egy vers lehelete alatt. E miatt gyakran szinte prózai értekezéssé laposodik a költemény. Nem tudja úgy kiszabni, mint a jó szabó a ruhát, hogy az épen testhez álló legyen, «mintha ráöntötték volna», se hosszabb, se rövidebb. Ő nála a kiszabás csaknem mindig lötyög. A sikerült kimérettségre ritka, szép példa az *Isaszegen* című és az utána következő kis *Viszhang*, melyet közvetlenség s egyszerű természetesség jellemez. De már nem szerencsés példái a műalkotásnak az oly terjengős darabok, minők *A tetétleni halmon, Hálaünnepen, Márczius 15-dikén*, melynek különben is fölösleges utolsó versszaka azt mondja, hogy hőseink «a világszabadságért véreztek a csatákon», valamint Petőfiről, hogy «ő nála nem volt nagyobb soha», hogy ő volt «a világszabadság első katonája» (mintha nem volna elég saját hazánk szabadságáért vérzenünk!), a végtelenbe nyúló *Erzsébet királyné emlékezete*, melyben annyi mindenféle van egybekavarva, hogy olvasása közben szédület fogja el az embert.

Az ihlet nélkül írni törekvés jele az, hogy ugyanazon tárgyat

többször ismételve megénekel, így Petőfit, Madáchot, a búrokat stb. Ez utóbbiakért nyilvánított lelkesedését őszintén méltányoljuk: magunk is osztozunk abban; de már azt nem igen írjuk alá, a mit a költő a maga elragadtatásában állít, hogy «ha magyar nem volnék, búr szeretnék lenni!» S különös, bár nem példátlan, mert hiszen föntebb már Rákóczy szellemével jelezte, különös, hogy egyik rövidebb versében, mely Aranynak e sorával kezdődik: «tőlem ne várjon senki dalt», — «álmos beteg korunk» ellen nagy elkeseredésnek, vagy inkább fenyegető jóslatnak engedti át magát. Eszmék után hiába törrünk, ezt a nagy tömeg nem érti meg, pedig közelg a dicső föltámadás s hogy most csak erőtelen költők dalolnak; ő még vár; majd jó a kor, hogy neki is szólni s tenni kell: addig «a kopott világon saskarmait hegyezgeti» . . . Sine viribus ira. Hogy sas volna, nem igen látszik eddigi röpködéséből.

Számos szép darabot találunk *Álom* cím alatt közölt szerelmi költeményei közt, valamint azok közt is, melyeket *Élet* című szakaszba sorozott. Szerelme, úgy látszik, boldogtalan volt. Ezt sejtetni nem egy verséből, melyekben kínos vergődéssel borong multján. Itt is gyakran lesz hosszadalmassá és nagyhangúvá. Nem lehet el a «sesqui pedalia verba» nélkül. Az oly terjengős önvalomásféle töprengés és zajongás, minő a *Búcsúzás*, bizony nem hatja meg szívünket, bár a költemény homlokán egy nyíllal, vagy tollal átütött koronás fekete szív képe tekint reánk. Mert megjegyzendő, hogy egyes költemények eleje képekkel is föl van ékesítve, mintegy szemléltetésére, vagy legalább jelzésére a tartalomnak. Méltó elismeréssel adózunk az oly kiváló daraboknak, melyekben öntudattal vagy a nélkül, kikerülte a laza hosszadalmasság és üres nagyhangúság örvényét. A *Tanyán* élénk, természetes rajz; *Késő vágy*, mely a szerelmi költemények cyclusát bezárja, rövid, átértzett őszinte hang az elkésett szerelemről; *Fent és alant*, melyet egyszerűsége, találó, hű, élénk vonásai ajánlanak; *Végrehajtás*, megkapó rajza egy sötét episodnak a költő életéből; *Esti ima*, három rövid versszakban szívreható egyszerűséggel s meleg érzéssel imádkozik az édes anyjáért. Szeretnénk azt mondani, hogy ezekben tanuljon költőnk saját magától.

Szalay Károly bizonyára számottevő költői tehetség. Van benne hév, emelkedettség, a képzeletnek olykor szembeötlő élénk játéka. De bizonyos kiforratlanság látszik művein, azok szerkezetén, stíljén, nyelvezetén. Pedig mint könyve elején álló arczképéből és költeményeiből sejtjük, túl van már az ifjúi évek forrongós korszaka-

kán. Szeret sokat és hosszan írni ihlet nélkül. Összehalmoz egy-egy költeményben czifrán öltöztetve, annyi különböző képet, tárgyat, gondolatot, hogy mikor végig olvastuk, alaktalan tömeggé foly össze előttünk az egész s nem tudjuk kivenni a káprázattól a mű mivoltát.

Gyakorlott technikája ellen kifogás nem tehető. Meg kellett volna azonban éreznie, hogy a nyolcz szótagú, vagy négy méretű sorokból alkotott versszaknak oly igen gyakori s egymást érő alkalmazása unalmas egyformaságot szül.

A versek özönében magára vonta figyelmünket közelebb egy mindössze nyolczvanhárom lapból álló füzetecske: Miklós Elemér *Rózsás szalmakalap* című költeményei. Úgy látszik, egy egészséges ifjú lélek szárnypróbálgatásai ezek. Van benne érzés, vannak gondolatai s azokat csinosan is tudja versekben kifejezni. Szelídség, lágyság, szenvedély nélküli nyugodtság jellemzi költészetét. A szép, igaz és jó eszményei után törekszik; a mellett bizonyos vallásos áhitat uralkodik lelkében. Számos költeményében hirdeti az Isten iránti hódolatot, az ő akaratján való megnyugovást. A füzetke első részét *Hólapdák* czíme alatt szerelmi dalok foglalják el. Rövid, cím nélküli ötletszerű versecskék, melyekből epigrammforma rövidségek mellett is kiérzik az ifjú szív tiszta melegsége és ábrándja. Utolsó darabjaiban kiábrándítja szerelméből a korai csalódás, a mely szerelem, úgy látszik, nem is volt valami mély és az egész szívet elfoglaló, mint inkább csak futólagos alkalom a versíráásra. A *Rózsás szalmakalap* secessiósz cím is ennek a szerelemnek köszöni fölvetelét. Mert bár első szép költeménye, bevezetésül, úgy említi, hogy hervadt koszorúja mellett sok édes emlékét átálmodja s újra érzi üdvét az elmúlt első tavasz virágának, dalának: azután mindjárt a kedves lányka fején látott, már második éves «rózsás szalmakalapot» énekli. Világos, hogy a többi szerelmi költemények nem a rózsás szalmakalapról, hanem annak viselőjéről szólnak.

Élet című szakaszban reflexiósz apró költeményeket veszünk, melyekben bölcselmi, erkölcsi, élettapasztalati igazságoknak ad hangot, de azért nem prózai szárazsággal, hanem melegséggel, áradozás nélkül, szabatosan. Néhány elbeszélőféle hosszabbka darabot is találunk ez apróságok közt, de azokban kevésbé szerencsés, valamint csekély értékűek fordításai is V. Hugo és Chamissoból, úgy a *Gallrománcz* s a *Pohánka* Andersen nyomán. Ez utóbbiak tartalmilag is gyarlóságok. Megszívlelhetők vallásos színezetű darabjai. (*Hít* cím alatt.) Kevés számuak, de többnyire áthatottság s

ihlet szüleményei. Legtöbbet ér azok közt a *Magdolna* című, egy szerelmében csalódott s a miatt a templomban bűnbánata súlya alatt összeroskadó nő rövid szép rajza.

Nem rejtőzik e *Rózsás szalmakalap* alatt már eleve valami nagy jövővel biztató, tüneményszerű, eredeti tehetség: de mindenestre olyan, a ki ízléssel, egyszerű természetességgel tudja megpendíteni a lantot s várhatni tőle, hogy idővel tanulás, tapasztalás, gondolkodás a jelen apróságokat meghaladó érettebb költői alkotásokra fogja őt képesíteni, ha ugyan a költészet kedvelése és gyakorlása nem a fiatalos hév muló szeszélye s ártatlan kedvtelés nála.

Tóth Benőnek a Franklin-Társulat által szépen kiállított költeményeiről, a *Mohok és vadvirágokról* kevés a mondani valónk. Több benne az igyekezet és a jóakarát, mint a költői érdem és érték. Verseinek keletkezési korát három időszakra teszi: 1892—1896., 1897—1899. és 1900. De ez időkorok dolgozataiban nem vehető észre fokozatos költői fejlődése. Az utolsó lapok semmivel sem vizsgálóbbak, mint az elsők. Az *Előhang* szerint «egy égáldotta női lélek» számára hozza «borongó szíve lánghevének virágait». Költeményeiben csakugyan a Szerelemnek hódol leginkább. Ez foglalja el sóvárgó szívét külföldi útjában, ez újul föl nála itthon, mígnem végre is arról tesz vallomást utolsó versében: a *Visszatekintésben*, hogy «Borsod kies határán, a Bükk alján lett szíve élő halott; temető lett az néki, sírja van ott.» Lipcsében, Jénában írott néhány verse a honvágyat éneкли szelíden, gyöngén, ismételve. Ritka az oly szép dal, mint a *Bodeni tavon* című (92. lap), mely szabatos, összhangzó kis költemény; vagy még inkább az *Ősi ház* (160. lap), ez az igen sikerült darab, az ősi ház, az anya és testvérekhez való ragaszkodás meleg, közvetlen, költői kifejezése. Szinte bámulva kérdezhetnők, hogy a mely kéz ilyet bír alkotni, mikép telik attól a gyűjteményben a többi számos gyöngesség? A külső formában eléggé változatos és gyakorlott, hiszen még «madrigált» és «sesztinát» is ír, melyet nevééről sem ismer a mai költői nemzedék; de a valódi erő, az alkotás művészete, a részleteket megfigyelő finomabb érzék bizony hiányzik nála. Ha nem tekinthetni is gyűjteményét reménytelen kezdetnek, de kételkedve várjuk tőle az irodalomban is számottevő folytatást.

*Die Heimat des Puppenspiels. Rectoratsrede von Richard Pischel.
Halle, 1900. 28 l.*

A bábjáték hazáját, tehát eredetét tárgyalja a jeles hallei orientalista e nagy tudományos készlettel írt tanulmányos és érdekes rektori beszédben. A bábjáték történetét még nem irták meg, pedig nagy és mozgalmas története van. Az egész keleten dívott a legrégibb időktől és divik még ma is; nagy divatja volt a görögöknél, francia földön még Molière és Beaumarchais korában, Angliában Shakspeare és Sheridan idejében, a németeknél Goethe és Schiller napjaiban. Ma csak a gyermekek kedvelt mulatsága, régebben a föl-nöttek és műveltek is gyönyörködtek benne, hisz például II. József császár még 1786-ban is fölkereste. Az egész világon rokon vonásokat tüntet föl, főleg hőse jóformán ugyanaz keleten és nyugaton. Már ebből is következtethetni, hogy a különböző változatok egyazon forrásra vezetnek vissza, e legrégibb alak hazája pedig, mint Pischel igen alaposan kimutatja, a regék és mesék őshazája, India.

Indiában a bábjáték már a legrégibb időben is virágzott. Ősrégi művekben sokszor emlegetik, számos a célzás reá, igen sokféle művekben szerepelnek bábok. Van egy indus közmondás is, mely népszerűségét mutatja: oly emberről, a ki saját hibájából kárt szenved és jajgat, azt mondják: «sír, miután maga törte el bábját». Sőt van egy X. századi szanszkrit-dráma is, melyben bábok szerepelnek. A népnek egyetlen színi mulatsága Indiában még ma is a bábjáték. Nyomai fölismerhetők a műdrámában is. Így például a fejlett szanszkrit és prakrit dráma elején rendszerint föllép a színház igazgatója (mint például a Goethe *Faustjában*), és ez igazgató neve: Sutradhara, tudniillik fonaltartó, mert eredetileg a bábokat tartotta fonalakon. Nem is vonható kétségbe, hogy az indus dráma a bábjátékból fejlett, és ily kapcsolat másutt is sejthető.

Régi bábjáték azonban Indiából sem maradt reánk. Ez könnyen érthető. A bábjáték titkos művészet volt és a bábjátékos a világért sem engedte volna át darabjait másnak, nehogy ez őt vetélkedésével megkárosítsa. Ismeretes dolog, hogy például még a német bábjátékok újkori följegyzői is mily nehezen jutottak a szövegekhez, melyeket megszerezniök és kiadniok sikerült; mennyi ígéretet, cselt, fenyegetést kellett használniok s főleg mennyi pénzt áldozniok, míg céljokat annyira a mennyire elérhették. Innen van, hogy bábjáték régi följegyzésben sehol sem maradt reánk; a dara-

bok, mint a regék és mesék, szóhagyomány útján szálltak nemzedékről nemzedékre, de szerkezetök, nyelvök, czélzásaik kétségtelené teszik, hogy részben igen régi időre mennek vissza.

A bábjátékból fejlődött már Indiában a műdráma, első sorban a bohózat. Az indus komoly drámák néha igen terjedelmesek ; van darab, mely 15 óráig tartott (egész éjjel) ; de még az ily darabra is mindig következett a bohózat, tehát mint a görögöknél vagy németeknél és egyebütt. E bohózat főalakja, mely azonban a komoly darabokban is nagy szerepet visz, a bohócz, kinek neve Vidnsaka azaz gáncsolódó, gúnyolódó. Főjellemző vonásai : kis ember (törpe), kopasz fejjel és nagy hassal ; csúf és mégis hiú, tudatlan és mégis mindenbe ártja magát, félénk és mégis arczátlan ; igen veszekedős, folyton ütlelegelik ; nagyon falánk. Ki ne ismerne rá e rajzban a német Hanswurstra vagy Kasperlére, a magyar Paprika Jancsira, kiknek rokonai minden európai nemzetnél találhatók ? Indiából került a bábjáték Jáva szigetére, innen a perzsákhoz és utóbb a törökökhöz, kiknél a bohócz neve tudvalevőleg Karagöz. Perzsiában a bábjátékot első sorban a cigányok úzték és e bolygó nép hozta valószínűen e kedvelt népmulatságot Nyugat országaiba. A cigányok még ma is kitűnően értik a bábjátékot és az oláhoknál főleg ők e művészet mesterei.

Ime Pischel érdekes tanulmányának főadatai, melyek remélhetőleg további kutatásokra fognak ösztönözni. Ez annál kívánatosabb, mert a bábjáték valóságos népköltészet, a nép számára a népből származik, és mint ilyen a különböző nemzeteknél a nép eszéjárásának, képzeletének, kedélyvilágának hű tükre, a folklóre becses, de eddig még nem sokba vett tárgya, mely művelődéstörténeti szempontból is figyelmet érdemel. h. g.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr ! A *Budapesti Szemle* legutóbbi számában egy névtelen író társam ismertetvén *A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának történetéről* írt munkám tartalmát, jónak látta erről a következő ítéletet mondani : «Kollányi műve a nyomtatásban eddig megjelent adatok pontos fölhasználásával készült, semmivel sem viszi ugyan előbbre a kérdést, mert hiszen

mindazokat, a miket elmond, már előbb is tudtuk, de legalább összeállítja mindazt, a mi tárgyára vonatkozik.

Nem akarok munkám jogtörténeti értéke felől vitát kezdeni, de azzal a szándékos és valótlanságot tartalmazó kicsinyléssel szemben, mely e szavakban kifejezésre jut, tartozom egyrészt önmagamnak, azért a fáradságért, a mivel 4—5 levéltár átkutatása jár, másrészt és főleg az igazságnak azzal, hogy megjegyzéseit a kellő értékökre leszállítsam. Mert épenséggel nem áll az, hogy mindazt, a mit én könyvemben elmondok, akár a névtelen ismertető, akár más valaki már előbb is tudta volna. Így — nem tekintve más egyebet — nem tudta, milyen jogalapra támaszkodva, micsoda érveléssel írta meg Volkra Ottó János veszprémi püspök 1714-iki fölterjesztését a királyhoz. Nem tudta, milyen észrevételeket tett erre, a felség fölhívására, Keresztély Ágost hercegprimás. Nem tudta, miként, mi ellen emelt óvást Volkra az 1714-ki országgyűlésen. Nem tudta micsoda fölterjesztést szerkesztett 1790-ben Bajzáth József veszprémi püspök a királyhoz. Nem tudta, hogy Batthyáni József primás milyen választ és emlékiratot írt erre. Nem tudta, hogy Bajzáth 1792-ben újabb megkeresést intézett a cancelláriához. Nem tudta, mit javasolt ekkor a cancellária. És nem tudta, hogyan hangzott ez ügyben I. Ferencz legfelsőbb elhatározása. Mindezt pedig azon egyszerű okból nem tudhatta, mert mindezekről ez ideig irodalmunkban szó nem esett, mert mindezeket az én kutatásom hozta napfényre az országos levéltárból, az esztergomi primási egyházi és világi levéltárból, a veszprémi püspökség és káptalan levéltárából, az esztergomi főegyházmegyei könyvtár kéziratgyűjteményéből.

E szerint tehát, bármennyire kedve ellenére legyen a névtelen ismertetőnek ennek beismerése, ha nem is sokkal, valami kevéssel mégis csak előbbre vittem munkámban a kérdés megvilágítását.

Buda-Pest, 1901. szeptember 4.

Kollányi Ferencz.

II.

Tisztelt Szerkesztő Úr! Kollányi Ferencz úr azért kel ki könyvének a *Budapesti Szemle* legutóbbi számában megjelent ismertetése ellen, mert az ő levéltári kutatásai mellett is a királynékoronázási jogra nézve kiderített eredményeket már régibb mun-

kálatok nyomán ismerni merészkedtünk. Neheztelése engem egy cseppet sem aggaszt s ítéletemen nem változtat. Legfeljebb készséggel megengedem, hogy a mellékkörülmények dolgában sok érdekeset tartalmaz munkája s ezek egy része ő előtte csakugyan ismeretlen volt; de ezek a mellékes körülmények a tőle tárgyalt jog tartalmát nem bővítik, vagyis lényegére nézve újat nem foglalnak magokban.

Azt is szívesen elismerem, hogy ismertetésemben elfeledtem megemlíteni, hogy a nyomtatásban megjelent adatok fölhasználása mellett levéltári kutatásokat is végzett. Bizony, bizony, tollamban maradt. Főntebbi nyilatkozatának megvan az a haszna, hogy e részbeli mulasztásomat helyreépíthattam.

Szerkesztő úrnak

Buda-Pest, 1901. szept. 15.

alázatos szolgálja

≡

Új magyar könyvek.

Balassa Ernő. Takarékpénztári kettős könyvviteltan. Különös tekintettel a gyakorlati követelményekre. Zala-Egerszeg, 1901. Breisach S. (8-r. XIII, 341 l.) 4 kor. 40 fill.

Beck Vilma báróné. Egy hölgy emlékiratai az 1848—49-iki magyar szabadságharczról. Fordította és kiadja dr. Halász Sándor Miskolcz, 1901. Ferenczi B. (8-r. 277 l.) 3 kor.

Dr. Békésy Sándor. Az ipari munkások baleset ellen való biztosítása külföldön. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 83 l.) 2 kor.

Beniczkyné Bajza Lenke. Tavasz és szerelem. Regény 3 kötetben. 2. kiad. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner (8-r. 152, 151, 164 l.) 4 kor. 80 fill.

Boross Vilmos. A klinikán. Regény. Buda-Pest, 1901. Schenk F. (8-r. 167 l.) 2 kor.

Bródy Sándor. Árva leányok. Elbeszélések. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 143 l.) 2 kor. 40 fill.

Dr. Buday Dezső. A házasságjog bölcelete. Tanulmány Buda-Pest, 1901. Politzer Zs. és fia. (8-r. 170 l.) 4 kor.

Concha Győző. A rendőrség természete és állása szabad államban. (Ertekezések a társadalmi tudományok köréből, XII. köt. 6. sz.) Buda-Pest, 1901. Akadémia. (8-r. 48 l.) 80 fill.

Dorner (Encsei) Béla. A sertés Magyarországon. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. VIII, 372 l.) 5 kor.

Gróf Eszterházy János. Az összeférhetetlenség és a nemzeti-ségi programok. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 29 l.) 40 fill.

Dr. Földes Béla. Társadalmi gazdaságtan. I. köt. A társadalmi gazdaság elemei. 3. átdolg. kiadás. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. VII, 523 l.) 9 kor.

Dr. Gaár Vilmos. Igazságügyi szervezet. Perenkívüli eljárások kisajátítási eljárás. Örökösödési eljárás. Telekkönyvi rendelet a betétszerkesztéssel. Katonai házassági óvadék becslése. Buda-Pest, 1091. Grill K. (8-r. VI, 968 l.) 12 kor.

Garády Viktor. Tengerparti séták. Buda-Pest, 1901. Buda-pesti Hirlap kiadása. (8-r. 239 l.) 5 kor.

Gárdonyi Géza. Pöhlölyék és más efféle falusi történetek. 2. kiad. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 2 kor.

Herman Ottó. A madarak hasznáról és káráról. Buda-Pest, 1901. Kilián F. utóda. (8-r. 280 l.) 3 kor.

Indokolás a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez. I. köt. Bevezetés. Személyjog. Családjog. Buda-Pest, 1901. Grill K. (8-r. XVII, 740 l.) 3 kor.

Jósika Miklós összes művei. Sajtó alá rendezi Badics Ferenc. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r.) Visszhangok. Kisebb regények. (1844.) 5. kiadás. (223 l.) 3 korona. — Akarat és hajlam. Regény. (1846.) 3. kiad. (270 l.) 6 kor. — Jósika István. Regény. 2 kötet. (1847.) 4. kiad. (351, 363 l.) 6 kor. — A gordiusi csomó. Regény. (1853.) 4. kiad. (325 l.) 3 kor. — A nagyszebeni királybíró. Regény. (1853.) 4. kiad. (261 l.) 3 korona. — Két királynő. Regény. (1847.) (279 l.) 3 korona. — A rejtett seb. Regény. (1857.) 3. kiad. (259 l.) 3 kor. — A két barát. Történelmi regény. (1860.) 3. kiad. 3 kor. — Az első lépés veszélyei. Regény. (1860.) 4. kiad. (260 l.) 3 kor.

Kazay Endre. Gyógyszerészi Lexikon. Az összes gyógyszerészeti tudományok encyklopédiája. 4 kötet. Nagybánya, Molnár M. (8-r. 378, 406, 384 l.) 28 kor.

Kerekes György. Vajda János élete és munkái. Buda-Pest, 1901. Deutsch Zs. és társ. (8-r. 237 l.) 4 kor.

Dr. Klupaty Antal. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. 2. átdolg. kiadás. II. kötet. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. 570 l.) 10 kor.

Knorr Alajos. A magyar törvénytár betűrendes tárgymutatója. IV. köt. 1891—1900. Buda-Pest, 1901. Nagel O. (8-r. XXX, 738 l.) 8 kor.

AZ ANTISEMITISMUS LÉNYEGE.

Gróf dr. Coudenhove Henrik a csehországi osztrák aristocratiának egyik nagyon tekintélyes családjából való. Ez az aristocratia gazdag, művelt s conservativ a feudalismusig és katholikus a clericalismusig. A mi Coudenhove grófunk is, ki egy, az antisemitismus lényegéről írt nagy könyvvel veszi igénybe figyelmünket,*) mielőtt fejtegetéseibe kezdene, előre bocsátja, hogy családfájában a zsidó vérnek legesekélyebb nyomára sem akadhatnánk, s hogy ő sohasem volt s katonatiszti és diplomatiái szolgálatában tett hivatalos fogadalmainál fogva nem is lehet szabadkőmives. Az előszót, némi nagyuras büszkeséggel, a ronspergi várkastélyból keltezi — egyszóval, eleve fölvértezi magát, mint egykor lovag ősei tették, midőn láncsatörésre indultak az igazságért és erényért.

Világos ebből, hogy a tisztavér Coudenhove grófoknak ronspergi ágából való Henrik doctor az antisemitismus ellen fogja szögezni szellemének láncsáját. Előszóbeli maga-fölvértezésével nem akarhat mást, mint hogy visszapattanjon róla az antisemiták rendes csúfolódása, mely szerint, a ki ellenök sikra száll, az csak zsidófajzat, vagy szabadkőmives, vagy pedig zsidók zsoldjában lévő szegény ördög lehet.

De miként jut eszébe egy conservativ, katholikus családi hagyományokban felnőtt cseh-osztrák grófnak az antisemitismusról egyáltalán könyvet írni? És pedig nagy könyvet, mely 526 oldalra terjed s e terjedelemben az antisemitismus igazságtalanságát és veszedelmes voltát kívánja mindenképen bebizonyítani.

---

*) *Das Wesen des Antisemitismus* von dr. Heinrich Graf Coudenhove. Berlin, 1901. Verlag von S. Calvary & Co.

E kérdésre megtaláljuk a feleletet magában a könyvben. Henrik gróf — mi sem természetesebb ennél — eredetlől fogva épen olyan antisemita volt, mint a többi gróf. Fiatal katonatiszt korában igen kellemetlen tapasztalatokat szerzett a zsidó uzsorások körül. Mert miféle egyéb zsidóval lehetne dolga fiatal grófi katonatisztnak, mint uzsorással? Már pedig, uzorakamatokat fizetni zsidó uzsorások kezében lévő váltóink után, semmivel sem kellemesebb, mint ugyanazon kamatokkal esetleg keresztyén uzsorások telhetetlen pénzes zsákját hizlalni. Az ifjú gróf tehát, megerősödött abbéli veleszületett és belé nevelt véleményében, hogy az antisemitismus, igazságos és üdvös, mert a zsidók gonosz uzsorások.

De utóbb e szokásszerinti antisemita a hadseregből a diplomatiái szolgálatba lépett át. Mint diplomata megfordult a földkerekség legkülönbözőbb részeiben, hosszabb ideig élt Japánban s valószínűleg úgy vette észre, hogy a politikai, gazdasági, társadalmi és emberi bajok körülbelől mindenütt egyformák, akár vannak valahol zsidók, akár nincsenek. A mit azonban föltétlenül észre vett, sőt a lelkére is vett, az, hogy igazságos és magasabb színvonalú ítéletre csupán az az ember képes, a ki a kérdést, melyben itélni kíván, előbb alaposan és minden oldalról megismeri. Visszatérvén ezért világjárásából honába, az antisemitismus diadalaitól zengő Ausztriába, Henrik doctor elhatározta, hogy ő mindent megismer és megtanul, a mit a zsidókról megismerni és megtanulni lehet. Még ekkor nem tett le a reményről, hogy a megismerés és tudomány tökéletesen meg fogják erősíteni antisemita véleményében, noha — úgy látszik — ahhoz már a világlátottság révén némi kétség férközött. Ha aztán bizonyos lesz a felől, hogy az antisemitismus igazságát nemcsak a hagyományos előítéletek, nemcsak a korlátoltság csökönyössége és nemcsak zajos, durva jelszavak, hanem — komoly történeti tények, statisztikai számok, physiologiai, pszichologiai és theologiai tételek is támogatják — s ha ezenfelül bizonyos lesz még a felől is, hogy hazája, keresztyén egyháza és az emberiség az antisemitismustól hasznot várhat: akkor végleges ítéletet alkot e kérdésben s a tanulmányai folyamán összegyűjtött bizonyító anyagot az igazság javára közkincsé teszi.

Már maga ez az elhatározás is annyira művelt és igaz-

ságszerető lélekre vall, hogy nem lep meg bennünket, a mi továbbat következett. Henrik doctor oly alaposan s oly becsületes tárgyilagossággal tanulta meg maga elé tűzött föladatát, hogy végül a zsidókérdésben Saulusból Paulus lett.

Valóban, az antisemitismusnak nincs több olyan pusztító ellensége, mint a zsidók történetével s az antisemitismus keletkezésével és fejlődésével való minél alaposabb megismerkedés.

Él az ó-korban egy viszonylag kis nép, mely egyedül egyistenhívő, a csupa többistenhívő nagy, akkori cultur-nép között. Ma, mikor már fajok szerint tagolgatjuk az emberiséget, ez ó-kori népet, nyelvéből következtetve, a semiták közé soroljuk. De az ó-kori fölfogás még mit sem tud e faji megkülönböztetésből, vagy legalább mit sem törődik vele. Még a nyelvbéli különbözőségekre sem helyez súlyt. Tudomásul veszi, hogy egyazon culturában, egyazon imperiumban és országban is, többféle nyelvű népek foglalnak helyet s a szinte korlátlan többistenhivésnél fogva a valláskülönbségek sem lényegesek. Hiszen az ó-korban voltaképen vallások nincsenek is. A pogányság, mely az emberfölötti hatalmak meghatározását a népek, családok és költők szabad képzeletére bizza, mely nem ismer kijelentést, dogmát és kathekizmust, hanem csak hitregéket, úgy tekinti az isteneket, mint kinek-kinek, népnek, családnak, vagy egyesnek magántulajdonát. Ki törödnék e fölfogás mellett mások lelki üdvösségével? Elég, ha viszont mások is tisztelettel belenyugosznak, hogy magunknak szintén vannak olyan külön isteneink, a kik csupán nekünk szolgálnak s nekik nem. Csak amaz egyetlen kis népnek, a zsidónak van az ó-korban valóságos kijelentett vallása. Csak az az egy tér el tehát az általános világfölfogástól. Csak az az egy hirdeti, hogy a maga egy Istenén kívül nincs több, nincs igazság, nincs „dyösség“.

Az ó-kori általánosan polytheista, pogány világnézet mellett is sok harczzal, sok ellenállás véres megtörésével, folytonos vesződéssel jár a legkülönbözőbb nyelvű, fajú és hitregéjű népek egymás mellett való megélése, vagy épen egybeaklozása. De minden küzdelem pusztán hatalmi kérdéseket akar eldönteni. Ha egyszer eldölt, hogy ki a hódító és ki a hódított — a nyelvi, a faji és a hitregebéli különbség lényegtelennek tekintetvén — nincs rá mélyebb, belső ok, hogy a

különböző népek és emberek a diadalmas erőalkotta helyzetekben egymással meg ne férjenek.

Csak az az egyetlen nép, mely kizárólag egy Istent hisz, még pedig egy láthatatlan, megfoghatatlant és ábrázolhatatlant, az nem simul soha, semmiképen a többihez. Nem is simulhat. Áthidalhatatlan óriás elvi különbség szigeteli el az egész többi világtól. Egy az Isten, kizárólag, kérlelhetetlenül csak egy; a többi mind gyűlöletes, irtani való, ostoba és gonosz bálvány. A zsidó népnek ez a fölve, melyre nézve nem tűr megalkuvást, egyúttal arczulütése az egész ó-kori többi világnak, mely mindenféle hemzseg az egymással türelmesen összeférő istenek légióitól, s melyben a népek, hódítók és hódítottak csereberélik is egymás közt isteneiket.

Az egyetlen monotheista nép a polytheista ó-korban, bár nem tartozik sem a legműveltebbek, sem a leghatalmasabbak közé, isteni kijelentésre alapított, szigorúan szabályozott, kizárólagos vallásával igen nevezetes jelenség. Kiválik, sőt kéri az egész ó-kori világból. És mert kéri, kedvetlenül, haraggal néz rá az egész ó-kori világ. A nagyobb hódító népeknek csak annyira áll útjába, mint a többi kis nép. De a többit több-kevesebb vérengzés után be lehet olvasztani, vagy legalább be lehet illeszteni az ó-kori politikai formákba. Ezt az egyet soha. Ez, ama fő elvi különbség következtében, meghódítva, lenyűgözve, irtva és vérezve is, mindig egészen más marad, mint minden többi nép. Ez szünetlenül s újra meg újra daczosan vallja, hogy csak az ő egy Istene igaz s csak az erkölesi törvény, a mit ez nyilatkoztatott ki; minden egyéb bálványimádás és hazugság. Ime, ez az egyetlen vallásos nép a vallási türelmetlenségnek is egyetlen rajongója az egész ó-korban. Vallásáért már ekkor is gyűlölik és üldözik; de nem, mert a pogányság nem tűrheti meg e vallást, hanem, mert e vallás nem tűri meg a pogányságot.

Az idők folyamán az ó-kori általános többistenhívés hanyatlani kezd s mind több és több lélek szomjazik a láthatatlan, a föltétlen, egy Isten után. Megérkezik a monotheismus diadalának ideje. S csakugyan, ki is hajt a zsidók nemzeti ősvallásából még két általános, nemzetközi, egyistenhívő pozitív vallás: a keresztyénség és a mohamedanismus. Az első meghódítja nyugatot, a másik keletet. Mind a kettő átörökli az anyavallástól a föltétlen, a kizárólagos, az egyedül üdvözítő

jelleget, vagyis a türelmetlenséget minden más hittel és vallással szemben. Ehhez képest, mihelyt uralkodó többséggé lesz, a maga területén mindakettő vérell és vassal dolgozik. A többistenhívést egyik sem tűri és a maga hatalmi körében mindegyik kiirtja. Rettenetesen mérkőzik egymással is. Nemkülönben kegyetlenül csap rá mindakettő a maga szakadárjaira. De már egymást, vagy a szakadárságokat, a többistenhívés módjára kiirtani még sem képes, mert a fő elvben, a monotheismusban való egyezés a kölcsönös irtó üldözéseknek bizonyos határt szab. Nincs rá mód, hogy a monotheismus, miután már az összes egymás előtt ismeretes és egymással közlekedő népekre elterjedt, mint minden, a mi világra szólóan nagy és általános, nemzetek, országok, éghajlatok, sőt egyéni ízlések szerint is, többféle alakot, árnyalatot és változatot ne mutasson. Egy-két schismát ki lehet ölni, de mindig támadnak újak meg újak, sőt a régebbiek írmagja is megmarad. Végül az irtó üldözés, mintegy tudatára jutván a maga hiábavalóságának, ellankad s lassanként helyet ad a nagyobb türelemnek. Csak ez lehet a titka, hogy a két nagy későbbi monotheismus mellett annak ősrégi zsidó formája is fönmaradt.

A zsidó vallásnak e fönmaradása, szemben a ténynyel, hogy a mi világunkban minden többi ó-kori vallás teljesen és régesrég elenyészett, csodának tetszik. A túlbuzgó zsidók magok az Isten különös kegyelmét látják benne s büszkék rá, hogy ők választott nép, mely égi küldetése következtében kipusztíthatatlan e világból. A zsidók vakbuzgó ellenségei viszont a csodát ahasverusi istenbüntetésül magyarázzák. Szerintök azért nem szabad a zsidóságnak elveszni, hogy a világ végéig gyalázattal bünhődjék a megváltó legyilkolásáért s hogy Krisztus-tagadásáért még az utolsó ítéleten is szégyenben maradjon. Sőt még a komolyabb alapokon gondolkozók is általában, ha nem épen csodául, de legalább föltünően figyelemreméltó különösségül bámulják a zsidó vallás fönmaradását, melyhez a zsidó faj szokatlanul nagy szívóosságában, szaporaságában s ravasz hatalmasságában keresik a magyarázatot.

Nem is szólva az istencsodának vallásos magyarázatairól, ez utóbbi komolyabb okoskodás szintén merőben téves. A zsidó vallás fönmaradása nemcsak nem csoda, de nem is valami rendkívüli dolog, hanem épen olyan természetes, mint

minden egyéb e világon. A zsidó vallásnak fönn lehetett maradni és fönmaradt, mert monotheista vallás és a monotheismus, az ó-kor végétől fogva máig, általában uralkodó lett. Ha bármely más fajtájú ó-kori népnek szintén monotheista vallása lett volna s még hozzá olyan, melyet úgy a keresztyénység, mint a mohamedánság a maga tanainak alapvető részévé tesz, az a vallás is fönmaradhatott volna mind máig s fönmaradhatna tovább is, valameddig csak a monotheismus úr a világon.

Ha egyáltalán lehetne szó efféle csodáról, vagy bámulatra méltó különösségről, akkor inkább a perzsiái és indiai parsikat tessék megcsodálni és bámulni, a kik a Zoroaster-vallást és magokat máig is föntartják. Vagy a cigányok ellenálló képességén tessék inkább eltünődni, a kik konokul megmaradtak kósza nomádoknak a legfejlettebb cultur-társadalmak közepett is. Ezekhez képest a zsidók máiglan való fönmaradása igen egyszerű dolog.

Még egyszerűebb e dolog, ha kivilágosodik előttünk, hogy az ó-kori zsidó vallás fönmaradását az ó-kori zsidó nép vagy faj fönmaradásával azonosítani, legalább is nagy pontatlanság. E közhitté rögzött pontatlanság azon a hiányos értesültségű okoskodáson alapul, hogy a mózesi vallást és törvényt az ó-korban egyedül és kizárólag Juda és Izrael Palaestinát lakó népe vallotta; e nép Jeruzsálem pusztulása után szétszóródott az egész világon és a mai zsidók nem mások, mint a szétszórt ó-kori zsidók egyenes leszármazottjai. Erre az okoskodásra van építve az a tétel is, mely szerint a mai zsidók valamennyien egy faj, még pedig keveretlen, a nekik magok közt helyet engedő áriáktól és turániáktól teljesen különböző semita faj.

Tovább haladva e csalóka csapáson, a zsidók modern ellenségei, a kik már a vallási üldözést magok is korszerűtlen s szégyenletes dolognak tartják, arra a meggyőződésre jutottak, hogy a zsidók nem vallásuknál, hanem faji hibáiknál fogva tűrhetetlenek. Következésképen, akárminő más vallású nép is tűrhetetlen volna, mihelyt a zsidókkal egy fajta. Ugyane logika szerint a zsidók tűrhetetlenek maradnának akkor is, ha vallásra nézve keresztyének lennének.

Ily módon ölt modern, tudákos és jogosult szint az ősrégi zsidóellenes harag és megkapja ezt az új nevet: anti-

semitizmus. Az antisemitizmus fogalma sokkal tágabb, mint a zsidóellenesség. A zsidóellenesség ebben csak befoglal-tatik, míg az antisemitizmus gyűjtő fogalom s ellenszenvet jelent általában minden semita néppel szemben. A nyelvi be-osztás szerint pedig, szintén semiták, vagyis a zsidóval rokon népek: az ó-korban a phöníciaiak, a karthagóiak, a babylon-iaiak és az assyrok; a ma is élő népek közül pedig az abes-syniaiak és az arabok.

Valóban, ha a nyelvrokonságra alapított faji elmélet igaz volna, a zsidóknak cseppet sem kellene magokat atyafisá-gukért szégyenleni, sőt igen büszkéek lehetnének arra. Nehéz maradna ellenben annak megértése, hogy a zsidók ghetókban szerzett testi és lelki torzvonásai miatt, miért kell az anti-semitizmus rendszerét a régmúltban a tengeri hajózás első elszánt mestereire, Hannibal katonáira s a civilizatio alap-vető építészeire, a jelenben pedig a sivatagok szabad beduin-jaira s a kelet-afrikai magas hegyek közt ezerhétszáz esztendő óta keresztyénül élő, vitéz abessyniaiakra is kiterjeszteni.

Már a történelmi s egyéb tudományos adatok döntő bizonyosságai nélkül is valószínű, hogy a mai zsidók eredetéről és faji semitaságáról alkotott közhit, miután szembeötlő kép-telenségekre visz, nem felelhet meg egészen a való igaznak. Nincs is ennek több való alapja, csak annyi, hogy a Jeruzsálem pusztulása s a még későbbi Bar Cochba-lázadás után életben maradt palestinai zsidóknak szintén nem szakadhatott mag-jok. Ezek leszármazottjainak bizonyosan meg kell lenni ma is valahol a világon. Ám, hogy a világ minden tájékán föl-bukkanó zsidók nem származhatnak valamennyien csupán ezektől, az nekünk épen ily bizonyosnak tetszik.

A zsidó vallás már Krisztus idejében és még előbb, Pa-lestinán kívül is, messze földeken ismeretes és elterjedt volt. A polytheismus már ekkor sem elégitette ki az elmélyedő elméket s ezek szívesen fogadták a zsidók tisztultabb egyisten fogalmát. Az sem hihető, hogy a zsidók vallásuk nemzeti jel-legét úgy értelmezték volna, hogy abban idegen nem részesed-hetik. Ellenkezőleg, minél rettenetesebbnek tartották, ha vala-mely zsidó idegen isteneket fogad el, annál komolyabb lehe-tett a vágyuk, hogy az idegen isteneket a magok egyistenével a honnan csak lehet kiszorítsák. A fanatikus egyistenhívés-nek a propaganda a lényegéhez tartozik. Ha csak egyetlenegy,

föltétlen Isten van, alig lehet megtérni, hogy ne hajtsunk annak szolgálatára mindenkit, a kit meggyőzhetünk. De ezenfölül szembetűnik, hogy a zsidó monotheismus isteni reformatorának, Krisztusnak, rögtön tizenkét zsidó apostol áll szolgálatára, mind kész szétvinni tanait a földkerekség összes népeihez. Nehéz elhinni, hogy épen csak a Krisztus-követő zsidóknak támadt volna egyszerre ilyen eszméje és ilyen készsége. Az apostolokodás, a proselyta-szerzés azok előtt már okvetlenül ismeretes dolog volt. Az apostolok és utódaik azt, a monotheismus zsidó nemzeti jellegének elejtésével, a körülmetélés teljes elvetésével, a polytheismusnak tett sok, bár nem lényeges engedménnyel s egyáltalán a keresztyénségnek egyetemes, világgraszoló irányával bizonyára csak magasabb tökéletességre fejlesztették ki. És csakugyan, maga Krisztus mondja Máté evangéliuma XXIII. részének 15-ik versében, hogy a farizeusok minden tengert és földet bejárnak pogányok zsidóvá tétele végett. A sybilla már Krisztus születése előtt 140 esztendővel arról beszél, hogy minden föld és minden tenger teli van zsidókkal. Strabo, Krisztus születése előtt 85 esztendővel, nem tud várost a világon, a hol ne volnának zsidók. Pál apostol Görögországban mindenütt talál zsinagógákat. Rómában a zsidó hitközségnek már ekkor ezrével voltak a tagjai. Philo szerint a hellén zsidók az Ábrahám-tól való leszármazást mellékesnek tartják, mert az istenfogalom tisztasága a fődolog. Még a visszataszító körülmetélést sem követelték meg a térítő zsidók a pogány proselytáktól; e helyett beérték egy tisztító fürdővel, a mi kétségkívül a keresztelési szertartásnak előző mintája. Flavius Josephus Apion ellen szóló iratában fölhozza, hogy a zsidó ünnepeket és szertartásokat immár a világ minden országában sokan elfogadták. Dio Cassius pedig, 225 évvel Krisztus után, azt találja, hogy a zsidók tulságosan szaporodnak, mert sok már köztök az olyan, a ki egészen más fajta ember, mint a többi zsidó.

Nem is tekintve tehát, hogy a semita nyelv még korántsem jelent föltétlenül semita fajt; nem tekintve, hogy a zsidók minden valószínűség szerint már Khanán elfoglalásakor összekeveredtek honuk nem semita őslakóival, s nem tekintve, hogy a babyloni fogság alatt megint keveredtek idegenekkel: már a keresztyénséget megelőzőtt zsidó vallási

propaganda is megrendíti a mai zsidók tiszta semita fajuságáról elterjedt közhit alapját. Az sem rege, hanem komoly történeti tény, hogy később, a középkor elején, szórványosan még mindig gyarapodott a zsidóság a föld különböző népeiből hozzácsatlakozó új hívőkkel; sőt, még utóbb a magyarral rokon, turáni fajta kazarok közül nagyobb tömeg, a királyljal és a nép nagyaival együtt lett zsidóvá. Abessyniában több fekete chamita törzs fogadta el a zsidó vallást. Indiában is vannak fekete zsidók, a kik szemmel láthatóan egészen más faj, mint az ugyanott található fehér zsidók.

Mindezt az értesülést megfontolva, egyszerre világos lesz előttünk --- a mit pusztán a Palæstinából való kizüllés alapján oly nehéz elképzelni --- hogy honnan termettek elő a zsidók Palæstinától és egymástól annyira távol eső országokban. Nem a palestinai zsidóság terjedt el mindenfelé, hanem csak a vallása. S ha van is a mai zsidók ereiben többkevesebb semita vér, van azokban még sok más egyéb is. Szóval, tiszta fajról a mai zsidóknál épen oly kevésé lehet szó, mint akármelyik más népnél; sőt épen az valószínű, hogy alapjában a mai zsidóság jóval több fajnak keveréke, mint a világ sok más nemzete. Erre vall a zsidók sokoldalú tehetségessége is, miután elégszer tapasztalt tény az, hogy az emberek közt a keverékfajták a tiszta fajúakat szellemileg általában fölülmulják.

Ha mégis van a zsidóságnak bizonyos egységes jellege, melynél fogva ma külön fajnak volna tekinthető, akkor sem lehet az a faj semita, hanem egy sui generis új faj, mely úgy jött létre, hogy a zsidó vallású emberek az utolsó évezredben az uralkodó társadalmakból mesterségesen kizáratván, a zsidó propaganda pedig elfojtatván, a többi fajokkal való tovább keveredésök lehetősége megszűnt. Az igaz, hogy a mai angol faj körülbelől szintén ugyanez idő alatt fejlődött ki. Ámde ez új fajnak kifejlődése egy sziget területén történt meg s a keveredő elemek nem voltak szétszórva az egész világon. Az meg épen nem jut senkinek eszébe, hogy azt tiszta kelta, tiszta angolszász, tiszta dán, vagy tiszta norman fajnak mondja.

Figyelmet érdemel ezenkívül, midőn a zsidókról, mint fajról okoskodunk, hogy van egy ős zsidóság Khinában, mely oda valószínűleg a babyloni fogságból, de minden bizonynyal

még a Krisztus előtti időkben szakadt. E khinai zsidóság tagjai formára, szokásokra s általában úgy nevezett faji jellegre olyanok, mint a többi khinaiak és mitsem hasonlítanak a világ többi zsidóihoz. A khinai zsidók tehát, semiták volnának minden semita vonás nélkül, míg viszont például az örmények, a kik vallásukra nézve katolikusok, fajukra s nyelvükre pedig kétségtelenül tiszta áriák, minden tekintetben összevetészhetőek a legtipikusabb európai zsidókkal.

Ha már a fölületes ethnographiai szemrevétel is ilyen nagy kétségeket ébreszt a modern zsidók ős eredetével és semita fajúságával szemben, mit szóljunk a tényhez, hogy a modern zsidók koponyaméretei általában ama népek koponyaméreteihez hasonlók, a melyek közt élnek s a tiszta semita fajta beduinok koponyaméreteitől szinte épen úgy különböznek, mint emezekéi? S mikor az antisemitismus különös semita faji jellegnek bélyegzi a zsidóknál majdnem általános nagy, hajlott orrot, miként magyarázza meg, hogy a tiszta semita fajta beduinoknak általában kicsiny rövid, alig görbülő orruk van? S miért gyakori a modern zsidók közt is az áriák világos bőre és szőke hajszíne, holott a tiszta semita faj beduinok szinte valamennyien sötét bőrűek és fekete hajzatúak?

A felelet mind e kérdésre csak az lehet, hogy a modern zsidók nem semiták.

Mindenesetre meg lehet még e tagadó feleletet szorítani. Azt lehet mondani, hogy csak physikailag nem semiták és, hogy csak többé nem semiták. De e megszorításokkal az antisemitismus mit sem ér el. Először azért nem, mert sem az ősi, sem a még létező valóságos semita fajokban nem tud olyan lelki tulajdonokat kimutatni, a minőkkel a zsidókat hátrányosan jellemzi. Másodszor azért sem, mert ha elismeri, hogy egy eredeti és vér szerint soha meg nem másult faj már a más fajokkal más éghajlat alatt és más életviszonyok közt való hosszú együttélésnél fogva is elveszti eredeti jellegét, akkor azt ismerte el, hogy valamely modern népet kétezer esztendő előtti faji eredete alapján megítélni nem lehet.

De azzal, hogy ilyen elméleti vereségeket szenved, a faji elméletre alapított antisemitismus lefegyverezve még korán sincs. Még mindig azt mondhatja: ám legyen úgy, a modern zsidóság nem semita faj; az antisemitismus hibás nevezet. De vajon nem hibásan nevezi-e az angol egyiptominak

(gipsy), a francia pedig csehországinak (bohémien) a cigányt? És vajon e hibás nevezetek változtatnak-e a cigányok sajátosságos fajszerűségén?

Kétségtelen, hogy a zsidóellenesség, mihelyt föladja a tarthatatlan antisemita elméletet, a részére megmaradt kisebb, védelmi hadállásban jóval erősebb lesz, mint a minő a hebelurgyán elnagyolt támadó fölvonulásban.

Ha a zsidóellenes meggyőződés a következőket mondja: a zsidókat, kevés kivétellel már külsejükről, beszédjükről, modorukról meg lehet ismerni; a zsidók, kevés kivétellel, erkölcsi fölfogásban, hajlamokban, tehetségekben, erényekben és bűnökben a nem zsidók nagy többségétől mindenféle hasonlatos módon ütnek el; s végül, a zsidók, kevés kivétellel, a létért való küzdelemben, azonos körülmények közt, a nem zsidók rovására, ezeknél jobban boldogulnak — akkor nem lehet ez állításokat konok «nem igaz» kiáltással egyszerűen letorkolni. Magok a művelt zsidók is, a mennyiben örökös zaklatottságuk e kérdésben nyugodt tárgyilagosságra engedi őket emelkedni, bevallják, hogy mind ebben van valami igazság. És mi, teljes türelemre törekvő, nem zsidóellenes keresztények is, a mennyiben meg tudunk szabadulni belénk nevelt előítéleteinktől, mind erre csak annyit mondhatunk, hogy a zsidóellenesség, úgy a zsidó fajszerűség, valamint annak hatása festésében irányszatosan túloz.

Az tény, hogy minden cultur-országban, a hol zsidók egyáltalán vannak, zsidóellenes áramlat is van, még pedig helyenként és időnként megdöbbenően zajos és fenyegető. Ha a főntebb föltett állítások egészen alaptalanok volnának, akkor ez az áramlat térben, időben és hevességben oly nagy, mint a minő valósággal, semmiesetre sem lehetne. A valósággal szemben a legemberségesebb czélzatú letagadás sem becsületes és nem is érne semmit. A mi valóságra a zsidóellenes meggyőződés támaszkodik, azt komolyan meg kell minden oldalról vizsgálni s ki kell belőle vonni az igazságot, akármi dől is ettől össze. A mi az igazságtól összedől, a mit csak hazugság, vagy elhallgatás tart fönn, az kiméletre úgy sem érdemes.

A zsidók külső és belső közös vonásait, vagyis úgynevezett típusukat mi is nagyon jól látjuk és ismerjük. De gondoljuk csak meg pontosan: hol mindenütt volt alkalmunk

azokat a zsidókat megfigyelni, a kikre jó lélekkel kimondhatjuk, hogy egy typushoz tartoznak?

Közép- és Nyugat-Európa kereskedő zsidói, mindenestre, kívül és belül egyaránt olyanok, mintha valamennyien egy faj gyermekei volnának. Ám, mi már északkeleti Európa lengyel és muszka zsidóit is látjuk s ezek megint más, sajátos typut mutatnak. Ezeket már magok az antisemiták is kitaszították a semita fajból s mint kazárokat a turániba sorozták be, melyhez mi magyarok is tartozunk. Ennek ellenére bizonyos, hogy éppen ez észak-keleti zsidók kereskedelmi és pénzüzeri ravaszság és furfang, nemkülönbén vallási rajongás és minden egyéb lelki vonás tekintetében, sokkal «zsidóbbak», vagy mondjuk sokkal rosszabbak, mint nyugati hitsorsosaik. Megesik továbbá velünk, hogy Erdélyben fürgén szemeskedő örmény kereskedőket, dél-európai utazásainkban pedig, hogy keresztyén nápolyi és siciliai olaszokat nézünk el zsidóknak. Tudjuk mindezek fölött, hogy Levante spanyol zsidói díszes keleti emberek s arról is értesülünk, hogy Khina és minden egyéb exotikus ország zsidói egészen másformák, mint a kiket mi látunk s nagyjában olyan formák, mint azok az exotikus népek, melyek között élnek.

Ha így, a földkerekség mindenféle zsidóit fogjuk át szemléletünkkel, világos lesz előttünk, hogy a mai zsidóság nemcsak nem egységes ősi semita faj, hanem a későbbi fejlődés folyamán sem alakult egységesen fajszerűvé. A mit mi nyugati és középső Európában testi és lelki zsidó typusnak látunk, az csak szélesebb értelemben vett helyi zsidó typus. Nem mély, nem a csontban, vérben, vagy az agysejtekben gyökerező, mert nem is kizárólagosan zsidó typus. Olyan földszínes typus az, a mit közös sorsban s közös culturában osztozó emberek néhány nemzedéken át még akkor is megkapnak, ha vérszerint nem keverednek egymással. Ha a házasság tekintetében csak egymásra vannak utalva, akkor még inkább.

Hogy a közös sorsnak, vagyis az egyenlő helyzetnek és állapotnak minden élő szerves lényre hasonlósító hatása van, az természeti törvény. Az üvegházi pálmák a világ minden egyforma üvegházában typlikusan egyformákká fejlődnek. Az állatkertekben világra jött s egyformán fölnevelt oroszlánok Berlinben, Budapesten, New-Yorkban és Moszkvában úgy hasonlítanak egymáshoz, mintha csupa egytestvér volna.

A börtönviselt, vagy hosszabb időn át kórházakban tillódott emberekre mind ráakódnak bizonyos közös vonások. Vagy nézzük csak hadseregünk délszláv, német, román, cseh, olasz és magyar eredetű tisztjeit: nem mind egy typust mutat-e külső viselkedésben, beszédben, gondolkozásban és érzésben is? És a vallásközösség, noha az illető vallás csak egy csekély árnyalattal tér el egyéb vallásoktól, nem ad-e szembeötlően némi közös szint az embereknek? Az például több pusztá tréfánál, hogy a kálvinista embereket, ha egészen más vidékre, sőt ha más országba valók is, gyakorlott szem, fül és értelem föl tudja ismerni. Az unitáriusoknak vagy lutheránusoknak is, világszerte vannak közös vonásaik. És kiknek nincsenek, ha bárminő közös körülmény hat fejlődésükre és alakulásukra?

A zsidó vallás már magában is elegendő lett volna arra, hogy évszázadokon, sőt ezredeken át, a legkülönbözőbb fajtájú s a világ legkülönbözőbb részeiben élő emberek közt, a közönséges emberi hasonlóságokon felül, még bizonyos saját-szerű hasonlóságokat fejleszsen ki. Ámde az a zsidó typus, melyet pusztán a mózesi hit és erkölcs-törvény teremt vala meg, semmikép sem lehetne a többi, ugyanazon hit és erkölcs-törvényeket kibővitve szintén valló monotheista népek általános típusától nagyon elütő. Minden valószínűség szerint középén állana az általános modern keresztyén és az általános modern mohamedán typus között, miután a zsidó valláshoz a belőle kinőtt két másik monotheismus külön-külön közelebb áll, mint egymáshoz. A zsidó vallás és a zsidó erkölcs ezen-felül oly tiszta és nemes, hogy pusztán ennek hatása alatt ellenszenves, torz vonások a modern zsidó typus alkotó részei közé nem vegyülhettek. És látjuk is, a különböző világtájakon lakó zsidók nagy különbözőségeiből, hogy maga a zsidó vallás azt a typust, melyért a zsidóellenesség tévesen az egész semita fajt, vagy legalább is a világ minden zsidóságát általánosságban teszi felelőssé, nem hozhatta létre, mert hiszen az a typus csak a mai zsidóság egyrésznének typusa.

Melyik részéé?

Azé, mely a keresztyén népek közt lakik, mely tehát Krisztus-tagadásaért századokon át a legrettenetesebb üldözéseket s a legembertelenebb megaláztatást szenvedte. A szünetlen testi és lelki autodafék, meg a valóságos és erkölcsi

ghettók, a középkor zsidó-politikájának e nyomorult eszközei — ime, ezek erőszakolták ki, hogy a gyötört zsidónak testi és lelki arczatán megöröködjék és fajszerű typussá legyen a gyötrelm. Minden emberi és állati ösztön, melylyel a folyton hajszolt, halálra, kínra, vagy legalább meggyalázásra keresett magát védelmezni törekszik, majdnem ezer esztendőn át ébren van, megfeszül és rendkívülivé fejlődik az európai zsidóban. Minden őrt álló tehetség, mely a folyton fenyegetett ént és enyémet megmentheti olyan túlerő ellen, melylyel nyílt harcra szállni merő képtelenség, nagygyá lesz. Ezzel szemben a többi szebb, altruistikusabb emberi tehetségek, mint a melyek nyugodtabb és biztosabb helyzetek díszei és fényűzései, de az üldözöttre nézve hasznavehetetlenek, felköltetlenül szunnyadnak, nem fejlődnek és elcsenevésznek. Minden bűn és minden erény, mely az üldözött sorsán valamelyest enyhíthet, lassanként tipikus erényévé és bűnévé lesz a ghetto-zsidónak. Viszont minden bűn és minden erény, mely az erőt, a hatalmast, az urat jellemzi, ritka, szinte ismeretlen lesz az üldözött ghetto-zsidók között.

Ez az eredete és története annak a zsidó típusnak, melyre a zsidóellenes meggyőződés, mint még ma is eltagadhatatlan létezőre, kegyetlenül rá mutat.

Az európai zsidóság mesterséges fizikai és erkölcsi megrontása teljes ádáztsággal csak a keresztes háborúk idejében kezdődik. Az ókorbeli pogányok a monotheista zsidó nemzet ellen vitt vérengző, irtóháborúkkal a zsidókat inkább elszánt daczos hőökké edzették, semmint lealacsonyították. A terjedő keresztyénség és a romlásnak indult pogányság mérközése idején s a népvándorlás és az új politikai világalakulás mozgalmas századaiban a zsidóknak időnként nyugtok s helyenként jó dolguk is volt. Időnként ismét már ekkor is kegyetlen üldözésekben és megrendszabályozásokban részesültek. Sorsuk egyaránt így váltakozott, akár pogány, akár keresztyén, akár mohamedán hatalom alatt éltek. De a keresztes hadjáratok ideje, tehát az idő óta, a melyben a keresztyén vallásosságból erőszakos, az egyetlen üdvöt vérrel-vassal terjesztő rajongás lett, a zsidók élete szinte szakadatlan iszonyat és gyalázat.

Mellesleg jegyezzük meg, hogy Magyarország, mely a

nyugateurópai keresztes rajongásban teljesen sohasem osztozott, a zsidókkal, úgy látszik, még ezidőt is türelmes volt. Erre vall legalább a *Hazai okmánytár* VIII. kötete 206. oldalán megolvasható adat, mely szerint 1280—82. évben a királyi kamara főnöke bizonyos Friedmann zsidó, a pozsonymegyei Geszt és Zsigárd helységek ura.

Lehet, hogy másutt is bukkanhatnánk efféle kivételekre, de általában ekkor már a zsidók Európa-szerte közprédái a rajongóknak, gyilkosoknak, gyujtogatóknak, rablóknak, meggyalázóknak, sarcsoló hatalmasoknak és kinzó hóhéroknek. Már égnék a máglyákon, már csak a ghetókban lakhatnak, hova a pribékek este nyolczkor bekorbácsolják őket s már becsület tekintetében nincs többhöz joguk, mint a bordélyok leányainak és kerítőinek. Már kitiltatnak a földbirtokból, a tisztos mesterségekből, a nagyobb szabású kereskedelemből; már mind többen csak a szatócskodásra, házalásra s rongyszedésre szorúlnak s már fejedelmi parancsok utalják, szinte kényszerítik őket az uzsoráskodásra.

Valameddig a zsidók üldöztetése azzá az állandóan fenyegető és megalázó autodafé- és ghetto-rendszerre nem lön, a mivé a keresztes hadjáratok idejének szelleme formálta, addig a zsidóellenes írók a zsidóknak inkább csak gyűlöletes vallási főnhéjazást vetnek szemökre, de arról a torz zsidó typusról, melyre a zsidóellenesség, a maga jogosultságát bizonyítandó, még ma is rámutat, mit sem szólnak, mert nyilván mit sem tudnak. Így, hogy egyebet ne említsünk, a zsidók ellen az uzsoráskodás vádját legelőször, 1477-ben, bizonyos Schwarz Péter hangoztatja. Soha azelőtt nincs szó arról, hogy a zsidók uzsoráskodnának, vagy egyáltalán, hogy más vallású embertársaikkal szemben különösen kapzsiak, haszonlesők volnának. Pedig már az előbbi keresztyén korban nem kevesebb mint 55 egyházatya ír a zsidókról s igyekszik felsorolni minden bűneiket. Ilyenekül vétetnek ekkor a Krisztus-tagadáson s egyéb a keresztyénekével nem egyező vallási tanaikon kívül, a keresztyénüldözésekben való részvételök s még nagy falánkságuk is. Az uzsora, kapzsiság, haszonlesés s a többi ma szemökre vetett bűn, a milyen például a ritualis vérvétel is, e régi bűnlajstromaikon még egy szóval sincs említve.

Világos, hogy a zsidók közt az uzsora bűne csak azután

terjedt el, miután már a legtöbb becsületes keresettől eltiltattak s részökre az uzsoráskodás, mint nekik való gyalázatos megélhetési forrás, egyenesen kijelöltetett. Természetes, hogy csak azután rajzolódik ki, mint jellemző vonásuk a kapzsiság és haszonlesés, miután már életök, nyugalmuk és csekélylyé sülyesztett becsületök megmentésének egyetlen eszköze a pénz lett, melylyel kínzóikat, üldözőiket lekenyerezhették, megvesztegethették. Világos, hogy azon vallás hívei, mely múltja történetében Dávid, Sámson, a Makkabeusok s még olyan temérdek hősnek harci vitézségével, ügyességével, erejével és halálmegvetésével példázva dicsekszik, csak azután satnyulhattak el physikailag is, miután beszorúltak a szűk ghetókba és minden hősies erős tétől elzárva, a százszoros tülerő brutalitásainak folytonos elviselésére ítéltettek.

De ugyanezek a viszonyok, melyek megteremtették és kifejlesztették a zsidók ghetto-bűneit, csodálatos ghetto-erényeket is növeltek nagyra a zsidókban. Ilyen a családi szeretet mélysége. A zsidó, kitiltva az általános emberszeretettől, egész szívének minden rajongásával a családjá tagjain csüng. Mindig félteni kell az övéit, szerető gondja tehát mindig ébren őrködik fölöttük. Ilyen ghetto-erénye az üldözötteknek, hogy a kik hitben és üldöztetésben sorsosaik, azokért, hacsak lehetséges, egyetemlegesen helyt állnak. Ma nekem, holnap neked. Mindnyájunkat ugyanaz a baj érhet, tehát ne hagyjuk el, segítsük, mentsük meg, emeljük egymást! . . . Ilyen ghetto-erény a fejlettebb ész, nagyobb tudomány rendkívüli tisztelete s a szívós törekvés a szellemi tökéletesedésre. Észszel, tudományyal sok veszedelemből meg lehet menekedni. Az ész, a tudomány majdnem olyan hasznos az üldözötteknek, mint a pénz, a vagyon. Néha még hasznosabb is. Sokszor észszel, tudományyal is meg lehet vesztegetni az üldözőket s észszel tudományyal is lehet pénzt, vagyont, sőt még magasabb fokú s értékesebb fajta tiszteletet, tekintélyt szerezni. És, mindenkifölött nevezetes ghetto-erényül, szinte példátlan nagyságú passiv hősiesség fejlődött ki a zsidókban. Úgy megtanultak ezek tűrni, szenvedni és nélkülözni s úgy megtanulták, hogy legmélyebb meggyőződéseket, mely a vallásuk volt, semmiféle gyötirelem váltságául oda ne adják, mint egy népe sem a világnak. Jób, a csüggedetlen tűró és szenvedő, a ki ott ül a szeméten és fekélyes testét cserepekkal vakargatja — ez

képe az egész szerencsétlen ghettóbeli zsidóságnak. Az autodafék és ghettók mindenesetre igen sok zsidót aljasítottak kapzsvá, uzsorássá, álnokká és nevetségessé, de csak vajmi keveset rémitettek meg annyira, hogy megtagadja hitét. A ghettóbeli zsidó, ha úgy élt is, mint egy gyáva lator, oly rajongó hithűséggel tudott meghalni a máglya tűzében, mint akár-melyik szentek közé igtatott keresztyén vértanú.

Egy perczre se téveszszük szem elől, hogy e középkori zsidóüldözések, az egész autodafé- és ghettorendszer, épen úgy, mint az ókorbeli zsidóirtások, kizárólag vallási okokon alapultak. A keresztyén vallás, mint az erősebb egyedül üdvözítő monotheismus, nem akarta megtűrni a monotheismus másik, régebbi és intransigensebb formáját, mely magáról szintén azt hirdeti, hogy az igazság egyedüli birtokosa.

A mohammedán népeket a hasonló vallási türelmetlenség szintén rá-rá vitte a zsidóüldözésekre, de ezek olyan rettenetessé, olyan megállapodott gyalázatos rendszerré, mint a keresztyén országokban, még sem lettek. Egyrészt valószínűleg azért nem, mert a mohammedánok messiását a zsidók sohasem feszítették keresztre; de másrészt azért sem, mert az islam, keresztyénellenes politikájában, a zsidóknak időnként hasznukat vette. Az arabok spanyolországi harczaiban a zsidók az arabok pártján voltak. Természetes, hogy miután a keresztyénektől már előbb elkeserítő bántalmakat szenvedtek, az arabokat szabadítóikul üdvözölték. Mindazok a zsidók is, a kik utóbb Spanyolországból, vagy egyebünnen kiűzetvén, a török szultánoknál találtak oltalmat, ezeknek igyekeztek háladatos szolgálatokat tenni a nekik méltán gyűlöletessé lett keresztyének ellen. A mohammedánoktól szenvedett üldözések mérsékeltebb voltából következett az is, hogy a zsidóság a mohammedán népek közt kevesebbé kovácsolódott össze keménynyé s végül kevesebbé lett jelentékenynyé, mint a keresztyén nyugaton.

A keresztyén világ tehát tisztán vallási gyűlöletből, az autodafékkal és ghettókkal maga csinálta meg azt a zsidó típust, melyre rámutatva a zsidóellenesség ma azt állítja, hogy nem a zsidó vallással, hanem a zsidó fajjal van baja. Tisztán vallási gyűlöletből eredt oktan és ádáz üldözésekkel fejlesztett nagygyá sok nemzedéken át a zsidókban olyan emberi bűnököt, melyektől a zsidóság egészét egy-két nemzedé-

ken át a szabadság sem tisztíthatja meg teljesen. E mellett, épen ily mesterségesen fejlesztett nagygyá a zsidókban olyan emberi erényeket is, melyek őket a létért való küzdelemben még ma is rendkívül erősekké teszik.

Mert az nem igaz, hogy a zsidók ereje a mindnyájokról még teljesen le nem hámlott ghetto-bűnökben van. Ellenkezőleg, ezek a gyöngéik, ezek vannak hátrányukra, ezekből él meg a zsidóellenes áramlat. A sok uzsorás, kapzsi, harácsoló, perfid, modortalan s mindenáron érvényesülni igyekvő, nyughatatlan zsidó menthetetlenül diadalra juttatná a zsidóellenes áramlatot. Ellenben a zsidók rendkívüli családi szeretete, hit-sorsosaik köz- és magánérdekeinek lelkes és hűséges fölkarolása, az ész és tudomány megbecsülése s a szellemi haladásra való folytonos törekvésök, tűrni, szenvedni és nélkülözni tudásuk, melyben gyakorlottabbak és edzettebbek mindenkinél és a vallásukhoz való annál határozottabb ragaszkodás, minél jobban szorongatják őket annak elhagyására — míg ezek az emberi erények tipikus zsidó erényeknek nevezhetők, addig nincs olyan zsidóellenes áramlat, a mely a zsidókat legyőzhetné.

Itt egy olyan ponthoz értünk, a hol elválik az utunk gróf dr. Coudenhove Henriktől, kit pedig eddig, ha nem is mindenben, de nagyjában, örömmel és egyetértően követtünk. Nem követhetjük többé, mert azt hiszszük, hogy ő az antisemitizmusnak túlságos fontosságot tulajdonít. Ugyanő, a ki az ellenállhatatlan történeti adatok és okoskodási érvek egész légiójával bizonyította be, hogy az antisemitizmus lényegében s még inkább eredetében semmikép sem faji, hanem kizárólag vallási gyűlölség, megijed az antisemiták napról napra fokozódó zajától s azt hiszi, hogy az az antisemitizmus erejének folytonos fokozódását jelenti. Bekövetkezhetőnek tart ennél fogva egy olyan időt, melyben a legvakabb emberi igazságtalanság, az antisemitizmus legyőzi és visszaveti az emberiséges és türelmes irányt s ezzel útját vágja a zsidóság teljes társadalmi assimilatiójának és értékesítésének. Annál jobban fájlalná ezt nemes fölfogású szerzőnk, mert tanulmányai rávezették annak átlátására, hogy a zsidóság nemcsak nem veszedelem, hanem ellenkezőleg, a modern emberiség egyik legérdekesebb, legtehetségesebb és legbecsesebb eleme. Ilyen meggyőződésekben és aggodalmakban, a nagy kérdés meg-

oldása felől hajlandó töprengeni s egyéb megoldás híján, az antisemitismus lecsitítása s az általa fenyegetett zsidóság sorsának megkönnyebbitése végett elfogadja a zionizmust, vagyis azt a tervet, mely szerint az európai zsidók tömegesen kitelepítendők Palaestinába, vagy valamely más új Zsidóországba.

Mi, a kik az antisemitismus igazságtalanságát és oktalanságát szintén látjuk s a kik elismerjük annak erejét is, a fokozódó lármából nem ez erő növekedésére, hanem épen ellenkezőleg, fogyására következtetünk. Szerintünk az antisemitismus akkor volt legerősebb, mikor a zsidókat bezárta volt a ghetto s kizárta volt az emberiségből. Akkor, a zsidók jajkiáltásain kívül, egy hang sem emelkedett, mely ez antisemita politika helyességében kételkedett volna. Akkor tehát az antisemitismus rá sem szorult, hogy a maga vélt igazát dühös kiabálással bizonygassa. Birtokban volt s nem fenyegetően hirdette, hanem egyszerűen érvényesítette programját.

Ma az antisemitismus birtokon kívül, sőt régi birtokából csúfosan kivette perpatvarkodik. A zsidók kiszabadultak a sötét, szennyes ghettókból s azzal a mohó sietséggel, mely a soká visszaszorított s egyszerre neki eresztett erők természetes sajátsága, a legnapfényesebb, legszebb utakra építik palotáikat. Az antisemitismust ez vérig boszantja, de a tulajdon szentsége annyira érinthetetlen alapja mai világrendünknek, hogy maga az antisemitismus is, nem mint törvényes kisajátító, hanem legföljebb mint gyujtogató és rabló közeledhetnék a zsidó palotákhoz, melyek szebbek, mint valának sátraid, oh Jákob!

A rend, a hatalom, a kormányzat kezelésében és birtokában maga az antisemitismus sem tehetne ma egyebet, mint, hogy a zsidók természetes emberi s tételes polgári és politikai jogait — a maga érzelmei ellenére is — megvédené. Mihelyt ezt nem tenné meg, anarchistikus forradalmi állapotba zavarodnék egész mai világrendünk, melynek a zsidók emberi szabadsága épen olyan lényeges elvi alapköve, mint például a jobbágyság eltörlése, vagy a rabszolgaság megszüntetése. A legtöbb, a mire az antisemitismus ma még viheti, hogy időnként és helyenként politikai többséggé lesz, mint a hogy például Bécs és Páris városi törvényhatóságaiiban meg is történt. Az ilyen politikai többség sok kellelenséget okozhat mindazon zsidóknak, a kiknek azzal a politikai közülettel van dolguk, a

melynek hatalma ez időszerint e többség kezébe jutott. Ámde a zsidók emberi jogait ma már az ilyen antisemita hatalom is legfölbbe megsértheti, el többé soha nem veheti. Röviden: az antisemitismus soha többé azt az erőt, a melylyel a multban birt, vissza nem nyerheti s a zsidók soha többé úgy szenvedni, mint a multban szenvedtek, nem fognak.

Ebből nem következhetik egyéb, mint, hogy az a zsidó typus, melyet csakis az autodafék és a ghetto gyötrelmei teremtettek, fejlesztettek és tartottak fönn, hosszabb, vagy rövidebb idő alatt visszafejlődik s elenyészik. Annál hosszabb idő alatt, minél erősebb lesz az antisemitismus. De ismételjük, hogy az antisemitismus nagyobb zaja még nem jelenti annak nagyobb erejét.

Mi ma sem azt az antisemitismust gondoljuk legerősebbnek, mely a forumon zajong, hanem, a mely a magánéletben csöndesen tartja fönn a ghetto-rendszer maradványát, a zsidók kizárását a keresztyén társaságból. E kizártság tovább tengeti azokat a nem épen mély és jelentékeny, de mégis tagadhatatlan különbségeket, melyek átlagosan a keresztyének és zsidók közt még mindig valósággal megvannak. De, a mi talán ennél is hátrányosabb, tovább tengeti egyuttal azokat a kölcsönös előítéleteket, melyek valóságos alapja alig több, mint képzeleti. A keresztyének és zsidók ugyanis, egymást bensőleg, közvetlenül, mint emberek, még mindig csak igen hiányosan ismerik s ezért még mindig túlságosan foglalkoztatják egymás képzelő tehetségét.

A zsidó, a ki keresztyénekkal csak a közéletben s az üzletben találkozik, vagy épen csak, mint pénzéért aggódó hitelező, a bíróságnál kerül szembe, s kit a zsidóellenes hetvenkedések és erőszakosságok annyiszor megbántanak, hajlandó a keresztyéneket általában hatalmaskodó, durva, rövideszű, hanyag és sarczólo hajlamú, szóval a zsidóknál rosszabb embereknek tartani. Viszont a keresztyén, minél kevesebb zsidót ismer, minél inkább csak mint kölcsönkereső s utóbb mint alperes jut a nem java zsidókkal érintkezésbe, annál képtelenebb rémképeket alkot és terjeszt általában a zsidókról.

Innen van, hogy igen sok zsidó, még akárhány művelt és előkelő is, a keresztyéneket a zsidókhöz viszonyítva minden szellemi munkában inferiorisoknak s üzletileg, sőt erkölcsileg is általában megbizhatatlanoknak hiszik. Ennek az a

következése, hogy valahol csak valamely dolog vagy ügy intézése zsidók kezére jut, ott a keresztyének rendes panasza, hogy munkájok, értelmök, szorgalmuk és tisztességek csak mint alárendelt értékű tuczaterő érvényesül, míg a zsidóké, mint jobb minőségű becsültetik.

Innen van viszont, hogy sok-sok millió keresztyén komolyan hiszi, sőt kétségbevonhatatlan köztudomású ténynek tartja, hogy a zsidók hazafiságra, szerelemre, vitézségre, felekezetökön kívül emberszeretetre, igazságosságra s általában minden nemes és szép lendületre merőben képtelenek. Ennek következése, hogy mihelyt zsidó olyan állásba kerül, melyben a kémkedésre és hazaárulásra van valamelyes alkalom, rögtön kész ellene a gyanú s mihamar temérdek álbizonyíték is, hogy kém, hogy hazaáruló. Továbbá, hogy a keresztyének nagy többsége a zsidók házasságkötéseit általában aljas pénzüzleteknek képzeli és megveti, noha kénytelen elismerni, hogy a zsidók házasi és családi élete nem rosszabb, sőt jobb az átlagosnál. Ennek következése a zsidók gyávasága fölött való örökös csufondár adomázás, noha, a mióta a zsidók egyáltalán ismét fegyvert foghatnak kezökbe, azt úgy a csatatérekben, mint a párbajokban, föltünő szerencsével forgatják. Ennek következése, hogy a keresztyének zöme visszatetszéssel nézi, ha közhivatalokat, vagy épen birói székeket zsidókkal töltenek be, noha eddigelé nem bizonyítják számbavehető esetek, hogy zsidó közhivatalnokok és birák hatalmokkal hitsorsosaik jogtalan javára és keresztyének igazságtalan károsítására visszahívnék. Azt ellenben mi magunk is tapasztaltuk, hogy mihelyt valamely közhivatalnokról, vagy biróról megvesztegetettség, vagy egyéb turpisság sül ki, rögtön híre megy és kiirthatatlan közhitté lesz, hogy az illető méltatlan ember zsidó, noha az előttünk ismeretes esetekben véletlenül valamennyi tiszta, vér keresztyén volt.

Az utálatos, ostoba, már annyiszor biróilag letárgyalt s mindannyiszor teljesen alaptalannak bizonyult, mégis folyton újra kísértő rituális vérvád már épen kizárólag csak azért lehetséges, mert a keresztyének és zsidók, bár egymás mellett élnek, egymást bensőleg, közelebbről alig ismerik. A melyik keresztyén ember sok zsidót ismer, soknak családi, házi életébe, emberi magánérzelmeibe és gondolataiba vetett már pillantást, a melyik már ivott-evett, mulatott, nevetett, búsult

és sirt valaha zsidókkal, az képtelen azt a hajmeresztő szörnyűséget elhinni, hogy e hozzánk emberileg, alapjokban egészen hasonlatos cultur-emberek, nem pedig antropophag kannibálok, bizonyos ünnepi ételeiket leölt keresztyén gyermekek vérével fűszerezék. Különben egy Daumer nevű rajongó zsidó, 1847-ben, Hamburgban megjelent könyvében, viszont a keresztyénség ellen emelte az otromba és iszonyatos vérvádat. És meg kell vallani, hogy azt az új testamentom «ez az én testem, ez az én vérem — ezt egyétek és igyátok» kitételével, az urvacsorával, az oltári áldozattal, a vérszínű husvéti piros tojással s a kisdedeknek Krisztushoz hívásával, a keresztyén-gyűlölet tudákos rajongója csak oly hóbortosan bizonygatta, akár a zsidó-gyűlölet tudákos rajongói a zsidók ellen emelt vérvádat az ó-testamentom, a talmud és a Schulchan Aruch egyes nem értett, vagy félreértett helyeivel.

Nem tudjuk, vajon Daumer elmélete csak elszigetelt egyéni eszeveszettség volt-e, vagy, hogy vannak a műveletlen, sötét orthodox zsidótömegekben is olyan rajongók, a kik valósággal hiszik, hogy a keresztyén vallásnak emberverre van szüksége. Ha volnának, nem csodálkoznánk rajta, mert örök emberi babona az, hogy az egyik vallás vak hívei, a másik vallást embervérre szomjazónak tartják. Khinában senki, még a Waldersee-féle büntető expeditio sem írhatja ki a népből, sőt még temérdek mandarinból sem, azt a szent boxer-hitet, hogy a keresztyén missionáriusok rituálisan vérént ontják a khinai gyermekeknek, sőt rituálisan kivágják a khinai anyák méhéből a magzatokat is. Csupán azt engedi meg a khinai közhit, hogy a khinaiak szemét nem rituális célból, hanem haszonlesésből szokták kitolni a keresztyének, miután abból azok az ördöngösek ezüstöt tudnak olvasztani. S mikor az európai diplomaták szemére hányják egy-egy felvilágosodott khinai urnak, hogy mint hihetnek Khinában a keresztyénekről ilyen vad örültségeket, akkor a fölvilágosodott khinai azt feleli: hiszen az világos, hogy a keresztyének általában, különösen pedig a világi műveltségűek, nem illethetők a vérváddal. Még az is bizonyos, hogy azok nem tudnak róla, mi végre kellene keresztyén vallási szertartásaikhoz a khinai vér. Hanem a fanatikus keresztyén papoknak, a rettenetes missionáriusoknak, bizony vannak vagy legalább lehetnek sötét titkaik, babonáik, szabályaik, melyeket még a laikus ke-

resztyének sem sejtének. Szóval, a vérvád nem lehet egészen alaptalan, mert nagyon sokszor merül föl Khina legkülönbözőbb vidékén.

Khinában a keresztyének ellen sűrűn emelt vérvádak a végtelékig felkorbácsolták a tömeg szenvedélyeit s vérfürdőkre s szinte világháborúra vezettek. Európában s néha napján a Levantében is, a zsidók ellen emelt vérvádat már igen sok zsidó keservesen megszenvedte. De azért ez a kegyetlen és nyomorult fegyver sem bizonyult az antisemitismus kezében soha olyan erősnek, hogy jelentékeny és tartós diadalokat arathatott volna vele. Nem bízunk annyira a fölvilágosodás gyors terjedésében, hogy a vérvád ismétlődéseitől még a jövőben is ne tartanánk, de azért nem félünk attól, hogy ennek segítségével végre oly világkérdéssé bonyolódhassék a zsidókérdés, melyet valamiképen okvetlenül meg kell oldani.

Szerintünk ez a kérdés nálunk politikailag végképen meg van oldva a zsidók teljes egyenjogosításával. A mi még hátra van: a külön zsidó typus elenyészése, a zsidók társadalmi egyenlősülése a keresztyénekkal, az előítéletek, gyűlölködések teljes megszűnése — az mind csak idő kérdése. Szóval, a kérdés politikai megoldásával nemcsak el nem tüntett, hanem inkább megsajdított utóféjdalmak nem megoldást, hanem csupán türelmet igényelnek. Évezredekbe visszanyuló társadalmi különválás után, a teljes társadalmi egybeolvadás sem mehet egyszerre. Az nem megoldás, hanem folyamat dolga, s ha a folyamat olykor akadozik is, nem szabad megijedni, reményt veszíteni és olyan megoldásokon kapni, melyekből bár emberséges alakban, de megint csak a zsidó és a keresztyén társadalmak teljes különválása következnek.

Ilyen úgy nevezett megoldás az is, melyet dr. gróf Coudenhove Henrik jobb és teljesebb híján elfogad és üdvözöl, a zionismus. Részünkről minden ember érinthetetlen jogának és szabadságának tartjuk, hogy oda telepedjék, a hová neki tetszik. Semmi kifogásunk az ellen, ha a bárhová kitelepülő zsidók, vagy nem zsidók, új országot alapítanak s annak akárminő nevet adnak. Azt is emberségesnek találjuk, ha ilyen kimenekedni vágyók, a mennyiben szegények, jótékony segítségben részesülnek. De már azt, hogy az új Zsidóország, az új Zion, az új Khanán jelszavát, mint megváltási ígéretet

vessék oda a szegény zsidók tömegeinek, hogy ezek ebből új tetszetős ábrándot alkossanak egy elérhetetlen földi boldogságról, új zsidó nemzeti létről s hogy ilyformán a keresztyénekkal való együttéléstől s a társadalmi egyenlősüléstől még jobban elriadjanak — az sem a zsidóknak, sem az emberiségnek, sem a haladásnak nem érdeke. Veszedelmesnek vélnők a zsidók kitelepülésére izgató és új Zsidóország alapítását ígérő zionismust még azért is, mert a zsidóellenes tömegeket meggyőzné igazokról és hatalmukról s fölmentené attól a kényszerítő szükségtől, hogy a zsidókkal együtt kell élnünk, tehát a velök való békés együttélés módját meg kell találnunk.

Valóban, a zionismus, ha jelentékeny sikerekre vinné, egyszerre lenne diadala a legtürelmetlenebb antisemitismusnak és legtürelmetlenebb zsidó orthodoxiának. Szerencsére a zsidók nagyobb, de mindenesetre értékesebb java része, kizárólag felekezeti értelemben vallja magát zsidónak, egyébként pedig valamely nem zsidó országhoz, nemzethez, vagy néphez épen úgy ragaszkodik, mint a keresztyének. Ezeken a német, francia, magyar, olasz és más nemzetiségű zsidókon nem foghat a zionismus s így attól sem kell tartanunk, hogy Európa egész nemzeti, állami és különösen közgazdasági rendszere, melyben a zsidók nagyon is számításba vett tényezők, ezeknek új honalapításra való fölkerekedése következtében súlyos válságba juthat.

Hagyjuk e zionistikus megoldást, valamint mind a többit, a mi netán kínálkozik. Nincs megoldandó zsidókérdés, akár-hogy fenekedik is az antisemitismus, melynek épen az a baja, hogy a zsidókérdés az antisemitismus vesztére már megoldott. Vannak más nagy kérdések, melyek megoldásra várnak. Igaz, hogy ezek közül egyik-másik néha olyan szinnel fordul felénk, mintha a zsidókérdés valamely alakzata volna. Az ilyen jelenségnek az a magyarázata, hogy az égető nagy kérdések ma jobbára általános gazdasági kérdések és ezekbe zsidók is keverednek belé, mint tényezők.

A zsidók közül sokan, bizonyosan csak azért, mert századokon át a pénzszerző pályákra szorítottak, s mert némi boldogulást és tisztességet csak a gazdagság révén érhetnek el, igen nagy tőkék urai s így igen hatalmas üzletek mozgatói lettek. Bár a világ legnagyobb gazdagságai korántsem zsidó vagyonok s bár az északamerikai democratia a zsidó üzleti

sikereknél hallatlanul gyorsabbakat s nagyobbakat ismer, tény az, hogy Európában, kivált a continensen, a vállalkozó nagytőkések közt a legtekintélyesebbek zsidók. Ez a tény állandóan kiteszi a zsidóságot, különösen olyan országokban, a hol jobbara csak ők a nagy mozgó tőkék urai, annak, hogy a tőke általános bűnei és visszaélései speciális zsidó bűnökül és visszaélésekül tekintetnek.

Ámde a zsidók közül még többen munkás szegények, a kik a megélhetésért küzdenek és versengenek. Miután pedig ezek, ghetto-hagyományaiknál fogva, a nélkülözésekhez átlag jobban hozzáedzettek és a létért folyó harc fortélyaiiban átlag gyakorlottabbak, mint keresztyén versenytársaik, a zsidóság megint oly színben tűnik föl, mintha a létért való küzdelem áldászágaért egyedül volna felelős.

Mindemellett a conservatív régi gazdasági rend forradalmár támadói, a socialisták, communisták s anarchisták közt is bőven akadnak zsidók, még pedig többnyire kitünő értelmiségőknek megfelelő vezető szerepekben. Ebből ismét az a vád kovácsolódik a zsidóság ellen, hogy a világfölgorgatásnak, a rombolásnak, a féktelenségnek eleme.

A valóság, tárgyilagos vizsgálat után ítélve, az, hogy a javak megoszlásának kérdése semmiképen sem zsidókérdés. Sőt, miután a zsidók a gazdasági harcok összes ellentétes táboraiiban ott vannak s közös vonásuk valamennyiben legföljebb a kiváló tehetség és ügybuzgóság, ismét csak az bizonyodik be, hogy egységes zsidóság nincs és így azt bármiféle gazdasági baj bűnbakjává tenni merő oktalanság és méltatlanság.

Ez az oktalanság és méltatlanság is csak ijesztgeti és keserítgeti a zsidókat, de ez sem képes a világ meggyőződésévé tenni azt, hogy a gazdasági bajok zsidó bajok s az antisemitizmusban van orvosságuk. Végre is, Európának talán legtöbb gazdasági bajjal sújtott országa Spanyolország, a honnan a zsidókat már sok évszázaddal ezelőtt kiűzték. Most már innen a szerzeteseket és apáczákat üznék ki, de ez is aligha lesz a bajok helyes orvosló szere. És látjuk is, hogy épen azok a forradalmárok, a kik a mai gazdasági bajokkal leginkább foglalkoznak, a social-democraták, mindenütt hevesen tiltakoznak az antisemitizmus ellen, mint a mely a közfigyelmet a kérdés lényegétől elterelhetné s a tömeg szenvedélyét egy

csalfa szellentűn át elpárologtatva, az igazi nagy általános forradalmi tetterőt lelohasztaná.

Az antisemitismus tehát, eredeti lényegében épen oly kevésbé gazdasági forradalmár-érzés, mint a hogy nem fajgyűlölség. A zsidóság, mint külön egységes gazdasági osztály valósággal épen úgy nem létezik, mint a milyen bizonyos, hogy a tisztavérű faj-semitaságtól és minden egyéb faji egységességtől távol van. Az egyetlen közösség, mely a világ minden zsidóit összefűzi, csakis vallási. Zsidóságról csupán mint vallásfelekezetről lehet szó s így az antisemitismusként eredeti lényege vallási türelmetlenség és semmi egyéb.

Ezzel az igazsággal nehéz megbarátkozni a mai, úgy nevezett fölvilágosult korban, midőn a leghevesebb antisemiták is a vallási türelem vallóinak hirdetik és vélik magokat, azon a jögezimen, hogy ők a magok vallása iránt közönbösek. Ámde a vallási közömbösség, mint egyéb belső keresztyén felekezeti torzsalkodásokból is nem egyszer tapasztaljuk, szinte senkit sem óv meg attól, hogy alkalom adtán más felekezetűek ellen, tisztán a valláskülönbség okából ne gyűlölködjék.

Azt is tapasztaljuk mindnyájan, hogy a kikeresztelkedett zsidókat a legantisemitább társadalmi rétegek is rögtön befogadják, mihelyt az antisemitismus egyetlen lényeges oka, a vallási ok, megszűnt. És ki ne tudná, hogy a keresztyénségre tért zsidók közül igen sok a renegátok tulbuzgalmával szokott az antisemitismusban kitűnni s hogy gyermekeiknek már sejtelmök is alig van zsidó származásukról. Magunk vitatkoztunk már ifjú antisemitával, kinek szüleit még mint zsidókat ismertük s ki a legnagyobb jóhiszeműséggel állította és bizonyította, hogy a zsidókban nem a vallás, hanem a faj az, a mi a gyűlöletet méltán kihívja. Midőn még azt is hozzáteszszük, hogy e vérre nézve tiszta zsidó, keresztyén vallásu antisemita, gazdag tőkés volt, a kinek plutokratikus világfölfogása miben sem különbözött akármelyik zsidó bankárétól, eléggé jellemzőnek tartjuk e jelenséget arra, hogy az antisemitismust ostromlottjaitól voltaképen csakis a keresztség választja el.

A magyar társadalomban, sőt a magyar nemes úri és főúri családokban is, immár számosan igen jól megvannak s az antisemitismustól nem háborgatva s nem boszantva szere-

pelnek, a kik eredetükre, vagy mondjuk fajukra, zsidók s csupán a keresztség föl vételével váltak ki a zsidó vallási közösségből. Mindenki ismer ilyeneket és senkinek, a leghevesebb faj-, vagy osztály-antisemitának sem jut soha eszébe, hogy az antisemitizmust rájuk is kiterjessze. Miért nem? — Mert a zsidóellenesség lényegében kizárólag a zsidó vallásuk ellen táplált hagyományos gyűlölet.

Az elkülönzést a zsidókkal való kölesönös vallási gyűlölködés okozta. Az elkülönzésből kifejlődtek bizonyos nem mély, sőt igen fölületes, de éppen azért szembeötlő különbségek zsidók és nem zsidók közt. Ha ezek megtévesztenek bennünket: világosan látni véljük a mai zsidókban azt az ősi, tiszta, veszedelmes semita fajt, azt a lelki és testi külön tyust, melylyel sem az áriák, sem a turániak soha megbékélni nem tudnak. E téves alapon továbbat is minden véleményünk és ítéletünk, melyet a zsidókról és zsidóságról alkotunk, téves lesz s végül a zsidóságban világveszedelmet, az antisemitizmusban pedig hatalmas világmentő visszahatást látunk.

Gróf dr. Coudenhove Henrik nagy munkájában minden föl kutatható és kiokoskodható történeti, theologiai és philosophiai érvet összegyűjtött, a mi a zsidókra és a zsidóságra vonatkozólag bármely oldalról, bárminő értékkel bír. Ez érvek megismerése után a fölületes látszat meg nem téveszthet többé bennünket. A zsidók és nem zsidók közt még többé-kevésbé szembe tünő különbségek, mint az elkülönzés mesterséges termékei, az elkülönzés megszűntétől fogva veszendők. Ezért az antisemitizmus, akármilyen zajos, vagy erős visszahatás is a föl szabadult zsidók hirtelen térfoglalása és érvényesülése ellen, napról napra veszít valamit táplálékából: az ürügyekből, melyekkel a maga jogosultságát gondolkozó és emberbarátok előtt is bizonygathatja.

A nem gondolkozóknak és elkeseredetteknek egészen mindegy, mi az alapja, mi az eredete, mi a lényege az antisemitizmusnak. Ámde ezeknek az is mindegy, hogy a bontó, gyűlölködő, fenyegető áramlat, melyhez csatlakozni esetleg alkalmok van, antisemitizmus-e, vagy akármilyen egyéb. Ezeket minden időben, minden országban és minden körülmények közt ott látjuk abban a táborban, melyet az igazságtalanságtól, pusztítástól, kegyetlenkedéstől csak a jogrend hatalma, vagyis a kormányzat rendelkezésére álló valóságos anyagi erő

szorít vissza. Valameddig a jogrend hatalma elég nagy lesz arra, hogy a társadalom-bontó erőket visszaszorítsa és féken tartsa, az antisemitismus erőfeszítései legföljebb egyes kicsapongásokra fognak szorítkozni. Ha ellenben az a jogrend, melyet ma művelt világszerte olyanul elismerünk, hatalmát elveszitené s a bontó, forradalmi erők diadalmasan érvényesülnének, az antisemitismus akkor is csak olyan részlete lehetne az általános forradalmi betörésnek, mely a véres, zavaros, pusztító áradatban csupán helyenként s csupán egy ideig lenne a maga minőségében fölismerhető, hogy aztán összekeveredjék a többi hömpölygő hullámmal s így enyészék el mindörökre.

E szerint, ha megoldatlan és megoldható zsidókérdés nincs is, elismerjük, hogy van antisemita kérdés. De erről is azt tartjuk, hogy a fönnálló, erős rend keretében az idő múlásával folyamatszerűen oldódik meg. Teljesen megoldottnak lesz tekinthető, mire az antisemitismus minden növedékürügye elenyészett s csupán eredeti lényege, a vallási türelmetlenség marad meg egyetlen okául. Ez az egyetlen lényeges ok már ma sem elegendő s a jövőben még kevésbé lesz elegendő arra, hogy az emberiséget gyűlölködő táborokra oszssa. Gyűlölködő táborok ugyan, az emberi természetből s a történeti tapasztalatból ítélve, mindig lesznek, de az okok, melyek miatt érdemesnek véljük, hogy gyűlölködjünk, nem maradhatnak s nem maradnak mindig ugyanazok. Példa erre már a mai antisemitismus is, mely régi és való okát, a vallási gyűlölséget, mint időszerűtlent letagadni igyekszik s helyette a faji ellentétben egy új, bár nem igaz, de időszerű okot keres.

A régi ok nem elég többé, az új ok nem igaz. Ez az antisemitismus gyöngéje. Ereje viszont a régi igaz okon alapuló hagyomány és előítélet s az új nem igaz ok mellett ideig-óráig bizonyító, de mulékony, veszendő, nem lényeges valóságok és látszatok.

A könyvszerző, kinek igen becses munkája indított bennünket arra, hogy az antisemitismus lényegével szintén behatóan foglalkozzunk, annak gyöngéjét és erejét épen így különbözteti meg. Midőn azonban a gyöngéséget és erőt összeméri, emezt túlbecsüli. Megijed tőle s mesterséges eszközök után néz körül, melyekkel az antisemitismus ellen az igazságot és emberséget megsegíteni lehetne. Szerintünk az az

eszköz, tudniillik a zionismus, melyet ő jobb híján jónak talál, nemhogy nem enyhítene az antisemitismuson, hanem még új fegyvert is szolgáltatna neki. Mi egyáltalán úgy véljük, hogy az antisemitismus ereje nem oly rendkívüli nagy, mely ellen rendkívüli intézkedésekre és eszközökre lenne szükség.

Mennyi ideig tarthat még az antisemitismus, évtizedekig-e, vagy századokig, arra nézve nem mernénk jóslatokba bocsátkozni. De annyi bizonyosnak tetszik előttünk, hogy ez áramlatnak immár nem a maga eredeti lényegében, hanem új, hozzá sodródott, de lényegesen nem hozzá tartozó elemekben van látszólagos nagy ereje. Nincs tehát kétségünk a felől, hogy az antisemitismus létezése pusztán idő és türelem kérdése s hogy a világ, addig is, míg az antisemitismus természetes módon el nem enyészik, azt bátran csak azon kelletlenségek közé sorozhatja, melyekkel, megfelelő rend mellett, bármедdig, minden nagyobb rázkódtatás nélkül megélhet.

KOZMA ANDOR.

RIBOT A TEREMTŐ KÉPZELETRŐL.

Az emberi elme szövevényes mechanismusának tevékenységei között a legfontosabbak és legérdekesebbek egyike a képzelet.

Minthogy a mai bölcészet száműzte az ész külön tehetéseiről, önálló erőiről, entitásairól szóló fogalmakat, a phantasiát sem mondjuk elszigetelt souverain tehetőségnek, hanem a lélek egyik sajátos működésének, a melyet a theoriában lehet is, kell is külön választani a többi lelki funkcióktól.

Majd csak abban nyilvánul, hogy elménkben egyszerűen fölidéződnek, fölelevenednek a szemlélet, érzéki észrehevés szolgáltatta benyomások, emlékek, egyszóval képek, majd abban, hogy e képek, miután elménkben a legkülönbözőbb átalakuláson, bomláson, s újra-összetételén mentek keresztül, tapasztalati elemekből egészen új, a valóságban eddig nem létezett képekké alakulnak s mint ilyenek iparkodnak külső, tárgyas testet ölteni valamely alkotásban. Az elme, képzeleti funkcióját véve, tehát egyrészt tisztán ismételi, reprodukál, másrészt alkot, teremt, produkál.

Az első tevékenység az ismétlő, a második a teremtő képzelet. Két faja a valóságban nem határolható el teljes merevséggel, de az elméletben elég világosan szétkülönböz-tethető, a minthogy a psychologia régibb idő óta különvá-lasztotta.

Különválasztotta, de azután nem tanulmányozta egyenlő buzgalommal és sikerrel. Még a negyedszázados jelenkori, nagyrészt megbízható megfigyelések és kísérletek alapján álló psychologia is mostoha gyermekeként elhanyagolta a teremtő, construáló képzeletet, másik fajával, a reprodukáló képzelettel szemben. Számos és pontos adata és tana van a látó, halló, tapintó, mozgató stb. szervek útján szerzett ta-

pasztatatokról, érzéletekről, képekről, ezek elmebeli ismétlődéséről, fölújulásáról, ellenben a teremtő képzeletről még a legújabb és legalaposabb művek is szüksézávan beszélnek, jó ha nem hallgatnak.

S a mikor a psychologia elenyészően csekély számú monographiában, vagy összefoglaló művek egy-két oldalán végez vele, akkor is jóformán csak az æsthetikai műalkotásban való nyilvánulásával foglalkozik, holott teremtő képzelet nemcsak abban talán, nem is első sorban abban nyilvánul, hanem a mindennapi életben, a tudományokban, a mechanikai, katonai, ipari, kereskedelmi találmányokban épen úgy, mint a vallási, társadalmi, politikai intézményekben. Igaz, számtalan átmenetben és fokozatban, de a dolog természetére ez mellékes. Paradoxúl hangzik, de úgy van, hogy egy étel vagy egy kocsikerék kitalálásához s elkészítéséhez épen úgy teremtő képzelet kellett, mint egy napoleoni haditerv, kopernikusi rendszer, Watt-féle gőzgép, buddhista világnézet, socialista állam és shaksperei szomorújáték megalkotásához. Az sem döntő momentum, hogy a képzelet alacsony-e vagy magasztos, haszon-e a célja és eredménye, vagy csak élvezet. Egyszer olyan, mint a magot szemelgető kis madár, mely le-leszáll földszint repdesve, földi szükségletektől hajtva, máskor meg olyan, mint az aczélos szárnycsattogással, földet felejtve, földi szem elöl majdnem eltünve fölszálló, s szédítő levegőg azürmagasságában kerengő hatalmas sas, a mely csak azért röpül oly magasra, hogy erejét érezze és élvezze.

A teremtő képzelet alapföltételeit, fejlődését, irányát minden esetében közös vonások jellemzik, a mint viszont vannak eltérései is különféle ágú nyilvánulásainak.

Ribot-é, a Collège de France nálunk is nagyon becsült tudós tanáraé az érdem, hogy a teremtő képzeletet az érintett szempontokból külön tanulmánya tárgyává tette, a melynek eredményeként nem rég jelent meg *Essai sur l'imagination créatrice* című műve Alcan jelenkori philosophiai könyvtárában.

Kísérletnek nevezi könyvét, miért is nem szabad azzal szemben olyan igényeket támasztani, a milyeneket egy tört és járt úton haladó, összefoglaló, teljesen szabatos rendszerű művel szokásos és jogos. Nem mondjuk ezzel, hogy a munka nem tudományos — ilyesmiről a Ribot rangjabeli írónál szó

sem lehet — hanem csak azt, hogy fejtegetései, csoportosításai, alosztályai ellen sok észrevétel tehető, a mi nem csoda oly téren, a hol — mint az író őszintén bevallja — sokszor csak tapogatózni kénytelen.

Talán nem lesz érdektelen, műve útján nagyjából végig menni, hogy a nagyközönségnek is adjunk róla fogalmat: a szakemberek bizton úgyis inkább magának a szerzőnek ka-lauzolását veszik igénybe.

Ribot műve bevezetésében abból indul ki, hogy a teremtő képzelet eredetét a képek, képzetek motorikus tulajdonságában kell keresni. A képek mozgások észleletéből rakódnak le elménkben, s az az irányzatuk, hogy elveszítsék tisztán nyugvó, belső jellegüket, hogy följúljanak, új combinationokat fölvéve kifelé mozogjanak, kivetítődjenek, tárgyasodjanak. Mellőzvé a látó, halló stb. egyéb érzekkel észbevett képek közismeretes fölöttlését, említsük föl azokat az eseteket, még pedig a legföltünőbbeket, a melyekben a pusztá képzelet nem ismétli az észlelt képeket, hanem merőben új állapotokat, mozgásokat, szervi változásokat teremt. Némely ember erős képzeletével befolyást gyakorol szive verésére (például a híres physiologus Weber Ede); a sugalmazással hólyagokat lehet húzni, stigmákat lehet sütni az emberi testre; a képzetek szervi hatásain alapszanak a suggestiv gyógy mód az orvostanban s ezt megelőzőleg s vele párhuzamosan a csodatévő helyek (Lourdes stb.) tagadhatatlan gyógyításai tisztán a beteg hite által.

Negatív motorikus hatásokat is számtalant lehet fölhozni: ilyen a paralysis by ideas sok esete, például hogy valaki pusztán beteges képzelődés következtében nem bír megmozdítani, nem bírja egyik-másik tagját megmozdítani.

Hogy azonban a mozgás folyamata meginduljon s ezek a hatások létrejöjjenek, megtárgyasodjanak, a képzetek hozzá kell járulnia az illető egyén külön affectiv, érzelmi állapotának (hit, szükség, vágy, undor, fölindulás stb.).

A teremtő képzelet ebben, hogy motorikus jellege van, nagy analogiát mutat az akarat jelenségeivel; az akarati tevékenységnek egyenértéke az értelem rendjében. Lássuk egy pár hasonlóságukat. Először is azonos a fejlődésök. Az akarat lassan, fokozatosan, balsikerek útján alakul ki, a reflex, ösztönszerű, s az indulatokat kifejező izommozgások után lassan

fejlődnek ki a mozgások, a melyeket csakugyan az akarat irányít. A teremtő képzelet sem ébred fölfegyverkezve; anyagai, a képek először pusztá utánzásra, próbálkozásra vallanak, s csak lassan veszik föl a kifejlett, szövevényes formát, az újat, eddig meg nem levőt.

Úgy az akarat, mint a képzelet — szemben az objectiv, személytelen, anyagát kívülről szerző értelemmel — mélyen subjectiv és személyes, anthropocentrikus. Világa az enyém; belőlem megy ki, tárgyasodik meg egy tettben és műben, mely már nemcsak számomra van és nemcsak nekem látható. Mindkettőnek mindig van bizonyos célja, nemcsak constatál, mint az értelem. Akarok valamit elérni, s föltalállok, kitalállok valamit, bizonyos célból. Végül korcs alakjaik is azonosak. Az akarat betegeinél a megfontolás sohasem ér véget, vagy az elhatározás tehetetlen marad és nem valósul meg a gyakorlatban; a tiszta képzelődőknél is belül marad a képzet, zagyván kóvályog és nem testesül meg æsthetikai vagy gyakorlati találmányban.

Miután e bevezetés felhívta a figyelmet a teremtő képzelet fősajátosságára, a mű első, analytikus része iparkodik fölbontani a képzeletet alkotó elemeire. Három ilyen tényezőt különböztet meg Ribot: az intellectualis, azaz értelmi, emotionalis vagy affectiv azaz érzelmi és az inconsciens, azaz tudatlan elemet.

Értelmi tényezője szükségképen van a teremtő képzeletnek, hiszen, először is, az ismeretből veszi anyagát. Hogy pedig adataival dolgozhasson, két elmeműveletet tételez föl, a szétbontást (dissociatio), a mely nemleges és előkészítő működés és a társítást (associatio), a mely tevőleges és alkotó functio.

A dissociatio tulajdonképen már az érzéki észrevételben működik. Mindenki csak a maga módján vesz észre, szervei, hajlandóságai, műveltsége, lelki állapota stb. különbségei szerint. Másképen látja például a lovat a festő, másképen a sportférfiú, a kereskedő stb.; egyik szeme elhanyagolja azt a jelenséget vagy tulajdonságot, a mely a másikat kiváltképen érdekli.

Folytatódik a szétbontás az érzékletnek, a képnek az elmében a többi kép közé való elrendezkedése közben. A képek és sorozataik szövevényesen átalakítják egymást; hozzá-

jönnek érzetek, az akarat befolyása, úgy hogy a képzetek elnyomják, csonkítják, módosítják, eltörlik egymás elemeit s folytonos hullámvásznak vannak alávétve az agy hullámváz állapotai szerint.

E működéssel a tapasztalat anyaga oly állapotba jut, hogy elménk képessé válik elemeiből új combinatiókat összefűzni. Ezt az összefűzést az associatio végzi. A dissociatio nagy antagonistája az associatio.

Ha elménk csakugyan a reintegratiónak Hamilton-féle idealis törvénye szerint működne, hogy tudniillik az észlelt tény vagy az érzelmi állapot minden eleme, a jelenségsorozat minden tagja en bloc, minden körülményével idéződne föl, nem emelkedhetnék a merő ismétlésből a föltalálásig, alkotásig. Ámde segítségünkre van a dissociatio ellenlábás működése. Az érzékletek, a tapasztalat elemei szétmállanak, szétbomlanak, s ezekből a képzelet új alakulatokat hoz létre, épen úgy, mint — a geológiából tudjuk — az ódon sziklák szétporlanak, s anyagukból új talaj, új kőzet képződik.

Az associatióknak a teremtő képzelet szempontjából főfontosságú formája a hasonlók társítása.*) A részleges, sokszor csak esetleges és vélt hasonlóság alapján, analogia útján való összefűzése a jelenségeknek és dolgoknak kimeríthetetlen kincses bányája az imaginatív elméknek.

Ez jellemzi a gyermeket és a vadat. Az például a holdban anyát lát, a kít gyermekei, a csillagok körülvesznek, a vad pedig például kagylónak hívja a könyvet csak azért, mert fedelei épen úgy nyílnak és csukódnak. De ugyanez jellemzi a legnagyobb művészt és föltalálót, sőt még a gondolkodókat, a rationalis kutatókat is, mert nekik is nagy szükségök van a hasonlóságok megragadásának képességére.

Míg azonban ez utóbbiak elméje exact, teljes hasonlóságokat keres, a képzelőké beéri megközelítő hasonlóságokkal, a melyek révén épen úgy eljuthat a valóság sejtelméig, mint az a megismeréséig. A képzelet így előfutárja az értelemnek, mint már Goethe megmondta.

---

*) Ribot is, mint Wundt, két csoportra osztja az associatiókat: 1. az érintkezők (egymásmellettek, egymásutániak) társítása, associatio par contiguité, extern associatio, 2. a hasonlók társítása, associatio par ressemblance, intern associatio.

Az analogia útján való gondolkozás teremtő eljárásai két főtypusra vezethetők vissza: a személyesítésre (personificatio) és átalakításra (transformatio). A személyesítés abban áll, hogy a gondolkozó alany elméje önmagából kiindulván mindent megelevenít; még az élettelen tárgyaknak is gondolkodást, vágyakat, szenvedélyeket, akaratot, céltudatos cselekvést tulajdonít. Naiv módon így tesz minden ember élete egy bizonyos korában, mint a gyermekpsychologia bizonyítja, s a mi a civilisáltaknál átmenő elmeállapot, az maradandó a vadaknál, mint az ethnologusok és mythographusok fölös példáit adják. A gondolkodás ex analogia hominis a mythosok, babonák és — bár a legtöbbször tudatosan fölhasználva — számtalan æsthetikai alkotás forrása, épen úgy, mint az elme másik eljárása az átalakítás. Ez állandó, általános. Az elme itt nem személyről tárgyra megy át, hanem tárgyról tárgyra; egyik tárgy, jelenség tulajdonságait hasonlóság útján átviszi más tárgyra és jelenségre. Így hozza össze és cseréli föl a felhőt és hegyet, a phantastikus formájú hegyet emberi vagy állati alakkal, s köti össze a szelet a sóhajtással stb. Továbbá előfordúl, hogy egy tárgy fölkölt egy érzelmet, s utóbb ennek plastikai jelévé válik; például az oroszánban csodáljuk a bátorságot, a macskában észreveszszük a ravaszságot s az oroszán jelképévé, attributumává lesz a bátorságnak, a macska a ravaszságnak stb. Ezen az eljáráson alapúlnak a művészetben az allegoriák, symbolumok, a nyelvképek, de nagy a szerepe a mechanikai, kereskedelmi, tudományos találmányokban is.

A teremtő képzelet második tényezője az emotionális, vagy affectiv állapot. Befolyása határtalan, áthatja a föltalálás egész mezejét; a teremtő képzelet minden formája össze van fonódva affectiv elemekkel. Minden föltalálást megelőz egy érzet (szükséglet, vágy, ki nem elégített ösztön, egy vajudáshoz hasonló rosszullét), kíséri a föltalálást gyönyör, kín, remény, undor, düh stb. formájában annak minden szakán és peripetiáján át s befejezi az alkotást a munka megszületése fölött való öröm. Ezen fölül az æsthetikai műalkotásnál az affectiv állapotok egyszersmind anyagává válnak a teremtésnek, például a művészek alkotás közben azonosítják magokat képzelt alakjaikkal, érzik örömeiket, szenvedéseiket, s így annál hivebben, hatásosabban festik meg azokat.

Gyakori tévedés azt állítani, hogy csak a fölemelő érzelmek munkálnak közre a teremtő képzeletben. Ribot szerint a depressív érzetek csak úgy befolyásolják azt. Így például a babonákat, vallásos szokásokat a képzelet nagyrészt a félelem hatása alatt alkotta. A düh — kivéve első, teljesen destructiv rohamállapotát — átmegy gyűlöletbe, féltékenységbe stb. s ez mily találékonyvá tesz stratagemák, epigrammák, satirák stb. kitalálásában. *Indignatio facit versum*. A melancholia, világfájdalom stb. egész pessimistikus irodalmat teremtettek meg.

Bizonyos azonban, hogy egészségesebb termékeket szül a képzelet, ha fölemelő érzetek segítik. Első sorban a szerelem, öröm, lelkesedés ösztönöz a legkitünőbb alkotásokra, általában pedig a léleknek az az állapota, a melyben érezzük erőnket, egészségünket (*self-feeling*).

Ez hajt az alkotásra s egyben eltölt a büszkeséggel, hogy okok vagyunk, teremtünk.

Az eszmetársításra határozó hatása van az *affectiók*-nak. Rendes módja az *associatió*nak, hogy képzetek kapcsolódnak, nem azért, mert az előtt együtt voltak adva, (*contiguitás*), sem mert elménk hasonlóság viszonyát látja köztök, hanem csak, mert közös *affectiv* színezetök van. Így például az öröm, szomorúság, csodálat, középpontjává válik oly képzeteknek, a melyeknek észszerűleg nincs semmi közük egymáshoz, csak az, hogy mind vidám, szomorú, csodálatot keltő színezetűek. Ez különösen az *aestheticai* műalkotásban figyelhető meg a leggyakrabban.

Rendkívüli *affectiv* alapon is tapasztalhatók *associatiók*. Ilyenek a hallási, izlési benyomások, a melyeket színérezetek, színeképek kísérnek; ez magyarázza a Poëk, Baudelairek, Goyak, Wiertzek, a *decadensek*, *symbolisták* beteg alkotásait, a hol megfoghatatlan érzetek megfoghatatlan *phantasztikus*, borzalmas képeket váltanak ki.

Ha a képzelet *affectiv* alapjairól elmélkedünk, fölmerül az a kérdés, van-e csakugyan külön teremtő ösztön, a mely úgy hajt az alkotásra, mint az állatot hajtják ösztönei mindenféle *functió*kra? Ribot határozott nemi felel. Nincs olyan ösztön, a mely egy operát, vagy egy gépet hozna létre.

Hogy mégis oly sokan hisznek benne, onnan van, mert a teremtő képzeletnek néhány föltűnő hasonlósága van az

ösztönnel: így korai ébredése, a mely az ösztön veleszületett voltára emlékeztet; polarisatiója, a melynél fogva az alkotó képzelete, elméje mintegy megrögződik egy bizonyos irányban és tárgy felé; néha — korántsem mindig — tapasztalt könnyű működése, a mely szinte mechanikus működésre emlékeztet.

Nem általános teremtő ösztön ragad az alkotásra, hanem mindig bizonyos szükséglet, vágy, hiányérzet, mely kielégítést keres, primitív fokon pusztán a létföntartás, később a jobb lét föltételeinek elérése, még utóbb átszellemült, fényűzési élvezetek szempontjából.

S hogy alkotás létrejöttön, az affectiv állapotnak okvetlenül frigesülnie kell az értelemmel, a mely észrevesz, emlékszik, associal, dissocial, okoskodik, logikai rendet hoz az érzelmek zürzavarába.

Harmadik eleme a teremtő képzeletnek a tudattalan tevékenység, az úgy nevezett ihlet. Mivolta felől még nem sokat tud a psychologia, s physiologia. Fogalma fejlődésének története azonban ismeretes. Kezdetben az isteneknek tulajdonítják, s emberfölötti szellemeknek. A földművelés, ipar, kereskedelem, hajózás, művészet stb. első találmányai korában az ember képtelennek tartja magát ezekre, s revelatióban hisz. Később a felső lények legföljebb üres formulákként maradnak fenn; a költők hozzájuk intézik invocatióikat, nem mintha bennök hinnének, hanem mert a kor, műfaj stb. divatja így kívánja. De mind végig megmarad a hit egy külön lelkesedésben, művészi deliriumban, megszállottságban,*¹ még pedig azért, mert bekövetkezése nem függ az egyéni akaratától, a tudat küszöbébe hirtelen tör be, s egyszerre cselekedetben, vagy gyors elhatározásban nyilvánul; a tudatos egyén mint személytelen, tőle idegen hatalmat érzi, bár benne, általa működik.

Az ihlet állapota nem oka az alkotásnak, csak jele egy

---

*¹) Ribot hosszasan foglalkozik azokkal az állapotokkal, a melyekhez az ihletet több-kevesebb joggal hasonlították: az emlékezetnek beteges élességével, az ittasságot megelőző mámmorral, az éber állapotban való somnambulismussal, de végül is bevallja, hogy oly keveset tudunk róla, mint általában a lélek egyéb más tudattalan állapotairól.

válságnak ; jelenti a tudattalan, szunnyadó, előkészítő munka végét és a tudatos kidolgozás kezdetét. Nem eredményez szükségképen alkotást ; lehet valaki gyakran inspirálva s még sem teremt semmit, mint ezt az úgy nevezett meddő költői lelkek példája igazolja.

A tudattalan birodalmába tartoznak még a találmányok legbővebb forrása : a közvetett associatiók s ezek egy csoportja, az úgy nevezett constellatiók. (Ziehen.)

A közvetett associatióknak ez a képlete :

A) képzet fölkölti *C*-t, nem azért, mert az érintkezés vagy hasonlóság viszonyában állanak, hanem, mert összeköti őket egy *B*) képzet, a mely nem vált tudatossá : például Hamiltonnak a Ben Lomond-tó eszébe juttatja a porosz nevelési rendszert, mert e tónál sétálván valamikor egy porosz tiszttel, az ő pædagogijokról beszélgetett. Scripture kísérlete szerint valakinek egy vörös fény eszébe juttatta egy opera jelenetét, a melynél strontium-fényt használtak.

A constellatio alatt azt kell érteni, hogy bizonyos képzetekből, eszmékből sugárszerű irányban elágazhatik egy csomó más képzet, eszme, a melyek tudattalan versenyéből, harcából, azután egy győztesként kerül ki s tudatossá válik az illető értelmisége, műveltsége, tapasztalatai, hangulata stb. szerint. Például ha egy társaságban ezt a szót emlitem «Róma», mindenkiben más és más képzet merül föl. Egy néhány természeti jelenségből (föld, víz, ég, csillagok, szél, halál, élet) mint központból tudattalanul, s csak később tudatosan, ezer és ezer változata sugárik szét a mythosoknak és költeményeknek.

Mellesleg mondva, mi ahhoz a nézethez csatlakozunk, hogy a képzelet tudattalan eleme nem külön elem, hanem közös alapja úgy az intellectuális, mint az emotionális elemnek. Ezek gyökerei, kezdetei elvesznek benne ; egy oly halkan és finoman tevékenykedő előkészítő munkában, hogy sokáig nem jutunk tudatukra. A «tudattalan» (Unbewusstsein) alapjára építi tudvalevőleg æsthetikáját Hartmann Ede.

A képzelet szervi föltételeiről kevés biztosat tudunk ; e részt úgy bonczani, mint különösen idegéletteni szempontból hiányosak az ismereteink. Anatomiai tekintetben bizonyos, hogy a nagy szellemi teremtőknek különös agystrukturájok van ; Flehsig szerint kivált az agyvelőnek az a köz-

pontja, a mely a fej búbjának dudorodása alatt fekszik, van nagyon kifejlődve.

Az agygeographia, a mely a képzelet székhelyét akarja megállapítani, a mérések, a melyek az agyvelő súlyát akarják a genievel összeköttetésbe hozni, még csak nagyon képes hypothesiseket szolgáltattak.

A képzelet physiologikus megelőző, kísérő és követő állapotait már jobban ismerjük. Működésével járnak vérbeli változások, nagy vérbőség az agykéregben, alacsony, kihagyó érverés, a bőr hidegsége, halványsága, a fej forrósága, a szem fénylése és meredtsége. Azaz az életfolyamat emelkedik az agyban a localis vérkeringés rovására. Jellemzők az idegek ingerlékenysége s a reflex mozgások is: a kéz-, láb-, ujjmozgatások munka közben, valamint az alkotónak sokszor bizarr szokásai, a melyek részint megmagyarázhatatlanok (például, hogy Schiller rothadt almát szagolgotott költés közben) részint a teremtés munkájának könnyítését czélozzák azzal, hogy az agyvérbőséget előmozdítják. Így Rousseau fedetlen fővel járt a napon; Bossuet hideg szobában ült fejét bundába burkolva; Schiller jeges lábfürdővel hajtotta fejébe a vért, Milton, Descartes, Leibnitz hanyat fekve. Másoknak mozgási izgalmak kellene, például Mozart futkosott, tornászott; ismét másoknak zaj, tömeg, beszéd, külső pompa, színpadias benyomások (Machiavelli, Buffon). Ismeretes, hogy Guido Reni csak úgy tudott festeni, ha pompás köntösbe öltözött, s pittoresque öltönyű tanítványai szép csoportban, néma csendben vették körül. Egyesek ellenben csendre, zárdai homályra szorúlnak. Tycho de Brache huszonegy évig zárkózott szobájába, Leibnitz három napig mozdulatlanul gondolkozott egy karosszékben; Balzac kapuczinus-csuhában gyertya mellett dolgozott padlásszobájában, s a naturalistából mystikusnak vedlett Huysmans egy föl hagyott kolostorban írja regényeit.

A stimulantiák hatásai (alkoholok, narkotikumok, túlérzékenységet okozandó virrasztások) már tisztán a pathológiába tartoznak, de Ribot ezeket mellözi, mert kellemesen különbözik a túlzó Lombrosótól abban, hogy a teremtő képzeletet nem tekinti merőben pathologikus állapotnak.

A teremtő képzelet minden valószínűség szerint kapcsolat a sexualitással, a testi nemzőtehetséggel, a mit mutat az, hogy a serdülési kor, a szerelem, az ifjúság hatalmasan

sarkantyúzzák a képzeletet, míg viszont az öreg korban csaknem mindig együtt csökken mindkét faculté generatrice, úgy a testi mint a szellemi. Szerző bevallja, hogy a részletes indokolással a mai tudomány még adós marad.

Hogy alkotás jöjjön létre, szükséges, hogy az intellektuális és affectiv elemek egy középpont, szerves kapcsolat felé törekedjenek, s úgy az ideáknak, mint az emócióknak bizonyos állandóságot kell fölvenniök. Ha csak az eszme állandó, ez tisztán belső intellektuális állapot marad; ha csak az érzeti, indulati elem fix, úgy nem concretisálódik képben, eszmében, s nélküle rendszertelen, szétterjengő, chaotikus állapotban marad.

Minden képzeleti alkotásnak kell lennie céljának. Ez a cél a középpont (eszmény), a mely olyan, mint valami vonzó, vagy kristályozódási centrum. E fölé irányúlnak, ehhez igazodnak az összes eszmei és érzeti associációk.

Az ihlet percében föltűnik lelkünkben az eszmény spontán módon, egységesen, személytelenül, mint valami elemi erő, azután következik a személyes tényező munkája, a mikor az érdeklődésnek és figyelemnek sokszor hosszasan, fáradságosan, kínosan kell fölvennie az eszmény elejtett fonalát, előidéznie a viszonylagos monoideismust — mert elménk rendes állapota a polyideismus — s így összetevő módon kimunkálnia a részleteket, szerves összhangban az alapeszmeivel, eszménynyel.

Látjuk, hogy az eszmény és alapeszme tekintetében Ribot teljesen Taine elmélete alapján áll.

Az elemző első részt követi Ribot könyvében a genetikus rész, a melyben a teremtő képzelet fejlődését követi leggyyszerűbb formáitól a legszövevényesebbekig.

Legegyszerűbb formái már az állatoknál tapasztalhatók. Itt az adatokkal, a melyeket természettudósok szolgáltatnak, csinyján kell bánni, mert hamar az anthropomorphismus bele — magyarázásaiba eshetünk. Szerző, miután Romanes, Oelzelt-Newin, Wallace ismeretes pro- és contra véleményeit ismétli, arra a szabályra jut, hogy az állatok oly mértékben tudnak föltalálni, a mely mértékben tudnak disszociálni, elvonni; azaz a mely mértékben tudják a tapasztalat adatait szétdarabolni s jövő alakulatok anyagává tenni.

Vizsgálódásainak eredményeképen Gross elméletéhez

és, hogy kivált a játéokban nyilvánul az állatok képzelete, s első sorban mozgási nyilvánulásai vannak ennek. A mozgások számtalan változatát kevés képzet, kevés associatio indítja, mert az állat idegrendszere, különösen az agyban az a rész, a mely a sensorialis régiókat köti össze, fejletlen.

Ugyancsak szervi okokból nagyon lassan fejlődik a gyermek az ismétléstől a teremtésig. A csecsemő gerinczes lény, amorph, vizes agyvelővel, tökéletlen agykéreggel, indifferenciált érző és mozgó központokkal, elszigetelt associatiórendszerekkel. A psychének lélektanilag ez a fejlődése: 1. az affectiv korszaktól, a melyet kezdetleges érzéklések, gyönyör- és fájdalomérzetek, egyszerű mozgási illeszkedések jellemzenek, fejlődik: 2. a tárgyias kor felé, a mikor a különleges érzékletek, emlékezet, s a védő és utánzó ösztönök egyszerű tevékenysége jelentkezik, majd: 3. beáll a szövevényes emlékezet, mozgások, támadó tevékenység, kezdetleges, elemi akarat kora, s: 4. az elme teljesen kifejlett, alanyi korszakára megy át, a melynek öntudatos gondolkozás, kifejlett akarat és érzetek, ideális mozgás az ismertető jelei.

A képzelet a 3. korszakban tevékeny először s nem előbb, mert a szervi föltételei csak ekkor állnak be.

S lassú átmenet vezet megint a passív képzelettől az érzéki észrevevéstől, az illuszió át a teremtő képzeletre.

Első nyoma, hogy a gyermek minden dolgot étellel, lélekkel ruház föl. Sully *Studies of Childhood* című művében az érdekes példák egész halmazát hozza föl erre. Egy gyermek valósággal szerelmes volt a W-betűbe, s «kedves öreg W-fiaccskám»-nak hitta, egy másik az L betűről azt hajtogatta, hogy ül, s a fordítva szembeállított F Ǝ betűkről, hogy beszélgetnek egymással. Sully maga említi, hogy gyermekkorában az úton megsajnálta a kavicsokat, hogy mindig csak egy oldalon maradnak, s mindig ugyanazt látják, áthordta hát az út másik felére.

Képzelet nincs hit nélkül, a mint hit sincs képzelet nélkül. A gyermek, a ki pálcán lovagol, alá van vetve a rögzisme suggestiójának, hogy a bot paripa, s csak lassan férkőzik agyához a kétely, a mely képzelődését elrebbenti.

A mikor a gyermek a játék korszakába jut — mily soká marad benne — elkezd kísérletezni, az ismeretekhez közeledni, s másrészt teremteni, bár nagyrészt csak utánóz. Há-

zat, hajót épít, katonásdit, zsványt, kocsist játszik: készül az életre. Sajátságos, hogy a gyermek majdnem csak annak örül, a mit maga teremtett. Perez B. írja, hogy negyedfél éves unokaöccse nyomorult játékaikat látván, a homokban csinált neki patakocskát, kis faágakat ültetett partjára, hidacskákat fektetett rá, hajócskákat eregetett rajta, de a gyermek érzéketlenül bámult s kijelentette, hogy ez egy cseppet sem érdekes és mulatságos. Ellenben el tud egy fadarabbal is játszani, ha a maga képzetei fűződnek hozzá.

A mechanikai játékot, utánzást három-négy éves korunkban követi a romantikus föltalálás kora. Sánta embert látunk, s egész színes mesét találunk ki, hogy miért sántít a szegény stb.

A nyelv is elősegíti képletes értelemével az ilyen mesék ébredését, a mint ezt Darwin, Preyer, Taine és Sully kimutatták.

Aranykorát éli a tereítő képzelet a primitiv emberben. Állandó, souverain úr benne, nem nyűgözik sem hagyományos formák, sem a természettörvények ismerete és rationalis elemek. Egyetlen formában ölt testet: a névtelenül, tudatlanul teremtett, naiv mythosban, a mely mindent magába zár, vallást, költészetet, történelmet, törvényhozást, bölcsészetet s egyéb tudományt.

A mythosok eredetéről két magyarázat van nagyon elterjedve. Az egyik az etymologikus, (Müller Miksa) a mely szerint a nyelv betegségéből erednek; a szavak dolgokká, entitásokká válnak, külön attributumok és legendák központjaivá.

A Védákban a napnak van vagy húszféle neve, a görögöknél ezt jelenti Apollo, Phæton, Herakles stb. De a szó csak alkalom, emeltyű, s a szellem, képzelet munkája nélkül semmit sem jelent.

Ezért alaposabb az ethnopszichologikus magyarázat, mely a mythos-alkotást az emberi fejlődés bizonyos szakában természetes elmeműködésnek veszi. Az ember szemben találja magát a természeti világ nagy jelenségeivel, mint mi szembe kerülünk egy új állat-növényfajjal, vagy embergyülekezettel, a melyet meg kell ismernünk, hogy hasznunkra fordítsuk, vagy ártalmas volta miatt kerüljük. A primitiv ember létföntartása kívánja, hogy keresse e jelenségek kapcsolatát, magyarázatát. Elméje fejletlen volta, tapasztalatai hiánya miatt,

csak a képzeletet használhatja eszközül. Logikájában legfőbb a post hoc ergo propter hoc-féle elv pótolja az okság eszméjét. Subjectiv analógiakon, képekbe öntött föltevésekre épít.

Magától indul kifelé, a maga lelkével megelékesít mindent, s megalkotja az első roppant méretű primitív természetbölcseletet. Minden dolgot, most már szellemet, tulajdonsággal lát el, a szerint, hogy milyen jelentőséget tulajdonít annak a maga szempontjából (jó, rossz; hasznos, kártékony; gyenge, erős; kegyes, kérlelhetlen). E szellemek hovatovább túlburjánzanak, specialisálódnak. Így lesz a rómaiaknál külön istene a csirázó, virágzó, üszkösödő gabonának, s a hinduknál külön szelleme az áldozati tűz hét formájának, az égő hasábnak, az áldozó pap tíz ujjának, s az oltár karfájának stb. (Taine.)

Utóbb ez entitások megtestesednek, s a romantikus képzelet korában, történelmők, kalandjaik keletkeznek, kivéve ott, a hol — mint a rómaiaknál — az abstractio megöli a képzeletet.

Eredetére visszavezetve sajátságosan kevés az anyaga a mythosoknak, viszonyítva változataik temérdekségéhez. Az égi és földi, természeti tünemények, vízözön, a világ eredete a tárgyai, s mily gazdagon sugárzanak szét ezekből a mythosok a különböző emberfajok képzeletének gazdagsága, vagy szegénysége, a fajok vad vagy civilisáltabb életmódja, a természeti környezet, a véletlen stb. ezer befolyása szerint.

A mythos alkotás nagyon korán kezdődik; bizonyítja ezt a mythosok sokszor nevetséges gyermekessége: az irokézok s az Andaman szigetek lakói szerint a föld kezdetben egészen száraz volt, mert egy óriás béka fölszitta minden vizeit, s nem is keletkezett előbb folyó és tenger, míg a békát komikus fogások nem kényszerítették, hogy kiadja magából. A hinduknál az égi vizeket egy sárkány őrzi, a melyet Indra megsebez. Oceánia lakóinak hite szerint a világot pókok, kabócok, madarak stb. teremtették.

Az animalismus fejlettebb fokon tiszta anthropomorphismussá válik, majd fokozatos elvonás útján elkezdődik a személytelenítés, a mikor minden mythikus elem eltűnik. Megfigyelés és tapasztalat tárgyas állandóságot talál ott, a hol a képzelet előbb személyes, magasabb szeszélyt látott.

A nyelv is folyvást rationalisabbá, algebraibbá válik.

A mai nyelvek eltérését a primitív nyelvtől ékesen bizonyítja, hogy a legnagyobb tudósok mint Müller Miksa, Benfey, Wilson és Langlois teljesen eltérnek például a Rig Veda egyes helyeinek értelmezésében s fordításában.

A mythikus bölcsészet átmegy a speculatióba, a melynek kezdetében még durványai látszanak a mythosnak (pythagoreusok, s Empedocles cosmogoniájában, Thales, sőt Plato daemonában), s a reflexio és logika, a naturalismus (Aristoteles, görög orvosok) mindjobban kiküszöbölik a természetbölcsészetből a képzeleti elemeket, bár számos tudomány (physika, vegytan, biologia) egész a XVI—XVIII. századig, némelyik máig tele van ilyen képzeleti conceptiókkal.

Van azután a mythosoknak egy más faja is. Ezek tudniillik nem a világ megismerésének, magyarázásának szükségéből, hasznossági elvből erednek, hanem a teremtés, művészi alkotás pusztá kívánságából. Ilyenek az epikai, heroikus, népi elbeszélések, regények, az irodalmi föltalálás kezdetei. Ezek is először istenekről, majd félistenekről és hősökről, utóbb tisztán emberekről szólnak, s a romanticismuson át a realismusba, majd symbolismusba mennek át. E részt — de csakis e szempontból — igaza van tehát Ribotnak, ha az irodalmat lehanyaglott és rationalisált mythológiának nevezi el.

A mythosi képzelet naiv módon még ma is tevékeny a nép képzeletében, mert tudatosan, a művészi genieben mindenkor tevékeny lehet.

A nép még ma is alkotja a legendákat: idealisál; a hősiesség, szerelem, könyörületeség stb. tulajdonságait és ellentéteiket bizonyos élő személyekhez köti, a min azután nem javíthat semmi ellenkező tudás és meggyőzés. Az elméleti tétlenség, a legkisebb ellenállás törvénye szerint meggyökerezik a hit, hogy Nero a vadállati vérengzés, Borgia Lukrétia a kicsapongás, IV. Henrik a bonhomia megtestesülése s példája, bárhogy iparkodik is a történelem a sokszor érdemetlenül édig emelő, vagy porba sujtó képzeteket kiirtani, vagy legalább revisio alá venni, a mire nézve a napoleoni legenda példája is említhető.

A teremtő képzelet legmagasabb formáit egyes nagy geniális föltalálókban leljük meg. A geniet ugyan nemcsak a teremtő képzelet jellemzi, de azért Ribot fölhasználja az alkalmat, hogy röviden összegezve a lángészről vallott tudományos

nézeteket, szembeálljon azokkal, a kit Aristotelestől Moreau de Toursig neurosisnak, vagy Lombrosóval rejtett epilepsiának, tehát kizárólag elmekórnak tartják. Figyelmeztet az egészséges geniek nagy számára, s arra, hogy a beteges tünetek nem okai, hanem következményei is lehetnek annak, hogy a fölényes értelem túlságosan dolgozik és túlerölteti az idegeket. Nordaunak igaza van ezzel a mondásával, hogy azt állítani, hogy a lángész neurosis, éppen annyi, mint azt állítani, hogy az athletika szívbetegség, azon az alapon, mert sok tornászó szívbetegségben szenved.

A lángeszű föltalálók tehetségének Ribot szerint három szembeeszkő jellemvonása van: a koraiság, a szükségszerűség és az egyéni, illetve representatív jelleg.

A koraiság a veleszületettséget, a teremtő képzelet igen korán való jelenkezését fejezi ki. Ennek a megállapításánál figyelmen kívül kell hagyni azokat, a kikben csak az utánczás, a környezetök befolyása, a buzdítások és tanácsok, a véletlen, a közvetlen haszon vonzereje és a rendes polgári hivatástól való irtózás kelti a hivatottság chimaráját.

Láttuk, hogy a képzelet a harmadik életév körül megy át a reproductióról a teremtésre. Innen kezdve határozott sorrendben bontakoznak ki a képzelet nyilvánulásai. Legkorábban a zenei képzelet — rendszeren a 13. év után — azután a képzőművészeti a 14. év után; a költői a 16. év után; a mechanikai, s tudományos a 20. év körül. Bár nem mernők ez év-meghatározásokat aláirni, arról meggyöz a szerző, hogy a fejlődés föltételei hozzák magokkal ezt a sorrendet.

Legelőbb sajátítjuk el a zenei hangokat, zöngéket; mint a hogy legkésőbb fosztatunk meg tőlök. Az aphasia betegek még tudnak énekelni. A scalat előbb tudjuk elsajátítani, mint a beszédet, első képzeteink anyagai a zenei hangok. A képzőművészeti föltalálásra az érzékeket és mozgásokat előbb nevelni kell, hozzászokni a formák látásához, a vonalak és színek combinatiójához, s a kivitelben a kézi ügyesség nagy fokához. A költészethez oly világnézet, az emberi élet, szenvedélyek stb. oly ismerete és reflexiója kell, a minövel a gyermek még nem rendelkezhetik. A mechanikai találmányok nemcsak az érzékek és mozgások nevelését kívánják meg, hanem a berendezéseknek kiszámítását, szigorúan logikus combinatióját és a gyakorlati szükségletekhez való legpontosabb alkalmazását.

A tudományos föltalálás föltétele magasfokú abstractio; egy kivétel a mennyiségtan, a melynek anyaga egyszerű, s ezért lehet korai a mathematicai tehetség.

A szükségszerűség azt jelenti, hogy a nagy alkotók lelkét ellenállhatatlanul eltölti missiójók érzete. Legsürgősebb életföladatuknak, végzetöknök tekintik, hogy teremtsenek, még pedig bizonyos kizárólagos, vagy legalább præponderáns irányban. Beethovent csak ennek a magasabb kötelességnek érzete tartja vissza az öngyilkosságtól. Viszont az apostasia, a melyet némely lángész hivatásával szemben elkövet, számos önvallomás szerint a legkinosabb lelkifurdalásokat okozza.

Az individualismus azt jelenti, hogy a teremtő lángész egyéni dolog; rányomja egyéni bélyegét minden alkotására.

Ez a tulajdonság nem is kétséges, de kétséges az eredete. A kérdés kihívja az állásfoglalást s abban a be nem fejezett vitában, hogy vajon a lángész egyszerű terméke-e a milieunek, eredője tömegek alulról fölülré ható collectiv tevékenységének, a faj, az átöröklés munkájának mint Darwin, Taine, Spencer, Grant Allen, Goethe és Tolsztoj több-kevesebb eltéréssel állították, avagy szabadon alakuló, törvényeit csak önmagából merítő, fölülről alulra ható, a tömegeket fölemelő, erjesztő erő, mint Schopenhauer, Carlyle, Nietzsche stb. erősítgetik. Ribot az individualismus mellé áll, fontolóra vévén a következőket. A milieu befolyása másokra is hat, miért pattan ki belőle mégis csak ez vagy az a lángész? A lángész a variatio spontaneára emlékeztet; egészen más, fejekkel nagyobb a tömegnél; ura ennek akár azzal, hogy a kor áramlatával halad s fölismervén, összefoglalja magában s kifejezi milieujének rejtett és tudattalan törekvéseit, akár azzal — mint leggyakrabban történik, — hogy heves ellenzékre talál környezetében, szemben küzd vele s legyőzi. Új dolgot alkot, a melynek a tömeg ideig-óráig ellenáll, de végre is kénytelen magát megadni. A tömegnek az újtól való irtózása, misoneismusa egyik legérdekesebb tanujele a genie eredetiségének. De az is bizonyos, hogy társadalmi együtttható is van mindig a genieben, s Weismann helyesen jegyzi meg, hogy hiában születnék a Samoa szigeteken egy Mozart-lelkű vadgyermek, nem tudna mást, mint a scalat három vagy négy hangról létre terjeszteni, s egy pár bonyolultabb melodiát teremteni.

Symphoniát épen olyan kevésbé tudna komponálni, mint Archimedes nem találhatott föl egy dynamo-villamos gépet.

Sok tény szól a mellett is, hogy a szövevényes, differenciált környezet, nagy népszám, nagy verseny nagyobb kilátást nyújt egyéni változatokra és felsőbb emberek születésére, mint a primitív viszonyok.

A mi az egyéni föltalálás mechanismusát illeti, Ribot kétféle eljárási tyrust különböztet meg. Az egyik a teljes, a másik a rövidített eljárás. Az első — a discursív, combináló föltalálók útja — a részletről megy az egység felé, a melyet csak határozatlan körvonalakban lát. Sok irodalmi és művészi alkotást sugalmaz egy-egy jelenet, adoma, futó látomány. A tudományban jó példa a Kepleré. Élete nagy részét bizarr föltevések kísérleteivel vesztegette el, míg egy nap fölfedezte a Mars bolygó forgásának pályáját, s előbbi munkája rendszerbe szervesedett. Ez az eljárás szükséges a hosszú időt, türelmet, logikus kifejtést igénylő szerves, tudatos munkákban.

A másik eljárás, a rövidített — ez az intuitív föltalálók útja — egy ihletszerűen felötlő általános, en bloc-eszméből (idée generatrice), mint egységből megy át a tudatos sokszor kinosan tévelygő részletes kifejtésre. Mozart, Poë leirták ennek folyamatát, s Goethe szerint Shakspere is csak intuitív eljárással teremthette Hamletet. Chopin eszméi csodálatos teljességgel, hirtelenséggel fogamzottak meg, de «ha a crisis elmúlt, elkezdődött a legrágódóbb munka, a melynek csak tanuja voltam.» (Georg Sand.)

Különben itt nagy szerepe van a véletlennek, de nem mint a teremtés okának, csak mint alkalmának, emeltyűjének. «A szerencsés véletlen csak azoknak jó segítségére, a kik megérdemlik.»

A mi a teremtő képzelet kifejlésének törvényét illeti, ennek két szaka van, elválasztva egy kritikus ponttal. A gyermekkoron, ifjúságon át emelkedő vonal jelöli a képzelet autonóm kivirágzását, fejlődését. Nyilvánulásai a játékban, romantikus hajlamokban, a világ mythikus és phantastikus fölfogásában találhatók föl. De lassanként az objectív élet-tapasztalatok, a reflexio, az ítélet, a csalódások kezdik meg harczukat az álmok, a képzelet ellen: a kritikus ponthoz érünk. Ettől fogva vagy lemenő vonalat követ a képzelet, s a legtöbb emberben majdnem megsemmisül, míg másokban, a

valódi föltalálókban végleges győzelmet arat azzal, hogy magába olvasztja a racionális elemeket, s szövevényes formát vesz föl.

Áll ez egyesekre és egész fajokra. A collectiv folyamatnak vázlatos rajzát adja Ribot Európának a római birodalom bukásától máig tapasztalt intellectualis fejlődésében.

Ribot művének harmadik része concret. A teremtő képzelet általánosságban nincs meg a valóságban, — e kifejezés csak az abstractióban állhat meg — hanem vannak emberek, a kik képzelnek még pedig különböző módon. De ezeket a concret változatokat vissza lehet vezetni típusokra, s Ribot most ezeknek a különleges lélektanát igyekszik vázolni, miután bővebben foglalkozott azokkal a nehézségekkel, a melyekbe a képzelő egyéneknek bizonyos helyes osztályozása ütközik. Ő maga a plastikus, szétfolyó, mystikus, tudományos, gyakorlati és mechanikus, kereskedelmi és utopikus képzelők típusait különbözteti meg, a nélkül, hogy e beosztás kifogástalanságát vitatná. Minthogy itt nagyobbára concret részletekkel és adatokkal van dolgunk, a fél könyvet le kellene nyomatnunk, ha ez ismertetés a teljességre tartana igényt. Ennélfogva csak a leglényegesebbekre szorítkozunk.

A plastikus képzelet jellemvonása: szabatosság a szövevényességben (netteté dans la complexité). Tiszta alakú, határozott körvonalú képek, túlnyomóan tárgyas vonatkozású associatiók anyagából, úgy szólván érzékelhető anyagi művet teremt, a mely egészen a valóság benyomását kelti.

Első sorban visualis és motorikus képekkel, a mechanikai képzelet tapintási képekkel dolgozik, s leginkább függ térbeli föltételektől. Az érzelmi elem itt nagyon alsórendű. Az érzékletből veszi eredetét, az érzékletet igyekszik megközelíteni s nincs belső érzelmi bélyege. Ez azonban nem gátolja meg, hogy a legmagasabbrendű geniek, a kik a plastikus képzelet legkitünőbb példái, meg ne czáfolják az általános tételt: Shakspere, Carlyle, Michelet, Arany és mások intensív látóképessége mély fölindulással párosul, — ezért kitünő domborúságú alkotásaik nem kőszobrok, vagy merev festmények hideg benyomását teszik, hanem az élet megindító elevenségével versenyeznek.

A művészet formái, a melyekben az effajta képzelet a legszükségesebb: a szobrászat, festészet, építészet. Míg az em-

berek nagy tömegének egy alakról, színről, mozgásról, idomról csak szétfutó, halavány képzete van (mint fa, állat, fej; vörös, kék; járás, ülés; egyenes, négyszögű, stb.), a szobrász, festő, építész képzelete a legconcretebb módon látja ez általános tulajdonságok változatait.

Szavakkal fölidézni a látás, hallás, tapintás benyomásait elevenen és tisztán: a plastikus költő és író jellemvonása, a melynek túltengésére Hugo Viktor a legjobb példa. Minden lapja tele van mozgalmas visiókkal, domború képekkel, s még a hangképeket is, a melyek alaknélküliek, átváltoztatja térbeli képekké. Mabilleau azt írja róla, hogy sohasem verselt tollba mondván; írnia kellett, látnia kellett a szavakat, hogy ha rímelni akart. Gauthier is szemrhythmusra fekteti a súlyt, mert szerinte a könyvet olvassák s csak ritkán szavalják. Nyomában a Parnassiens iskolája túlzásig keresi a hideg domborúságot.

A mythosok egy faja is kiválóan plastikus és megállapodott. Ime a görögök mythosai. Nem áll az, hogy csak azért határozott körvonalunk, mert a szobrok, domborművek, a költészet és festészet művei korán megrögzítették az istenek alakját, jelvényeit és történetét, s így megkötötték a népképzeletet. De hát akkor a germán mythosok nagy vonásokban éles körvonalait mi magyarázza, hisz ők nem szokták volt megtestesíteni isteneiket emberi, állati szoborban. Ellenben a hinduk megtölték templomaikat szobrok ezreivel, irodalmuk gygasi költeményeket termelt, s mythológiájok mégis szétfolyó, állandóság nélkül való, épen olyan, mint a nem domborművező keltáké, s valósággal kétségbeejti a rendszerező tudóst.

Csak rejtett faji minőségeknek lehet e különbségeket be tudni, nem æsthetikai nevelés következményének.

És itt szemébe mondja Ribot nemzetének, Fouilléval és Tainenel egyetértőleg, hogy képzelete nagyon szegény; elszáradt, egyszerűsödött, s rationalizálódott domború képzelet. A francziák látnak, de inkább intellectualis módon; képzeteik tárgyiasak, de inkább az elvont fogalmakhoz, mint az érzéklet emlékeihez közelednek; csodálatosan fölépítő, okoskodó, logikus és műveleteire alkalmasabbak, mint a meglepően elevenítő, teremtő képzeletre. A Hugok, Chateaubriandok, Flaubertek és Zolák szinte idegen jelenségek a franczia művészetben.

A szétfolyó képzelet az előbbi teljes ellentéte. Határozatlan körvonalú képek laza associációival dolgozik, a melyek többnyire érzelmi alapon történt elvonásokból, benyomásokból erednek. Azaz : valamely jelenségen első sorban nem azt vettük észre, a mi lényeges volt, hanem a mi pillanatnyi érzelmi állapotunknál fogva érdekelt, végső elemzésben tetszett vagy nem tetszett. Ebből származnak a derengő-borongó eszmék (idéés *crépusculaires*) s messzefekvő analógiákban vagy ellentétekben véletlenül összefüzdésök legtöbbször megint subjectiv kedélyállapottól függ, oly belső hangok, érzelmi billentyűknek megütésétől, mint a minők keletkezésüket kísérték. S az ilyen képzelet nem szerves és középpont körül elrendezkedő, hanem szétfolyó, szétterjengő alkotást eredményez.

Igy tökéletlen alakjában az álom képeiben jelentkezik, valamint az ismeretlen emberek, helyek körül stb. akaratlanul és spontán módon meséket teremtő romantikus szellemben. A chimærákat kergetők is ide tartoznak ; a földművelési, bányászati, ipari, pénzügyi, társadalmi, politikai phantasmagoriák, szertelen tervek rabjai (például Balzac mint mezőgazda).

Legtermékenyebb talajra azonban a szétfolyó képzelet a vallás terén talált. A legtöbb primitív-nép képzelete minden jelenség, izgalom hatása alatt pillanatnyilag új és új isten nevét teremtette (Augenblicksgötter), külön istene lehetett minden villámnak, minden fügefának stb., később az istenek száma általánosítás következtében kevesbedett, de hullámzásuk tovább folyt. Minden isten átalakulhatott mássá, esetleg ellentétessé is. A sémi népeknél Astarte, Tanit, Baalath, Derkéto, Mylitta, Aschéra stb. egyet jelent. Az indusoknál még nagyobb ez elváltozás ; a felhők tehenné, majd kigyókká, majd várákká alakulnak, a sötét Asoyrák fészkeivé : Agni (a tűz) Kamavá (szerelemmé vagy vágygyá) változik stb. A szétfolyó képzelet legraffináltabb alkotása a Maya, az egyetemes illusio. S az istenek attributumai sem emberiek, mint a plasticus görög mythosban, hanem jelképesek. Az istenség sok feje, sok karja, sok lába végtelen értelmét és hatalmát, Ganésának, a bölcsesség istenének, elefántfeje nagy okosságát jelképezi.

A művészetben és irodalomban a szétfolyó képzelet

épen oly elterjedt, mint a domború. A mai symbolismus a legkitünőbb lélektani megfigyelésekre ad alkalmat. Ez az iskola megveti a külvilág pontos és világos fölfogását és utánczását; helyébe tesz valami belső muzsikát, a mely az emberi lélek hullámzó és tünékeny benső állapotainak sorozatát fejezze ki. Hajhászsa a szabatosság nélkül való, álomszerű meghatározásokat, ha ugyan meghatározásról lehetne szó, hisz épen teljes elmosódottságra törekszik.

A symbolisták műveiben, vagy művein például történik valami; az ember azt se tudja hol, mikor? Ez egy meglevő országban sem történik, s éjjel van-e vagy nappal? Az Erdőben, a Városban. A Lovagról van szó, a Zarándokról, az Öregről. Némely nyelv természete szerint még a szereplők nemével sem vagyunk tisztában, például a magyarban him- vagy nőnemű Ó-ról beszélnek-e? Mindenki csak sejtheti egyéni képzelete szerint.

A szó általában jel, kép. A symbolista írók nem képzeteket, hanem emótiókat akarnak velök felköltetni, sugalmazni. Ezért a közönséges szavakat a legkülönösebb értelemben használják, hogy elveszítsék olyan jelentéseket, a melyekhez határozott képzet fűződik. Majd új avagy elavult szavakat használnak, a melyeket úgy lehet forgatni, mint a meg nem szabott értékű pénzdarabot. Végső következményképen pedig csak hang szerepét hagyják meg a szavaknak; pusztá hangzatoságuk, nem értelmök által akarják az érzelmi állapotot előidézni, sugalmazni.

A symbolista festők eltörlik a formákat, körvonalakat, elmosás a színeket, hogy a dolgok pusztán érzelmek, hangulat forrásaivá váljanak.

A symbolista képzeletet az idealista képzelettel épen oly kevésbé lehet azonosítani, mint a plastikust a realista képzelettel, annyi azonban áll, hogy a symbolismus egy faja az idealismus nemének, épen úgy, mint a plasticismus egyik faja a realismus nemének.

Középhelet foglal el a két eltérő képzelet alkotásai közt a csodás, mesés műfaj (tündérregék, az *Ezeregy éj*, lovagregények, Dante *Színjátéka*, a buddhismus huszonnyolcz poklaról szóló költemény, Ariosto *Őrjöngő Lórántja*, Poë, Hoffmann meséi, az úgy nevezett satanista irodalom, Goya, Wiertz festményei stb.), Realismus jellemzi ezeket, de békótlan; plas-

tikus képeket adnak, de nem törődnek a lehetőséggel. Tisztára phantastikus vagy mystikus környezetben, a hol csak a szélső, rejtelmes vagy borzalmas uralkodik, emberi, határozott alakok élnek és sokszor egész köznapi dolgokat cselekszenek.

A szétfolyó képzelet változatai közé sorozza szerző a szám- és a zenei képzeletet is.

Az első paradoxúl hangzik. Minden szám határozott, egységre visszavezethető valami, a mi úgy látszik — kizárja a képzeletet. Ámde a számok sorozatai megnyílnak a képzelet számára: a határtalanba vesznek, ha végtelenül nagyobbítjuk vagy kisebbítjük. A keleti és más népek vallási cosmogoniáiban s a tudományokban látjuk a számokkal dolgozó képzelet munkáját. A chaldeaiak mondája szerint Oannes, a halisten, 2592,00 évet szentelt az emberiség nevelésére, azután 432,000 évig mythikus személyek uralma következett, s e 691,000 év után vízözön újítja meg a föld képét. Az egyiptomiak képzelete is pazarul bánt az évezredekkel, s a görögök rövid időszámítása láttára fölkiáltottak: «Ti, hellének, csak gyermekek vagytok!»

Mindnyájunkon túltettek a hinduk. Időszámítási egységek a «Koti» egyenlő tíz millióval; a «Kalpa», a két világév között elfolyó kor 4 billió 328 millió évvel; minden Kalpa csak egy napja a 365 napos isteni évnek, ám számítsa ki az olvasó, hány évből áll ez az isteni év. A dzsainák a világ idejét két szakra osztják, az egyik a fölmenő, a másik a lemenő; mindegyik 2000.000.000.000. évóceánból áll, ez pedig egyenlő 1.000.000.000.000.000 évvel. A *Lalitavistara* szerint Buddha százezer ernyőtől védett trónon ül 680 millió kisebb istentől körülvéve és sok «viszontagságot szenvedett 10 milliárd 100 millió Kalpán át», a minek szertelenségét megizleljük, ha ezt az utolsó összeget a Kalpa föntadott értékével szorozzuk.

A tudományban nem ölt ilyen örületes formákat, mert tárgyias alapon szerepel. Így a csillagászatban, a mely tér, mozgások s idő végtelenségében látja a világokat születni, ködfoltok alakjában gyengén fényleni, napok alakjában ragyogni, kihülni, megfoltosodni, megsűrűsödni. A földtan kíséri bolygónkat cataclysmákon át, s távol jövőben látja megfagyni, ha az atmosphæra vízgőze már nem védi. A természetan és vegytan föltevésai a molekulákról és atomokról, a biológia

tanai a protoplasma-elemekről, a plastidokról, gemmulákról, a végtelen megosztással dolgozó átöröklésről vetekednek a hindu képzelet szörnyszülötteivel. Ilyen alapon sok érdekes, tudós phantasia is épül.*)

A zenei képzelet, tisztán és kizárólag affectiv képekből, azaz lelki állapotokból, vágyakból, mindenféle érzelmekből és indulatokból meríti anyagát. Az emberi szellem soká küzdött, míg ez az anyag megtalálta hozzá méltó, melodikus és harmonikus kifejezését, a polyphoniát. Legjellemzőbb e képzeletformára, hogy általa a külső, úgy belső benyomás, bármilyen esemény, még a metaphysikai eszme is zenei hangképpé változik. Mozart meglát egy narancsot s villámgyorsan megfogyan benne a *Don Juan* nápolyi dalának eszméje. Beethoven negyedik symphoniájával Napoleon sorsát akarta kifejezni, a kilencedikkel Isten létét bizonyítani. Chopin egy vihar hatása alatt rettegve adta annak képét egyik præludiumában. Weber a *Bűvös vadász* egy jelenetében a geroldsau holdfényes vizesést akarta zeneileg megörökíteni. A mint a plastikus képzelet mindent visualis képpé alakít, úgy a zenei képzelet hangképpé, de vice versa, mint a szerző egy enquêteja bizonyítja — ritkaság, hogy a zenei hang visualis képeket keltsen.

Díszhelyet érdemel a phantasia nyilvánulásai közt a mystikus képzelet, mert a pusztán eszmei föltalálásnak legteljesebb, leggazdagabb és legmerészebb példája.

A mystikus az érzékek adatait mint hiú látszatot megveti s csak jeleknek tartja, a melyek a valóságot kivetkőztetik csalóka köntöseből. Másrészt megveti az okoskodó értelmet, a félúton megállót, képzeletével magasabbra repül s ex analogia hominis megépíti képekben a világ ismeretét, a melyhez szerinte nem is fogható a világ úgy nevezett realis ismerete.

Az eszmény, az emberfölötti elv megtestesülését látja az érzékelhető dolgokban, minden anyagi tárgyban és jelen-ségben.

A concret képeket symbolikus képekké alakítja, s a mikor ezeket kivetíti, egészen sajátos kifejezésmódot hasz-

---

*) Így például Baer fejtegetése érzékleteink, s ezzel életünk gyorsulásáról, vagy lassulásáról, a melyet James psychológiája is idéz. Ugyanez a phantastikus idea fordul elő Marc Twain *Zseborám* című jóízű apróságában.

nál. Mindnyájan ismerjük a mystikus stilust, metaphorái, analógiái, allegóriái beteges túltengését, homályát, tisztán subjectív, érzelmi, ingatag logikáját, önkényesen rendkívüli s épen ezért másokra nézve érthetetlen symbolumait.

Még a betűk, számok is más értelmet vesznek föl előtte; ezekkel is mint jelekkel bánik el,*) s a kabala, sorsolvasás, sőt bölcsészeti rendszerek (gnosticismus, pythagoreismus stb.) alapjává teszi.

Míg a képzelet többi nyilvánulásaiban az alkotás művét csak föltételes s időleges, pillanatnyi hit kíséri (bewusste Selbsttäuschung), a mystikusok föltétlenül s állandóan hisznek visióikban, hallucinatioikban, a belső hangokban. A közép-korban élte e szellem virágkorát: növény, állat, emberi mű minden csak emblema, a fej Krisztust, a lábak az apostolokat, a haj fürtjei a szenteket, a szem a szemlélődést, a székesegyház tornyai az imát, oszlopai az apostolokat, kövei a hiveket, a pillérek az isteni támogatást jelképezik. stb. Egész lexikonok foglalkoztak e legaprólékosabb jelképmagyarázattal.

Nem helyes a mystikus és vallásos képzeletet azonosítani. Bár minden vallásnak végső alapja mystikus, mert érzékeink számára hozzáférhetetlen ismeretlent föltételez, vannak vallások, a melyek tényleg nagyon gyér mystikus vonásokat tartalmaznak. Így a vadak és Róma vallásaiban nem a mysticismus, hanem az utilitarismus, a germánok, aztékek stb. vallásaiban inkább a harcziás vérengző szellem nyilvánul.

A modern vallásokban eldöntetlen harczot vív az ész, a rationalis, logikus szellem és a szív, a symbolikus és mystikus szellem.

Sokan visszaáznak látják, hogy tudományos képzelet lehessen, hisz a tudomány rationalis volta kizárja azt. Nagy tévedés; képzelet nélkül a tudomány is csak másolna, ismételné, s csigaléptekkel haladna, míg így, a képzelet folyvást előre hajtja, mind többet és többet hódítani az ismeretlen birodalmából, s e hódításra ő fegyverzi föl.

Mégis, nem elég szabatos dolog általában csak tudomá-

---

*) Victor Hugo állította, hogy az emberi tudás minden lényeges tárgya a betűk formájának mystikus erejénél fogva benne van az abc-ben; A = a tetőt, a várat, (arx), D az emberi hátat stb. jelképezi.

nyos képzeletről beszélni. Más az minden tudomány, illetve tudós természete szerint. Más a matematikusoké, ezek közt is már az arithmetikusoké, az analytikusé és mértantudósé; más a physikusé és orvosé,² más a jogtudósé stb. Ezért itt is nagy szükség volna olyan monographiákra, a melyek e tudósok képzeletének külön-külön lélektanával foglalkoznának.

Általában véve el lehet mondani, hogy a képzeletnek a tudományban előkészítő és kisegítő szerepe van. Ezzel korántsem becsméreztük. A tudás föladata, szüksége a megismerés, a tények megállapítása és magyarázása, s a hol az emberi szellem nem tud megállapítani vagy magyarázni, ott kitalál, mert a semminél inkább akarja a tudás képmását. A subjectiv, találgató megoldás egyelőre pótolja az objectiv, észszerű megoldást.

Bizonyos, hogy mennél kevesebb képzeleti elemet tartalmaz valamely tudomány, annál előrehaladottabb.

Minden tudomány átmegy a képzelet souverain uralmának mystikus korszakán, a mikor rendíthetetlenül hisznek tisztán kitalált s be nem bizonyított tételekben. Némely hamis tudomány végleg meg is reked ez embryonális állapotban, például az alchimia, astrologia, occultismus. A többi továbbfejlődik, s elfelejti, mit köszönhetett a képzeletnek. Baco Rogernek a XIII. században intuitiója volt már a vasútról, a látcsóról, s talán az interferentiáról is. Kepler a sphærák harmoniájának törvényeire képzelete útján jött rá. Kopernikus teoriáját a pythagoreusoknak az a hypothesis sugallotta, hogy a föld tüzes, álló középpont körül forog. Newton 1666-ban kitalálta a nehézkedés törvényét, azután elvetette, mert számításai nem egyeztek megfigyeléseivel, majd újra bebizonyítva látta, a mikor a földmeridián Párisból kapott új mértékével igazolhatta conjecturáját.

Ezek mutatják, hogy a tudományok későbbi fejlődési fokán a képzelet hypothesiseket teremt. Vagy igazi föltevéseket, a melyek a valóság megközelítésére és magyarázására szolgálnak, s a melyekben alkotóik s ezek követői föltétlenül hisznek (például az evolutio hypothesisében), vagy pedig olyanokat, a melyekhez a tudósok nem föltétlen hitből, hanem leginkább didaktikus érdekből ragaszkodnak, mert egyszerű kifejezésére szolgálnak bizonyos, tovább nem követhető

okoknak (például ilyenek a hő, villamosság, mágnesség elnevezései).

A föltevések későbbi sorsa is kétféle. Egy részök tudományos beigazolást nyer, s igazság rangjára emelkedik, más részök trónját vesztí más igazságok czáfolatára.

A tudományok története hemzseg ilyen lehanyatlott phantasia-szüleménytől, de azért a legszigorúbb tudomány sem lehet el a képzelet nélkül, a mely a conjectura s tárgyi associatiók alakjában segédkezet nyujt a megfigyelés, kísérletezés, okoskodás, ellenőrzés, a tárgyvilagos módszerek részletes munkájában.

A gyakorlati képzeletet a legáltalánosabbnak mondhatni, mert ez, ha különböző fokban is, minden emberben megvan. A mikor az ember tudatát sem észlelés, sem emlékezés, sem indulat, sem logikus gondolkozás, sem akarat nem foglalják le: egész szellemi életét csak a képzelet foglalkoztatja; terveket sző, álmodozik a jövőről. Van-e valaki, a ki ezt sohasem tenné? S van-e, a kinek képzelete ne lenne találékony kis fogásokban, eljárási módokban, a melyeket a mindennapi élet, a pillanat igényeivel szemben szükségesek?

Az élni tudás nem lehet el képzelet nélkül.

Az amerikaiak kiváló példái a gyakorlatias képzeletnek. Cselekvő erélylyel, vállalkozó szellemmel a legnagyobb könnyűséggel áttérnek egy pályáról a másikra, ha képzeletök valamely kedvezőbb, nyereségesebb kilátással kecsegteti őket. Még jobb példái a semmiből, szédelgésből élő, folyton csak képzeletöknek engedelmeskedő, mindenbe belekapó állhatatlan iparlovagok, kalandorok.

Az effajta képzelet szüleményei a babonák is, a melyekben nem vallásos érzület nyilvánul meg: például a játékosok babonái, a születéshez, házassághoz, halálhoz, betegségekhez, szerencsés és szerencsétlen napokhoz stb. fűződő számtalan babona.

Ezeket bőven tárgyalja Lehmann *Babona és varázslat* czimű imént magyarul is megjelent művében.

A gyakorlati képzeletet az önfentartás ösztöne irányítja. Az ember ki akarja találni a jövő eseményeit; különféle praktika által bele szeretne nyúlni a dolgok rendjébe; módosítani akarja a maga javára, elhárítani a sors csapásait stb.

A gyakorlati képzelet legmagasabb nyilvánulása a mecha-

nikus föltalálás. Ámbár ez az æsthetikai képzelettel szemben tárgyiasabb, jobban meg van kötve célja és eszközei, a természet törvényei által, folytonos számításokra, okoskodásra. s főképen kézügyességre szorul, de azért a képzelet mennyiségére és hatalmára nézve vetekszik az æsthetikai föltalálással.

Elég elgondolnunk, hogy minden találmány a nagyon kezdetlegestől a legtökéletesebbig megvalósítása előtt egyszerűen az agyvelőnek, képzeletnek constructiója, új viszonylatok eszméje volt. Azután a képzeletet teljesen még sem determinálja az elérendő gyakorlati cél, mert ugyanazt a célt el lehet érni különféle úton, különféleképen elképzelt eljárásokkal.

A mechanikus alkotásnak, csakúgy mint az æsthetikainak, megvan az eszménye, azaz valamely tökéletesség eszméje, a melynek megvalósítására törekszik, a mely felé központosan minden associatio. Az ihlet-elem is megvan benne. A hasznos találmányok történetében lépten-nyomon látunk oly embereket, a kik nélkülözéseket, családi pörpátvart, üldözést, halált készségesen szenvedtek a teremtés szükségétől ösztökélve, hajtatva, nem a jövő nyereség reményétől, hanem hivatásuk, végzetök érzésétől. Épen úgy megvan fejlődésének mythikus kora. Nézzük a gőzgépek fejlődését az alexandriai Hérontól Newcomenig és Wattig, vagy tőlük napjainkig. Ez csak egy eset a számtalanból, a melyeket minden bámulatos szövevényességgel kifejlődött technikai ág fölmutat.

Azonban nagy különbségek is vannak az æsthetikai és mechanikai föltalálók közt. Az utóbbiak természetes hajlama és képzelete a létföntartás ösztönének nyomása alatt a gyakorlati élet, a természet erőinek leigázása, kiaknázása és felhasználása felé fordul, nem az emberi érzelmek, magasabb eszmék és álmok felé. Ezért termékei, az élelmezés, lakás, ruházkodás, közlekedés, munka és védelem stb. céljaira szolgáló eszközök, gépek, fegyverek, első sorban nem æsthetikai, hanem anyagi szükségletek kielégítésére alkalmasak.

Közel áll a képzelet most tárgyalt fajához a kereskedelmi képzelet, a melynek főcélja javak termelése és elosztása, főműveit pedig egyéni vagy socialis gazdagodás javára szolgáló találmányok teszik ki, a csereeszközök, nagy vállalatok, állami pénzügyek stb. terén.

Mínt hogy a gazdasági élet a verseny következtében valóságos háború, s a kereskedelmi lángésznek épen az a föladata, hogy az értékek hullámzásában mindig a legkedvezőbb alkalmakat és esélyeket aknázza ki: a képzeletnek itt taktikus szerepe van.

Ebben, valamint első motorában nagyon hasonlít a katonai képzelethez. Úgy a kereskedelem, mint a háború alap-szüksége az egyéni és társadalmi kiterjeszkedés, s hogy ennek megfelelhessen, a kereskedelmi képzeletnek épen úgy, mint a hadvezérinek folyton résen kell lennie, s újabb harcmodort találnia az ellenséggel szemben. Ez analogiákon indulva, Ribot együtt is veszi futólagos szemle alá mindkettőt.

A föltalálók köré sorakoznak a társadalmi és erkölcsi rend nagy reformátorai is.

Képzeletök egyenrangú a teremtő képzelet többi nemével. Jellemző ezek alkotásaira, hogy első sorban collectiv jellegök van, nem valósulhatnak meg máskép, mint «szellemek közössége» által, tömeg-érzelmek és akaratok közremunkálása által.

Egy érdekes alosztályukat adják az utopisták, a kik a társadalmi élet gyakorlati követelményeivel nem törődve, tisztán képzeletök után indulva teremtik meg az ideális közületek chimæráit (Plato, Morus, Campanella, a valóságos hindu képzeletű Fourier, a többi államregényírók).

Különben ennek a képzeletnek is az a sorsa, hogy mindjobban alkalmazkodik a gyakorlati élethez; megszűnik a priori s æsthetikai jellege. A socialismus, a mely tiszta utopiákból indult ki, ennek a rationalismusra való áttérésnek, a képzelet elszegényedésének példája.

Sajnáljuk, hogy az államférfiu képzeletével Ribot meg lehetős röviden végez; mindenesetre őt is érdekelnék azok az adatok, — ha tudomására jutnának, — a melyeket e részt nálunk egy illetékes férfiu, gróf Apponyi Albert a Kisfaludy-társaság 1894. februári ülésén tartott székfoglalójában szolgáltattott.

Ezzel befejeztük vázlatos szemlénket.

Ribot kísérlete tetemesen kibővítette a teremtő képzeletről való ismereteinket. Látjuk, hogy birodalma sokkal számosabb tartományból áll, mint azelőtt hitték, ha nem is tartjuk a képzeletet oly egyetemes demiurgosnak, mint Froscham-

mer. Az embert szemlátomást legyőzhetetlen szükséglet, vágy hajtja, hogy a világot visszatükrözze a maga szellemének módja szerint, s a mennyire lehet, átalakítsa vágyainak és szükségleteinek megfelelőleg. Nélküle az élet be lenne zárva az ösztön szűk körébe, s az értelem rideg korlátai közé, vele meghatványozódva nő, kiterjeszkedik, századról századra nagyszerű gazdagságban és változatosságban.

Nemcsak a tévedések forrása és eszköze, hanem egyenrangú fegyvertársa antagonistájának és ellenőrzőjének az észnek a földi boldogságért és haladásáért való örökös harcban.

WILDNER ÖDÖN.

A MAGYAR HONFOGLALÁS KÜTFÖL. *)

Első közlemény.

Ünnep alkalmából jelent meg — bár elkésve — e könyv, ünnepéül annak, hogy ezer év előtt szállt meg a magyar a négy folyam s a három bércz határán.

Az Akadémia, hogy az ünneplőkhöz csatlakozzék, azon utat választotta, mely tudományos testületnek úgy szólván egyedül áll nyitva, s mely egyszersmind a legméltóbb hozzá: irodalmi emléket állított a honfoglaló ősöknek. Emléket, mely nemcsak a legmaradandóbb, de egyszersmind a legigazabb, mert alapját magok a honfoglalók rakták le, eltörülhetetlenül írván föl tetteiket a világtörténet könyvébe. Ma, ezer év mulva, e kötetben egybegyűjtve bírjuk mindazt, a mi értékeset jegyeztek föl világszerte a magyar honfoglalásról. Látjuk egy teljes képből, mily hatást tett és benyomást keltett a világban a magyar nemzet honfoglalása.

Biborpalástos császár és névtelen szerzetes, mohamedán utazó és keresztyén pap, görögök, perzsák, arabok, németek és olaszok tollából bírjuk az egykorú adatokat. Csak két nép — épen az a kettő, kit legközelebb érdekelt a magyar honfoglalás, az egyiket, mert a győző, a másikat, mert a legyőzött — csak a magyar és szláv nem jegyezte föl egykorúan a honfoglalás történetét.

---

*) A *Magyar Honfoglalás Kütfői*. A Honfoglalás Ezredéves Emlékére A Magyar Tud. Akadémia megbízásából Gróf Kuun Géza tisztt., Fejérpataky László, Hampel József, Thallóczy Lajos rend., Marczali Henrik lev., Jagiő V, k. tag, Hodinka Antal, Maróthi Rezső És Dr. Vári Rezső Közreműködésével Szerkesztették Pauler Gyula És Szilágyi Sándor Rendes tagok. Budapest. 1900. Kiadja A Magyar Tudományos Akadémia. 4-r. VIII.+878. l. Számos képpel.

A nemzetiség, a vallás, az állás, a múlt emlékeinek, a jelen küzdelmeinek és a jövő reményeinek, egy szóval a milieu és egyéniség végtelen különfélesége forog fõnn az egyes írók között, kik alapjában véve ugyanegy dologról, a magyarok eredetérõl, vándorlásáról, honfoglalásukról és szokásaikról beszélnek. Így tehát a legkülönbözõbb írói egyéniségek szemüvegén át látjuk a történeteket. Abból, a mi e kötetben elõttünk fekszik, a historikusnak összevetés és következtetés alapján el kell vetni mindazt, a mi tévesztõ okra vezethetõ vissza, hogy mintegy olvasztótégelyben csak az maradjon meg, a mi változtathatatlan: az igazság.

I.

A mi e kötetben foglaltatik, az nemcsak a honfoglalásra vonatkozik, noha mind szorosán kapcsolatos vele. Benfoglaltatik itt mindaz, a mit a magyarok eredetétõl kezdve a honfoglalásig többé-kevésbé hiteles, de elsõrendû forrásból tudunk.

A földrajzi helyzetnek megfelelõleg a honfoglalás elõtti korról legtöbbet tudunk a görög és arab forrásokból. A honfoglalásról és az azt közvetlenül megelőzõ és követõ harcokról legbõvebben a nyugatrómai, pontosabban megjelölve a német forrásokból értesülünk.

A legmesszebbre visszamenõ értesítést a magyarok sorsáról biborban született VII. Konstantinos keletrómai császárnak köszönjük. A császár azon nagy szorgalommal és utánjárással készült mûvében, melyet 950 táján — tehát egy félszázaddal a magyar honfoglalás után — írt a *Birodalom Kormányzásáról* a birodalmát érdeklõ összes népek s különösen a keleti barbár népek állapotával foglalkozik. A magyarokról szólva elbeszéli azok õstörténetét is.*) Egyetlen más forrás sem nyúlik vissza a magyar történet oly régi idejére, s így az általa tárgyaltnál régibb idõrõl semmi egész bizonyosat nem mondhatunk.

A magyarok legrégebb lakóhelyét a Jaik (Ural) és Volga mellékére teszi. Innét a magyarok Levediába — a Don és Deneper közt — költöztek, a hol szoros szövetségben a kozá-

---

*) M. H. K. 110—136. l.

rokkal mindaddig laktak, míg keleti szomszédjuk, a kúnoktól üzött vad bessenyő kemény harcok után kiszorította őket onnét. Ekkor Etelközbe költöztek, a Nyék törzs (így hívták a hét magyar törzs legelsejét) fejének, Levediasnak (Előd?) az első vajdának vezérlete alatt. Egyik részök a bessenyőktől szenvedt vereség következtében elszakadt tőlök és visszament kelet felé, de az elszakadt testvérekért kárpótlást nyert a magyar a kabaroknak — a kozárok egyik törzsének — csatlakozása által, kik elszakadva a kozároktól, Etelközbe kísérték a magyarokat. A kabarok megtanították nyelvökre a turkokat — így nevezi Konstantinos a magyarokat — és megtanulták a turkok másik nyelvét. Az ugor-török nyelvkeveredésnek ez az egyetlen — ha talán nem is egész pontos — történeti emléke.

Etelközben választottak a magyarok, a kozár khagán tanácsára, először fejedelmet, kit méltósága, a hét törzsfő, a vajdák fölé emelt; Szalmutzes (Álmos) fiát, Árpádot szemelték ki e méltóságra, «mert böles tanácsú és gondolkozású volt, kiválóan vitéz és az uralomra alkalmas».

A császár a magyarok későbbi történetére is kiterjeszkedik; melyről már más források is szólnak. Megemlíti a bolgár háborút és ennek következményét, az újabb bessenyő támadást, mely ismét a magyarok vereségével végződött. A magyarok elhagyták Etelközt és Nagy-Moraviában, mai hazájokban telepedtek meg, legyőzve a morvákat. Elmondja Konstantinos, mikép osztoztak e területen az egyes törzsek. Árpád dynastiájának legteljesebb genealogiáját a vezérek korából is Konstantinos művéből ismerjük. Mikor a császár művét írta, a magyar nem volt a görögnek veszélyes ellensége, nem is volt már többé szövetségese. Ellenszenv vagy rokonszenv nem vezette a császári író tollát.

De mielőtt a magyarok a görögökkel érintkeztek, sok ideig a műveltség igen alacsony fokán álló népek közt laktak. Az első nagyobb cultura, melynek sphærájába a magyar lépett, s mely ennél fogva megörökítette a magyarok emlékét, az arab-perzsa cultura, vagyis az iszlám.

Az arab-perzsa írók, minthogy műveik jellege inkább földrajzi, mint történeti, ugyan nem nyúlnak vissza a magyar őstörténetre, mint Konstantinos teszi, de a magyar művelődési viszonyoknak, a magyar népnek legrégebb leírását nekik köszönjük.

Az iszlám ez időben keleten a legerősebb hódító vallás és cultura. Ez uralomra törő műveltség a földrajzi munkákat is terjesztésének eszközévé tette. A számos a keleti népekről szóló leírás keletkezését az írók ama gondolatának is köszöni, hogy e népeket meg lehet nyerni az iszlámnak. Ezért az utazásokkal elő akarják készíteni, a szokások ismertetésével meg akarják könnyíteni az iszlám győzelmét. Ez okból főleg a népek szokásait írják le e művek; a népek történetére, mivel erre nincs szükségök az említett cél szempontjából, s mivel a történetírásnak nincs nálok oly régi dicső traditioja, mint a görögöknél, alig terjeszkednek ki.

E művek leginkább kereskedők és hittérítői követségek értesítéseit használják fel. Ha ily módon tehát az arab írók adatai korántsem oly művelt írók tollából származnak s így a lényeges és lényegtelennek czéltudatos megkülönböztetését, a politikai momentumoknak oly módú kiemelését, mint a görög íróknál, hiába keressük bennök, mindazonáltal megvan az az előnyök, hogy közvetlen tapasztalaton alapúlnak. És míg Konstantinos e népeknek csak birodalmát érdeklő s így bizonyos tekintetben külső vonásait ismerteti, e népeket és műveltségöket pedig sokkal inkább megveti, mintsem hogy részletesebben foglalkoznék vele, addig az arab írók az említett érdekeltségéből folyó érdeklődéssel foglalkoznak az Európa keletén lakó népekkel. Némely fontos dologról, mivel ezek jelentőségét nem ismerik, egész téves adatokat jegyeztek föl, másrésztől azonban megőrizték a népi életnek igen sok benső jellemvonását. Igaz, hogy az arab írók nagy előszeretettel viseltetnek a curiosumok iránt, igaz, hogy naivitásuk gyakran igen nagy és kritikájok igen csekély, mégis nagy értéke van általában az arab-perzsa kútfőknek s nagy értéke van a magyarokról adott leírásuknak.

Ibn Roszteh és Gurdézî tollából származik a magyarok legrégebb leírása.*) Ismertetik a magyarok politikai szervezetét és leírják lakóhelyöket; nem egész bizonyos, hogy Levediára vagy Etelközre vonatkozik e leírás.

A magyar főkirály neve kende, a tényleges hatalmat azonban a dsila gyakorolja. A magyarok tartománya a Fekete-tenger mellékén fekszik, több folyó szeli át, vízben és legelő-

---

*) M. H. K. 167—173. l.

ben bővelkedik. Sok szántóföldjük van. Gyakran rátámadnak a szomszédos szlávokra s közülök foglyokat ejtenek. Ezeket aztán eladják a görögöknek cserében drága szövetekért és egyéb byzánczi ipari termékekért. Gurdézi még a magyarok házassági szokását is leírja, mely lényegében abban áll, hogy a vőlegény megveszi az eladó leányt atyjától drága prémekért; úgy látszik, ezekben állott főleg a magyarok gazdagsága. Bátoran mondhatjuk, hogy egész a XII. századig, Freisingeni Ottóig, nem bírunk a magyarokról oly részletes és sokoldalú (Leo császár ugyanis csak a hadviselésre terjeszkedik ki) leírást, mint Ibn Roszteh és Gurdéziét.

Mihelyt a magyarok Etelközbe telepednek meg, érintkezésbe jutnak a görög culturával és politikával és ezóta emlékeznek meg róluk a görög írók. Első megjelenésüket a Duna mellett körülbelül 839-re teszik a görög krónikások. *)

A byzánczi cultura terjesztése szintúgy térítéssel járt karöltve, — a keresztyénség felvételével — mint az arab-perzsa cultura elfogadása. Mihelyt tehát a magyarok érintkezésbe jutottak a byzánczi culturával, a keresztyénséggel is megismerkedtek.

A Byzánzból kiinduló térítés ép ez időben nagy sikerek reményével kecsegtetett, mert engedményt tett a szlávoknak azzal, hogy elfogadta — a megtérítendő szláv népek számára — egyházi nyelvnek a szlávot: szláv liturgiát teremtett. De ha ily módon tényleg szláv nyelvű volt e térítés, mégis a byzánczi cultura terjesztését is jelentette az, mert a térítéssel kapcsolatosan terjedő műveltség tartalmilag egészen byzánczi jellegű volt. E térítés megindítói a szláv apostolok: Konstantinos (Kyrillos) és Methodios.

Mikor Konstantinos 860-ban Khersonból visszatérve a mai Oroszország délnyugati részén áthaladt, rátámadtak a magyarok, **) — úgy beszéli Kyrillos legendája — de csakhamar, nyilvánvalóan mivel ellenállást nem fejtett ki és dús zsákmányt nem remélhettek, bántatlanul elbocsátották. Ez legrégibb emléke annak, hogy a magyarok keresztyén térítővel találkoztak. Látjuk ez elbeszélésből, hogy a vallási fanatizmus, mely máshitűek életére tör, mint a pogány népeknél általában,

*) *M. H. K.* 100—103. l.

**) *M. H. K.* 352—353. l.

a magyaroknál is teljesen hiányzott. Sőt midőn egyik, a mai haza területére indított portyázó hadjáratuk a 874 és 885 közötti időben Methodius — akkor már morva érsek — közelébe hozta őket, a magyar vezér magához hívta a szent életű férfit és arra kérte, hogy őt is foglalja be imáiba; így beszéli azt Methodios életirata.¹⁾ Nem a kereszténység előtt történt meghódolásnak — mert hiszen a magyarok még sokáig megmaradtak pogányoknak — mint inkább a pogány népeknél szokásos bizonyos fokú vallásos közömbösségnek jele e tény is.

De sokkal fontosabb befolyást, mint a byzáneci cultura, gyakorolt a magyarok sorsára a byzáneci politika.

Byzánectól buzdítva és Byzáncz érdekében támadták meg hátban a magyarok a bolgárokat, kik a byzáneci birodalmat szorongatták. Leverték őket, magát a czárt is ostrom alá fogták Mundragában és földülték az országot. A bolgárok, miután békét kötöttek a császárral, boszút forraltak a magyarok ellen. Szövetkezve a bessenyőkkel, rátámadtak Etelközre, mikor a magyarok nagy része — úgy látszik, ép a mai haza területén harczolva — távol volt, és ott oly iszonyú pusztitást és öldöklést vittek végbe, hogy a magyaroknak ott többé maradásuk nem volt. A külföldi hadjáratból megtérő magyar sereg azokkal együtt, kik megmenekültek a szörnyű veszedelemből, a mai haza területén szálltak meg.

E 893—896 között folyt háborúknak történetét főleg görög források: a krónikairók²⁾ és Konstantinos császár őrizték meg.

A magyar-bolgár-görög háborúban nyert tapasztalatait a magyarok hadviseléséről, írta meg taktikus művében az akkor uralkodó byzáneci császár VI. vagy Böles Leó.³⁾ A császárnak a magyarok hadi szervezetéről adott leírását nagyon hitelesnek tartják, ezért nagyra becsülik állításait és még igen meszszenelő következtetéseket is vonnak le belőle. Abból indulnak ki, hogy a császárnak módjában volt saját tapasztalatai

¹⁾ *M. H. K.* 354—355. l. Konstantinos és Methodios legendái ugyan csak szláv nyelven maradtak fenn, de minden valószínűség szerint eredetileg görögül voltak írva, létrejöttöket pedig kétségtelenül byzáneci irodalmi hatásnak köszönhetik; ezért a görög források közé soroztam őket.

²⁾ *M. H. K.* 104—109. l.

³⁾ *M. H. K.* 1—89. l.

után indulni s lelkiismeretességétől a birodalom legfontosabb érdeke — a császársággal szomszédos ellenséges népek hadi szokásainak ismerete — megkövetelte, hogy leírásai megbízhatóak legyenek.

Közvetve, a görög politika idézte elő a bessenyő és bolgár egyesült támadását s így a magyar történetnek legfontosabb eseményét: a magyarok kivándorlását Etelközből és megszállásukat a mai haza területén.

A magyarok már a honfoglalás előtt harczoltak a mai haza területén. Kalandozásaik Etelközből nemcsak délre, Byzancz felé, hanem messze nyugatra is vitték őket, hol a keleti frank birodalom hatalmi körébe ütköztek. A 862-iki évhez jegyezte fel Hincmar rheimsi érsek a magyarok első megjelenését, Német Lajos birodalmában; ¹⁾ ezóta kísérik figyelemmel a magyarokat a német írók.

Magyarország, nevezetesen Pannonia, a mai Dunántúl, a keleti frank birodalom hatalmi körébe esett s így német írók tollából birjuk Magyarország viszonyainak ismertetését a honfoglalást közvetlenül megelőző időkből. E viszonyok ismerete természetesen igen fontos a magyar honfoglalás történetének szempontjából: csak így tudhatjuk, ki ellen kellett a magyarnak harczolni, mily uralmakat döntött meg s mily viszonyokat talált Magyarország területén.

A bajorok és karántánok megtéréséről szóló iratból ²⁾ tudjuk meg, hogy a régi Pannoniában Mosaburg — a későbbi Zalavár — vidékén Privina, majd Koczél fejedelem alatt egy keresztyén szláv államalakulat keletkezett, melyet a morva birodalommal szemben a német hűbérúr karja tartott fönn. E fejedelemség csak néhány évtizeddel a magyarok bejövetele előtt dőlt meg.

Hasonló hűbéres szláv fejedelemség keletkezett a Dráva és Száva közén és állott fönn Brazlav fejedelem alatt a magyar honfoglalás koráig. ³⁾

Nagy Alfréd angol király följegyzéséből tudjuk, hogy a Nagy-Alföldön pusztaság volt. ⁴⁾

¹⁾ *M. H. K.* 301. l.

²⁾ *Conversio Bagvariorum et Carantanorum* u. o. 301—313. l.

³⁾ *Annales Fuldenses M. H. K.* 316. és 318. l.

⁴⁾ *M. H. K.* 314—315. l.

A mai Magyarország északnyugati részén a morva birodalom áll fönn, mely ugyan túlterjedt a mai magyar határon, melynek súlypontja azonban mégis Magyarország területére esik. Középpontja Nyitra, a püspöki székhely, lehetett. E birodalom Szvatopluk uralkodása alatt éri el hatalmának tetőpontját s már nemcsak a német hűbéres szláv fejedelmeket, hanem magát a németiséget is fenyegeti. Ezért a IX. század utolsó évtizedeiben a németek Arnulf császár vezérlete alatt véres, kegyetlen harcot vívnak Morvaország ellen. E harczokhoz hívja segítségül a nyugatrómai császár az Etelközben lakó magyarokat, kik, mint a császár szövetségesei, a IX. század utolsó évtizedében ismételen harcolnak a morvák ellen. 894-ben meghalt a szlávok vitéz, híres fejedelme, Szvatopluk, fiai között viszály tört ki, a mi megkönnyítette a németek és magyarok harczát, úgy, hogy midőn 896-ban kiköltözött Etelközből a magyarság, a morva birodalom többé hathatós védelmet kifejtteni nem bírt és nem tudta megakadályozni a magyarok honfoglalását.

E hadjáratok történetét a *fuldai évkönyvek* *) jegyezték föl. Az e harczokból a magyarok iránt keletkezett érdeklődésben leli magyarozatát, hogy ez évkönyvek a bolgár-magyar háborúról is megemlékeznek. A *fuldai évkönyvekből* látjuk, mikép készítik elő a morvák ellen folytatott háborúk a magyar honfoglalást úgy, hogy a magyarok megszállása mint e harczok folytatása és természetes következménye, szinte észrevétlenül történik. Bizonyítéka ennek, hogy a *fuldai évkönyvek* noha 901-ig terjednek, mikor tehát a magyar honfoglalás teljesen befejeződött, nem tudják, hogy itt a Morvabirodalom helyébe a magyar lépett.

A németek a morvák ellen táplált vad gyűlölettől elvakítva nem vették észre a magyar honfoglalás fontosságát. A gyűlölt ellenség vesztén érzett öröm elfelejtette velök, mennyivel veszedelmesebb ellenségek támadt a morvák legyőzőiben, a magyarokban. A bajor püspököknek 900-ban a pápához intézett leveléből **) is kitűnik e körülmény. Még a püspökök is támogatták a pogány magyarokat a keresztyén szlávok ellen, kik nem akarták elismerni egyházi tekintetben a ba-

---

*) M. H. K. 316—320. l.

**) M. H. K. 323—328. l.

zor püspökök fensőségét. Csakhamar azonban megbánták tetteiket. A morvák ugyanis, kik előbb a pápához fordultak és keresztyéntelen tetteikért bevádolták a bajor püspököket, most megnyírván «álkeresztyén» fejöket», a magyarokhoz szegődtek és velök versenyezve pusztítottak. Pannoniában elpusztult minden templom, kiveszett a keresztyénség nyoma.

Csak akkor, midőn a magyarok pusztítva, rombolva betörték a német birodalomba, vették észre a németek, minő ellenségek támadt régi szövetségeseikben. Míg egyesek a húnok és avarok utódait látták a magyarokban, kiknek ellenállhatatlan, kegyetlen hadviselése a hún és avar pusztítás gyászos történetéről hallottakat és olvasottakat élesztette föl emlékezetökben, addig az élénkebb képzelet és nagyobb rettegés azon néppel hozta kapcsolatba e magyarokat, melynek száma, az Apokalypsis szavai szerint, olyan, mint a tenger fővénye, melynek kegyetlen lovascsapatait a sátán hívja elő a világ négy sarkáról, hogy mindent elpusztítsanak s így előkészítsék a világ végét: Gog és Magog népének tartották a magyarokat. A vélemény oly elterjedtségnek örvendett, hogy egy granvali (Granval egy a Jura hegység alján fekvő kolostor) szerzetes megezáfolására vállalkozott.¹⁾

A legádázabb gyűlölet tört ki most a német írókból és a legborzasztóbb vadságot is ráfogták a magyarokra, mint Regino, a prümi apát teszi.²⁾ Majd ismét a pusztításon keseregnek, melyet a magyarok végbevisznek, mint egy Dado püspökhöz intézett levél írója, Waldramus.³⁾

Ezen írók nagy része eleven magyart sohasem látott, tollukat nem is az igazság szeretete, hanem a gyűlölet, nem a tapasztalatból szerzett ismeret, hanem a skytha-hun és bibliai reminiscencia vezeti. De fönmaradt a kalandozás korából oly leírás a magyarokról, mely közvetlen tapasztalatra nyúlik vissza s melyet nem ihletett a gyűlölet. Nem is festi e leírás a magyarokat oly kegyetlen, minden emberi érzésből kivetkőzött szörnyetegeknek, mint a többi író. Ez okból Ekkehardnak a magyarok szt. galleni táborozásáról szóló elbeszéléséből⁴⁾

¹⁾ *M. H. K.* 329—334. l.

²⁾ *M. H. K.* 320—323. l.

³⁾ *M. H. K.* 334—335. l.

⁴⁾ *M. H. K.* 335—342. l.

hiteles képet alkothatunk magunknak a honfoglaló magyarok szokásairól és erkölceiről.

Már említettük, hogy sem a szlávok, sem a magyarok nem irták meg egykorúan a honfoglalás történetét, sem az azt megelőzőt és közvetlenül követő eseményeket, csak jóval később keletkezett magyar és szláv források jegyezték föl a hagyományt, mely e népeknél föntartotta a honfoglalás emlékét.

Egy szláv egyházi könyvben, a *Prologban*, melynek legrégebb kézírata a XIV. századból való, fönmaradt a magyar-bolgár háború homályos emléke.¹⁾ Megmaradt továbbá a szláv hagyományban, annak emléke is, hogy a magyarok 898-ban, midőn nyugatra indulva átkeltek a nagy hegyeken és megszállottak Magyarországon, elvonultak Kiev alatt a Deneper jobb partján azon magaslat mellett, melyet azóta «magyar»-nak neveznek. E hagyományt a XII. század elején élő Nesztor, az orosz történetírás atyja jegyezte föl.²⁾

Nem lehet kétségbevonni, hogy a magyarok egyszer Kiev alatt táboroztak, a magyar krónikák és az Anonymus is említést tesznek erről, de nem biztos, hogy ez közvetlenül a honfoglalás előtt, útközben Magyarorszag felé történt volna.

A magyar krónikákban³⁾ igazolható történeti tény a honfoglalásról alig van. A magyar krónikák a honfoglaló ősookról szóló hagyományt őrizték meg, nagyjában, úgy mint az a XII. században élt az utódok ajakán. E hagyományban pedig igen kevés történeti ténynek emléke maradt fönn, mindössze alig több Szvatoplug puszta nevénel. A történeti kritika csak bajosan tud ez elbeszélésben a történeti igazságnak némi nyomára akadni, annyira ellepte és kiszínezte az igazi emléket a monda, mely az ősök dicsőségéről regélt.

De ha a tudomány nem is igen veheti hasznát krónikáink a magyar honfoglalásról szóló elbeszélésének, mindazonáltal, mint a magyar hagyomány föntartója, mint azon kép emléke, melyet a magyarok megszállásukról magoknak alkottak, mint azon képzetek és elbeszélések forrása, melyekhez gyermek korunk óta a honfoglalás történetét fűzni szok-

¹⁾ M. H. K. 355—361. l.

²⁾ M. H. K. 369—373. l.

³⁾ M. H. K. 476—506. A.

tuk, végre mint egy népnek honfoglalásáról alkotott párját ritkítóan szép elbeszélésnek, a magyar krónikák e részének értéke is mindörökké fönn fog maradni.

Krónikáink elbeszélése a honfoglalásról nem történet, (de hogy Arany János szavaival éljünk) mondai hiteléhez nagyjában kétség nem fér.

Másképen áll az eset a másik híres magyar forrással: Anonymus művével.*) Az Anonymus, tudós vagyis inkább tudakos ember lévén, megveti a hagyományt s a mondát: a parasztság csalfa meséit és a hegedősök csacska énekeit — a hogy az Anonymus nevezi a szájhagyományt, vagy mint a krónika mondja: az énekeket, melyeket az előkelők készítettek világi dicsőség kedvéért, hogy fönmaradjon hírök-nevök. Saját szavai szerint igaz történetet akarna írni, de hiányos a tudománya és kritikája arra, hogy ezt megtehesse. Azonban azért nem esik kétségbe — ha el is vetette azt, a min a krónikák elbeszélése épült s nem ismeri azt, a miből kritikai történetet lehetne alkotni — ott vannak az etymologiai, ætiologiai és genealogiai mondák, csupa oly anyag, melylyel szemben a komoly történetíró a legnagyobb gyanúpörrel él, ott vannak a középkor regényes históriai elbeszélései Nagy Sándorról és a trójai háborúról: ezek alapján írja meg ő a honfoglalás történetét. Saját szavai szerint oly módon, mint példaképe, Dares Phrygius írta meg a trójai háború *hiteles* történetét.***) Minél kevesebbet tud tényleg, annál többet akar mutatni: a honfoglaló hősöknek, kikről a hazai hagyomány szólott és az ő korában virágzó hatalmas családoknak őseket vagy egész családfát szerez, a helynevekből történeteket fejt le és mindezt kipótolja és tetézi azzal, hogy saját koráról varr himet a honfoglalás korára. Így jött létre a honfoglalásnak azon története, mely szerint a magyarok Álmos vezérlete alatt a kunokkal szövetkezve jöttek be és Erdélyben — a X. században!! — oláhokat, a Dunántúlon meg éppen rómaiakat találtak, azon víg honfoglalás elbeszélése, mely annyi mulatsággal, áldomás-

*) *M. H. K.* 392—463. 1.

**) Dares Phrygius nevét viseli egy a Krisztus utáni V. században keletkezett koholmány, mely *De excidio Trojano* cím alatt a trójai háború regényes történetét tartalmazza. E szörnyű latinsággal írt hamisítványt szerzője a trójai háború egykorú hiteles történetének akarja föltüntetni és ezt neki a középkorban elhitték.

ivással és lovagi játékokkal, de oly kevés komoly harcuzal jár, a mely elbeszélés Zalánnal és Mén-Marottal és a többi állítólag itt talált néppel és fejedelemmel együtt a képzelet és koholmány országába tartozik.

De ha még hagyomány sem volt a maga korában az, mit az Anonymus beszél, hagyományyá lett a XVIII. század közepén, midőn újra fölfedezték Anonymusnak teljesen feledésbe ment munkáját. Azon kor, mely a jelen kétségei között a múlt dicsőségében támaszt keresett, a jövő reménye számára — a XVIII. század végén és a XIX. elején élő magyar emberek — szerette és becsülte az Anonymus művét, mint a magyar vitézi dicsőség fényes emlékét s ha nem is mindenben az igaz történet, de az igaz hagyomány megőrzőjét látta benne. A «régi dicsőség» koszorús dalosai, az eposok, melyek Álmosról és Árpádról, a Kiovi csatáról és Zalánról énekeltek, az Anonymusból vették tárgyokat. Sőt még a legújabb időkig komoly történetírók is az Anonymus elbeszélése alapján alkották meg a honfoglalás történetét.

Ez utóljára említett tény magában véve is elegendő arra, hogy minden időre legalább nagy irodalomtörténeti becsét biztosítson az Anonymus művének.

A legbecsesebb a magyar források közül egészen sajátos jellegű. Még leginkább az arab források természetét közelíti meg, mert szintén útleírás. Ez a *Richardus*-féle jelentés Julian útjáról Nagy Magyarországra.*) Magáról a honfoglalásról semminemű önálló értesítést nem tartalmaz e forrás, de noha az összes ideszóló források közül — legföljebb az Anonymus kivételével — a legkésőbbi, mégis ebből vonhatjuk le a legbiztosabb következtetéseket a magyarok őshazájára.

E jelentés tudvalevőleg négy dömés barátnak 1236-ban tett utazását írja le, melyre azon gondolat lelkesítetté őket, hogy föltalálják a magyaroknak az őshazában visszamaradt testvéreit és megtérítve ezeket a keresztyén vallásra, megnyerjék őket az örök üdvösség számára. Az utazás eleve sikerrel kecsegtetett, mert ugyancsak négy domokosrendű szerzetesnek röviddel azelőtt tett utazása némi nyomra vezetett.

Konstantinápolyból Matricába—Matrica a mai Tamán félszigeten, az azóvi-tenger partján fekvő város — az utat ten-

*) *M. H. K.* 466--472. 1.

geren tették, onnét tovább az utazás délkeleti Oroszország pusztá térein át keleti, majd északi irányban iszonyú fáradtsággal és nélkülözésekkel járt. Két barát visszafordult, egyik az utazás fáradalmainak áldozatául esett, de a negyedik, Julian a volgamenti Bolgáriától keletre, egy nagy folyam partján, a mai Ufa és Orenburg vidékén magyarokat talált. Ez a vidék tehát az őshaza.

Julian sietve visszatért Magyarországba, hogy megvigye az örömhírt és hogy segítőköt nyerjen a térítés nehéz munkájához. Egy, mindjárt Julian visszatérése után megindított hit-térítói követséget útjában megakasztott a szuzdali orosz fejedelem tilalma. Mire 1237-ben, miután Rómában utjáról jelentést tett, újra Julian indult el keletre, a tatárok közeledte, kik teljesen elpusztították Nagy-Magyarországot, czéltalanná tette utazását, mely így Szuzdálban megszakadt.

Valóban nehéz megmondani, kinek utazása ért tragikusabb véget, vajon Kőrösi Csoma Sándoré, ki mondhatatlanul fáradságos utazásai után mindig tovább és tovább látta tűnni a czélt, melyre tört és üres ábránddá szétfoszlani azt, a mibe erős lelke egész reményét vetette, ki végre is távol hazájától és nemzetétől, melynek szeretete vitte oly messzire, czélt nem érve hunyt el, vagy Julián utazása, ki Oroszország útlan pusztáin bolyongva rettenetes szenvedéseket tűrve, tanúja társa halálának, kinek, midőn már elértnek hitte a czélt, valósulva legmerészebb reményeit, látnia kellett, mint lesz semmivé mindez, mint borítja el a pusztító ár, mely a csak imént föl-talált testvéreket elsöpörte, szeretett honát is.

Mindeddig csak a honfoglalás írott kútfoiról szóltunk, de nemcsak a legkülönbözőbb nemzetek írott forrásai beszélnek a magyar honfoglalásról, hanem a tárgyi emlékek is.*) Az írott források értékével ez emlékek ugyan nem vetekedhetnek. Eseményről ez emlékek nem értesítnek, hanem csak állapotról, még pedig kizárólag szűkebb értelemben vett művelődés-történeti állapotról. Ma már azonban nemcsak a kegyelet őrzi azon kardot, mely talán ott villogott egy magyar harcász kezében, midőn harcra szállt a sereg a kincses Cordova ellen, vagy a csatabárdot, mely Byzáncz falait döngette, hanem a tudomány is fölhasználja ez emlékeket.

*) M. H. K. 513—826. l.

A sírok, melybe lovastúl, fegyverestül gazdag ékszerekkel temették halottjaikat a honfoglalók, jeléül annak, hogy ily sírban sok prédát szerzett vitéz magyar nyugszik, beszélnek hozzánk. Az e sírokban talált, gyakran művészi kivitelű fegyverek: úgymint kardok, lándzsák, balták; az ékszerek: úgymint süvegdíszek, boglások, gyűrűk, függők, kar- és nyakperezcek, stb. hirdetik, hogy a honfoglalóknak volt bizonyos művészi és ipari képzettségük, mint az csak egy, a cultura bizonyos fokán álló népnél tapasztalható. Volt bizonyos kifejlődött határozott jellegű művészeti ízlések, melynek művészi és ipari alkotásaikban kifejezést tudtak adni. A magyar emlékek gazdagságban és változatosságban fölülmulják a rokon jellegű, más népektől eredő leleteket. Ellenben a más népektől származó rokon leleteknél több sajátos formát, a belföldi ízlés individualistikusabb és erősebb megnyilatkozását találjuk.

A magyarságra a honfoglalás előtti korban ható művészi áramlatok, a sassanida, byzáncai és szaraczen közül legnagyobb és legmélyebb hatást gyakorolt a szasszanida művészet, mely hatásnak nyomait, még Szent István koronázó palástjának ornamentikájában is föllelhetjük, míg ellenben igen csekély a szaraczen ornamentikai ízlés hatása.

A letelepedéssel azonban a sajátos magyar formáknak nyoma vész. E téren is diadalmaskodott a nyugati vagy helyesebben európai cultura: a régi, szasszanida művészi befolyáson alapuló nemzeti ízlés helyett ez után a longobárd és byzáncai művészet befolyását látjuk a fönmaradt magyarországi emlékeken.

II.

Miután beszámoltunk a honfoglalás kútfőinek tartalmáról, arra törekedve, hogy rámutassunk, miben áll az egyes források becese, vizsgáljuk részletesen, hogy e források kiadását miképen eszközli és a hozzájuk fűződő kritikai kérdéseket hogy oldja meg e nagy szabású gyűjtemény.

A gyűjtemény egészében nagy gonddal és utánjárással készült, egyes részek egész új eredményeket tárnak elénk.

Egy kiadatlan forrás is van e gyűjteményben: Gurdézi tudósítását a magyarokról itt közli először gróf Kuun Géza. Egyes kútfők elveszett kézírata helyett új kéziratot talált az

e mű készítésével kapcsolatos kutatás: Marczali Henrik ráakadt a hibásan Rhabanusnak tulajdonított már említett levél, eddig ismeretlen bécsi kéziratára. A mű írásánál közreműködő tudósok a legelrejtettebb és csak nehezen hozzáférhető adatokat is fölkutattak és közölték e gyűjteményben és tették így használhatóvá mindenki számára. Így gróf Kuun kiadta a kevésbé ismert keleti kútfőket, Marczali a nyugati kútfők között igen kevésbé ismerteket is közölt, például Alfréd angol király *Description of Europe*jából a hazánkra vonatkozó részt, Jagić V. pedig egy a magyar-bolgár háborúról szóló nálunk úgyszólván ismeretlen elbeszélést tett közzé.

Terv szerint a források lehetőleg első kézből voltak átveendők*), ennek megfelelőleg nemcsak azok, kik egy teljes forrást közöltek, mint Fejérpataky, hanem Marczali is, ki csak részleteket közöl, a nyugati források kiadásában kézirati tanulmány alapján e forrásoknak az eddigieknél részben jobb kritikai kiadását nyújtja. Nagymérvű, az összes eddigi kísérleteken túlmenő kézirat tanulmányokat végzett Vári Rezső, arra törekedve, hogy *Leo császár taktikájának* megbízható szövegét nyújtsa. Hampel József munkája kiváló szorgalomról, lelkiismeretességről és a mai kor színvonalán álló nagy szaktudományról tanúskodik.

A mi leginkább meglep ily nagymérvű kútfő kiadásnál, az, hogy a bevezetések és jegyzetek nem latin, hanem magyar nyelven készültek. Az előszó szerint: «A magyar nemzet ezeréves itt lakás és küzdés után kivívta magának a világ népeivel szemben a jogot, hogy a maga nyelvén szólhasson hozzájuk és a ki tudományosan akar foglalkozni vele, történetével, tudományos kötelességének ismerje, hogy a magyar nyelvet megtanúlja.»**) A nagy 'nyugati nemzetek, melyek épen úgy kivívták e jogot, a melyek még arra is hivatkozhatnak, hogy nyelvöket a más nemzetbeliek műveltjei is kivétel nélkül ismerik, latin magyarázatokkal kísérik kútfő kiadásaikat. A magyar nemzetre, a magyar történeti tudományra nézve egyenesen kívánatos, hogy ha már a földolgozott művek úgy is hozzáférhetetlenek idegenek számára, legalább a kútfő kiadásokban, a tudomány legobjectivebb alapjában,

*) M. H. K. IV. 1.

**) M. H. K. Előszó IV. 1.

ne zárkozzék el az európai tudománytól. Német tudósok, olyanok is, kik nem tudtak magyarul, oly szolgálatokat tettek a magyar történeti tudománynak, melyeket kicsinyelni nincs jogunk. E tudósok közreműködését nem hogy megnehezíteni, hanem megkönnyíteni kötelességünk, különösen oly kor történetének tanulmányozásában, hol a nemzeti nyelv ismerete kis szerepet játszik. A legsajátságosabb, hogy a szerkesztőség álláspontját következetesen alkalmazni nem bírta, a szláv források kiadásával magyarul nem tudó tudóst Jagić Vratoszlavot kellett megbízni, ki latinul írta a magyarázatokat, úgy hogy az előszóban hangoztatott nemzeti kizárólagosságot maga e munka megezőfolja.

A kútfü gyűjtemény céljáról az egyik szerkesztő: Pauler Gyula — a másik szerkesztő, Szilágyi Sándor, tudvalevőleg a mű megjelenése előtt halt meg — előszava tájékoztat. A tervzet szerint, melyet az Akadémia elfogadott, e mű hivatva van «mindazon emlékeket, irott forrásokat és leleteket a tudomány mai színvonalán álló kiadásokban felölelni, magyarázni s minden oldalról megvilágítani, melyek a honfoglalás történetének, a benne szereplő népek belviszonyainak és műveltségi állapotának megismerésére tudományos alapul szolgálhatnak». ¹⁾

Nézzük most mennyiben és miképen valósítják meg e célt az egyes, külön kiadóktól származó részek.

Bölcs Leo császár taktikájának XVIII. fejezetét, melyben a magyarokról szóló értesítés is foglaltatik, dr. Vári Rezső adta ki és kísérte magyar fordítással és magyarázatokkal. ²⁾

Leo császár művének különösen Salamon Ferencz híres értekezése *A magyar hadi történethez a vezérek korában* ³⁾ óta a magyar történet szempontjából óriási fontosságot tulajdonítanak. Salamon szavai szerint egy új Leo-kiadás rendezésére vállalkozó «becses munkát végezne nemcsak a magyar, hanem az európai tudományosságra nézve is». ⁴⁾

E megjegyzés hívta föl e műre Ábel Jenő figyelmét, ki ismét Várit buzdította e munkára. ⁵⁾

¹⁾ M. H. K. III. 1.

²⁾ M. H. K. 1—89. 1.

³⁾ Száz. 1876—1877. Különlenyomatban is Budapest, 1877.

⁴⁾ I. m. (különlenyomat). 3. 1.

⁵⁾ Vári Rezső: *Akad. Ért.* 1894. Jelentés Leo Sapiens kéziratairól.

Salamon említett értekezése kétségtelenül nagy elmével, sőt bátran mondhatjuk, genialitással készült. Sajátságos azonban, hogy munkája, mely «mindenekfölött kútfőtanulmány», épen a kútfőtanulmányra nézve nagyon is hiányos, úgy, hogy combinatiójának hatalmas épülete voltaképen homokon épült. Kiváló példája ennek, hogy Salamon mire értekezésének végére ért, egyik legnevezetesebb kútfő kérdésben megváltoztatta nézetét: a Konstantinos nevét viselő taktikát, melyet kezdetben biborban született VII. Konstantinosnak tulajdonított,¹⁾ értekezése végén Basilios császár elsőszülött, de még atyja életében elhunyt, Konstantinos nevű fia művének tartja.²⁾

Tudvalevőleg a Maurikios, Leo és Konstantinos nevei alatt fönmaradt taktikák nagy rokonságot mutatnak; nyilvánvalóan egyik a másikat szolgáló módon kiírta. Ha már most e taktikák igen különböző időpontokban keletkeztek, e körülmény, tudniillik a szoros megegyezés nagyon leszállítja a később keletkezett, azaz a Leo- és Konstantinos-féle taktikák értékét, melyek e szerint korábbi időre vonatkozó, az ő korukban elavult leírást adnak saját koruk viszonyainak képe helyett. Másképen áll azonban a kérdés, ha a taktikák keletkezése kis időközre esik. Minthogy pedig Salamon a taktikáknak nagy értéket akar tulajdonítani, keletkezésüket igen rövid időre, egy emberöltőre szorítja. Maurikios taktikájának iratását Basilios császár idejére teszi, ugyancsak Basilios uralkodása alatt keletkezett szerinte e császár elsőszülött fiának, Konstantinosnak taktikája is,³⁾ e Konstantinos öccse, Basilios második fia, Böles Leo pedig a harmadik taktika írója. A tárgyi megegyezés magyarázata így az volna, hogy a három író idejében úgy szólván teljesen egyező állapotok voltak, a stílusbeli megegyezése pedig azon körülmény, hogy e taktikák hivatalos, olyan «reglement»-féle iratok, melyeken csakis a legszükségesebbeket változtatják, melyeknek szerzői azonban külön írói érdemre igényt nem tartanak. Hogy azonban tényleg azok és akkor írták e taktikákat, mint ő állítja azt, Salamon nem

¹⁾ Salamon: i. m. 4—6. l.

²⁾ Salamon: i. m. 154. l.

³⁾ U. o. 7. és 164—165. l.

tudta, sőt komolyan nem is kísérelte meg bebizonyítani.¹⁾ Sőt, midőn Salamon művét írta, Hirsch Ferdinánd²⁾ már kétségbevonhatatlanul bebizonyította, hogy a Konstantinos neve alatt ismeretes taktika nemcsak, hogy nem Basilios idejében keletkezett, — a mi, mint helyesen jegyzi meg Vári, merő képtelenség³⁾ — de még nem is biborban született VII. Konstantinos, hanem unokája: VIII. Konstantinos (1025—1028.) műve.

Így tehát mindjárt megszűnik a taktikák keletkezésének közel egykorúsága. Íme egy byzanci császár, VIII. Konstantinos, kinek műve szakasztott olyan, mint a többi taktika, épen oly hivatalos jelleggel bír s a ki mégis a legkedvezőbb esetben is, (tudniillik ha fölteszszük, hogy Böles Leo császár műve, melyet Konstantinos szolgai módon átírt, a maga idejében korhű volt) dédatyjának bölcsességét árulta a magáé gyanánt, a ki több mint száz év előtti viszonyokat mint a saját korabelieket beszéli el. Okvetlenül fölmerül a kérdés, hogy Leo nem cselekedett-e hasonlóképen, hogy a munka, melyet ő átírt, tudniillik a Maurikiosé, szintén nem jóval korábbi állapotokat ír-e le, mint a minő időre Leo alkalmazza azokat?

Látjuk tehát, hogy Salamon főhibája az volt, hogy petitió principii-t követ el, a byzanci császárokról eleve fölteszi, hogy gyakorlatilag képzett hadvezérek, nagytehetségű uralkodók és lelkiismeretes írók, ezért műveik igen becsesek. Ebből

¹⁾ Nem terjeszkedhettem itt ki arra, hogy mily érvekkel él Salamon említett állításainak bebizonyítására, csak igazolásomúl egy példát akarok fölhozni, mely Salamonnak e téren való teljes — szinte hihetetlen — járatlanságáról tesz tanúságot. Ugyanis szerinte Maurikios taktikája a IX. századból való mű, mert «a IX. század előtt nem keletkezhetett oly görög könyv, mely turkokról vagyis magyarokról beszél». (i. m. 6. l.) Nem tudja tehát, hogy a turk névvel a görögök mégis csak mindenekelőtt azokat illetik, kiket mindenki ma is úgy nevez, tudniillik a törököket s csak melleleg nevezik így a magyarokat is. Theophanes Byzantios, Menander Protector, Theophilaktos Simokattes műveiben számtalanszor előfordúl a «turk» név, ezek pedig csak nem IX-dik századbeli írók? Salamon járatlansága e téren oly nagy, hogy a turk név alapján a Theophilos császár idejében Kis-Ázsiába betörő turkokban a magyarok elszakadt rokonait látja. (i. m. 108. l.)

²⁾ *Göttinger Gelehrte Anzeigen*. 1873. 490—505. l.

³⁾ Vári Rezső: Böles Leo császárnak *A Hadi Taktikáról* szóló munkája. *Ért. a Tört. Tudományok köréből* XVII. köt. 10. sz. 5. l.

mint kétségbevonhatatlan igazságból kiindulva állapítja azután meg a taktikák szerzőit és keletkezési idejüket. Azon írónak tehát, ki Salamon kutatásait folytatja, ki Leo kiadására vállalkozik, az érintett alapvető kérdéseket kellett volna tisztáznia, mert míg ezek nincsenek megoldva, kérdés, hogy érdemes-e egyáltalában s érdemes-e különösen a magyar történelem szempontjából Leo művét tömérdek költséggel és fáradsággal újra kiadni. Sajnálattal kell kijelentenünk, hogy Vári e földadatot sem a kiadás elébe írt bevezetésében, sem akadémiai értekezésében meg nem oldotta, sőt e kérdéseket még csak föl sem vetette.

Mínthogy Hirsch kimutatta, hogy az illető taktika, VIII. Konstantinos munkája s így e taktika a három rokon mű közül a legfiatalabb, e mű a Leo taktikájához fűződő kritikai kérdések megoldásánál szerepet nem játszik. Erről tehát nem szólunk többé s Várinak sem kellett ezzel foglalkoznia. A fő kérdés, milyen Leo viszonya Maurikioshoz: mikor keletkezett Maurikios műve, mit és hogyan vett át Leo Maurikiosból? E kérdések fejtegetése alapján lehet csak megfelelni arra, mily értékkel bír Leo műve általában s mily értékkel bír különösen a magyar történelem szempontjából. Az utóbbi kérdés eldöntése igen egyszerű, függetlenül történhetik az egész mű vizsgálatától; csak Leónak a magyarokról szóló helyét kell összevetni Maurikios azon részével, mely annak forrásul szolgált.

Első sorban Maurikios korát kellene meghatározni. Fontos ugyanis Leo hitelessége kérdésének szempontjából annak megállapítása, mily időköz választja el forrásától Leót. Vári e kérdés eldöntésére nem fektet súlyt, megalégszik azon kijelentéssel, hogy: «nézete szerint Urbicius (Vári Maurikiost következetesen Urbiciusnak nevezi) a VIII. évszázad elején élhetett».*) Így elveti ugyan teljes joggal — mint már említettük — Salamon tarthatatlan hypothesisét, de a keletkezési idő határozott és pontos megállapítását, a mi csak tárgyi okok alapján történhetett volna, nem kísérli meg. E tárgyi okok, az avarok és antok fontos szerepe e műben, a bolgárok teljes mellőzése, a turkoknak az avarokkal együtt való említése, a frankok és szlávokról adott leírás stb. — melyeknek bővebb fej-

*) Ért. a Tört. Tudományok köréből XVII. 10. szám 45. l.

tegetésébe itt, fájdalom, nem bocsátkozhatunk, még a VIII. század elejénél is jóval korábbi keletkezési időt tesznek valószínűvé.¹⁾

De semmi esetre sem szabad e mű szerzőjét, mint Salamon kezdette és Vári következetesen teszi, Urbiciusnak nevezni, a mű szerzőjének nevét ugyanis nem ismerjük biztosan és mivel így is csak pusztán névről van szó, ezzel sokat nem is veszítettünk. Lehetett a szerző Maurikios vagy más valaki, de semmi esetre sem Urbikios. Urbikiostól több munkát ismerünk: egy taktikát, az *Etymologicum Magnum*ba beléillesztett cikkét²⁾ és egy taktikus részletet, mely *Ὀὐρβικίου ἐπιτήδευμα* cím alatt be van ékelve Maurikios munkájába,³⁾ mely részlet egyébiránt kétségtelenné teszi, hogy Urbikios Anastasios császár idejében élt.

Vári nem is veti föl a kérdést, hogy a szóbanforgó taktikában és az Urbikios munkáiban foglalt állítások között nincs-e ellentét, nem is gondol annak bebizonyítására, hogy e taktika csakugyan ettől az Urbikiostól származik — ami ellen különben számos ok szól — sőt tényleg nem is tulajdonítja egész határozottsággal neki, mert akkor e taktika keletkezését nem kellene határozatlan időjelzéssel a VIII. század elejére tenni, hanem I. vagy Dikoros Anastasios (491—518) vagy esetleg II. vagy Artemios Anastasios (713—716) korára. Vári ezt sem teszi s ezért eleve hibás, hogy Urbikiosnak nevezi e taktika szerzőjét.⁴⁾

¹⁾ Vári ama érvelésére, hogy Urbicius műve, melynek stílusa különbözik a VI. századbéli «Anonymus Byzantinus» taktikusnak hadi műnyelvétől és melyben sok latin terminus technicus van a VI. századnál későbbi időre teendő, minthogy a byzáneciak hadi műnyelve latin kifejezésekkel bővült az idők folyamán (*M. H. K.* 3. l. 1. jegy), nem akarok kitérni. Itt ugyanis valamilyen félreértésnek kell főforogni, már csak azért is, mert maga Vári ugyanezen tárgyról más helyen egész másképp nyilatkozott. Komoly és megfontolt ez állítás semmiesetre sem lehet.

²⁾ V. ö. Krumbacher. *Gesch. der byzantinischen Litteratur* 2. kiadás 635. l.

³⁾ L. *Arriani Tactica et Mauricii artis militaris libri XII.* edit. Joannes Schefferus *Argentoratensis Upsalae* 1664. 364—370. l.

⁴⁾ Maurikios florenzi codexe (*Mediceo-Laurentianus Plut.* LV. cod. 4.) mint azt különben már Scheffer is tudta (*Arriani Tactica* etc. 383 l.) Urbikiosnak nevezi e mű szerzőjét. Ez a Salamon és Vári által használt elnevezésnek egyetlen alapja. A mi ugyancsak

A második teendő Leo hitelességének megbírálására a Maurikiosból való átkölcsönzés pontos vizsgálata.

Legújabban azt hallottuk,*¹) hogy «ez átkölcsönzés természetesen nem rontja Leo hitelét, mert csak azt vette át és úgy, mint ezekből a példákban is látszik, a mi az ő korának is megfelelt, az ő korában is igaz volt». Ha ez áll, a kérdés Leo javára végleg el van döntve. Pauler e példákban vont következtetés eredményét — nem térhetünk ki annak fejtegetésére, hogy a fölhozott példák mily kevésbé igazolják Pauler véleményét — Leonak a magyarokról szóló adatainak megítélésére is alkalmazza. Csakhogy Paulernek ha ezt teszi, tudnia kellene, hogy Leo azt, a mit Maurikios skythákról, avarokról, turkokról különböző népek hadviselési módjáról szólva mond, a legesekélyebb tárgyi változtatás, kihagyás vagy toldás nélkül átveszi és a magyarokra alkalmazza. Azt pedig megint nem tudhatja Pauler, hogy a mit Leo ír, megfelel korának, mert a magyarokról mondottakat csak Leóból ismerjük s nincs más forrás, melylyel őt ellenőrizhetnők.

Külön ki kell emelnünk, — a mit eddig összes historikusaink kutatni és kifejteni elmulasztottak — hogy Leo művében, noha állítja, hogy alkalma volt a bolgár-magyar háború idejében a magyarok hadviselését tanulmányozni,**²) nincsen a legkisebb tárgyi jelentőséggel bíró önálló adat a magyarok hadviseléséről, az egész rész a lehető legszolgaiabb átvétel

gyöngye alap! Hogy miképen kerülhetett az Urbikios név a florenczi kézirat élére, szintén már Scheffer (i. h.) megmagyarázta: e taktikában van egy Urbikiostól származó rész és így a másoló téves okoskodással ennek tulajdonította az egész művet. Ugyancsak Scheffer jegyezte meg helyesen, hogy nem valószínű, hogy Urbikios az egész mű szerzője, mert akkor azt nem tették volna ki külön egy rész címéül. Különben a florenczi codexszel szemben az összes többi kéziratok Maurikiost jelölik meg szerzőül, megkülönböztetve így az egész mű szerzőjét, a betoldott rész írójától, Urbikiostól. A Maurikios névnek, melyet nem lehet másolói hibás okoskodásnak tulajdonítani, mint az Urbikios nevet — mert ilyen okoskodásra a mű egy része sem szolgál támpontot — tehát van jogosultsága, legalább is a hagyományon alapuló. Tanácsos e nevet megtartani, hogy megnevezhesük a kérdéses taktikát. Maurikiosnak lehet a szerzőt nevezni, Urbikiosnak nevezni egyenesen hiba.

*¹) Pauler Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig* 138—139 l.

**²) Leo *Tactica* XVIII. t.-cz. 41. §. *M. H. K.* 31 l.

Maurikiosból. Leo a frankokról, longobárdokról és szlávokról szóló részt is átírja onnét, de némi — igaz, hogy itt sem a tárgy lényegére vonatkozó — változtatásokkal. De sehol sem ragaszkodik oly szorosán Maurikioshoz, mint ez esetben, holott épen itt egész más népekről — avarokról és turkokról — szóló részeket alkalmaz a magyarokra, míg a többi esetben legalább ugyanazon népekről van szó Leónál és Maurikiosnál is.

Vári, kinek pedig épen e kérdések alapos fejtegetése lett volna föladata, egy perczig sem akadt fönn azon, hogy Leo a magyarokról szólva egészen más, sokkal előbb élt népekről szóló híradásokat ír át pontról-pontra.

Kérdjük már mostan, mit tartsunk Leóról, egy oly íróról, ki azt, a mit maga láthatott, tapasztalhatott volna, egy — mindenesetre — jóval előtte élt szerző szavaival írja le. Nem az író gyámoltalanságának párját ritkító példája-e ez? De a mi ennél sokkal fontosabb, miképen ítéljük egy taktikus íróról, egy tudósról, ki, legjobb esetben is — tudniillik elfogadva Vári hypothesisét, hogy Maurikios a VIII. század elején élt — 200 év előtti állapotok rajzát a legkisebb változtatás nélkül, az ő korára ruházza át. Vagy csakugyan a frankok hadviselése 200 év alatt, Martell Károly idejétől Gyermek-Lajos és Együgyű Károly idejéig, semmiben sem fejlődött volna? Vajon a magyarok taktikája, hadi felszerelése, életmódja egészen olyan volt, mint az avaroké? Mert csakis ez igazolhatná Leo eljárását. Másképp cselekedett-e Leo, mint az egykorú nyugati írók, kik a keleti lovas népekről olvasottakat a magyarokról újra elmondták? Különbözik-e Leo eljárása, midőn a mit a skythákról a régi taktikákban talált, mint újságot regéli a magyarokról, Reginoétól, ki Justinusnak a parthusokról és skythákról használt szavaival írja le a magyarokat?*) Van-e tehát jogunk, ha a nyugat-európai krónikások gyámoltalanságán és tudatlanságán csúfolódunk, Leo megbízhatóságáról dicsőhymnusokat zengeni, azokat lelki szegényeknek, őt pedig örök emlékszerű mű szerzőjének hirdetni?

Nem föladatunk jelenleg Leo művének értékéről végleges

---

*) Legföljebb annyiban kisebb Leo hibája, mint a nyugati íróké, hogy magyarok és avarok között nem fekszik oly nagy időköz és köztök — mennyire sejteni lehet — mégis nagyobb hasonlóság lehetett, mint magyarok és parthusok között.

ítéletet mondani, de föl kellett említeni a legszembeszökőbb okokat, melyek Leo hitelessége ellen szólnak, bizonyítékául annak, hogy Vári, ki e kérdéseket még csak föl se vetette, nemhogy megfejtette vagy eldöntötte volna, a Leo művéhez fűződő legfontosabb kritikai kérdést nem tisztázta. Nem a szorgalom és utánjárás hiányán múlik ez — hiszen Vári sokszor még mellékes kérdésekre is aprólékos gonddal kitér — hanem azon, hogy Vári a fontost a mellékestől nem választja el, föl sem tűnik neki, hogy mi a lényeges.

De nézzük már most, mi az, a mit Vári megtett.

A legfontosabb a görög szöveg megállapítása a kéziratok tanulmányozása alapján, a szövegkritika segítségével.

El kell ismernünk, hogy Vári ernyedetlen szorgalommal kutatta föl és vizsgálta át Leo művének fönmaradt kézíratait — 50 kézirat közül 37-et maga vizsgált át*) — ezeket a legminutiosusabb gonddal collationálta és a kéziratok osztályozása alapján megbízható szöveget igyekezett nyerni. Az Akadémia e tekintetben nem kimélt költséget s Vári nem ismert fáradságot, mindazonáltal a szöveg nem felel meg a várakozásnak, melylyel Leo új kiadásának elébe néztünk. Úgyhogy e kiadás — természetesen mindig Leo művének csak a XVIII. fejezetéről szólunk, mert csak az jelent meg eddig s csak az teszi részét a honfoglalási kútfőknek — sokban még rosszabb, mint az eddigi «gyarló» (Vári nevezi így a a Meursius és Lamius-féle kiadásokat**) szövegek.

Összesen 21 helyen módosította Vári a szöveghagyományt conjectura segítségével, de az összes módosítások csak jelentéktelen apróságok, jobbára a helyesírásra vonatkoznak s az értelem szempontjából mindannyian teljesen közömbösek. Sőt Vári azt is elrontja, a mit Meurs vagy Lami már jól megcsináltak s így a legsajátságosabb értelmét tulajdonítja Leo egyes kitételeinek. A XVIII. fejezet 28. §-ának értelme szerinte: «Ha pedig azt tapasztalja a hadvezér, hogy tüzes néppel van dolga, úgy nemcsak húznia-halogatnia kell neki a megütközést a csata napja előtt, nevezetesen ha arra a meggyőződésre jutott, hogy az ellenség kész és elég harcslátott arra, hogy még hozzáférhetetlen helyeken is félelem nélkül

*) Vári i. m. *Akad. Ért.* 76—80. l.

***) *M. H. K.* 9. l.

üsse föl táborát stb.»¹⁾ Ugyancsak nagy lelki hévve, bátorságra és harczlátottságra van szükség, hogy valaki még hozzáférhetetlen helyen is — nem afféle veszélyes posztióban! — üsse föl táborát!! Minő értelmetlenség ez! Pedig hát jelen esetben Vári fordítása megfelel az általa nyújtott görög szövegnek. De könnyen lehet a bajon segíteni. Csak ἀπλικεύειν helyett ἀπλικεύων-t kell írni, mint két kézirat, közöttök az első rangú bécsi Leo kézirat is adja s a mint azt Lami conjecturaképen, a kéziratoknak ezt megerősítő varia lectiójának ismerete nélkül is már megtette.²⁾ hogy a következő helyes értelmet kapjuk: «Ha pedig azt tapasztalja a hadvezér, hogy tüzes néppel van dolga, úgy nemcsak a csata napja előtt (ez a helyes szórend!) kell halasztania a megütközést; nevezetesen, ha arra a meggyőződésre jutott, hogy elszánt és harczlátott az ellenfél, még táborát is ütve, — természetesen hozzáférhetetlen helyen — (tudniillik a hadvezér azzal kerüli a megütközést, hogy hozzáférhetetlen helyen üt táborát): hanem még a csata napján is . . . stb.»

Valóban végzetes balsors üldözi Várit: a varia lectiók közül rendszeren a legrosszabbat választja.³⁾

¹⁾ «Καὶ ἐὰν ὁσᾶ ὁ στρατηγός, ὅτι πρὸς ἔθνος ἔχη θερμόψυχον, δεῖ αὐτὸν μόνον πρὸ τῆς ἡμέρας τοῦ πολέμου τὰς ὑπερθέσεις καὶ ἀναβολὰς ποιῆσαι τῆς μάχης ἐὰν μάλιστα γινῶ, ὅτι ἔτοιμοί εἰσι καὶ ἀξιόμαχοι οἱ ἐναντιοὶ δηλονότι ἐν δυσβάτοις τόποις ἀερόβως ἀπλικεύειν». *M. H. K.* 26. l.

²⁾ *Meursii Opera ex recensione Joannis Lami. Vol. VI. 792 l. (Leonis Tactica C. XVIII. 28. §.)*

³⁾ Így a 114. §-ban (*M. H. K.* 58 l. 20 sor) οἷς-t ír, a mi teljesen értelmetlen, noha a kéziratokban e helyett a teljesen megfelelő διότι: is fönmaradt. Hogy a οἷς tarthatatlan, azt már Lami is észrevette és ezért — a διότι-féle szöveghagyományt ugyanis nem ismerte — οἷ-ra javította és így szintén megszüntette az értelmetlenséget. (*Lamius Opera Meursii Vol. VI. 810 l.*) A 124. §-ban (*M. H. K.* 64 l. 20. sor) Vári a καταλείψέντες-t fogadja el. Hogy mégis valami értelmet adhasson e helynek fordításában, erőszakot kell tenni Várinak a görög nyelven: egészen szokatlan értelmet kell tulajdonítani καταλείπει-nek. A 45. §-ban egy genitivus áll, mely semmitől sem függ: « . . . πρὸς δὲ καύματα καὶ πρὸς ψῦχος ἀντέχονται, καὶ τῆς λοιπῆς τῶν ἀναγκαίων ἐνδείας νομαδικὸν ὑπέχον». (*M. H. K.* 34 l. 3. sor). Pedig csak τῆς λοιπῆς . . . ἐνδείας helyett πρὸς τὴν λοιπὴν . . . ἐνδείαν-t kell írni, mint a hogy több kézirat tartalmazza, hogy minden nehézség megszünjék. A 6. §. Vári szövege szerint így kezdődik: «Εἰδὼν οὖν διαφορὰ τῶν τάξεων . . . τρισσῶν· μία ἰ χρειώδης» (*M. H. K.* 13 l. 18 sor), holott a görög nyelv-

Az igazi nehézségeket (tudniillik a midőn akárminő olvasás mellett is sehogyan sem lehet kielégítő értelmet kapni, s így conjecturához kell folyamodni) Vári nem veszi észre,*) viszont más helyen épen az a baj esik meg rajta, hogy a jó szöveget egy teljesen rossz és fölösleges conjecturával elrontja.***)

A helyes szöveg kritikai megállapításánál sokkal elemibb és könnyebben teljesíthető követelmény a szöveg helyes fordítása, de Várinak ez sem sikerült.

---

használat *τρισεῶν* helyett *τριεῖς*-t követel, (v. ö. *Dion. Thrax* §. 13: *ἔχει διαφορὰς . . . τρισεῶρας*) a mint Maurikios szövegében is áll, (*Mauricii logos* VI. i. i. m. 128. l.) kit Leo e helyen is — ezt sem jegyzi meg Vári — szóról-szóra követ, s noha a *τρισεῶν*, mint több kézirat tanúsítja, csak íráshiba *τριεῖς ῶν* helyett, mit Lami a szöveghagyományt ezt bizonyító változatának ismerete nélkül is már tisztázott, Vári pedig a szöveghagyomány ismerete ellenére is elrontott. Tárgyi szempontból is fontos változtatás, hogy a 22. §-ban Vári a *τούρκων* helyett a *κούρτων* olvasást fogadja el (*M. H. K.* 23. l. 14. sor), noha kurdokról Leo művének más helyén nincs szó, turkokról pedig tudvalevőleg gyakran. Nyilvánvalóan ez bírta rá Meurs-Lamit, hogy a *κούρτων*-t *τούρκων*-ra javítsa. Vári pedig, noha ő tudja, hogy a *τούρκων* olvasás kéziratokban is előfordul, mégis a *κούρτων*-t fogadja el.

*) A 67. §. egyik része (*M. H. K.* 40 l. 20—23. sor) teljesen értelmetlen, Vári ezt meghagyja, noha Maurikios szövege alapján (*M. H. K.* S. Scheffer kiadása 226. l.) ez könnyen volna javítható és Szabó Károly is észrevette e nehézséget és azon segíteni igyekezett (Szabó: *Kisebb tört. munkák* I. 93 l.).

**) A 6. §-ban Vári a kéziratok *ἐλαύνωσιν* olvasását — az összes kéziratok így azaz coniunctivusnak írják ez igét, mely egy célhatározói mondat állítmánya — teljesen önkényüleg és hibásan *ἐλαύνωσιν*-ra javítja. Jól tudom, hogy Leo korában már célhatározói mondatban is állhat indicativus, a mint már Maurikios megfelelő helyén tényleg az áll, (Scheffer i. m. 128 l.) de ez esetben az összes kéziratok határozottan coniunctivust írnak, a mi a helyesebb és szigorúbb nyelvhasználatnak felel meg. Vári pedig nem a byzáneci nyelvhasználat említett sajátosságára gondolva javította a szöveget, mert célhatározói mondatban többször ő is coniunctivust ír. (v. ö. *M. H. K.* 23 l. 6. sor), hanem azért — mint egészen hibás fordításából kitudnik — mert nem értette az *ἐφ' ᾧ* kötőszó használatát, nem tudta, hogy ez célhatározói mondatot vezet be és hogy ehhez tartozik és ezért áll *ἐλαύνωσιν* coniunctivusban. Az *ἐφ' ᾧ* szerkezetét illetőleg l. a *Curtius Abel*-féle iskolai görög nyelvtan 601. §-át. Hogy azután e pont fordítása, miután különben Vári az említett főszerkezeten kívül még egy pár dolgot félreértett, teljesen értelmetlen az e «sikerült» conjectura természetes következménye.

Szinte hihetetlen, hogy Vári a legközönségesebb görög szavakat, s még hozzá épen azokat, melyek fegyverekre, hadi-rendre stb. effélére vonatkoznak s így taktikus munkában igen gyakoriak, nem ismeri és a legkülönbözőbb és egymásnak ellentmondó kifejezésekkel fordítja.¹⁾

Az ilyen elemi tévedések következtében nem érti meg a görög szöveget s teljesen értelmetlenül ülteti át magyar nyelvre; egyes paragrafusok fordításában csak úgy halmozódnak a tévedések és félreértések.²⁾

Más esetben ismét arról győződünk meg, hogy a szavak különböző jelentéseit nem tudja, a különböző jelentések közül épen az adott esetben oda nem illőt választja.³⁾

¹⁾ Az ijtat (ἰτῆα plur.) nyilnak fordítja, holott azon helyen, hol ezt teszi, mindjárt megkülönböztetve az ijtól előfordúlnak a nyilak (σάγγιται) Leo *Tactica* XVIII. 106. §. *M. H. K.* 56 l. ἀθρόος-nak (együtt egymás mellé sorakozva, confertus), mely egyike a legközönségesebb görög szavaknak (v. ö. például *Herod.* VI 112 *Xenoph. Cyr.* V 3. 36. *Thuc.* I 122) értelmet nem ismeri: egyszer «előkészületlenül»!! (*M. H. K.* 13. l.) másszor meg *nem várt hévre gerjednek*!!-kel fordítja. (*M. H. K.* 63. l.) Az igazi értelmét a szónak Vári nem ismeri s e miatt félreérti az illető paragrafusokat. A σίττασις szót, mely bizonyos tervszerűség szerint rendezett csatarendet jelent, egyszer «ember ember ellen» (harczolni) (*M. H. K.* 32. l.), majd «ajánlatos sajátosságának»!! (sic!) fordítja (*M. H. K.* 45. l.). οἱ αὐτοί (ugyanazok) Vári szerint «ők» (*M. H. K.* 73. l.). μία παραμία μοῖρα-t (fölváltva egy-egy moira) egyáltalában nem érti s nem fordítja (*M. H. K.* 16. l.) πολυπλασίωv-t «sokszorta akkora» helyett minden alap nélkül «sokféle tekintetben»-nel adja vissza (*M. H. K.* 67 l.).

²⁾ Ilyen a 130. §., hol Vári, mint az előbbi jegyzetben már említettük, a πολυπλασίωv-t is félreértette. E pont fordítása oly hibás, hogy kénytelenek vagyunk ideiktatni annak helyes fordítását, megjegyezve, hogy ez egy összefoglaló rész s ezért ennek helyes értelmezésére Várinak különös gondot kellett volna fordítania. E pont értelme: «mert ha így lesz, ha a (az ellenségnél) különben is sokkal számosabb római sereg jól is illendően föl is lesz szerelve és kivált, ha a sereg színe-java, kik köztök a legbátrabbak és legmerészebbek, semmi olyanban sem szenvednek rövidséget (ezt a kifejezést is félreértette, Vári pedig hát a Chece-féle latin fordításból is megtudhatta volna a helyes értelmet. *Lamius.* i. m. 814. l.), a mire szükségök van: akkor Isten segítségével könnyen győzelmet aratnak a szaraczenusokon». (V. ö. *M. H. K.* 67. l.)

³⁾ A 68. §. fordításában azt írja: «hogy a lovasok a gyalogosoknak legyenek alárendelve». (*M. H. K.* 41. l.) Már most kérjük, miképen lehet lovasokat gyalogosoknak alárendelni? Ha már Vári

A görög phraseológiában éppen oly járatlan, mint a jelentéstanban: a legközönségesebb, a lépten-nyomon előforduló græcismusokat nem érti.*)

Az alaktan szabályaival sines mindig tisztában a fordító, nem ismeri az ige genusaival járó jelentéstani különbségeket, az activum, passivum és medium külön értelméről nincs tudomása, hanem a genusokat állandóan összetéveszti, az activumot a passivummal vagy mediummal, a passivumot a mediummal. A 73. §. fordításában, hol arról van szó, hogy ha a seregben a gyalogosok vannak túlnyomó számban, ezeknek kell az élelmezésről gondoskodni, azt írja: «... a lovasoknak ugyanis az ellenség közeledtére nem jut éppen eszökbé, hogy állatjaik takarmányát is magokkal vigyék». A lovasoknak ez nem jut eszébe, de a gyalogosoknak igen. Furesa psychologia! Ha Vári nem tévesztette volna össze a *συναγορεύονται* passiv alakot az activummal, tudta volna, hogy a helyes érte-

nem is tudta, hogy *ὑποτάσσειν* annyit is tesz «mögéje állítani vlminek vlnit», tehát jelen esetben: «hogy a lovasokat a gyalogosok mögé kell állítani — a mint e helyet magyarra már Szabó Károly is egészen helyesen lefordította (Szabó *Kisebb tört. munkái*. I 93. l.) — legalább Maurikios megfelelő pontjából — melyet ő maga is lenyomat (M. H. K. 8. l.) s így valószínűleg csak olvasott is — mely semmi kétséget sem enged, megtudhatta volna a helyes értelmet. Máskor ismét — már egyenesen hibásan — «sorakozni»-val — fordítja *ὑποτάσσειν*-t (Leonis *Tactica* XVIII. 12. M. H. K. 19. l.). *πρότερον*-t «mindenekelőtt»-nek fordítja «először» helyett (Leo. XVIII. 135. §. M. H. K. 70. l.). Legalább megnézte volna a régebb fordításokat és ezekből tanult volna, ha már nem tud járni a maga lábán!

*) A *ὄσον κατ' αὐτοῦς* kifejezést = a mennyiben rajtok áll, nem ismeri és ezért «náluk» (!!)-nak fordítja (Leo. XVIII. 98. M. H. K. 53. l.) pedig hát Chece fordításából is megtanulhatta volna a helyes értelmet. Nem tudja, hogy *ἐλαίνει* annyit is tesz mint «lovagolni», nem tudja továbbá, hogy a *τὴν ἐναντιαν* . . . *ἐλαίνωσι* mellé *ὁδόν* értetendő s e kifejezés annyit tesz, hogy «az ellenkező irányban lovagolni» s nem pedig «ellenséges parataxist üzöbe venni», mint azt Vári mondja (M. H. K. 15. l.). E paragraphus második felének fordítása, hol az *ἐξ' ὧ* felé híres félreértés is előfordul, oly hibás és értelmetlen, hogy ide kell írunk a helyes fordítást: «... és nem három, hanem csak két moirára kell őket osztani, (azért) hogy — miután a két szárny mintegy bekerítés céljából megindult, s egymás felé kanyarult, elégséges térséget ölelve át — a jobbszárny kívül, a balszárny belül körformába igazodva egymással ellenkező irányban lovagoljon előre, oly módon, mint hajdan stb.» (v. ö. M. H. K. 14—15. l.)

lem: «... a lovasoknak ugyanis, ha közel van az ellenség, nincs módjokban takarmányt szerezni be lovaik számára» (az ellenség lovassága ugyanis nem engedi a portyázást; azért ha kis számú a sereg lovassága s így nem szállhat szembe a portyázást megakadályozó ellenséges lovasokkal, a takarmányt a gyalogosokkal kell előzőleg a sereggel vitetni), a mint Chece és Scheffer már helyesen fordították.¹⁾

Nem tudja továbbá, hogy a görög nyelvben az actiók változásával fontos jelentéstani változások is vannak össze kötve, hanem kedve szerint cserélgeti az actiókat és jelentéseiket.²⁾

A praepositiókkal is meggyűlik Vári baja.³⁾

¹⁾ Chece fordítását l. *Meursii Opera* VI. 802. l. Scheffer. i. m. 268. l. (Maurikios, Leo forráshelyének, fordításában) Nehezen volna érthető, hogy miért nem akarnak a szlávok «uralkodni», mint e fordító írja, de könnyen látható, hogy Vári az *ἄρχεσθαι* passivumot activumnak vette, s így a mások uralmát el nem ismerő szlávokból, az uralkodástól iszonyodó szlávok lettek (v. ö. *M. H. K.* 52. l. Leo. XVIII. 98.). Viszont az *ἐπιζης* activumot (szoktasd) szokjál-nak vagyis mediumnak fordítja (Leo. XVIII. 14. *M. H. K.* 19. l.), a *χωρίζεσθαι* mediumot (eltávolodni) változatossággal kedvéért activumnak veszi. (*M. H. K.* 42. l.)

²⁾ Az *ἄρχοντας κατ'ἀρετὴν ἕκαστον συνεστῶτας* = «kik (tudniillik a vezérek) vitézség szerint vannak megválasztva» kifejezést nem ismerve föl a perfectum intransitiv jelentést (l. a szóbanforgó ige eme jelentésére vonatkozólag *Eurip. Iph. Aul.* 87. *Xen. Cyr.* 7, 8. *Xen. Anab.* VII. 6., 26. stb.) úgy fordítja, mintha *συστήσαντας* állna e helyen, tudniillik: «kik miñden egyes embert vitézségre serkentenek» (*M. H. K.* 79. l. Leo. XVIII. 148.). Viszont a *παρὰσῆσουσι* futurumot transitiv helyett intransitivnek veszi: «kiállítani» (tudniillik a katonákat) helyett «kitartani»-t ír. (*M. H. K.* 88. l. Leo. *Tact.* XVIII. 156.)

³⁾ Nem tudja például, hogy *παρὰ* accusativussal annyit is tesz: inkább mint, fölött (az iskolai használatra készült szótárakban, például a Benseler *Griechisch Deutsches Schul-Wörterbuch*-jában is megtalálta volna Vári ezen értelmet), azért írja a magyar nemzetről, hogy: «egyébkénti pompa kifejtése és gazdagsága mellett csak arra van szorgalmatos gondja, hogy a maga ellenségeivel szemben vitézül viselkedjék». (*μελέτην μόνον ποιούμενον παρὰ τὰς ἄλλας πολυτελείας καὶ τὴν εὐπορίαν τὸ ἀνδρείως διακείσασθαι πρὸς τοὺς ἰδίους ἐχθρούς*, Leo. *Tact.* XVIII. 44. *M. H. K.* 33. l.) Hogy pompa fitogtatása és kemény harci munka nem fér meg egymás mellett, hogy a magyaroknak Vári fordításában adott jellemzése ellenkezik Leo ama kijelentéseivel, hogy a magyarok, mint nomád nép, minden nélkülözést elbírnak (Leo. XVIII. 45. *M. H. K.* 33. l.) s hogy üldözés alkalmával, csak az ellenség tel-

A mondattan köréből a kötőszók használatának és jelentősöknek kérdése a fordítónak nem kis nehézséget okoz. Csak így érthető, a mit Vári a szlávokról állít, tudniillik, hogy «a kiket hadi foglyaikká tettek, azokat, ha csak akarták, nem tartották vissza határtalan időre szolgálknak, hanem azt inkább a hadi foglyok akaratára bizták». ¹⁾ Az ember csodálkoznék azon, mily jó dolga lehetett a szlávok rabszolgáinak, hogy bár uraik szabadon bocsátották volna őket, saját jószántokból örök rabszolgaságban maradtak, ha nem tudná, hogy Vári nem érti a $\xi\omega\varsigma$ kötőszót, a szöveg igazi értelme pedig az, hogy a szlávok hadi foglyaikat nem tartották vissza: «határtalan időkig addig, a míg csak akarták (tudniillik ők a gazdák $\xi\omega\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu$ $\beta\acute{o}\lambda\omega\nu\tau\alpha\iota$), hanem inkább a szolgálk akarata szerint cselekedtek». ²⁾

Természetes, hogy az, ki a gondolatfűzés szempontjából legfontosabb szavak, a kötőszók értelmét nem ismeri, nem tudja a gondolatok kapcsolatát a fordításban föltüntetni. Vári különben sem ért nagyobb gondolatcsoportok kapcsolatának visszaadásához ³⁾ s így még ott is, hol hiba nélkül — szóról szóra — adja vissza a görög eredetit, fordítása értelmetlen.

A 111. §. fordításában Vári szószerint ezeket írja: «Mi-

es megsemmisítésével, de épenséggel nem a zsákmánynyal törődnek (Leo. XVIII. 58 *M. H. K.* 37. l.), azzal Vári nem gondol, de legalább Maurikios megfelelő helyéből, melynek szövegezése minden kétséget kizár (Scheffer. i. m. 261. l.) s melyet maga Vári is lenyomat (M. H. K. 5. l.) és a régebbi fordításokból (*Opera Meursii* VI. 795. l. Joly de Maizeroy: *Institutions militaires de l'Empereur Léon le Philosophe Bibliothèque Historique et Militaire par Liskane et Sauvan Tome III.* 522. l. Szabó. i. m. 85. l.) tudhatta volna a helyes értelmet, t. i. hogy a magyar nemzet minden pompa és kényelem fölé helyezi a vitézi szembeszállást az ellenséggel.

¹⁾ Leo XVIII. 103. *M. H. K.* 55. l.

²⁾ $\xi\sigma\epsilon\nu$ kötőszót «azért» helyett «de» (sic!)-nek fordítja s azzal a már úgysis megnyomoritott 98. §. értelmét végképen elrontja (*M. H. K.* 52—53. l.) $\epsilon\iota\omega\nu$ $\acute{\iota}\nu\alpha$ = «például ha» Vári szerint «miért is» (Leo. XVIII. 64. *M. H. K.* 39. l.). Sőt — horribile dictu — a leggyakoribb görög kötőszók egyikének $\omega\sigma\tau\epsilon$ -nek jelentését sem ismeri, «úgy hogy» helyett hiszen-nek fordítja (*M. H. K.* 88. l. 9. sor). L. Maywald iskolai görög nyelvtanának 186. és 189. §-át.

³⁾ V. ö. pl. a 3. §. kezdetének, a 6. §. és 38—39. §-ok fordítását.

dön az istenség iránt jámboroknak teszik magokat, (tudniillik a szaraczénusok, ezekről beszél itt Leo) a látszólag istenfélők istenkáromlókká válnak, mert Krisztust, az igaz Istent és a világ megváltóját Istennek bátoroknak nevezni, mindazonáltal (e mindazonáltalnak sines semmi nyoma a görög szövegben!) feltételezik, hogy minden rossz cselekedetnek Isten az okozója.» Ki hallott már, Vári úron kívül, világ életében *Krisztust imádó szaraczénusokról*? Leo, ki ép az idézetet megelőző pontban írt Mohamedről, ilyesmiről nem hallott és nem is írt soha ilyen képtelenséget. Nála tényleg ép az ellenkezője áll: «... mert nem türük, hogy Krisztust, az igaz Istent és a világ megváltóját, Istennek nevezék (elismerjék).»*)

Az 53. §. a fordító szerint így hangzik: «Előörseiket (a magyarokról van szó) egymástól nagy távolságra állítják fel, hogy könnyű szerrel meg ne lepessenek.» A józan ész azt mondja, hogy az egymáshoz közel és épenséggel nem az egymástól «nagy távolságra» állított előörsök mozdítják elő a tábor biztosságát. Nem is a magyarok vétettek szóbanforgó hadi szokásukkal, vagy Leo e megjegyzésével a józan ész ellen, mert a kérdéses pont igazi értelme: «Előörseiket távolra, sűrűn egymás mellett állítják fel stb.»**)

A 12. §. fordításában ezeket írja Vári: «Az oldalvédők és megkerülők a saját taxisalakatukat és hadgyakorlatukat

*) Χριστὸν μὲν τὸν ἀληθινὸν θεὸν καὶ τοῦ κόσμου σωτῆρα καλεῖν θεὸν οὐκ ἀνέχονται. (Leo XVIII. 111. *M. H. K.* 58. l.) Minthogy lehetetlen, hogy Vári az ἀνέχονται szót nem ismeri, bizonyára annyira magáéná tette Epictetos híres mondását: ἀνέχου καὶ ἀπέχου», hogy annak két tagját nem tudja már többé megkülönböztetni s úgy fordítja ἀνέχονται-t mintha ἀπέχονται állna a szövegben. Nem kell talán külön kiemelnem, hogy e hibát a régi fordítók közül egy sem követte el.

**) Ἦς δὲ βίγλας αὐτῶν ἀπὸ μακρόθεν ἀλλεπαλλήλους ποιοῦσιν, εἰς τὸ μὴ ἐνόησας αὐτοὺς ὑπομένειν αἰφνιδιασμούς. (*M. H. K.* 36. l.) Vári tehát az ἀλλεπαλλήλους-t (egyik a másik mellett) nem érti. Nem követte el ezt a hibát egy régebbi fordító sem, (l. *Opera Meursii* VI. 798. l. a Chece-féle fordítást; Scheffer i. m. 263. l. [Maurikios megfelelő helyének fordítása.] Maizeroy i. m. 523. l. Szabó i. m. 88. l. Marczali *Milleniumi történet* I. 51. l.), kiknek munkáit pedig Vári mint nem «philologiai» fordítást szörnyen lenézi, sőt Bourscheid (Bourscheid *Kaisers Leo Strategik u. Taktik* V. köt. 82. l.) sem, kinek műve pedig — mint Vári nem egész helytelenül mondja — «a tudományak szándékos és nem eléggé szigorúan megróható félrevezetésére készült».

voltaképen a csata előtt gyakorolhatják, mind azért, hogy a sereg a mozdulatokat elsajátíthassa, mind pedig, hogy az ellenség az elkerülhetetlenül szükséges harcalakzatokkal meg ne ismerkedjék.» Tehát voltaképen mikor gyakorolják be a katonák a mozdulatokat, ha nem a csata előtt? S viszont nem épen ez előzetes gyakoroltatás révén ismerheti meg az ellenség a harcalakzatokat? Minden nehézség azonban megszűnik, ha tudjuk, hogy a kérdéses helyen a következő áll: «Lehetséges, hogy az oldalvédők és megkerülők külön-külön gyakorolják magokat a csata napja előtt.» *)

Továbbá Vári szerint Leo azt mondja, hogy a vezér: «Az előörsöket a parataxistól *négy résznyi* távolságban fogja felállítani.» Hogy mi az a «négy résznyi» távolság, azt Vári nem magyarázza s maga Leo sem tudná azt megmagyarázni, mert nála csak az áll, hogy a vezér: «Az előörsöket bizonyos távolságra, a parataxis négy részén állítsa fel.» **)

*) Δυνατὸν δὲ ἰδίως καὶ τοὺς πλαγιζούλακας καὶ τοὺς ὑπερκεραστὰς τῶν ἰθίων τάξιν καὶ γυμνασίαν πρὸ τοῦ πολέμου ποιεῖν. (M. H. K. 18. l.) Tehát megint elemi hiba az ἰδίως félreértése! A helyes értelmet illetőleg már azért sem lehet kétség, mert az előző pontban is az egyes seregrészek külön-külön történendő gyakorlásáról van szó.

**) Καὶ τὰς βίγλας δὲ ἐκ διαστήματος κατὰ τῶν τεσσάρων μερῶν τῆς παρατάξεως ποιήσει (Leo. XVIII. 71. M. H. K. 42. l.) A kifejezés oly egyszerű, hogy itt már azt sem tudjuk, mit érthetett félre Vári. — A 116. §-ban azt állítja a fordító, hogy a szaracénusok: «Gyalog harczoló katonáikat úgy vonultatják háborúba, hogy vagy külön lovaik hátán mennek vagy a lovasság mögött helyezkednek el.» (. . . ἢ ὀπισθεν τῶν καβαλλαρῶν καστῆμένους, Leo. XVIII. 116. M. H. K. 60. l.) Hogy mily ellentét van a között, hogy a gyalogosok saját lovaik hátán vagy a lovasság mögött helyezkedve vonulnak a harczba, nem tudjuk, de maga Leo sem tudja, mert nála, mint az idézett görög kitétel mutatja, az áll, hogy: «. . . vagy a lovasok mögé ülnek (t. i. a lovakra).» Vári, ki máskor a szavak legegyszerűbb jelentéseit nem ismeri, itt oly értelmet tulajdonít καστῆμένους-nak, melyet senki sem ismer. Más helyen azt írja Vári, hogy: «a nyilasok lövöldözve megfósztják magukat fegyvereiktől.» (Leo. XVIII. 23, M. H. K. 23. l.) Tudtunkkal, a nyilasok, ha lövöldöznek, megtartják íjjukat, pedig ez a fegyverök. Nem is ez, hanem csak az áll a görög szövegben, hogy: «az íjászok a nyilazás által feltárják (fedezetlenül hagyják) testöket. A szigorú fegyelem, mint mindenki tudja, a monarchikus kormányforma következménye és nem ellentéte. Ezt tartja Leo is, midőn azt írja, hogy a magyarok, mint egy főnek uralma alatt álló nép (ὁ μοναρχούμενον = mivel egy fő uralma alatt áll) szigorúan büntettetnek. Vári azonban ebben ellentétet lát s azt írja «jöllehet egy főnek

Valóban nem értjük a szerkesztőség eljárását, hogy ily hibákat, melyek első pillanatra szemet szúrnak, lenyomatott.

Még sokféle hibáját sorolhatnók fel Vári fordításának. Fönnakadhatnánk egyebek közt magyar stílusán, mely épen nem szabatos. Egyszer magyaros akar lenni s azt írja, hogy a harczosok «megállják a sarat», máskor meg «a békesség szinleg megütött akkordjairól» (!) beszél; *) folyton boszant a «vala» ige fonák használata.***) Nincs tisztában a magyar ige-ragozással, birtokraggal stb., a magyar szórend törvényeit pedig egyáltalában nem ismeri.

De nem szólhatunk Vári fordításának összes hibáiról, fölöslegesen is volna ezt megtenni. A Krisztust imádó szaraczenusok, az uralkodástól iszonyodó szlávok, a magyarok, kik csupa elővigyázatból egymástól jó messzire állítják föl előőrseiket, oly fénylő triast alkotnak, melynek világánál Vári fordításának értéke iránt támadó minden kétség elhomályosúl.

Vári kiemeli, hogy ő philologiai fordítást ad. Nos, ha ez a philologiai fordítás, nem kérünk belőle.

P. R.

---

uralma alatt állanak». (Leo. XVIII. 45. *M. H. K.* 33. l.) A mondotak után nem kell hangsúlyoznom, hogy e hibák a régiebb fordítások egyikében sem fordulnak elő.

*) *M. H. K.* 51. l,

**) A 134. §. fordításában azt olvassuk «*veendheteđ!!!*» (e l. vehetendend). Vári tehát így beszél: szólandhatsz, irandhatják stb. A 148. §-ban: «vannak pedig a merosoknak a *maga (!) drungo-riusaiķ!!!*» stb. A szórendre vonatkozólag v. ö. 18., 137., 158. stb. §§-at.

AZ ÉLET ÚTJAI.

Regény két részben.

Ötödik közlemény.*)

Te nagyon messzirelátó vagy, ma chère, s ennek én örülök, mert remélnem engedi, hogy ugyanilyen éleselméjűséggel fogod megérteni azt is, a mit ezután mondandó leszek. Igen, igen, nem is tagadom, hogy ez a vagyon, bármilyen csekély legyen is alapjában véve, mégis igen sok mindenben megzavar. Olyan applomb mutatkozik benne, a minőnek, fiatal emberben igazán nem volna szabad lenni. Mais n'en parlons plus . . . nem szeretek olyasmiről beszélni, a min már nem lehet változtatni. Tehát, ha nem csalódom, arról beszéltem, hogy egy fiú, az ő helyzetében, az ő nevével s az ő vagyonával elkezd valami hóbortos és romantikus idyllt egy jóformán cseléddel, ugyanakkor, a mikor fényes, mondhatnám páratlan parti kínálkozik neki, a mely után mindenki más két kézzel is kapkodna. Egyrésztől egy szegény, napbarnított leány, másrésztől pedig egy elegans, nagyvilági kisasszony, összeköttetések, gazdagság, állás — szóval, minden, a mi csak kell. És ő — az elsőt választja. Te pedig ebben nem a legközönségesebb gyerekes ostobaságot látod, hanem valami magasztos, Isten tudja mit! . . . Én tőled mást vártam.

— És pedig ugyan mit?

— Azt, hogy iparkodol hatni reá, azt, hogy meggyőződ őt ennek az ostobaságáról. De te e helyett csak dédelgeted őt, sőt talán még védelmezed is ezt a megindítóan romantikus epopeát.

---

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 295., 296. 297. és 298. számában.

— De hát mit tehetnék én?

— Sokat. Te az anyja vagy és ő szeret téged. Az csak lehetetlen, hogy nyugodtan nézd ezt a csökönyösséget . . . Én nem szólok semmit! Végre is, ő fiatal; hát miért ne udvarolna, miért ne enyelegne kissé azzal a leánynyal? De ezt a dolgot komoly térre átvinni, az igazán gyalázatos.

— De ha szereti őt?

— Oh Istenem! Szereti! . . . Lám, milyen nagy szó! De hát mi az? A milyen hirtelen beleszeretett, épen olyan hirtelen el is felejtí. Értsd meg hát, hogy nem valók össze! Ő vele nem ér el semmi egyebet, mint azt, hogy elbutul, eltemeti magát falun, s lesz egy csomó gyereke, a kiknek nem jut majd elég vagyon. Ha te ebben valami nagy szerencsét látsz, . . . úgy gratulálok néked.

— Péter — mondotta Vaszilijevna Katalin érzésteljes hangon, — jusson eszedbe, hogy te épen így vettél el engem . . . Én is szegény leány voltam és idegen házban éltem . . .

— És úgy tovább, és úgy tovább . . . Nagyon jól emlékezem rá — mondotta hidegen. — Nos és mit akarsz ezzel mondani? Én téged nagyon szeretlek, te kitünő asszonynak bizonyultál — folytatta minden különös fölbuzdulás nélkül. — Ez mind nagyon szép. De entre nous soit dit . . . engedd meg, hogy ha már egyszer érintetted ezt a kényes kérdést, nyíltan és őszintén beszéljek róla.

— Kérlek, beszélj.

— Azt kérdem hát tőled, mi jó származott ebből?

— Nem tudom — felelt Vaszilijevna Katalin zavartan. — Nem értelek téged.

— Majd megmondom. Nemde, jó hosszú időt töltöttünk már együtt? De hogyan töltöttük ezt az időt? Eleinte idyll és romantika . . . azután következett a közönyösség egymás iránt . . . végre az utóbbi időben a teljes elhidegülés. Bocsáss meg és ne haragudjál. Miután mindez kölcsönös, egyikünkre nézve se' lehet sérelmes. De hagyjuk mindezt. Van még egyéb is. Mit értem én el ezzel a házassággal? — kérdezte, rászégezve a tekintetét és makacsul választ várva tőle.

— Nem tudom — ismételte.

— Hiszen épen ez az, hogy . . . semmit. Az én collegáim, kartársaim ministerek. És én, mi vagyok? Semmi. És a vagyonunk?

— Mit a vagyonunk? Annyi a mennyi.

— Igen . . . annyi. De sokkal több is lehetne. De a szüleim, fölháborodva a házasságunkon, mindent a bátyáimra hagytak s nekem mindössze annyi maradt, a mennyit számomra a törvény biztosított.

Vaszilijevna Katalin lehorgasztotta a fejét, keserű érzés töltötte el a szívét.

— Lásd én nem panaszkodom — folytatta Tambovskij, — csak — hogy úgy mondjam — kifejtem itt a dolog historicumát. Te pedig az egészben egyáltalában nem voltál hibás, mert én magam akartam ezt a házasságot. Vagyis azt cselekedtem, a mit most Petrovics Leo cselekedni akar, s a mitől, hogy őt visszatartsd, nyomatékosan kérem tőled.

— Ez nincsen hatalmamban, Péter.

— Miért? — kiáltott föl Tambovskij nyersen. — Teljesen a hatalmadban van, csak akarnod kellene.

— De hát mit tegyek?

— Van annak sok módja. Vagyis inkább, volt. Mert már kevesebb van, de azért akad még elég. Nem kellett volna dithyrambusokat zengeni arról a leányról, s ezzel ráirányítani a fiú figyelmét. Nem kellett volna olyan visszautasító magaviseletet tanusítani Irén iránt, a ki valóságos eszménye az asszonyi szépségnek . . .

— Téged, úgy látszik nagyon is elbájol benne az asszonyi szépségnek ez az eszménye! — szolt Vaszilijevna Katalin, nem tudván tovább tartóztatni magát.

— Nos és? Nem is tagadom. Egy szép, hatásos, nagyvilági és okos feleség, roppant sokat tesz a férj *carrière*-jében. Különösen a szép.

— Te mindig csak a *carrière*-re gondolsz. De Leó, a mint látszik, nem is gondol rá.

— Hát én mit beszélek? Hiszen éppen azon kezdtem, hogy ostoba. Nagyon ostobán cselekszik, ha nem gondol rá. Mindenkinek kell, hogy gondoljon rá. De te mindig félbeszakítasz. Azt akartam mondani, hogy még most is van mód benne mindent jóvátenni.

— S mi az?

— Elbocsátani a fölolvasonődet.

— Hogy-hogy elbocsátani? — kérdezte Vaszilijevna Katalin.

— Hát elkergetni, vagy mi.

— Ugyan, Péter! — kiáltott föl Tambovszkája. — Ugyan mit tehet az a szegény leány róla, hogy Leó belészeretett.

— Belészeretett, belészeretett! — ismételte Dimitrijevics Péter ingerülten. — Ugyan, kérlek, csak ne is mondd ki ezt az ostoba szót! A fiú bomlik, az anyja meg ennek komoly jelentőséget tulajdonít . . . Mit tehet róla? Sokat. Nagyon sokat. Bizonyára kaczerkodott, csábítgatta . . .

— Soha! — szólt Vaszilijevna Katalina erélyesen.

— Nem hiszem. Egyáltalában nem olyan ártatlan, a milyennek te látod. Elcsábította. Mindenből kitetszik, hogy ez egy ravasz leány, egy veszedelmes cocotte. Hidd el, hogyha az a leány elmegy innen, Leó pár napig búsul, de azután elfelejti őt. S alkalmasint éppen olyan szenvedélylyel beleszeret Irénbe. Én az ő eltávolításában látom egyetlen módját annak, hogy mindent rendbehozzunk. S bízom benned. Dolininnal pedig, ha találkozom, majd megköszönöm még neki, hogy egy ilyen nőt csempészett a házunkba.

— Azt soha sem fogom megtenni, hogy őt elküldjem — mondotta Tambovszkája határozottan.

Péter gúnyos pillantást vetett rá.

— Nem-e? — mondotta. — Nagyon sajnálom. Akkor hát kénytelen leszek én megtenni.

— Már miért fosztanád meg oly kegyetlenül szegény leányt a kenyértől?

— Istenem! Milyen szánalmas szavak! Éppen olyan könnyen megtalálja azt a kenyeret másoknál, mint a hogy megtalálta nálunk. Azért még nem fordul ki sarkaiból a világ.

— De mikor már úgy hozzám szokott.

— Majd elszokik. Hiszen mikor idejött, csak nem számíthatott arra, hogy egész életén át itt marad. Egyébiránt alkalmasint nem is arra utazott.

— Hogy nem szégyenled magadat, Péter, ilyen mondanivaló rőla!

— Ugyan már miért szégyelném! Ez az igazság.

Elhallgatott, másképen helyezkedett el és új cigarettre gyújtott. Arcza most már szigorú kifejezést öltött. Összeránczolta a homlokát, szemöldökei összehúzódtak és hatalmas fülei is megmozdultak.

— Enfin — mondotta azon a hatalmaskodó száraz hangon, a melytől Tambovskája mindig félt, mert kiérezte belőle a törhetetlen akaratot — ideje, hogy végezzünk, ki nem állhatom az üres és czéltalan fecsegést. Így, vagy úgy, de véget vetek ennek a regénynek. Majd beszélek Irénnel is. Ha ő megbocsátja a te Leódnak gyalázatos és ostoba viselkedését, és nem tagadja meg tőle a kezét, viszont ha Leó megkérleli őt — a miért már én kezeskedem — akkor rendben van minden. Bár nem szenvedhetem a buta beszélgetéseket, kész vagyok ő vele is beszélni, ha még nem vesztette el egészen az eszét, s ha még képes lesz engem megérteni. Sőt ha akarsz, majd nyíltan beszélek Olgával is, s majd magad is meglátod, hogy ha nem egészen romlott és ostoba leány, úgy maga lemond erről az ostoba szándékáról. Et sur ce-au revoir, chère ami! Dès que Leon sera rentré tu me l'enverra. Most pedig már a gégém is szinte kiszáradt a sok beszéd-től. Me-gyek kávézni.

— Te nem szereted a fiadat! — kiáltott föl egyszerre Vasziljevna Katalin. — Te nem szereted, nem szereted őt.

Tambovskij még jobban elkomorodott.

— Ellenkezőleg, nagyon is szeretem, ha ennyire szorgalmatoskodom a boldogsága körül — mondotta. — Mais en voilà assez. Hagyj nekem békét és pihend ki magadat te is. Ha hazajön, mondd meg neki, hogy ne menjen el. Várjon be engem. Majd beszélek én vele. Elég nekem az, hogy kénytelen voltam a gyógyítkozásomat megszakítani és hanyatt-homlok rohanni ide, hogy rendbehozzam azt, a mit te elrontottál. Isten veled.

Fölkelt, széles és haragos mozdulattal kihajította cizigarette-jét a kertbe, fogta a botját meg a kalapját, s kiment.

V.

Petrovics Leo ugyanazon az erkélyen ült este az atyja előtt. Vasziljevna Katalin Olgával együtt eltávozott.

Petrovics Leo arcza sápadt és kifejezése bágyadt volt. De a szemeiből szilárd elszántság sugárzott. Ez az elszántság reá nézve teljesen új érzés volt, a melyre úgy bensőleg büszke volt.

Dimitrievics Péter észrevétlenül egy gyors és fürkésző pillantással végignézett rajta és veleszületett éleslátásával tüstént fölismerte, hogy mi megy végbe benne.

Épen azért hirtelen, minden teketória nélkül a do-logra tért.

— Mondd csak, kérlek, Leo, én azt hallottam, hogy te beleszerettél mademoiselle Csekryginába. Igaz ez?

— Nem, nem igaz, papa.

— Hogy-hogy nem igaz? — kérdezte megremegve.

— Nem igaz — ismételte Petrovics Leo határozottan. — Ez nem a helyes szó. Beleszeretni valakibe — a mennyire én tudom — annyit jelent, mint lángra lobbanni valakiért; ez futólagos és múló érzés . . .

— Áá! — csodálkozott Dimitrievics Péter.

— Igen . . . Én pedig nem szerettem bele Olgába, hanem szeretem őt.

— No lám!

— Szeretem őt igazán, forrón, mélyen, szeretem a lelkem minden erejével, szeretem úgy, a mint még soha és senkit sem szerettem az életemben.

— No lám! — ismételte az apja.

— Igen, papa, így szeretem én Olgát.

— Je t'en félicite. De hát ugyan hogy' esett ez a dolog?

— Nem tudom. Olyan egyszerre, olyan váratlanul és hirtelen történt.

— Un coup de foudre?

— Nem tudom. Azóta már jó idő mult el — volt alkalmam meggyőződni ennek az érzelemnek a komolyságáról. Napról-napra figyelem azt, a mi a lelkemben végbemegy, és megelégedéssel tapasztalom, hogy ez az érzés növekszik, erősödik és mind mélyebb gyökereket ver.

— Gyökereket . . . — mosolygott Dimitrievics Péter. — — —
Úgy . . . De te mint gazdaember alkalmasint tudni fogod, hogy még a leghatalmasabb gyökerű és legvénebb tölgyfákat is ki lehet vágni, ha még oly mélyen gyökeret vertek is a földbe.

— Nem tudom — felelt a fiú büszkén, — vajon ki vehetné magára ezt a nehéz és hálátlan föladatot.

— Én, kedvesem, én.

— Hiába, papa . . .

— S ugyan miért hiába?

— Csak kárbavész az ideje is, meg a fáradsága is.

— Gondolod?

— Meg vagyok róla győződve.

Dimitrijevics Péter elhallgatott, nem lévén elkészülve a fiú részéről ilyen elszántságra. Azután bensőleg elmosolyodott. «Minden akarat nélkül való ember, az elhatározó pillanatban fölægaskodik» — gondolta magában. — «De minél önérzetesebben lépnek föl nyakasságuk kezdetén, annál gyorsabban a végére jutnak».

— Te igazán meglepsz engem — mondotta hangosan. — Még soha sem nyilatkoztál ilyen . . . ilyen fensőséggel és ilyen ellentmondást nem tűrően.

— Mert eddig még soha se' szerettem.

— De hát tudod-e te, mit tesz az szeretni?

— Mikor érzed, hogy egész lelked, minden érzésed és minden gondolatod csak egy alakkal van tele, mikor elalvással a szeretett nőről ábrándozol, s a mikor fölébredsz, azonnal reá emlékezel és ő reá gondolsz — akkor szeretsz. Mikor szerelmed tárgyáért kész vagy elviselni minden viszontagságot és minden áldozatot, elfeledkezni magadról, hozzátartozóidról, az egész világról, akkor szeretsz. Mikor erőt érzesz magadban arra, hogy legyőzz minden akadályt, mely boldogságnak az útjában áll, akkor szeretsz. Ime, így értem én a szerelmet, s azt hiszem, nem tévedek.

— Ainsi soit-il! — kiáltott föl utána gúnyos hangon Dimitrijevics Péter. — Látom, hogy csakugyan komoly a dolog, mert úgy beszéltél, mint egy predikátor.

— Hasztalan gúnyolódol, atyám — jegyezte meg Petrovics Leo elégedetlen hangon, s elkomorodott.

— Igazad van, mon ami, hasztalan gúnyolódom, sírnom kellene inkább.

— Miért?

— Nos, talán bizony azt akarnád, hogy örüljek, hogy egyetlen fiam elvesztette az eszét s helyrehozhatatlan ostobaságot készül elkövetni? Egyébiránt, mindenekelőtt mondd meg nekem . . . Au fond, nekem semmi kifogásom a te föllobbanásod ellen . . . hiszen ez együtt jár a fiatalsággal. Csak azt szeretném tudni, milyen természetű ez a te föllobbanásod?

— Nem értelek téged.

— Majd világosabban beszéljek. Olyan-e, hogy házasság nélkül is megoldható, vagy pedig házasság is kell hozzá?

— Atyám! — kiáltott föl Petrovics Leo boszúsan.

— Csak kérlek, ne kiabálj. Nem vagyok én siket. Én azt mondom néked: Szeress, a mennyit akarsz, én nem foglak zavarni, . . . sőt többet mondok, még a pénzt se sajnálom rá. Adok, a mennyi kell. Megfizeted, gondtalan életet biztosítasz a számára és Isten nevében szélnek ereszted . . .

Petrovics Leo fölugrott a székéről és egész hosszában kiegyenesedett.

— Ha nem volnál az atyám! — kiáltott föl egész testében remegve a fölháborodástól.

— Akkor talán leütnél, mi?

— Nem tudom, hogy mit tennék, csak azt tudom, hogy másnak nem bocsátanám meg ezeket a rettenetes szavakat. Egyetlen melegséged az, hogy nem ismered ezt a leányt.

— Ülj le, mon cher, és csillapodjál. Én ezt a leányt, a mint te mondod, nem ismerem — soit. Bár ebből az egész historiából élénken sejtetem, hogy miféle fajta. Az nem igen szokás, egy idegen házba betolakodni, s elcsavarni a fejét egy gazdag örökösnek csak azért, hogy azután feleségül menjen hozzá. Jó, jó — folytatta, látva a fiának boszús és tiltakozó kézmozdulatait. Ám legyen úgy, hogy én őt nem ismerem . . . de azt viszont tudom, hogy pénzzel — mindent lehet.

— Talán azt akarod mondani, hogy sokat? . . . Megengedem. De mindent — soha. A mi pedig a «gazdag örökös»-t illeti, én ezennel kész vagyok egyszer s mindenkorra minden örökségről lemondani.

— Először is, nagyon ostobául tennéd; másodszer pedig, vajon miből élnél akkor? Sáskákkal és vadmézzel egy kunyhóban, a mely maga volna az éden!?

— Miért? Hiszen van vagyonom.

— No a te vagyonoddal ugyan nem messzire mégy.

— Nem is akarok én menni, ellenkezőleg letelepszem rajta.

— Tudod, Leo, csakugyan szabadjára kellene engednem, hogy minderről magad meggyőződjél és belásd, milyen badarságot beszélsz.

— Miért?

— Ha te állandóan megtelepednél a birtokodon, nem

telnek bele egy esztendő sem, annyira meggyűlölnétek egymást, hogy azt se' tudnátok, hova meneküljetek egymás elől. S minden bizonynyal, ha te nem, hát ő volna az első, a ki megszöknék onnan.

— Hiába gondolod azt, atyám, hogy minden nő mademoiselle Irén mintájára van alkotva, a kinek a teljes boldogsághoz föltétlen szüksége van Nizzára és a vöröshajú segéd-tisztre, a nagyvilági életre, a társaságban félig öltözötten való szereplésre és a legocsmányabb flirtre . . . Vannak még leányok Oroszországban, a kiknek minderre nincsen szükségök, a kiknek még helyén van az eszköz és szeplőtelen a szivök. S ezek közül való — Olga is.

— A kinek ezért veled együtt gratulálok. De hagyjuk őt. Miután te magad hoztad szóba Irént, annál jobb: térjünk át ő reá, ha megengeded. Igaz-e az, hogy mikor legutóbb találkoztatok, te arczátlanságokat és csunyaságokat mondtál neki?

— Igaz, föltéve, hogy arczátlanságnak és csunyaságnak lehet nevezni azt, a mit neki mondtam.

— S mi volt az?

— Az, hogy nem óhajtom őt feleségül venni.

— Hogy merészeltél te neki ilyesmit mondani? — szólt Dimitrijevic Péter boszúsan. — Tudtad, hogy ez az én megváltozhatatlan akaratom, tudtad, hogy én az egész dolgot már rég megbeszéltem és bevégeztem . . . legalább elvileg, ő vele . . .

— Tudtam — felelt a fiú nyugodtan. — Hogy' merészelted? Ez roppantul egyszerű. Hát úgy, hogy én már régen kinőttem abból a korból, a mikor a gyermekek kötelesek a szüleik akaratát követni, quand même, még a saját érdekeik kárával is.

— Áá! — szólott Dimitrijevic Péter.

— Nagyon sajnálom, atyám, hogy kénytelen voltam így cselekedni, de hát kár, hogy nélkülem határozottál. Azután meg, mondd csak nekem egészen nyíltan, hát csakugyan feleségül akarnál erőszakolni hozzám, egy ilyen . . . ilyen leányt?

— Oh, ez a boszú az ideális Olgáért!

— Nem, ez nem boszú. Bocsáss meg, atyám! — kiáltott föl hevesen. — Ez eszembe juttatja azt a régi adomát, mikor a ravasz szabók úgy viselkedtek, mintha a királyt a legdrágább szövetekbe öltöztették volna, pedig mezítelenül járt.

És a tömegeből senki sem merte elkiáltani magát, hogy a király meztelen, nehogy örültnék tartsák, míg végre akadt egy gyermek, a ki hangosan kimondta, hogy a király — meztelen! Csak akkor látták meg valamennyien.

— Hát ez mi? — kérdezte Dimitrijevic Péter gúnyosan, bensőleg csodálkozva rajta, vajon honnan vett a fia az utóbbi időben olyan applombot és annyi bátorságot. — Hát ez mi? — ismételte. — Allegoria?

— Persze hogy az! Már régen el kellett volna valakinek kiáltani magát, hogy mademoiselle Versinszkája — nagyvilági félszüz! Senki sem merte ezt a szót hangosan kimondani, de bizonyára mindenki érezte. Elég, ha megnézi az ember a fürdőruháját, a parton való viselkedését, s tüstént tisztában lehet vele, hogy milyen erkölcsök rejlenek e szép arczoeska leple alatt.

— Hát te láttad őt a tengerben fürödni? És nem voltál elragadtatva?

Petrovics Leo megdöbbenve nézett az apjára.

— Igen, láttam — úgymond.

— Szép? Úgy-e, csakugyan isteni szép!? — kérdezte Dimitrijevic Péter.

— Szép — felelt a fiú vontatottan. — Ez tagadhatatlan.

— Pompás falat! — folytatta Dimitrijevic Péter. — A szépség — istennője.

— Ez azonban nem zárja ki, hogy erkölestelen leány.

— S a bizonyítékok?

— Úgyan, kérlek, atyám! Hiszen mondom, nézd meg, mikor fürdik!

— De mikor itt az a divat.

— Csakhogy nem olyan ruhában.

— Ennyi az egész?

— Az egész? Hát a vöröshajú segédtsízt, a ki egész Európát beutazta vele? Talán azt akarod, hogy az esküvőmet követi napon már házibarátom is legyen?

— Agnincev az ő gyermekkori barátja s te nagyon is túlzod az ő viszonyukat. Nincsen köztök semmi olyas, a mit te gyanítasz.

— Vagy ki tudja . . .

— Egyébiránt mint leendő férjnek jogodban van őt el-távolítani mellőle, ha nem tetszik neked.

— No ezt majd átengedem másnak. Engem minden szépsége mellett sem érdekel . . .

Dimitrijevic Péter fölkelt, véget akarván vetni a beszélgetésnek, mely kellemetlen fordulatot kezdett venni.

Már régóta előntötte a boszúság, s minden erejét meg kellett feszítenie, hogy visszatartsa magát.

Petrovics Leo is fölállott.

— Ez az utolsó szavad? — kérdezte az atyja.

— Az utolsó.

— Akkor hát halld az én utolsó szavamat is.

— Szívesen, atyám.

— A férje léssz mademoiselle Versinszkájának.

— Soha!

— De az léssz — ismételte Dimitrijevic Péter állhatatosan. — Én úgy akarom és úgy is lesz.

— És ha nem?

— Akkor kitagadlak az örökségedből.

— Lemondok róla.

— Megtagadom, hogy a fiam vagy.

— Nagyon sajnálom, atyám. De mit tegyek! Rajta leszek, hogy elviseljem ezt a csapást.

— S kikergetem a házamból a te Olgádat.

— Ezt nem fogod megtenni! — kiáltott Petrovics Leo.

— Majd meglátod.

— Akkor hát én is elmegyek a házadból. S ez csak siettetni fogja a megoldást és elő fogja segíteni ezt a házasságot.

— Vigyázz! — kiáltott rá Dimitrijevic Péter. — Te küzdeni akarsz velem? Ne feledd, hogy ez eddig neked soha sem sikerült. Tisztában vagy az erőddel?

— Küzdeni fogok erőim utolsó foszlányáig.

— Sikert kívánok hozzá s csak sajnálom, hogy ennyi szót vesztegettem hiába.

Gyorsan lement az erkélyről a kertbe s azután eltávozott.

Petrovics Leo bement a szobájába. Bensőleg valósággal csodálkozott magán. Soha még eddig nem merészkedett az atyjával ilyen hangon beszélni. S ennek a lelke mélyéből örvendezett. Tehát csakugyan nagyon szereti azt a leányt, ha megtalálta magában ezt az erőt és ezt a hangot! Oh ha mind-

végig kitartana, s egyszer és mindenkorra megszabadulhatna ettől a nyomasztó gyöngeségtől . . .

* * *

Versinszkája kiúszván a partra, megpillantotta a plage-on Dmitrijevic Pétert s örömteljes mosoly jelent meg az arcán. Gyorsan kijött a vízből.

— Hogyan, ön az! — kiáltott föl, felé nyújtva nedves kezét, de tüstént vissza is rántotta.

— Megfeledkeztem róla, hogy nedves a kezem! — mondotta.

De Dmitrijevic Péter megfogta a kezét és megcsókolta.

— Baj is az! — szólott. — Nem mondhatok le arról az élvezetről, hogy lehajoljak egy ilyen isteni kezeckéhez.

— Mindig szeretetreméltó, mint a régi idők marquis-ja! — mondotta Versinszkája, fogvaczogva.

Tambovskij elragadtatással nézte őt; ma gros bleu, sötét ruhában volt, melynek színe alatt még jobban érvényesült testének a csodálatos fehérsége; a nyaka, a karjai és a lábai olyanok voltak, mint a márvány, s ezt Dmitrijevic Péter meg is mondta neki.

— Tiens! — kiáltott föl Versinszkája mesterkéltén ijedt arcczal. — No én jól viselkedem! Itt állok ön előtt ilyen ruhában! Megvár, úgy-e, míg fölöltözöm? Menjen föl az erkélyre és kérjen valamit, a míg vár reám.

Ezzel végigfutott a parton és eltűnt egy kabinban, a jelenvolt férfiak mohó pillantásai kísérték el az ajtóig.

— Antik istennő! — mormogta Tambovskij és elgondolta — ez a tökfilkó Leo, visszautasít egy ilyen asszonyt!

Fölment az erkélyre és leült egy asztalhoz.

Negyedóra mulva Versinszkája is odajött. Ezuttal egyszerűen, de választékosan volt öltözve. Sötét alapra himzett fehér virágokkal díszített tengerzöld foulard ruha volt rajta; rendkívül karcsú derekát — melyet csaknem soha se szorított fűzőbe, úgy szintén a gallérját, néhány kék bársony szalag ékesítette. Istenien meg volt teremtve s büszke lehetett a teste formáira és hajlékonyságára. Keztyűjét, napernyőjét és ugyanolyan kék szalagokkal díszített kalapját a kezében tartotta.

Egy pohárka Saint Raphael-t kért és odaült Tambovskij mellé.

— Régen érkezett? — kérdezte tőle.

Tambovskij nem tudta levenni róla elragadtatott tekintetét.

— Mit néz úgy reám? — folytatta, be sem várva a választ.

— Hát lehet-e önt látva nem nézni, és nem gyönyörködni.

Versinszkája elmosolyodott.

— Lehet, — mondotta lassan. — Ön az egyetlen, a ki nekem bókokat mond. De még csak nem is olyan régen, ugyanitt a fia à rebours bókokat mondott nekem. Megkapta a levelemet?

— Hiszen azért jöttem ide. De mielőtt erről kezdenék beszélni, engedje meg, hogy megmondjam önnek, milyen isteni szép! Tudja... az ön jelenlétében valósággal zavarba jövök. Igazán. Az ön szépségében van valami szédítő, mámorító. Nekem úgy tetszik, hogy ha még annyira haragudnám is önre a háta mögött, sőt ha gyűlölném is önt, ... de ha azután egyszerre megjelenik előttem formáinak teljes szépségében, és pláne fürdőruhában, egyszeriben a lábaihoz borulnék és rabjává lennék. Lenézhetne, nem szerethetne, megcsalhatna engem, szóval tehetne velem, a mit akar, én azért ott térdelnék a lábai előtt, imádkoznám önhöz, imádnám önt és megcsókolnám a lábai nyomát!

— Ohó! — kiáltott föl Versinszkája önelégülten mosolyogva. — Micsoda rajongás! Mennyi szenvedély! Ön talán szerelmes belém?

— Még annál is több, imádom önt! És ha lerázhatnék a vállaimról vagy harmincz esztendő, igazán hihetetlen ostobaságokat tudnék elkövetni. De hát Faust — nagyon poetikus legenda, de messze van a valóságtól.

— Kedves Faust! Jobban tenné, ha a fiának suggerálna ilyen szenvedélyt.

— Jaj ne is beszéljen nekem róla! — kiáltott föl Tambovskij boszúsan. — És vannak a világon ilyen idioták! Képzelve csak, belebolondult ebbe az Olgába! ...

— Ezt én előreláttam.

— De hát van ennek értelme, — je vous demande un peu?

— Nem tudom. Alkalmasint épen oly elragadtatással nyilatkozik ő róla, mint ön én rólam.

— De hiszen, legföljebb szobaleánya lehetne önnek, chère Iréne. Mondtam is neki s megpróbáltam észre téríteni.

— Rien n'a reussi ?

— Absolument.

— Hasztalan fáradt, — mondotta büszkén. — Tudja, elvégre is én már alaposan ráúntam erre az egész dologra. C'est le monde à l'envers. Neki kellene keresnie engem, nem nekem őt. Eleget hallgattam és türtem tőle, csak azért, hogy megtegyem azt, a mit ön kívánt. Ön is, a maga részéről megtett mindent; a lelkiismerete tiszta és így az egész ügyet most már irattárba tehetjük. Én igazán nem maradok vőlegény nélkül és mindig találok magamnak férjet.

— Istenem uram! Hát ki merne ebben akár csak egy pillanatig is kételkedni. Én azt hiszem, Agninczev . . .

— Hagyja békében, kérem, Agninczevet. Ön is, Leó is ezzel az Agninczevvel hozakodnak elő. Igazán, ha hallaná önöket, még képzelné magáról valamit! Hallgasson meg figyelemmel. Agninczev engem nagyon mulattat s azért szeretem az időmet az ő társaságában tölteni. Finom és elmés, ötletes ember. Mindig van készletben egy csomó adomája s föl tudja vidítani az embert. Ezenkívül olyan szerelmes belém, mint egy macska. De a férjemmé soha sem lesz . . . Nekem ennél valami jobb kell. S ha az ön fiának nem kellek, majd találok más valakit . . . Opric grófot például. Ő már régen megkérte a kezemet és bármely pillanatban kész a czímeit, a vagyonát és az éveinek a súlyát lábaimhoz rakni.

— Opric gróf! — kiáltott föl Tambovskij. — Oh a vén bolond! En voilà une canaille . . . de hiszen alig valamivel fiatalabb, mint én!

— Que voulez vous que ça me fasse? Én férjet keresek és nem szeretőt. Nagyon jó, ha ez a két állapot egy személyben egyesül, de ha nem, baj is az! A földolog, hogy az ember férjet találjon.

— És ön nem találna!

— No persze, — mondotta nyugodtan. — Én szerettem volna ezt a két állapotot Leó személyében egyesíteni. De ő nem akarja, és így n'en parlons plus. Ismétlem, már bele-

úntam. Egyszerűen megírom a nagybátyámnak, hogy szétment a dolog, s ezzel vége.

— Az Istenért, ne tegye ezt! — kiáltott föl Tambovskij rémulten. — Kedvesem, drágám, szépen kérem, ne tegye ezt.

— De hát mit tegyek, mon cher Dmitrijevics Péter?

— Drága Iréne, ne tegye ezt, szépen kérem, — szólt Tambovskij panaszos hangon. — Halaszsa el legalább, várjon még . . .

— De mire várjak?

— Majd helyrehozom én a fejét. Hiszen ismer engem. Én, értsen meg, nem más, hanem én mondom önnek, hogy ez a házasság Leó és ön közt létre fog jönni. Higyen nekem. Én soha se szoktam a világba beszélni. Ezt ön is jól tudja.

— Tudom. De még egyszer ismétlem: beleúntam már. Azután meg, à vrai dire, kezd a dolog nagyon is lealázó lenni. Hiszen amúgy is már legendaszerű alakká lettem a társaságban az ön Leója miatt, a ki évekig elhúz egy ilyen egyszerű dolgot.

— No jó; egyezzünk meg. Ha az őszig . . . mondjuk októberig nem rendezem a dolgot, — tekintse magát szabadnak.

Ezzel elhallgatott és gondolatokba merült. Azután, mintha időközben valami tervet mérlegelt volna, határozottan és szilárdan így szólt:

— Igen, az őszig. Mindent elintézek. Tegye meg ezt nekem, Iréne. Hígye el, hogy nyélbe tudom majd ütni a dolgot. Beleegyeznek, úgy-e bár?

Versinszkája fölbiggyesztette az ajkát és pár pillanatig habozott.

— Jó. Intézze, a hogy tudja. Csak addigra azután minden rendben legyen.

Tambovskij fogta a kezét és megcsókolta.

— Lássa, ezt igazán köszönöm, — mondotta.

Versinszkája elhúzta a kezét.

— Örült! — szólt mosolyogva. — Figyelnek bennünket.

— 'Sz nincs itt senki. Ugyan kérem, ne ijesztgessen.

— Ugyan, ugyan! De hát mit írjak most a nagybátyámnak?

— Eh, írja meg neki, hogy minden megy, a mint kell, s hogy az őszre meglesz az esküvő.

— Mit beszél . . . hát talán megírhatom ezt neki? S hátha nem lesz meg . . .

— Azért már én kezeskedem.

— Igaz, — mondotta ravaszul mosolyogva — elfelejtettem önnek mondani, hogy a nagybátyám írt a napokban s megkért, hogy adjam át önnek «baráti üdvözlété»-t.

— Merci, — felelt Tambovskij örömteljes hangon. S más semmit?

— Nem . . . és még valamit.

— Mi az . . . Ne gyötörjön . . .

— Azt írta, hogy egy nagyon tekintélyes állás van az ön számára kilátásban.

— Á-á! — kiáltott föl Tambovskij.

— Úgy bizony, — erősítette Irén.

— És . . . hamarosan? — kérdezte Dmitrijevic Péter.

— Alkalmasint . . . az őszre.

Rövid hallgatás után Versinszkája ránézett Tambovskijra és így szólt:

— Én kissé nem értem önt, Dmitrijevic Péter.

— Hogy-hogy? — kérdezte.

— Ön anyagilag független ember, vajon miért töri hát magát annyira valami állás után?

— Oh ön engem soha se fog megérteni, bár minden asszony közül ön az, a ki legjobban megérthetne. Értse meg hát, hogy nekem nem elég a függetlenségem s a vagyonomban sincs valami nagy örömem. Én . . . megmondom önnek nyíltan: én becsvágyó, és . . . hatalomravágyó ember vagyok. Nekem szükségem van a hatalomra. Annyira szükségem van rá, mint a halnak a vízre. Bennem túlságos sok az erő, s ez mind kárbavész, mert nincs hol érvényesülnie. Nem tudom, ért-e engem. Én édes örömet odaadnám a függetlenségemet, a gazdagságomat, mindent — a hataloméért . . . kikinek megvan a magáé . . .

— No akkor hát várjon az őszig . . . — felelt Versinszkája, mire fölkelt és kezet nyújtott neki.

Tambovskij is fölkelt, hogy elkísérje őt.

VI.

«No még egy utolsó beszélgetés, — gondolta Tambovskij, miközben Olgára várt — s akkor majd meglássuk».

Ettől, az Olgával való beszélgetéstől nagyon sokat várt.

Olga már régóta várta a Dimitrijevics Péterrel való beszélgetést. Tambovskij, megérkezésének első napjától fogva következetesen úgyszólván rá sem hederített, udvarias, sőt olykor túlzottan szeretetreméltó volt iránta, de azért egyetlen egyszer sem beszélt vele.

Azt tudta, hogy Vasziljevna Katalinnal és Petrovics Leóval már beszélt s érezte, hogy a vele való beszélgetés is, előbb vagy utóbb, de be fog következni.

S ime végre beköszöntött ez a nehéz óra. Sápadtan és lesütött szemekkel lépett a szobába. Mintha egy kis láza is lett volna. Tambovskijnak tetszett a megjelenése, mely kedvező benyomást tett rá.

«No ezzel, úgy látszik könnyű lesz végezni, — gondolta magában. — Báránka!» — tette hozzá kicsinylőleg.

— Isten hozta, kisasszony, — mondotta — foglaljon helyet. Egy kis beszédem volna önnel.

Olga leült.

Látta rajta, hogy zavart és izgatott. Az alsó ajka reszketett és göresösen vonaglott.

— Lesz szíves engem meghallgatni?

— Hallgatom önt, — felelt olyan halkán, hogy alig érthette meg.

«Ezzel lágyan kell elbánni», — gondolta magában Tambovskij.

— Mademoiselle Olga, én önnel nyíltan fogok beszélni, — mondotta. — És remélem, hogy két szóból megért engem, mert az eszéhez és a szívéhez fogok beszélni. A feleségem nagyon sok szépet beszélt nekem önről, s magam is látom, hogy önnek kiváló lénynek kell lennie.

Olga nem számított ilyen bevezetésre s azért szemeit főlemelve, hálás pillantást vetett rá.

«Jaj milyen ez, Irénhez képest! — gondolta magában. — Az királynő, büszke, előkelő és hatalmas, ez — rabszolgánő, félenk, gyöngé és engedelmes. Báránka! Ezzel

még csak küzdeni sem érdemes. Az első fricskára elrepül vagy sírva fakad. Nem szenvedhetem az-ilyen nyáfrádi terem-
téseket.»

Ő pedig, a mint rá-rápislogott, elgondolta magában:

«Milyen rettenetes kifejezést kölcsönöznek az arcának azok az óriási fülek... S mennyi akarat és ridegség van aczélos tekintetében»... De mindjobban lerajzolódott előtte erős és törhetetlen jellemének a képe, a melytől annyira féltek mindazok, a kik körülötte voltak, legnagyobb meglepetésére, annál inkább érezte, mint erősödött az ő akarata is, mint tűnt el lelkéből a félenkség és a gyöngeség, s mint fokozódott benne a vágy végre összemérni vele az erejét. De hogy is ne, hiszen a boldogságát, egész élete boldogságát fogja vele szemben védelmezni! Elgyengülni és gyávanak lenni, becstelen dolog volna. De meg hiszen most már tudja, hogy a boldogságban csak az erőseknek, és nem a gyöngéeknek van részök. S eszébe jutott «a vén szörnyeteg», a «több mint ember», a nagybátyja mondása, mely akkor sehogyan sem tetszett neki: «Te le akarod küzdeni az életet. Ám küzdjed le. Lehet, hogy tiéd lesz a diadal. Minden a harcra való képességektől, az akarat erejétől függ». Csak az erőseké a világ s csak az erőseknek van joguk a létre. Nos tehát, erősnek kell lenni!

S tovább figyelte, a mint a gyöngeségnek utolsó foszlányai is eltűntek belőle, s a mint valami fiatal, erőteljes és életvidor érzés vett erőt rajta.

Tambovskij észrevétlenül figyelte őt, s sehogyan sem tudta magának megmagyarázni azt a változást, mely szem-melláthatólag végbe ment benne. De hogy történt benne valami változás, azt tudta és látta.

— Tehát térjünk a dologra. Az én távollétem alatt, — kezdte el, a rendelkezésére álló legszelidebb hangot választva — az én távollétem alatt az én házamban rendkívül fontos dolgok történtek, melyekről én, legnagyobb sajnálatomra, — nem is titkolom, — nem az érdekelt személyektől, hanem idegenektől szereztem tudomást. Ez kissé sérelmes reám nézve, s az is volt mindig, hogy a családomban szinte féltek tőlem, és nem voltak bizalommal irántam. Kérem tehát, mademoiselle, legyen épen olyan bizalommal irántam, a milyennel én vagyok ön iránt. Lássá, én nyiltan kitárom ön

előtt a családomban való helyzetemet. Pedig hát, semmi egyebet nem akarok, mint hozzám tartozóim boldogságát. Egyedül csak a fiam boldogságát akarom. Remélem, ön sem akar egyebet ennél?

— Oh igen, én teljes boldogságot kívánok neki.

— No lássa! Rendkívül örülök, hogy a legfőbb pontra nézve, mindjárt kezdettől fogva egyetértünk önnel. Így tehát, kedves kisasszony, önnek Leo boldogsága érdekében, mely mindkettőnknek egyformán becses, le fog kelleni mondania róla.

Megpillantotta ijedt ábrázatát és sietett hozzá tenni:

— Tüstént meg fogja érteni, hogy miért. Leo sem a születésénél, sem az összeköttetéseinél, sem a vagyonánál fogva nem önhöz illő. Ne vegye ezt sértésnek. E mellett ön lehet a legkiválóbb leány, a miben én nem is kételkedem, hogy így van, s hogy nem is lehet másként. De Leo egyike azoknak a mostani gyöngé jellemű embereknek, — nyíltan beszélhetünk, nemde? — a kiknek egészen másféle feleségre van szükségök.

— És pedig milyenre? — kérdezte Olga nyugodtan.

SZVJETLOV J. V. után oroszból

AMBROZOVICS DEZSŐ.

KOSZORÚ

ÖREG BARÁTOM SÍRJÁRA.

Nem feledkezik meg a végzet magáról:
Megérett gyümölcsnek hullni kell az ágról;
Nem is zúgolódunk, hogy nagy útra mentél,
Hogy tőlünk egy napon örök búcsút vettél.

Nem kora vész vitt el, nem a szív keserve,
Földre nyomott inkább éveidnek terhe;
Ideje volt bizony, hisz' nincs mit reméljen,
Hányt-vetett sajkád hogy biztos révet érjen.

Bánatban, örömben bőven vala részed,
Izgalmaid annak többé már nem érzed;
Élted fűszeréül gyakran zendítél dalt,
Annak ezüst hangja már ajkadon elhalt.

Megnyugszunk, de szívünk titkon sajog néha,
Mikor átfut rajta a múltak árnyéka,
S látjuk, hogy a miben veled kedvünk telnék,
Már csak egy szép álom, egy halavány emlék.

Mikor a barátság oltárához gyülünk,
Oh! be érezzük, hogy hiányzol közülünk!
Vagy talán szellemed, az a halhatatlan,
Együtt mulat velünk, némán, láthatatlan.

És mikor a város porából kiszállunk,
Erdők rengetegén vadat üzve járunk,

S pattogó tűz mellett föl-fölhangzik a dal,
Nem találkozunk-e nyájas alakoddal?

Nem lebegsz-e folyvást házi tűzhelyednél,
A hol elvonúltan soká melegedtél,
És szeretteidet védelmezve, szánva,
Nem takargatja-e szereteted szárnya?

Mindenütt ott lebegsz . . . vagy képzelve sejtjük,
Az élet zajában, mígnem elfelejtjük,
S nem sokkal él tovább emléked magunknál
Sírhalmodra letett cziprus koszorunknál.

LÉVAY JÓZSEF.

BETEILT VÁGY.

Vágyaidban a mi szép volt
Rúttá lesz, ha betelik,
Hány remény kél, biztat reggel
S mind elhamvad estelig.

Oh csak az az est ne volna!
Szélvész az s hajótörés,
Szétroncsolva annyi terved
S mit elértél oly kevés.

Fanyar ízű a betelt vágy
S új álmok kép hiteget,
Uj álmokép, új csalódás —
Igy futod be életedet.

HATVANY LAJOS.

KINÁL ÉS TANÍT.*)

Simonyinak «*A magyar határozók*» című pályamunkájából (mely 1888-ban kezdett megjelenni) a *Nyelvőr* XVI. kötete (1887) néhány oldalnyi mutatványt közöl ily czimmel: «*Állandó határozók*» (534—539. l.). Ebben az úgynevezett *vonzatokról* szól, a függő határozókról, s azt mondja egyebek közt, hogy a rokonértelmű szólások szerkezete hatással lehet egymásra, sőt egészen egyenlővé válhatnak; ilyenkor a gyakrabban használt szerkezet hasonítja magához a ritkább vagy éppen elszigetelt kifejezést, s a megszokott, kényelmes szerkezetek átmennek olyan szólásokba is, melyek azelőtt más, eltérő észjárás szerint alakultak. Végül két szerkezetet hoz fel, a *kinál* és *tanít* igékét, azt állítván, hogy ezek újabb időben, a múlt század óta indultak változásnak, de az új kifejezésmód még most sem terjedt el s állapodott meg a régiebb és szokottabb rovására. «Rendszerint — így szól — még mai nap is azt mondjuk: *kényérrel kínálni az éhezőt*, és: *mesterségre tanítani a fiút*. Az újabb, ma még kevésbé használt szerkezet pedig ez: *kényeret kínálni az éhezőnek*, és: *mesterséget tanítani a fiúnak*. Az utóbbiak azonban legmagyarosabb nyelvű íróinknál is előfordúlnak, s már csak ezért sem érthetünk egyet azokkal, kik hibáztatják őket. Különben is nem idegen hatással van itt dolgunk, hanem egész természetes analogiával: a *kinál* ige az *ad*, *ajánl*, *ígér* stb. igék példáját követi, mert *kényeret kínálok az éhezőnek* = *kényeret ajánlok neki* vagy *akarok adni neki*; a tanítást pedig szintén lehet úgy fölfogni, mint az ügyesség vagy tudomány átadását, úgy hogy *mesterséget tanítok a fiúnak* = *mesterséget adok neki*». — Példák: «Az istentelenséget sok hímes szín alatt híresítik és hatalmasan

*) Felolvasatott a M. T. A. 1901 április 1-én tartott ülésén.

kinálják» (Faludi). «A mostani idő a tied, szépen *kinálja magát*» (Faludi). «Ha a világ minden *aranyát nekem kínálnák* érte, nem adnám oda cserébe» (Jókai). «Olyan embert még nem látott az égbolt, *kinek ha pénzt kínálsz*, azt mondja: elég volt» (Jókai). «Nemes *élet* az istenek asztalinál lantszó nélkül (olv. nekül) a nektár se *kinál*» (Szász Károly, Schillerből). «Kérdéseket tesz, *magyarázatokot kínál* s felfüggeszti feleleteit» (Csiky). «Péter király aludnék, nem hagyja a barát, *kinálgatja kenyerét*, megszentelt *poharát*» (Tolnai Lajos). «Én *neki geographiát tanítok*» (Kazinczy). «Akarsz *tanítani könnyű kart* a szárnyasok kekropsi *nemzetének*» (Arany: Ariszt.) «A ki grammatikát tanul, annak nyelvet is kell tanulnia, még pedig azt a nyelvet, a melyeknek *grammatikáját tanítják neki*» (Brassai). «Blanka grófnő, a *kinek* a zárdában *azt tanították*, hogy még a cipője szalagját megkötni is saját kezeivel: rangjának lealacsonyítása» (Jókai). «Az iskolák is nagyrészt már az új rendszerű grammatikából *tanítják* a magyar *nyelvet* a nemzet *ifjúságának*» (T. Mészáros).

Nem Simonyi az első — közben legyen mondva — a ki ezt a kétféle szerkezetet észrevette s említi: már a NSZ-ban s Ballagi *Teljes Sz-*ában is szó van róla. A NSZ. ezt mondja a *kinál* cikk alatt: «A vendéget székkel, étellel, itallal kínálni, vagy a vendégnek széket, ételt, italt kínálni»; de hozzá teszi, hogy «az első kifejezés divatosabb». A *tanít* cikkben pedig így szól: «Néha a tanuló személyt tulajdonító s a tan tárgyat tárgyesetbe teszszük». Szerinte e mellett: «vívásra, lovaglásra, rajzolásra tanítani a növendékeket», így is mondják: «a növendékeknek vívást, lovaglást, rajzolást tanítani».

Szarvas Gábor ezt a tanítást határozottan elítéli (*Nyelvőr*, XVII. 30—31. l.). Azt készséggel elismeri, hogy «a rokonértelmű szólások szerkezete hatással van egymásra, a szokottabb, a használtabb nem egyszer magához idomítja a ritkábban használtat; de hogy «mesterséget *adok* a fiúnak» volna az a szokottabb, járatosabb, melyhez ama másik: «mesterségre tanítom a fiút» idomult volna, azt, (úgy gondolja), Simonyinak se volt szándékában, hogy elhitesse velünk. Minthogy pedig a «tanítok valakinek valamit» szólásnak más példaképet nem idéz, méltán kérdezhetjük: hol itt az analogia hatása? «A «mesterséget tanítok a fiúnak» szólást — így folytatja — nem teszi jóvá, magyarossá az a bemutatott öt példa, se a

példák elibe csatolt megjegyzés, hogy e szerkezet legmagyarosabb íróinknál is előfordul. Én részemről, mikor szemem előtt lebeg a német: «Ich lehre dem Knaben das Handwerk», nem idéztem volna követendő példaképpül azt, a ki ilyet tud magyarul mondani: «ne tegyétek hozzá magatokat: Gebt euch nicht mit dem ab. No, öreg, hozd ki te is egésségedet: Nun, Alter, bring auch deine Gesundheit» (Kazinczy); se azt, a kinek hőse úgy él, «mint a kék Isten Bajorországban: wie der blaue Herrgott in Baiern. Úgy jön neki: es kommt ihm so vor. Kérem tisztelettel beszélni róla!» (Jókai). A mi pedig Brassait és Aranyt illeti, tisztelt nyelvésztársam ismeri, a mit a római költő a ‚bonus Homerus‘-ról mond; ide is illik.

Egyébiránt — így végzi — hogy nem (azaz: *ne*) okokkal, hanem példákkal dolgozzunk, kérdezem a ‚Mesterséget tanítok a fiúnak‘ pártfogóját, vajon helyeselné-e, ha divatba jönnének az ily mondások: ‚Nehéz a medvének tánczot tanítani‘. ‚Ne taníts a halnak úszást‘. ‚Majd megtanítok neked keztyűben dudálni‘. S aztán, ha majd egykoron ez lesz a használtabb szerkezet, helyes lesz-e ezt is mondani: ‚Oktass nekünk azt, a mit hasznosnak tartasz. Mért duzzogsz, hisz csak hasznodat akarom, mikor jót intek neked?‘.

A *Nyelvőr* következő számában (84. l.) Somogyi Gyula Simonyi mellé áll s példáit még egygyel megtoldja «a nyelv tekintetében épen nem kétes hitelű» Tóth Edétől: «Kakuk madár *azt* tanítja *fiúnak*». Említi azt is, hogy «Aranynál nem ritka ez a szerkezet s így a Simonyi idézte példa nem múlt ‚szunnyadás‘ perczében csuszszant be a *hallhatatlanság* pantheonába». (!)

Szarvas fentartja kárhóztató itéletét (84—85. l.). Tóth Edére nem sokat ád, ő rá, a ki egy *népszinművének* ilyen czímet tud adni: *Toloncz*. Különbén, ha megtanítják, minő más szerkezettel fejezhetjük még ki a következő mondásokat: ‚Az vásott fiú, minden hunczutságra rá tanította Lajosoma! Ha nem tudsz, majd megtanítalak emberségre‘, s nem Jókaitól, Kazinczytól stb., hanem a hamisítatlan népnyelvből idéznek rá adatokat, megtér s alkalmyszerűleg ő is elmondja fenyegetve: ‚Ha nem tudsz, majd tanítok neked emberséget‘, vagy: ‚majd megtanítom neked az emberséget‘.

Ebben aztán elmúlt a dolog, a nélkül, hogy a kérdés tisztázódott vagy valamerre eldőlt volna.

Csak minap, a *Nyelvőr* múlt évi szeptemberi számában (424. l.) került ismét — *sit venia verbo* — «szőnyegre». Tudniillik, *A tanít ige szerkezete* cím alatt a következő kérdésre: *kít-e vagy mit tanítunk? személyt-e vagy tárgyat?* Pl. az *1. osztályú tanulókat* (röviden az *1. osztályt*) *tanítom írásra és olvasásra*; vagy az *1. osztályban tanítom az írást s olvasást?* miként helyesebb? — ezt a feleletet adja Antibarbarus: «Az első szerkezet helyességéhez természetesen szó sem fér s először nyilván csak személy-tárgyra vonatkoztatták a *tanít* igét. Azonban ez az ige a tárgyas *tanul* ige míveltetője, s azért dolog-tárgyakra is alkalmazzuk, úgymint például az *eszik, iszik* igék míveltetőjét, v. ö. *eszünk kenyeret: etetnek kenyeret velünk* és *etetnek bennünket kenyérral*; *iszunk vizet: itatnak velünk vizet* és *itatnak bennünket vízzel*. Szintúgy *tanulunk történetet: tanítanak történetet a mi osztályunkban* (sőt *nekünk*, mint jó íróknál is előfordul, nyilván a régi *prelegál* s a mai *előad* szerkezetének mintájára) és *történetre tanítják az osztályt*. Ha azonban a tanulásnak s tanításnak valami cselekvés a tárgya, akkor bizonyára természetesebb a személy-tárgyas szerkezet; tehát: *tanítok valakit írásra és olvasásra*, vagy *írni és olvasni*».

Ez a felelet csak annyiban járult újjal a régihez, hogy ezeket hozza föl: 1. A *tanít* ige, noha kezdetben bizonyosan csak személy-tárgyra vonatkoztatták, dolog-tárgygyal is állhat, mert a transitív *tanul* míveltetője (?). 2. Ez utóbbi esetben a személy-dativus *nekünk* is egyesülhet vele, a mint jó íróknál is találni, még pedig kétségtelenül a *prelegál* s a mai *előad* szerkezetének mintájára (?). 3. Ha a tanulásnak s tanításnak valami cselekvés a tárgya, akkor természetesebb (?) a személy-tárgyas szerkezet.

A kérdésnek ez az újabb megbolygatása indít arra, hogy én is hozzászóljak s igyekezzem nagyobb világosságot vinni bele.

Eleve is kijelentem, hogy Simonyinak is, Szarvasnak is igazsága van; jobban mondva, mind a kettőnek van igazsága. Simonyinak abban, hogy *kínál valakit valamivel* és *tanít valakit valamire* mellett ez is előfordul: *kínál valakinek valamit* és *tanít valakinek valamit*; továbbá abban, hogy az utóbbi szerkezetek fölött nem lehet pálczát törni, — Szarvasnak pedig abban, hogy a Simonyi-idézte mintapélda ellen: *mesterséget*

tanítok a fiúnak, természetes háborodással tiltakozik. De téved Simonyi, ha azt hiszi és állítja, hogy e szerkezetek analógia útján keletkeztek, s hogy idővel amaz eredeti kifejezőmódokat ki fogják szorítani; téved Szarvas szinte, midőn az utóbbi szerkezeteket egyszerűen perhorreskálja, mint nyelvrontást vagy barbarismust.

Ilyformán, egyfelől pusztá állítással, másfelől pusztá tagadással nem jöhetett, nem jöhet létre kölcsönös megállapodás. Miért? mert egyikök se fogta helyén a kérdést, egyikök se kereste a kulcsot, mely szépen reájár.

Azt kellett volna vizsgálniok, vajon a kétféle szerkezet között *nincs-e talán valami különbség*, úgyhogy a kisebb-nagyobb jelentésbeli árnyalat kapatta fel az újat a régi mellett, de nem rovására?

Én a kettő közt jelentésbeli különbséget érzek és tudok, s az néha elég tetemes, úgy, hogy őket tetszés szerint változtatni nem lehet. Így az újabb (*ha* újabb) soha sem fog hatalmat venni a régien, legföljebb több nyelvet egybe zagyváló hígvelejűeknél s halálra vált nyelvérzékű vagy legalább is gondatlan, kényelmes írók tollán.

I. E nagy fenékkerítés után, de mely a kérdés történetét s mibenállását ismertette, nézzünk szemébe elsőben is a *kinál* igének. Ezt csak teljesség okáért teszszük, mert Szarvas említett *Nyelvőrbeli* tiltakozásában nem vet rá ügyet s hogy a *Budapesti Szemle* 1884. januári számában dolog-tárgyas szerkezetét hibáztatta volna (a mint Simonyi állítja), annak sincs nyoma.

Áttekintésül s jobb tájékozódás végett közlöm mindenekelőtt a *kinál* összes vonzatát. Állhat:

1. *A személy accusativusával* (a kit kínálnak).

Például: Iszik, mikor akarja,
Fülpöt is kinálja (Bordal)

freq.-ban:

Kínálgatja őket a jó háziasszony (Petőfi).

2. *A személy accusativusával és vel-ragos határozóval:*

Például: Az első tál ételt felhozták,
Jézust arval igen kinálták (Népdal).

3. *A dolog accusativusával.*

Például: «Ugyancsak *kinálta a hordait*» (Nép.).

4. *A dolog accusativusával és a személy dativusával.*

«*Nekünk is kinálta a házát*» (Nép.).

5. Pusztán *vel-ragos határozóval.*

Például: Bacchus jó s *borral kinál* (Édes Gergely).

6. *Absolute.*

Például: «Menjünk be, itt szokatlan élv *kinál*» = *kinálkozik.* (Arany).

Jegyzetek.

a) Az igekötős *megkinál* mindig a 2. pontbeli constructiót tartja. Például:

Akkor elővette csillagos bicskáját,
Megkinálta vele kisebbik *gazdáját* (Arany).

b) Néha a *vel-ragos* határozót a *ből-ragos* partitívus pótolja. Például: *Kínálom* (megkinálom) *a magágéból* (Nép.) = *magáéval.*

c) *Visszakinál* újabb keletkezésű jogi terminus, a 4. pontot követi s dologi tárgya: *esküt* = *visszakinálja neki az esküt* (l. alább Mátyási példáját).

d) *Kínálkozik* (kinálkodik) reflexivum a régi nyelvben vagy magán, vagy *vel-ragos* határozóval vagy még *dativussal* is állt; ma jóformán csak *absolute* használatos. Például: *Kínálkozik* a jó alkalom, vagy *kinálkozik* valaki (cselédnek). «*Kínálkoznak* orezájáról a fejlődő rózsabimbók» (Csokonai). Ritkább, a mit Kis János mond egy versében: «Itt *szolgálatjával Aster kinálkozott*» s egy harangodi lakodalmi mondókában: «Azért *kinálkozom* Hegyalja borával». Továbbá: «Ott *kinálkoztak* a fák aranszín gyümölcseikkel (Arany). «*Kipakolt* mindenféle süteményt, s nyakra-főre *kinálkozott vele* (Szemere Gy.).

e) Az igenévi *kinált* vagy azt jelenti: a *kit* *kináltak* (megkináltak) vagy: a *mivel* *megkináltak* valakit. Például: «Elfogadja a szívesen *kinált* szalonnát» (Szemere György). «Elfogadta a *kinált* helyet» (Bárony I.) De már szó fér ehhez: «Tisztelettel tolta félre az *ajándékkináló* kezét» (Jókai).

f) *Kínáltat* miveltető, róla semmi különös mondanivalóm. *Kínálgatóznak*: pedig = egymást *kinálgatják.* —

Simonyi szerint, látnivaló, a 2. és 4. pont küzdene egymással a létért: *kenyérrel kínálni az éhezőt* és *kenyeret kínálni az éhezőnek*, s előbb-utóbb emez lenne a győztes.

Én azt mondom, hogy ez soha se fog megtörténni. Azért pedig, mert:

1. Nem képzelhető, hogy *kinál* mellől elenyésszék valaha a személyi accusativus. Hogy tennők ki például másképp ezt: «*Nem kínál az senkít*»? Talán így: «*Nem kínál az senkinek*», a személy dativusával? vagy ezt:

«Nosza, édes lányom, mutass emberséget,
— Unszolá az apja — *kináld a vendéget*» (Arany),

ekképen-e:

«*Kínáldj vagy kináld a vendégnek?*»

vagy ezt:

«*Kínálgatták, de csak aprókat kortyantott*» (Petőfi),

így-e:

«*Kínálgattak vagy kínálgatták neki?*»

Mihelyt pedig a személy accusativusa megmarad örökre, meg kell maradnia természetesen a *vel-ragos határozónak* is, mely vele él-hal, s ha nincs is kiteve, mindig ott lappang.

2. De ha, a mi lehetetlen, meglehetne is, a *kinálom őt valamivel* kifejezésnek erős istápja, sőt megmentője lesz az igekötős *megkínál*, mely, tudnivalókép, csak a *valakit valamivel* constructiót engedi meg. Úgy hiszem, Simonyinak is.

3. Nem tagadom azonban, hogy a *kinál valakinek valamit* szerkezet is él, él pedig nemcsak az irodalomban, hanem a nép száján is. Csakhogy ez az *egy NB. kettő*. Egyik a pesti veszett magyarságban s némely pusztuló nyelvérzékű íróban nyavalyog, a másik a gyökeres népbeszédben virágozik; s míg azt nem — mint Simonyi hiszi — egész természetes analogia, hanem igenis, idegen hatás, az *antragen, ambieten, offerre, offeriri* mintája hozta létre: addig emez, hogy paradoxonnal éljek, sehogy sem keletkezett, hanem eleitől fogva megvolt és megvan, mint törzsökös magyarság. Amazt, mint czimeres barbarismust, üldözni kell, hogy el ne hatalmazzon; emez a *kinál valakit valamivel* mellett szépen megfér, a köztök levő jelentésbeli különbség útját állja, hogy egymás határába ne csapkodjanak.

A ki tud magyarul, a kinek nem tért veszni a nyelv-érzéke s a nép nyelvében csak valamennyire is jártas, nem érez-e különbséget ezek közt: *kinálja* a lovát, szekerét, házát, borát, buzáját, bundáját, székét stb. és ezek közt: *kinál* (megkinál) a borával, szekerevel, házával, borával, buzájával, bundájával, székével stb.? nem más-e ez: *engem is* (meg) *kinált* a borával, és ez: *nekem is kinálta* a borát? nem azt jelenti-e amaz, hogy: *adott inni, megkóstoltatta*, emez pedig, hogy: *megvétele ajánlotta*? Szörnyen *kinálta nekem a zabját* (mért? hogy vegyem meg) és szörnyen *kinált a zabjával* (mért? hogy egyem meg? azért mondják: ne röhögj, mintha zabbal *kinálnának*, azaz, mint a ló). Föl lehet-e ezeket cserélni? Az az asszony *nekünk is kinálta a lányát* (teszem: *szolgálatra*: gondos anya; vagy akár *feleségnek*: élelmes anya); de *minket is kinált* (megkinált) a lányával egészen más: (czudar anya). A ki *kinálja az ágyát*, az *árúlja*; de ha vendége vagyok, (meg) *kinál* a maga ágyával (ő majd a divánon fekszik). Ha magam nem mehetek színházba, valamely jó ismerősömet *kinálom* (meg) a *jegyemmel* (szívességből); de már a hordár *kinálja* (kinálgatja) a *jegyeit* a járókelőknek. Persze, hogy nyerjen rajtok. Így: *kinálja neki a pénzét* p. olesó kamatra; de *pénzzel kinálja* (ajándékba vagy hogy ki-segitse a bajból).

Multkor hallottam egy x—i asszonytól: *Egy kosár szőlőt is kináltak*, hogy hozzam föl (tudniillik az én számomra), de biz ott felejtettem. Mondhatta volna-e: *egy kosár szőlővel is kináltak*? mondhatta volna, de akkor ő kóstolta vagy kapta volna a szőlőt. A következőt is úgy hallottam. Egy asszony szappant főzött, a felét megvette valaki, de aztán utóbb vicczétvacczát hánytá. Amaz felhörkenve így szólt: «*Nem kináltam én a szappanommal senkinek*, mér' vette át a felét?!» Jó lett volna-e így: *nem kináltam én a szappanommal senkit*? Semmiképen sem.

Ennyiből is látni már, hogy a kétféle szerkezetet kényünkre-kedvünkre cseréberélni nem lehet. Sok függ, igaz, attól, mi a beszélő felfogása, gondolatja, mi a helyzet, továbbá mindennapi-e vagy költői a használat. De általjában véve szabályul kimondhatjuk, hogy a *dologi accusativus* alkalmazása akkor helyes, ha a *kinálásban* erőltetés, unszolás, tukmálás, tuszkolás, rákötés, kelletés, dicsérő ajánlás, szóval

való árulás van; aztán, ha a *kinálót* nem kedveskedés, szivesség, vendégszeretet, becsülettudás vezérli, hanem valami-féle érdek vagy haszon; végre ha a *kinált tárgyat* valaki, elfogadás esetén, huzamos vagy örökös birtokába kapja, még pedig nem ingyen, hanem árért, tehát a *kináló* és *kinált* között rendszerint adó-vevő viszony van.

Látni ebből még azt is, hogy Simonyi elmélete, mely szerint *kinál valamit* az *ad valamit* hatása alatt keletkezett volna, nem válik be; hisz az *adás* fogalmát épen a másik szerkezet érezteti. Ha azt mondom: «Nénémasszony, *kináljon meg* egy kis disznótoros kásával», mintha csak azt mondanám: Nénémasszony, *adjon* egy kis disznótoros kását. «Kaptak-e már a lovak inni?» Még nem. «Nohát *kináld meg őket*» = *adj* inniok. Ellenben a *kinál valamit* magát az *adást* mindig kirekeszti.

Ezeket fontolóra vévén, könnyű már most eligazodni ebben a kérdésben s esetenként meghatározni, hogy mikor melyik szerkezettel éljünk.

Sorra vizsgálván Simonyinak főntebb közlött példáit, azt találjuk, hogy Faludinak mindkét példájában szabatos a *kinál* második szerkezetbeli használata: «az istentelenségeket *kinálják*» = kelletik. «A mostani idő a tied, szépen *kinálja* magát = kelletti, ajánlja magát. De már a Jókaitól idézettekben én az első szerkezetet alkalmaznám: «Ha a világ minden aranyát nekem *kinálnák* érte» helyett így: ha a világ minden aranyával *kinálnának* érte stb. Továbbá: «Olyan embert még nem látott az égbolt, *kinék* ha pénz *kinálsz*, azt mondja: elég volt» helyett magyarosan így: *kit* ha *pénzzel* *kinálsz* stb. Hasonlóképp nem tartom helyesnek a Schiller-féle Die vier Weltalter következő sorainak: Denn ohne die Leier im himmlischen Saal Ist die Freude gemein auch beim Nektarmahl — ilyenén fordítását (nem Szász Károlytól, a mint Simonyi mondja, hanem Váró Ferencztől): «Nemes *élvet* az istenek asztalánál lantszó nélkül (azaz *nekül*) a nektár se *kinál*». Vagy: *élvvel* *kinál*, vagy más igével: *élvet* ad, *nyújt*, *szerez*. Ámbár mérsékli a bünt a vers. A Csiky «magyarázatokat *kinál*»-ja szintén idegen büzü. — Érdekes a Tolnai Lajos verséből idézett hely, melyet, noha látszólag ellenünk bizonyít, jóvá kell hagynunk: «Péter király aludnék, nem hagyja a barát, *kinál-gatja kenyérét*, megszentelt *poharát*». Úgy látszik első tekin-

tetre, hogy itt ez volna a helyes: *kinálgatja kenyérével, poharával*. De nem. Mert nem azt akarja itt a költemény kifejezni, hogy a barát Pétert egyszerűen «kenyérrel, borral kínálja», azaz: eteti-itatja, hanem, hogy papi hivatásánál fogva nógatja, erőlteti, rá akarja venni a megátalkodott bűnös királyt, hogy szálljon magába s áldozzék meg. Azért is van itt a frequ. *kinálgat*. Lám ugyanazon versben alább kifogástalanul van használva az első constructio: «Itt a kereszt, csókold meg, király: ez is király! koronával, étellel, örökjőval kínál.» Itt *kinál*-nak igazán *ad* jelentése van, még sem volna jó a második kifejezőmód.

Százszámra hozhatnék elő példákat, melyekben csak az első szerkezet a jó, a második helytelen volna. Ime néhány:

«Ha *székkel kínál*nak, ne szabódjál sokat ellene.» (P. Takács). Szíves látás. Nem lehetne: *széket kínál*nak. S vét Gárdonyi, ezt mondván: «E szavak alatt *széket kínál neki*.» (A bor).

«*Kínálják* erősen *káposztalevéllal*» (Arany). Nem volna jó: *káposztalevelet kínál*nak *neki*. Mert = *etetik*.

«*Két örömevel* a tapasztalás sötét pohárból annyiszor *kínált*» (Petőfi). Költőileg = *itatott* (el kellett fogadnom).

«Újra tölt, de megint csak *magát kínálja*» (Czuczor). Lehetne-e: *magának kínál*t?

«*Egyébbel* nem *kínálhatom*, mint a mi van» (Tóth Ede) = egyebet nem adhatok.

«Nincsen, a ki megsajnálja, *Vetett ágygyal megkínálja*.» (Lévay). Hogy hangzanék: *Vetett ágyyat kínáljon neki*?

«*Kínáld* is meg egy-két barátságos *szóval*» (Lévay) = adj neki.

«*Megkínálom pipával*» (Kisfaludy K.) Nem pedig: «*pipát kínál*ok *neki*», a mi nem volna vendégszeretet.

•Talán megbolondult a csósz?
Annak bizony, anyjuk, ne főzz,
*Meg se kínál*d jó *boroddal*,
Sem a *lovát abrakoddal*.
Megkínálom biz én, apjuk,
Mert mink kendet ritkán látjuk stb. (Népdal).

Hogy izlenék ez így «a jövő stilusá»-ban:

•Talán megbolondult a csósz?
Annak bizony, anyjuk, ne főzz.

Ne kináld neki borodat,
Sem lovának abrakodat.
Kinálom biz neki, apjuk, stb. ?

«A szegény embert mindenféle jókkal kinálta» (Népmese).

«Buda is sátrában múlatoz Etellel ;
Menye, Hilda asszony, kinálja kehelytyel» (Arany).

«Hiába kinálják sörbettel, gyümölcsessel» (Gyulai).

«Ad a kedves szomszéd, ha megfogy buzája,
Sőt kölcsönpénzzel is még maga kinálja» (Tompá).

«Kinálja szemeit egy kis szunnyadással» (Horváth Ádám).

«Asszonya jól tartott hajdukáposztával,
Maga pedig kinált bélteki borával» (Gvadányi).

«Csak annjival kínáljon, a mennyit adhat» (Faludi).

«Ha kinál is mézzel jó kedvében» (Vitézi É.).

«A templomba menvén, a képet úgy láttam, mintha kinyújtott kézzel kinált volna engem gyűrűvel» (Hárm. Hist.)

«Ez minden pénzével barátját kinálja» (Péczei).

«Nem akarom azzal a kincessel, a kivel engemet kináltak, az ő kényességeket erősíteni» (Molnár Alb.)

«A ki a pókot, cserebogarat szereti, én miattam egye meg, de engem ne kínáljon véle» (Horváth Endre).

«Tombol Liber atyánk s víg adományival
Kinálgatja az lkvát» (Csokonai).

«Feleség, kénáld ő kémit valamivê» (Népk. Kriza).

«Ha csokolátával kináltál volna valakit, talám azt tudta volna, hogy az kuesuláti patakából kínálsz ; ha valakit kináltál volna rózsólissal, talám azt gondolta volna, hogy napfeljötté előtt harmatot szedtél s avval kínálsz stb. (Metam. Transs.)

«Elhagyja mint a cséppai gyerek a sirást, ha borral kinálják» (Közm.)

«Egy butykosból pálinkával kinálja» (Tóth Ede).

«Ha megveszik Munkácsot, megkinálják nagyságodat vele» (Balassi Menyh.)

«Megkinálta vele szomjazó pajtását» (Czuczor).

«De az óriások jószívü királya
Az ebéddelel őt ily szépen megkinálja» (Petőfi).

«Koronával kínálták meg s meg levén vele kínálva, ő azt keze fejével félre tolta» (Vörösmarty).

«Hanem már most *kínáljon meg egy szívarral*, mert nekem nincs» (Jókai).

«Ha Romanus *meg fogná kínálni a császársággal*, ellent ne tartson benne» (Faludi).

«Ez az úr felhányja azt a két-három korty italt, a *mivel megkínált*» (Tóth Ede).

«A mit a természet nem adott, néha *megkínál vele a szerencse*» (Közm.)

«Almásszürke *paripáját*
Fütyörészve *kínálja*» (Kisf. S.)
«*Koldust, királyt* friss kristálya
Egyformálag *megkínálja*» (Gr. Teleki Fer.)

«Ekkor Buda *bátyját Etele kínálja*» (Arany). — —

A *dologtárgyi szerkezet* a föntebbi fejtegetés szerint helyén van a következőkben :

«Ennek álnokságát senki se csudálja,
Bátor sok szép szóval ő *magát kínálja*» (Vit. Én.)

«A kalmárt, azért, hogy tékozlásra készült *portékát kínál*, nem lehet kárhoztatni, hanem a bolond vevőt» (Mátyási).

«Mily ellenállhatatlanul *kínálta magát* a gőzölgő kakas!» (Kuthy).

«Legdrágább *kínseid' kínálsz*» (Vajda János).

«Bizalom volt e rossz pénz, *kínálsz*,
S kinevetnek véle a világon» (Tompa).

«*Mit anyjának vigan kínál*, csak cifra kő» (Erdélyi).

«Az én lovamat nem vették meg, pedig olcsón adtam volna. — Miféle lovát? Hát az enyimet, a Szent Mihály lovát. *Azt kínáltam nekik*» (Mikszáth).

«*Kínálta darabját fűnek-fának*, de ingyen se kellett senkinek» (Egy életrajz).

«Ha ma tizezer forintot ajánlanak, majd egy hónap mulva *húszezeret fognak kínálva-kínálni*» (Jókai).

«Rubinnal gazdagon kirakott *nyakéket kínált* az *él-szerésznek*» (Bud. Hirl.)

«Magyar fiúk, magyar lányok, tudjátok,
Hogy én *nektek magyar papírt kínálok*» (Emke dala).

De már Rákosi V. «*aranyakat kínált*»-ja (Galambos P. naplója) kocsint, valamint Benedek Aladár mondata is: «E földi létben leghűbb *gyönyört* a szerelem *kínál*» (v. ö. Csokonainál: «Kivánnám magamat egy ártatlan *gyönyörűséggel kínáló* zugolyába a természetnek elrejtteni»); s mikor Herczeg Ferencztől ezt olvasom: «A háziasszony szórakozottan *kínálgatta a tálat*», igazat adok neki, hogy *szórakozott* volt a háziasszony, különben a *vendégeket* kínálta volna a *tállal*, nem a *tálat a vendégekkel*. Nem helyeslem Baksaynál ezt:

«Pallas mindjárt felkelt, adta néki helyjét,
Héra is *kínálta* szép arany *kehelyjét*» (Iliász. XXIV).

de ezt igenis:

«Add ki a váltságért, *melyet* atyja *kínál*» (u. o.).

Nem merem hibáztatni Vas Gerebent, midőn ezt mondja: «Mint illik, *kínálgatták* egymás *borát*»; mert bizonyos brachylogiával azt fejezi ki, hogy: a tikászok a maguk borával *kínálgatták* a baktert, ez meg szinte a maga borával a tikászokat, tehát: egymásra köszöngették a bort (koczingattak). Ezt a szólást: «Minden bokor szállást ad», így nyomorítja meg a *Bul. Hírl.* «Minden bokor kellemes éjjeli *nyugodalmat kínál.*» Sérelmes magyarság van ebben is: «F. S. még nem játszott Budán s így a jobbpárti közönségnek külön *szenzációt kínált* a fellépése» (Bud. Hírl.). Ebben szinte: «Visszautasítani azt, a *mít* jó szívvvel *kínálnak*, nem helyes dolog» (Szemere Gy.) Eleinte meghökkent a jó magyarságú Gárdonyi Géza, midőn így ír: «Avval fogom a kulacsot, fölhajtom, oszt *oda kínálok neki*», majd ismét: «Beszédbe ered a pappal s *oda kínálja neki a szívartárczáját*», de hamar rátérek, hogy itt két cselekvés van összevonva, tudniillik *kínálva oda nyujtom*. Mindennapi beszéd: *kínáld ide azt a tálat, kínáljátok errebb azt a paprikás csirkét*, s a közmondás sem vét: Ide ígérk, s *oda kínálják*.* De már nem a «jó magyarságú» Gárdonyi mondja ezt: «Kis tökkulacsból *kínálta* az öreg *Barczának a borharmatot*».

* Ide való, tudniillik kettős cselekvésű a *visszakínál* is. Például: «Ha *visszakínálná* az ég *Leopoldot*» (Mátyási). «Hogy meglátta vállán a mordályokat, kétrét hajolt és *visszakínálta* a bankót» (Szemere Gy.)

Visszatérve már most Simonyinak szerencsétlen vezérpéldájára: *kenyeret kínálni az éhezőknek*, bátran mondhatom, hogy az ilyen kínálást a tisztességes éhező el sem fogadja; a ki pedig így kínál, másra nem méltó, mint hogy maga veszen éhen. —

Megemlítem még, hogy a *kínál* igének két érdekes synonymuma él a régiségben, de a nép beszédében is, tudniillik *unszol* (uszol, *megunszol*,*) (*untat*) és *imád*, *megimád*. Személytárggyal: «Kétszer is *meguszott vele*, de nekem bizony nem kellett» (Nép). Dologtárggyal: «Nagyon *uszott* a boltos (a kalapot)» (Nép). «*Úszolj neki tál aranyat*» (Nép). «A többi is mind csak *engem unszolt* . . . ezt a lábát . . . ezt a zúzáját . . . (Vas Gereben).

Arany többször használja, még pedig részint személyi, részint dologi accusativussal. Például «Gyümölcs *unszol* (engem) friss balzsamu». «Mint tirol leány, ajtón, ablakon át, *unszolja készletét* s mindig kész *mosolyját*». Participiumban; «*Unszoló* emlőmet elfogadni késtek». *Untat* ily értelemben ritkább. Orczinál ez fordul elő: «A gazda vigyázó jó kedvét mutatni, kezdi a *vendéget étellel untatni*».

Imád is mindkét szerkezettel állhat. Például: «*Imádták neki* ezt a *gyereket* inasnak» (Nép). «*Engem ganéjjal ne imádjatok*» — mondta egy öreg asszony rossz fiainak a törvény előtt.

Példa a régi nyelvből: «Nagy kegyesen akkor *csókkal imádot*» (Vit. Én. II.) Baróti Szabó mint csallóközi szólást említi: «*megimádot valamivel*», azaz: «megkínált.»

II. De már ideje, T. Akadémia, hogy békét hagyván a sok *kínálásnak*, a *tanít* ige constructióját vegyük vizsgálat alá. Ez volt régebben vita tárgya, ez került szóba minap is, s a helyesnek megállapítása erre nézve már azért is fontos, mert életben és irodalomban nagy kelete és sűrű használata van.

Minthogy Simonyi és Szarvas itt éllel állanak egymásnak, rostáljuk meg elsőbb Szarvas okoskodását. Ő szerinte: *mesterséget tanítok a fiúnak*, nem analogia útján keletkezett,

*) «Az *onszollást* is helytelenül vészik némelyek nógatásért, izgatásért, holott csak *kénálást* jegyez» (Gelei Katona: *Magyar Grammatikácska*).

hanem tiszta merő germanismus: ich lehre dem Knaben das Handwerk. Helyt adok neki abban, hogy ennek a szerkezetnek magyar mintája, mely azt a maga képerre idomítottá volna, sehol sincs; mert a Simonyi: mesterséget *adok* neki-je, ha nem tréfa, hát keserves erőlködés. De abban már ellenkezem vele, hogy germanismus volna. Nem germanismus, mert *lehren* kettős accusativust kíván. «Wir finden bis auf die neueste Zeit — mondja Vernaleken: Deutsche Syntax. II. 15. Den Accusativ der Person als Regel. Daneben taucht in der letzten Hälfte des 18. Jahrhunderts der *Dativ* auf, wenn auch nur vereinzelt.» Még ritkább a személy dativusa a nyelvjárásokban *lehren* és *lernen* mellett, például Auerbachnál: ich lern' *dir's* ganz allein. Tehát, a mi a németben sem szabályszerű s csak alig-alig fordul elő, annak nem lehet akkora hatása a magyarra, hogy ezt: *valakit valamire tanít* ezzé változtassa: *valakinek valamit tanít*, annál kevésbé, mert míg a *lehren* személydativusa jóformán csak a XVIII. század utolsó tizedeiben kezd sűrűbben mutatkozni, a *tanít valakinek valamit* szerkezetet már 1743-ban megtalálom. Sőt, a mint majd látni fogjuk, megvolt az már születése előtt, implicite, azaz homályban s eltakarva, mint Pázmány mondja. De ha nem germanismus, talán *latinismus*? Az épen nem, mert *docco* vagy kettős accusativussal áll, vagy dologi tárggyal, de személydativussal soha.

Simonyi öt példával támogatja teoriáját, idézván Kazinczyt, Aranyt, Brassait, Jókait és T. Mészárosot. Ezekhez járul még Somogyi Gyula Tóth Edé-je. Mulatságosabb, mint tudományos az a mód, a hogy Szarvas ezekkel a becsületes tanúkkal elbánik. Mészárossal szóba sem áll; Kazinczy és Jókai, mint megrögzött gonosztevők, csak a magok fejére hányják a földet, egygyel-egygyel szaporitván bűnlajstromuk tételeit: Arany és Brassai ezúttal szunyókáló bonus Homerusok, e szerint példák nem érnek érőt. Legfurcsább azonban, a mint szegény Tóth Edének elismert jó magyarságát legyalázza. Szerinte: «*Kakukmadár azt tanítja fiának*» (mely sor pedig Tóthnak egyik népdalából való idézet s így nyomos példa), hogy volna jól magyarul, holott ő egy népszinművének ezt a horribilis czímet adta: *Toloncz*. Itt állapodjunk meg kissé. Tehát a mért *toloncz* új szó, rossz szó, Tóth Edének egész magyarsága pokolba tolonczolni való. Ilyen okoskodás-

sal valamennyi új, sőt régi író tekintélye porba omlik, de még a népe is, mely pedig Szarvasnak minden. Ily okoskodással, hogy csak Aranyt említsem, *To di* magyarsága semmirevaló, mert előfordúl benne ez a szó: *fekhely*; *Toldi estéje*-é nem különben, mert a *kegyencz* szót használja; *Toldi szerelmé*-é szintén, mert teszem, benne van ez a szó: *virányos*; *Buda halálá*-é hasonlókép, mert előkerül benne a többi közt *vérpiros*, *Murány ostromá*-é a *nyugtanya* s egyebek miatt stb. stb. Nem vette tekintetbe, vagy nem akarta tudni Szarvas, hogy a nép is ismeri s széltire használja a *tolonc*, *tolonczkönyv*, *tolonc*zól szokat, melyek kiszorították ezeket: *zsuppos*, *zsuppon*, *elzsuppol*; nem gondolta meg, hogy Tóth Ede, ha tudta volna is a *tolonc*z törvénytelen származását, ráfanyalodik; nem látta át, hogy egy-egy ártatlan bibiresó még nem rontja meg a vért s Tóth Ede nyelve holmi *tolonc*z-ok felől lehet nagyon jó, a minthogy az is.

Kötelessége lett volna továbbá Szarvasnak, a helyett, hogy «álmoszággal» vádolja vagy inkább mentegeti Aranyt, szépen megnézni Aristophanesben a kérdéses helyet: szemmel láthatta volna, hogy ott *kettős accusativus* van, (βόνει διδάσκειν . . . χορὸν . . . φυλῆν) az van a latin fordításban is (visne . . . docere . . . *chorum* . . . *tribum*); *Donner* németjében pedig, melyet Arany leginkább forgatott, így van az a hely: So willst du, bleibend unter uns, *Sangmeister sein beim Chor der Vögel*», egy másik fordításban (*Droysen*, 1869), melyet Arany szintén ismert és használt, így: *einstudiren einen krähenden Vögelchor*» — dativus nélkül. Tehát, midőn Arany «kart tanítani a kekropsok nemzetének» constructiót használta, nagyon is ébren volt, nem utánozhatott s ha mégis botlott volna, tudva és akarva botlott.

Az sem tudományos eljárás, hogy Szarvas a szóban forgó szerkezetet ad absurdum igyekszik vinni, csúffá tenni. Mert bizony azért, hogy ezek helyett: «nehéz a medvét tánczra tanítani», «ne tanítsd a halat úszni», «majd megtanítlak keztyübe' dudálni», «ha nem tudsz, majd emberségre tanítlak» — nem lehet ezeket mondani: «nehéz a medvének tánczot tanítani», «ne taníts a hálnak úszni», «majd megtanítok neked keztyübe dudálni», «ha nem tudsz, majd emberséget tanítok neked»: azért — mondom — még semmikép se következik, hogy a «*tanítok neki valamit*» szerkezet anathema esto!

Látni mindebből, hogy Szarvas nem tesz egyebet, mint tiltakozik, tagad, vádol és enyeleg. Objective sem nem czáfol, sem nem bizonyít, csak kerülgeti a kérdést.

A mit ő nem tett, megkísértem én.

Kijelentem előre, (de inductióval jutottam rá), hogy *tanítók valakinek valamit* sem barbarismus, sem soloecismus, sem holmi analogia szüleménye; helyes, sőt — többet mondok — bizonyos esetekben csak ez a helyes szerkezet.

Ezeket a nyomokat kövessük a kérdés további fejtegetésében.

1. Hogy nem idegen mintára lett, már föntebb említettem. Nyelvünk szókötésére a latin és német nyelvnek volt hajdan és van ma is jóformán kirekesztőleg hatása (elégszer kártékony hatása); de erre a szerkezetre a latinról épen nem varrhattunk himet; a németről sem, mert az, a mi a német irodalomban is csak gyérebbsé használatú, nem harapózhatik el egy másik nyelvben annyira, hogy egy régi jó s egytetemes használatú kifejezést is ki akarjon tudni a házából.

Mindamellett nem tagadhatom, hogy ezzel a szerkezettel lehet *idegenül* is élni. Minap egy igen művelt pesti kisaszszonynyal beszélgettem, a ki a magyaron kívül a német, francia és angol nyelvet egyforma folyékonyssággal csicsergi. Többek közt szó volt a láb alatt ekrendező kutyájáról, a mely (vagy a ki) ép oly furcsa kutya, mint a Csokonai Pámpámja. Kérdeztem, micsoda *kunct*-okat tud, mire ő ezt felelte: «*mindenfélét* akartunk már *tanítani néki*, de stb.» Nohát ez czéggéres barbár beszéd, még pedig *gallicismus: enseigner v. apprendre quelque chose à quelqu'un*. Mondanom sem kell, hogy ez nem nyom a latban semmit; mert az efféle habarodás mindennapi jelenség oly többnyelvűeknél, a kik, nem lévén anyanyelvök, tehát nyelvérzékök, egy nyelvet sem tudnak igazán. (Megemlítem mellesleg, hogy a francia irodalomnak némi ismerete vagy hatása Haller Lászlóval kezdődik (1755), holott a szóban levő kifejezésmód már előbb található nálunk. Báróczi-nál már erősen nyilatkozik (Kaz. öröme) a francziásság, kivált a *hogyos* mellékmondatoknak infinitívussal való rövidítésében).

2. Hogy *tanítani valakinek valamit* nem is ellenkezik a magyaros észjárással, nyelvünk szellemével, tehát *soloecis-*

mus sem, ha nem volna eleve világos, ki fog tűnni a továbbiak során.

3. E szerkezet keletkezésére nézve az *idegen hatást* Simonyi is tagadja, de régibb analogiás magyarázata, hogy «a tanítást szintén lehet úgy felfogni, mint az ügyesség vagy tudomány átadását, úgy hogy *mesterséget tanítok a fiúnak = mesterséget adok neki*» — nemhogy meggyőző volna, de — pro ratione — tiszta önkény. A *Nyőr* Antibarbarusának újabb magyarázata már közelebb jár az igazsághoz, csakhogy az új minták: *prelegál* és *előad* — nem szerencsésebbek, mert így: *prelegálni valakinek valamit*, sohase mondták minálunk, *előad* pedig «tanít» értelemben *masült* kifejezés.

Simonyi (Antibarbarus) azt állítja, hogy «először . . . csak *személytárgyra* vonatkoztatták a *tanít* igét». Megengedem, valószínűnek tartom, de bizonyítani nem tudnám. Csak azt tudom, hogy már legrégebb emlékeink *dologtárggyul* kötik össze, például a müncheni codex: «E népek ajakokkal tisztelnek engemet, ő szüvök kedeg messze én töllem, okatlan böcsölnek engemet, *tanejtvájok* embereknek *tanóságit* és *parancsolatit*.» (Máté XV.) Az az állítás, hogy *tanít* azért vehet maga mellé *dologtárgyat* is, mert a *tantul* ige *míveltetője*, alaptalan; csak annyi igaz belőle, hogy *tanít transitivum*, tehát tárgyragos objectummal jár; nem is valódi *míveltető*, mert akkor vel-ragos határozóval kellene kifejezni mellette a személyt, a ki *mível* holott ez nincs úgy. Elég az, hogy *dologtárggyi* constructióját a régi és mai nyelv ezernyi példával bizonyítja. Mihelyt pedig a *dologtárgy* már eleitől fogva megvan, akár *secundogenitura*, akár *idegen hatás*, akár *természetes fejlődés* szülötte, tagadhatatlan, hogy a magyar nyelv tulajdonává lett s úgy tekinthető, mint a *tanít valamit valakinek* szerkezet felé tett *első lépés*. Való, hogy az oly mondatokban, melyekben a *tanít*-nak *dologtárgya* van, rendszerint hiányzik a *személylativus*, mert vagy nincs rá szükség, vagy a személy, a kivel közöltetik a tanítás, másvalahogy van pótolva és fölöslegessé téve: de csak alkalom kell rá, hogy az ebihalból béka váljék.

A következő példák világosan föltüntetik ezt a *dologtárgyas átmeneti szerkezetet*:

«Személyt sem válogatsz, hanem az Istennek *útút* igazán *tanítod*» (Károli biblia. Lukács. 20.). «Oly *tulományjo-*

kat tanítanak, melyek embereknek parancsolatai!» (U. a. Máté XV.). «Az Izraelnek nemzetségi között eléggé *tanítottam az igazságot*» (U. a. Hoseas V.) «Könyvet irtam azokról, a melyeket Jézus kezdett *tanítani*» (u. a. Ap. Cs. I.). «A ki a törvény ellen *tanít mindeneiket* mindenütt» (u. a. Ap. Cs. XXI.). «*Tanítván azokat, a melyek vagynak az ur Jézus Krisztus felől*» (u. a. Ap. Cs. XVIII.). «Esztendeig lakék pedig ott és hat holnapig, *tanítván* nálok az Isten *igéjét*» (Káldi bibl.). «*Azt tanítja* minden dolgoknak természeti» (Sz. Molnár). «*Mit akartak ezzel egyebet tanítani*» (u. a.). «Keresztre függesztették, hogy *békességes türést tanítana*» (Pázmány). «Nyilván *tanítja a mennyei titkokat*» (u. a.). «De a szent lélek *mást tanít*» (u. a.). «*Jót nem tanított a gonoszság mestere* (u. a.). «Ilyen goromba *tévelygéseket tanított*» (u. a.). «A kivonásnak *módját még nem tanítottuk*» (Maróthi). «Mely az igaz *hittel tanítja*» (Szeicz Leo). «Ne sajnálja megértetni velem, *mit tanított ez a bölcs*» (Péczeli). «Az isteni *félelmet a religio tanítja*» (P. Takács). «*Azt tanítja a tapasztalás, hogy az ilyen fák elvesznek*» (Fábián József). «A debreczeni ref. collegiumban közönséges *históriát tanító* professzor» (Budai É.). «Pogány *theológiát tanít*» (u. a.). «Oskolát nyitott, melyben az *ékekészítést tanította*» (u. a.). «A régi ifjúság példái *tanítják azt, hogy a szép versek a szívet hódítják*» (Mátyási). «Én magyar *nyelvet* csak a felsőbb osztályokban *tanítok*» (Arany). «Itt Kolozsvárott eddig Szvorényi szerint *tanították a költészetet*» (Gyulai). «A *lopást, a rablást tanítják, tanulják*» (Arany). «Mindig valami olyanért sovárog, *mit nem tanítanak a tudós tanárok*» (Arany) stb.

Már most az a kérdés, vajon a személydativusos szerkezet, melyet Simonyival én is nem idegen hatás, de Simonyi ellenében nem is természetes analogia eredményének, hanem a föntebbiek szerint a dologtárgyi használat önként következő továbbfejlődésének tartok, akármikor alkalmazható-e a személytárgyas helyett, — vagy csak bizonyos esetekben? Ez a punctum saliens! Vizsgálódásaimban arra a meggyőződésre jutottam, hogy a személydativusi constructio sokkal kevesebb esetben van helyén s így Simonyi merész profécziája, hogy még valamikor ránő a régi szerkezetre, «vétett hangot ad».

Hogy ezt mindenki elhiggye, *először* azt mutatom meg, hogy mikor *nem lehet a kétféle szerkezetet fölcserélni*, vagyis,

mikor állhat csak a személytárgyas; másodszor: mikor helyes a személydativusos szerkezet, sőt mikor csak az utóbbi a jó.

1. A személytárgyas szerkezet (tanít valakit valamire) akkor van helyén, vagyis a személydativusos akkor nem engedhető meg a nyelv sérelme nélkül, ha

a) a mondatban csak az a személy van kitéve, a ki a *tanítás részese*. Ez mindig accusativus, sohase dativus, Például: «Jézus az ő szokása szerint ismét *tanítja vala őket*» (Kár. b.) (nem lehetne így: *tanít vala nekik*). «Ne *tanítson engem* oly úrféle senki» (Czuczor). «Édes anyám volt kend, mért nem *tanított* kend» (Népdal). «Apám, apám mért is *tanítatál?*» (Petőfi). «Beszélj a földdel s az *megtanít tégedet*» (Tompai). «Vagy ha nem *tanít meg* a más kára *minket*» (Arany). «Nem fognak ki rajtam, elmegyek oda is, majd *megtanítom én őket*» (Népmese).

b) Ha a *tanítás = megtanítás, rátanítás*; más szóval, ha a kifejezésben benne van cél- vagy eredményképen valamely tudománynak, ismeretnek, erkölcsi szabálynak, tételnek, mesterségnek, ügyességnek, fogásnak stb. nemcsak közlése, hanem elsajátítása is; nemcsak a tanítás egyfelől, hanem a megtanulás is másfelől. S ezt épen a *ra-rag* fejezi ki, a *nek-rag* semmiképen sem. Hivatkozom mindazokra, a kiknek nyelvérzéke még él, nem lázad-e föl bennök ennek hallatára: *mesterséget tanítok a fiúnak?* Hisz azért tanítom, hogy megtanulja a mesterséget, tanítómestere vagyok, tőlem tanulja s teszi magáévá a mesterség fogásait, csinjait, ügyességeit, gyakorlatát! Lehet-e ezt máskép mondani magyar embernek, mint: *mesterségre tanítom a fiút?* Berzsenyinél is ezt olvasom: «A gyerek semmi *mesterségre* nem *taníttatik*», (nem pedig: a gyerekek semmi mesterség nem *taníttatik*). Szent Hilariusban pedig ezt: Micsoda *mesterségre* kell taníttatni a gyermekeket?» (140. l.)

Helyesen mondja Tompánál az anyamadar fiainak: «Nincs talán még elfeledve a dal, *melyre* egykor *tanítottalak*» (megtanultatok, tudtatók a dalt).

Petőfi *Órültje* is: «Egy böles *tanított engem erre*, ki nagy bolond volt, mert éhen hala» (tőle tanultam, tőle tudom).

Jól mondja a Szarvas által ártatlanul megbélyegzett

Tóth Ede is: «Én *tanítottam erre* a szép *uszásra*.» (Lám! szépen uszik! s én tanítottam rá.)

Valamint ezt is: «Ki *tanított titeket ezekre a szép nő-tákra?*» (Kitől tanultátok? Hallom, fujjátok, tudjátok.)

Ép magyarsággal vannak mondva ez okon a következők:

Majd *emberségre tanítlak*» (Lud. Matyi). «*Erre szemeim tanítottak*» (Kármán). «*Kukorékolásra jércze tanít kakast*» (Czuczor). «Olyan *dologra* akarom *keedet tanítani*, a melyet keed jól tud» (Mikes). «*Themistoklest arra* akará valaki *tanítani*, hogy jó emlékezetű légyen. Barátom, ugymond, inkább *arra taníts*, mint felejthessem el búmat» (Faludi). «Mindjárt szép czifra betyáros *káromlásra tanít* vala» (Arany). *Vitézségre tanítsa* ő két *apródját*» (Tinódi). «*Tanítja tánczra lábam*» (Édes Gergely). «Úgy beszél, mintha csak én *tanítottam volna rá*» (Vörösmarty). «Sok *tudományra tanították*: innen s túl a határokon» (Gyulai). «Ezen szentek nevét soha sem hallotta, *Azokra* apja is *őt* nem tanította» (Gvad.). «*Dá-czia szüzeit új hangokra tanítyatod*» (Csokonai). «Ez a törvény ellen való isteni *tiszteletekre tanítja az embereket*» (Kár. bibl.). «*Nehéz a szamarat kutyaságra tanítani*» (Közm).

Ide való, mikor a *ra-rajos* határozó helyett *infinitivus* áll, vagy *mellékmondat*. P. «*Üram, taníts minket imádkozni*» (Bibl). «Ne *taníts* gyermekkel te *bánni*, te meddő» (Arany). «A szegény *dádékat repülni tanítják*» (Arany). «Ne *tanítsd a réczét úszni*» (Közm). «*Taníts*, hogy kell fészket rakni» (Gyulai) = mire? *fészkekrakásra*.

Jegyzet. Barótinál ez fordul elő: «Kinek a madarak *mi tőlünk* hírére, nevére *tanultak*.» (V. ö. A madarakat hírére *tanítottuk*.)

Még inkább csak ez a *constructio* járja;

c) ha a *tanít* igének *meg* præfixuma van; mert *megtanít* épen a *meg* erejénél fogva a cselekvés perfectióját, tehát nemcsak a tanítást, hanem a tanítottnak más által elsajátítását is fejezvé ki, soha vagy csak nagyritkán vonz *dologtárgyat*, akkor is inkább *tárgyi mondatot*. A *N. Szótárban*, Ballagi *Teljes Sz.*-ában ennek semmi nyoma; a *Ny. Sz.*-ban egyetlenegy példa van idézve a *megtanít vmit*-re a *Virginia codex*-ből: «Tanya meg *elmeeth* az szent patriarchának engedelmessege» (142.) Csak az a baj, hogy ez az *egy*

dologtárgy is *személytárgy* (mint a ki egyszer látta a császárt, akkor se az volt). De mért ne mondhatnám: «Ez nemcsak tanítja a számvetést, de *meg is tanítja?*» Hiba-e ez: «*Megtanítottu* a római és arabs *számokat, írást és olvasást.*» (Gyöngyösy László: *Arany I. Élete* stb. 42. l.)? A Hodegusból meg hiteles példa a következő: «A farizeusok kovászát, a képmutatást megfeddi; és mi légyen Isten előtt kedves igazság, *megtanítja.*» (II. k. 4. r.) (mit tanít meg?) *)

Magától értetődik, hogy *redtanít* igét készakarva se lehetne máskép szerkeszteni, mint a személy *accusativusával* és *ra-*ragos határozóval.

Ime néhány világosító példa.

«Majd *megtanítlak böcsületre*, ha nem tudsz» (Nép). «*Megtanítlak a zsidó miatyánkra*» (Közm.). «Te *tanítasz meg engemet* az életnek ösvényére» (K. bibl.) «Köszönöm, bátya, *megtanított valamire.*» (Tóth Ede). «*Arra* kell a magyar *legényt megtanítani*» (Horváth Ádám). «A micsoda tudományt itt lehet tanulni, *arra* mind *megtanítottá a gyermeket*» (Mikes). «A böleső óta mit vertek fejedbe? kötelességedet. Én *megtanítlak jogaidra*» (Petöfi). «*Producálni* is akarta magát, hogy azon *nyelvre*, melyért híva és fizetve volt, jól *megtanítja* növendékeit» (Gr. Teleki F.) — Infinitivussal: «Majd *megtanítlak én különbséget tenni*» (Vörösmarty). — *Mellékmondattal*: «Most akadt emberre, a ki *megtanítja*, (mire?) máskor hogy' gyalazza a magyart s hogy szítja» (Arany). stb.

Ki mondaná vajon: «megtanítom neked a zsidó *miatyánkot?*» Te *tanítod meg nekem* az életnek *ösvényét?* Majd *megtanítok neked böcsületet?* stb.

Nem csoda hát, ismétlem, hogy Szarvas ezen: *mesterséget tanítok a fiúnak* és hasonlókon megütődik s merényletet lát bennök a nyelv tisztasága ellen. De ő itt inkább csak érzett, mint gondolkozott; nem vizsgálta mélyebben a dolgot, hanem vádat emelve minden és mindenki ellen, kimondotta, hogy a személydativusos szerkezet menthetetlen vétek.

2. Pedig tévedett. Mert a *személydativusi szerkezetet*, hiába, *nem lehet elítélni*. Csak azon fordul meg a dolog: *mi-*

---

*) Egy pár esztendeje a *Budapesti Hírlap*-nak egy tanügyi vezércikkében a «megtanít vmit *valakinek*» szerkezetet is olvastam. A mi, persze, nem sokat bizonyít.

kor van helyén? mikor cserélődhetik föl a szokottabb személytárgyas szerkezettel? Erre szeretnék kielégítő feleletet és útmutatást adni. Nem feledve, hogy — a mint föntebb bőven előadtam — a *tanít* dologtárgyi vonzata régtől fogva megvan a nyelvben, *személydativussal* is következő három esetben állhat:

a) Ha a tanítás valóságos tanítás; ha az, a ki tanít, igazi tanító, a kinek hivatása, kenyere a tanítás, tehát tanítványai vannak; ha a tanítás huzamos, de meg-megszakadó, időnkénti rendszeres ismeretterjesztés élő szóval, iskolában, négy fal közt; ha a tanítás tárgya valamely határozott tudomány vagy ismeretkör, például latin nyelv, matematika, philosophia s efféle; de ha a tanításban az *ismeretek közlése a fő*, a megtanítás, rá- vagy betanítás, a tanítottak elsajátítása mellékes vagy nem jó tekintetbe, tehát a tanítás = *előadás* (annyi mint *trage vor, trado*). Ebben az esetben az előadott ismeretek kifejezésére *ra-*ragos határozó helyett dologtárgyat is alkalmazhat, sőt (ma) inkább is azt alkalmaz a nyelv, kivált ha a személy, a kivel az ismeretek közöltetnek, nincs kitéve vagy máskép van helyettesítve.

«A német *nyelvre* ő tanított *bennünket*» és «a német *nyelvet* ő tanította *nékünk*» egyaránt helyes, sőt, ha a megtanulás fogalmát visszaszorítom, emez természetesebb. Jól is mondta magyarul minapában egy Patakon és Debreczenben iskolázott tanár, ki nem czéhbeli nyelvész, de ép érzékű, midőn így szólt: «*Minekünk* minden *vallást* tanítottak», azt akarván értetni, hogy «miben voltával» «dogmaival» stb. megismertettek, nem pedig azt, hogy «rátanítottak». Tehát ilyenkor, midőn inkább a tanító működése lép előtérbe, mint a tanulóé, a *személydativus* épen nem kivető, s csak mintegy messzebről jelzi a tanulót, hallgatót. Igaz, hogy a *személydativus* az ily dologtárgyas mondatokból többször hiányzik, mint nem. Tízszer elmondjuk, hogy «X. tanítja a mathesist Zomborban, az egyetemen, a főgymnasiumban, a mi iskolánkban, a 4-ik osztályban, itt, ott, minálunk», míg egyszer, hogy: «*nekünk*», de azért a gyérb, szokatlanabb használat nem tántorgatja meg ennek helyes magyarságát. A föntebb idézett dologtárgyas mondatok közt könnyű rámutatni azokra, melyekben *személydativus-pótlás* van. Ilyen például: «*Én magyar nyelvet* csak a felsőbb *osztályokban* (dativuspótló) taní-

tok» (Arany). «Nem hiszik és nem *tanítják* ezeket az igazságokat a *község előtt*» (Pázmán) Dativuspótló: a *község előtt* = a *községnek*.

A Simonyi-közlötte öt példa közül három tartozik ide, egy félig-meddig, egy, a Jókaié, nem, s alább kerül szóba. «*Én neki geographiát tanítok*», mondja Kazinczy. Ezt én inkább így mondanám: «*őt geographiára tanítom*», mert itt privát oktatásról van szó, melyből a megtanítás, a tanítottnak számon kérése bajosan rekeszthető ki. «A ki grammatikát tanul, annak nyelvet is kell tanulnia, még pedig azt a nyelvet, a melyiknek *grammatikáját* tanítják *neki*». Itt nem *dormitált* Brassai, sőt a személytárgyas szerkezet kevésbé volna jó. «Az iskolák is nagyrészt már az új rendszerű grammatikából tanítják a magyar *nyelvet* a nemzet *ifjúságának*» (Mészáros). Ebben a személytárgyas szerkezet is bátran állhatna = magyar *nyelvre* a nemzet *ifjúságát*. Legérdekesebb az Arany mondata: «Akarsz tanítani könnyű *kart* a szárnyasok kekropsi *nemzetének*». A személytárgyas szerkezet alig volna itt helyén, mert «*kart tanítani*», «*kartanító*», ad normam: *viadaltanító*, állandó terminusok Arany fordításában, például a Darázsokban is: «Mikor előbb kezd *tanítani kart*». Egyébiránt is itt *tanít* = *betanít*, melyről később leszen szó.

Ezeket a példákat könnyű megszerezni egy kis kereséssel.

Már az 1743-ban megjelent Maróthi-féle *Arithmetiká*-ban ezt találom: «A *gyermeknek* soha sem kell a *számvetést* feljebb *tanítani* tizezeres számmal». Ebben a személytárgyas szerkezettől idegenkedik az én nyelvérzésem; azt hiszem, másé is. De, persze, találni Maróthiban ilyent is: «A *gyermeket* legelsőben is *arra* kell *megtanítani*, hogy stb.».

Bod Péter *Athénásában* (1766) elég gyakran előfordul a személydativus. Például:

«Az *historiát* és a törvényre tartozó *dolgokat* nagy haszonnal *tanítja* a pataki collégiomban tanuló nemes szép *ifjúságnak*» (26. l.).

«Főképen az isten beszédének olvasásában gyönyörködött, *azt* még 28 esztendő korában a szállásán, Bécsben, az odagyülekezett *népnek* olvasta, *tanította*» (49. l.).

«Az holott nemcsak *nyelveket* és *philosophiát*, hanem még *theologiát* is *tanítanak* *vala* a *deákoknak*» (52. l.).

«Magyarországba visszajövén, a kassai szép oskolában

tanított az ifjúságnak nemcsak *philosophiát, theologiát*, hanem görög és zsidó *nyelveket* is» (84. l.).

«Mikor *tanítványainak* a görög *nyelvet tanítaná*, irt... egy szép magyarázó könyvet» (237. l.).

«Boldogtalan ember, a ki mit tud, *másnak* nem *taníthatja*» (Szent Hilárius).

De a másik szerkezetet is széltire használja. Például: «*Bánfi Ferenczet* más urfiakkal együtt... *tanította*... a magyar *törvényekre*» (68. l.). Előfordul nála ez: «*vallást tanító* könyvek»; de ez is: «*Imádságra tanító* könyvek».

Kazinczy (*Magyar Pantheon* 122. l.) sem botlik, midőn ezt írja Szilágyi Sámuelről: «Tizenkét esztendő volt, s tőgába öltözött *társainak* ő *tanította* a görög *nyelvet*», e helyett: *társait* ő *tanította* a görög *nyelvre*».

Jókait sem rovom meg, hogy ezt mondja: «Ez utóbbi könyve apokryph — *nekem azt is tanították*» (*A barátfalvi lévita*). Jobb, mint ha így mondta volna: «*engem arra is tanítottak*». Gyöngyösy Lászlót se ezért: «Görögöt és szám-tant az első éveseknek... egy esküdt diák *tanított*.»

b) Igen gyakori eset, hogy *tanít nem sajátképi tanítást* jelent, hanem annyi, mint: *hírdet, prédikál, terjeszt* (szóval). Ezt az értelmét és használatát a bibliában találjuk. Megfelel a görög *διδάσκω, ἐναγγελλίζω, κηρύσσω, λαλῶ* s a latin *doceo, prædico* igéknek. De míg *hírdet* és *prédikál* mellett a dolog-tárgyon kívül rendszerint ott van a személydativus is, például: «Filep *hírdeti* az evangyeliomot minden *városoknak*» (Ap. Cs.), addig *tanít* mellől a személydativus többnyire hiányzik. Például: «Oly *dolgokat is tanít* Istenről, melyek felülhaladják értelmünket» (Pázmány) (a régi nyelvben talán mindig) s a mint már megmutattam, más valami szokott neki megfelelni.

Ily jelentésben használja a *tanít* igét Kazinczy Vitkovics-hoz irt epistolájában:

«Atyád továbbad azt a *bölcséséget*,
Mely szent Cyrillről s társáról maradt,
Budai *felének* jött *tanítani*.»

Itt *tanítani* világosan = *hírdetni, prédikálni*. (Tudjuk, hogy Vitkovics apja rácz pap volt, s Egerből került Budára.)
Végre

c) Sűrűn előfordúl, hogy *tanít* vagy annyit tesz, hogy tanácsol, javall, elibe ad, eszére ad, szivére köt, ajánl, int, figyelmeztet stb. vagy annyit, hogy: tudtára ad, közöl, vall, tart, ír, beszél, állít, erősít, jelent, vitat, bizonyít stb. Ilyenkor szintén dologtárgygyal állhat s esetleg személydativussal is; sőt ez a constructio a szokottabb, kivált mikor mellékmondat a tárgy, s a főmondatban csak a ráutaló *azt* névmás fordul elő (= *azt* tanítja, hogy).

Simonyi öt példája közül a Jókaiából idézett tartozik ide: «Blanka grófnő, *kinek* a zárdában *azt* tanították, hogy még a cipője szalagját megkötni is saját kezeivel: rangjának lealacsonyítása» (= *azt* adták eszére, tudtára, *azt* beszélgették stb.). Nemkülönbben idevaló a Tóth Ede megvádolt sora: «Kakukmadár *azt tanítja fiának*, nézzen fészket ott, a hol tud magának» (= *azt* a tanácsot, oktatást adja, *azt* javallja, ajánlja, beszélgeti, arra inti stb.). (Pázmány Préd.-ban ez fordul elő: «Szent Antal is *arra tanította fiait*, hogy így gondolkodjanak».) Épen így használja, de dativus nélkül, egy másik népdalában: «*Azt tanítja* fű, fa, virág, temető, Egy se igaz a legelső szerető». (Lehetne épen így is: *azt* tanítja *nekünk*, de általánosságban lévén mondva, a személy megjelölése fölösleges).

Ily értelemben fordul elő *tanít* Kazinczy *Zrínyijében* is :

«Magyar, még egy munka marad reád tőlünk;
Ezt tanítja neked: van erőnk, nincs lelkünk;
 Kihalt a jámborság és az hűség bennünk».

«Aranynál nem ritka ez a szerkezet» — mondja Somogyi; de csak álmodja, mert bizony ritka. Nem is tudok egyebet fölhozni tőle a «Testvéri ünnep» következő helyénél:

«*Tanítá neki*: a bűn mily galád,
 A hon szerelme szózatot *dalát*»

Ez is zeugma-féle, mert az első mondatba nagyon illik a személydativus, míg a másodikban a személytárgy talán inkább helyén volna (*őt* — *dalára*).

Egy szó annyi, mint száz: a kétféle szerkezet sokszor szinte érintkezik egymással; például az újszövetségnek ezt a helyét: Ἐκείσε τε ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ἑξ, διδάσκων ἐν αὐτοῖς τὸν λόγον τοῦ θεοῦ — a *vulgata* így teszi ki: docens apud eos ver-

bum Dei, egy újabb latin fordítás így: *docens eos sermonem divinum*; *Káldi* (a ki a Vulgatából fordított) így: «tanítván nálok az isten *igéjét*»; Károli pedig így: «tanítván *őket* az Isten beszédére». Pázmány *egy* lapon írja ezeket: «Luther maga sem hiszi, *a mit tanít*» és: «nem hiszi, a *mire* mást *tanít*». Ezt: «Az okosság *arra tanít*, hogy az Isten egy helyről máshova nem mehet, mert mindenütt jelen vagyok» — így is mondhatta volna: «Az okosság *azt tanítja*». Én *ma* így mondanám.

Balassa ezt: «Régi és új példák *megtanítanak erre*, Hogy ez világ viszen csak számtalan bűnre» — így is írhatta volna: «Régi és új példák *azt tanítják* stb. De bár néha csak egy iznyi különbség van a kettő között, ezt a különbséget ki kell sejdíteni és meg is tenni, hogy veszendőbe ne menjen.

Az én nyelvérzékem, ha vallatom, azt mondja, hogy különbség van például ezek közt: «Sok *nótára* tanított *bennünket*» és «a Rákóczi-*nótát* is tanította *nekünk*»; ezek közt: «*sokfélére* tanított» és «*sokfélét* tanított»; ezek közt: «csak *jóra* és *szépre* tanította *őket*» és «csak *jót* és *szépet* tanított *nekik*»; ezek közt: «*tánczra* vagy *tánczolni* tanít» és: «*tánczot* tanít vagy a *tánczot* tanítja»; végre e közt: «*Erre minket* másképp tanítottak» (például a Pythagoras tantételét más úton bizonyította be a tanár) és e közt: *nekünk* ezt másképp tanították (például hogy a catalaunumi ütközetben Attila volt győztes, nem a rómaiak). Amott a tanítás, bizonyítás *módja*, itt a dolog *veleje*. Sőt ezt: «Az a tanár a *francziát tanítja* nálunk, de csak a *kezdőknek*» ily mondatkötésben nem is mondhatom másképp, mint a személy dativusával. NB. Nem tartozik ide ez: «Tüzes kemenczének tanítják az *eget*» (Arist.) mert ez a latin kettős accusativusnak felel meg = azt tanítják, hogy az ég tüzes kemencze.

Hadd szólok még végül néhány szót *tanít* igekötős alakjairól s synonymjairól.

Megtanít és *vátanít* érthető mellőzésével a következő igekötős alakok használatosak: *betanít*, *eltanít*, *kitanít*, *összetanít* (A *Ny. Sz.*-ban még: *hozzátanít* és *visszatánít* = *dedoceo*).

1. *Betanít* [v. ö. *betanul* intransitive és transitive. Például: «A nép keze alatt *betanult* eléggé, mint a parancsolat» (Arany) és «Mondj szép regedalt, a de többször is ám, míg

bétanulom kis öcsömmel» (Ugyanaz.) A régiségben nem fordul elő, legalább nem emlékszem, hogy olvastam volna. A Ny. Sz. sem ismeri. Attól tartok, hogy *einlehren*, *einlernen*, *einstuliren* hozta létre. (Ámbár *belétanít*, *beléokít* népies szók.) Elég az, hogy három constructiója van: *betanít valakit valamibe*, például bizonyos mesterségbe, az ujonczokat a hadi gyakorlatokba, a lovat hámba (NSz.); *betanít valakit valamire*, és *betanít valakinek valamit*. Minket a két utóbbi érdekel. Például: «Tudtam a nonust, mert a minap *betanította* Doronghy erre is» (Arany, *Ele. A.*) «A költő maga *tanította be darabját a színészeknek*» (Jegyz. Aristoph.). «Az első napokon részint a gyalu, részint a véső és fűrész *kezeléseit tanította be neki*» (Fáy A.: *A Halmai cs.*)

2. *Eltanít*. A NSz. csak «folytonosan tanít» és «rosszra tanít» jelentéseit hoz föl. De *eltanít* nemcsak absolute állhat, például: «Jó meleg szobában szivesen *eltanítok* órákhosszat is», nem is csak személyobjectummal, például: «Oly buzgón *eltanítja* a *gyerekeket*», hanem — s erről hallgatnak szótáraink, pedig ez kell ide — dologtárgygyal s alkalomadtán személydativussal is. Például: «*Eltanítánám* én *nektek* akár a *szántant* is». Barbarismus *eltanít*-tal fordítani *delococt*, inkább *visszatant*-tal, de jól ezzel: *elszoktat*, *leszoktat*. Budai É.: «*Régi tulós világ históriájá*»-ban ezt a helyet találok: «A kezem alatt lévő tanítványok . . . görög és deák literaturát is kötelesek tanulni, *melyet*, mint más egyéb tudományt *eltanítani* nem lehet». Itt *eltanít*-nak világosan *megtanít*, *megtanulttal* jelentése van.

3. *Kitanít*. Csak személytárgygyal áll. Például: «Három *fiát kitanítottatott*» (Nép.) Ha kettős vonzatú, a második vagy *ra*-ragos vagy *ben*-ragos határozó. Például: «*Ötet kitanítottatta* minden iskolai tudományokra» (Népk. Gy. I.). «*Kitanítja* az öreg sok gázságra szépen» (Tompa) (v. ö. *kitanított* seregély, *kitanult* orvos (Arany), *kitanult* (= raffinirt) gaz ficzko (Szász Károly) s e német igéket: *auslehren*, *auslernen*, *abrichten*). Van neki egy újabb használata is, törvénykezésben divatos, például *kitanítani* a tanút, mit mondjon, hogy valljon, mikép forgassa magát a törvény előtt (rossz értelemben) = *megoktal*, *megeszél*.

4. *Összetanít*. Sem a régi, sem az újabb szótárakban nincs meg, pedig mindennapi szó. Állhat személytárgygyal is,

dologtárggyal is. Például: «Nehéz jól *összetanítani* a csikókat, tinókat», továbbá: «Sok *mindent összetanított nekünk*», a minek semmi hasznát sem vettük.

Tanít synonymjai közül ezek érdemelnek figyelmet: *oktat* (szoktat), *eszel* és *kapat*.

1. *Oktat*. Csak személytárggyal állhat, a minek nem mond ellent a Czuczor sora: «A viadalmakban *karját oktatta* gyakorlás», mert itt a tárgy csak látszólag *dologi*; de Besse nyei merészsége sem: «*Erkölcseimet oktatták bennem*». *Hit-oktató* sem rossz (annak mondja a *Nyelvőr* szerkesztősege), mert nem tárgyas összetétel = *hitet* oktató, hanem *birtokos* = hit (vallás) oktatója; annál is inkább, hogy *oktató*, tanító, professor jelentésben közönséges volt a reform. iskolákban: «Kérem, *oktató* úr, a Tóth Miska lököd». De ha a *hitreoktató* ragjaveszett alakja volna, se volna halálos vétek. Hallottam a néptől ilyet is: *szegényemberszánakozó* (v. ö. *hittérítő*).

2. *Eszel*. Jobbára csak a nép használja. Aranynál: «Mér' kell a költőt bámúlni, csodálni leginkább? — Az ügyességért, s hogy *jóra eszel*».

3. *Kapat*. Kettős constructióval jár: *valakit valamire* és, mint afféle factitivum, *valamit valakivel*. Az irodalomban leginkább Csokonai és Arany használják. A *NySz.* és *NSz.* nem ismerik. Példák Aranyból: «*Kiket ottan Lajos csinos-ságra kapat*» (*T. E.*). «*Az kapatta jókor istenfélelemre*» (*Élső L.*). «*A kiket jobbadán Én kapattam egykor fegyvert fogni csatán*» (*T. E.*). Csokonainál e mellett: «*Arra nemzetét is redkapatta*»; így is:

«E tett nagy zavarást itt a fehérréppel,
Uj módit *kapatott* főképen a *széppel*» (Dor.)

Pusztza személyaccusativussal: «A mészáros *ebeit kapatja*» (Arany). Mint jelző: «*Az ijjedezésre rákapatott* jobbágy» (Ludas M.).

Ezzel, T. Akadémia, a végire jutottam. Rekapitulálva a mondottakat: *kinál valakit valamivel* és *kinál valamit valakinek*, — *tanít valakit valamire* és *tanít valamit valakinek* egyaránt jó, de mindenik a maga helyén. Az egyiket megtagadni és pellengérré állítani hiábavaló és igazságtalan eljárás; őket összezúrni-zavarni, vagy emezt rászabadítani amarra, s a régi jónak majdani halálát jósolgatni:

idétlen és nem okos dolog. Se Szarvas egyoldalú, rideg orthologiájával, se Simonyi tág lelkiismeretével nem tanácsos tekinteni a nyelv életében mutatkozó jelenségeket. Amaz homokba rejti a fejét, ok nélkül köt kereket s így a szabad fejlődést is megakaszthatja: emez szemeszöktibe' itél, «vállat ránt a rosszra», lábat ad a romlásnak is, nem őrzi, hanem őrli a nyelvet. De amott a nyelv féltő szeretete a forrás, a mi tiszteletre méltó: itt könnyen komolyra válhatik Arany János tréfája:

Bonczold csak, nyelvész! hát baj, hogy az áldozat elvész?
Tartozik ez te *reád*? Egy bizonyos: *nem anyád!*

LEHR ALBERT.

A MUNKA.*)

A magyar irodalomnak ritka vendégei közül való Kunz Jenő fennebbi könyve. Nem napi kérdéssel foglalkozik. Az emberi társadalom alaptényezőjét teszi kutatása tárgyává s bár alig van oly része, a melyet a mai élet jelenségeivel nem illusztrál, a vizsgálódás érdeke mindig egy általánosabb társadalmi törvény megállapíthatása körül forog. Végszéljában a tiszta tudásvágy szülötte.

A szellemes hasonlatok, az érdekes esetek, a plastikus képek, melyeket bőven hint kutató útján, csak az avatatlanra nézve leplezik a deductiv társadalombölcselet, a ki végső okaira törekszik az emberi közületet visszavezetni.

A mi Kunz Jenőt a mai társadalombölcselektől oly előnyösen megkülönbözteti, az, hogy a gazdasági és szellemi munkát egyenlően méltatja, őket mondhatni közös alapra állítja. Nem akarja, mint a közgazdák, a társadalmat csakis az anyagi javakból magyarázni. De elkerüli a sociologusok hibáját is, a kik meg a társadalomba, mely csakis az egyesek összeműködésében állhat, mindent bekebeleznek, a mi emberi, akár van az egyesek összeműködésével kapcsolatban, akár nincs, akár foglal magában munkát, akár nem.

A gazdasági és szellemi javakra egyaránt szüksége van az embernek, mindeniket csak munkával szerezheti, a munka természetrajzának okvetlenül föl kell hát ölelni a szellemi munkát, a szellemi terméket s Kunz annak a gazdaságival teljesen egyenlő helyet juttat kutatásaiban. A politikai, a vallási, a tudós, a művészi cél kívánta munka létföltételei, szervezetei, eredményei épen oly megvilágításra találnak nála, mint a gazdasági czélé. Így jut aztán a munka különböző nemeinek elemzése után arra az eredményre,

---

*) *A munka.* Tanulmány. Írta dr. Kunz Jenő. Buda-Pest, Kilián F. utóda. 382 l.

hogy «az anyagi javaknak, a vagyonnak, végső sorban a gondolatok, az ismeretek, egy szóval a szellemi javak a megalkotói és föntartói», és ebből folyólag «amazok birtoka csak időleges kedvezmény, vándorserleg, melyre a szegények is pályázhatnak és melyet a gazdagok is csak úgy tarthatnak meg, ha nem szűnnek meg dolgozni». (28 l.)

Mi viszi az embert a munkára? mikor oly erős benne a munkakerülés ösztöne. Az emberi élet e rejtélyének egyenes megfejtését nem is kísérti meg szerző, de fejtegetéseinek közvetett eredményeként az ember magasabb, nemesebb élet színvonala tűnik föl mint az a ható erő, mely bennünket a munkában rejlő nagy teher elviselésére bir.

Mint igazi analytikus fő nem árulja el, a mire vizsgálódása végső sorban irányul. Az emberi élvágy, a munkakerülés ösztöne mellett csakugyan nehéz megérteni, mi viszi a szemeinkben nemesebb, magasabb életet teremtő munkára azokat, a kiknek ez iránt semmi fogékonysága nincs?

Egyesek, a legeszesebbek, a legmerészebbek, a legkitartóbbak belátják a munka szükségét, de annak terheitől ők is iszonyodnak s csak eredményeit akarják élvezni. Erőszakkal, csellel kényszerítik hát embertársaikat a munkára, a kik nem munkakedvök, hanem az úr szükségleteihez mérten dolgoznak.

Így keletkezik a munka, mint az emberi szükségletek egyenes kielégítője mellett egy másik tényező, mely a munkára fogékatlanokat dolgoztatja s így az emberi szükségleteket közvetve más módon, mint a szorosabb értelemben vett munkával kielégíteni segíti. Ennek a tényezőnek a működésében is rejlik ugyan a munkával rokon erő kifejtés, csak hogy másnemű tehetségeket kíván. Kunz e tényezőt társadalmi hatalomnak nevezi. «Nemcsak a haszonra vagy élvezetre való rideg számítás hajtja» azonban «az embereket a társadalmi hatalom felé. Azt lehet mondani, hogy az arra való törekvés ösztönszerű, mint a növényé, midőn a világosság felé fordul». (120. l. továbbá lásd 126. l. utolsó bekezdést.) Ezért ily társadalmi hatalom más okból, másnemű kényszer útján is keletkezik. Névszerint az egyik embernek valamiben való hiánya s a másiknak azzal való bővelkedése, fölöslege; valami föltétlenül szükségesnek hiánya az embert annak meghódoltjává teszi, a ki vele rendelkezik. A ki többet, szükségesebbet bir nyújtani, mint embertársa, ha egyszer az emberek cserére adják magokat, társadalmi hatalommá lesz a cserefölény alapján s embertársa akarata fölött uralmat nyer.

Ily uralmat ad a nagyobb tehetség oly dolgokban, melyek iránt mindenki érdekelve van s szüli a tekintélyt.

A legnagyobb társadalmi hatalom egyik embernek a másik iránti szeretete alapján képződik; a szeretet ver legerősebb bilincsekbe, csakhogy «az a birodalom, melyben a szenvedély alakját öltő szerelem és az önföláldozó anyai szeretet rabszolgái találhatók, mikroskopikus».

Mindezen forrásai a társadalmi hatalomnak oly munkákat szülnek, a melyeket az illető nem magáért, hanem másért, nem a maga akaratából, hanem másnak parancsára, másnak szükséglete, kívánsága miatt folytat. Mindezen forrásokból keletkezik az emberi együttműködés, a munkának és eredményeinek, a fáradságnak és az élvezeknek megosztása, a mi semmi egyéb, mint a társadalom.

Az analysis ekként a munkát mint munkaszervezetet, mint összetett és megosztott munkát, mint társadalmat hozza ki görebjéből s Kunz az ő munkáját akár a társadalom tanának is nevezhette volna.

A hatalom különböző nemeinek fínom elemzése s ezek közt a legfínomabbé, a tekintélyé annak bizonyítására irányul — hogy nélkülök hatályos munka nincs, viszont azonban a társadalmi hatalom egyik intézménye sem állhat fönn hosszasan munka nélkül.

A társadalmi hatalom az illetőre kétségtelenül kiváltság, vagy mint szerző mondja «ösztöndíj, a társadalmi hatalom alatt levőkre pedig ostor, de az egyedüli mód az emberi színvonal emelésére vagy mint szerző mondja az emberi munkásságnak . . . magas számú multiplicatora». (137. l.) Csak ott nincs szükség társadalmi hatalomra, a hol mindenki egyaránt iparkodó és képesített. (152. l.) Az anyagi munkaeszközök, a talaj birtoka, a szellemi kincsek adta hatalom legkevésbé vesztetheti el kiváltságos jellegét. (92. l.)

A H. George tervei — a földbirtoknak az állam javára való bérbe adása — sem szüntetnék meg a földbirtok kiváltságos erejét, a tömeg ekkor is kirekesztve maradna a talajból, a szellemi javak adta fölény megszüntetése pedig kizárná az embert még a gazdasági szükségletei tekintetében is a haladásból.

Megkapó képekben vonultatja föl szerző a nagy igazságot, hogy a társadalmi hatalom sem állhat fönn munka nélkül és teszi szemlélhetővé, mint kell az egyesnek egyoldalú érdekén, erőszakán, ravaszágán, cserefölényén nyugvó társadalmi hatalomnak a társas kapcsolat kényszere következtében valóságos közhivatallá átalakulni. (177. l.)

A hol a szellemi javakkal rendelkező maga nem dolgozik, hanem helyette a sáfárja, a hol a talaj, az anyagi munkaeszközök tulajdonosa helyett a bérlő veszi át a munkát, ott a társadalmi hatalom nyugdíjba kerül, kisajátíttatik. A sáfár és a bérlő a kisajátítók. (103. l.) A sáfárok a társadalmi hatalom minden neménél s a legkülönbözőbb nevek alatt: mint a meroving királyok major domusai, a japán mikádó shogunjai, az egyházi méltóságok vicariusai fordulnak elő. (105. l.)

A mi a társadalmi hatalmat, az szüli a versenyt is, de a míg azt egyrészt sarkalja, másrészt kiküszöböli, korlátozza. A verseny rostáló gép, munkaeredménye a kiválogatódás, melynél fogva az erősebbek rendszerint fönmaradnak, a gyengébbek elpusztulnak, de úgy is alakulhat az eredmény, hogy vele az emberek minősége, a társadalom színvonala leszáll, midőn a verseny túlversenynyé fajul. Ekkor az ember a mesterséges kiválasztás eszközéhez nyúlhat, ki-tüntetésekkel és jutalmakkal korlátozhatja a túlversenyt.

A túlverseny kórtünetei: a munka erőalapjának fogyása, a szorgalom, az iparkodás törvényének szünetelése, az erkölcsök lazulása, a társas együttlét sivársága.

Kunznak magas látköre abban is nyilatkozik, hogy a verseny jelenségeit nem szorítja a gazdasági célok körére, hanem a politikai, a vallási, a szellemi élet köreiben is kutatja.

Ugyanígy tárgyalja egymás mellett a munkának különböző szervezeteit, a gazdaságot, a műhelyt, a családot, a községet, az államot, az egyházat, stb., bármily különböző legyen az államban, az egyházban, a családban, a műhelyben folytatott munka célja.

Vizsgálatának különösen érdekes része az, a hol a szervezetek különböző alkotó elveit mérlegeli, névszerint a szervezetbe tartozók szabad akaratát, avagy ellenkezőleg az erősebbek hatalmát, melylyel embertársaikat összeműködésre kényszerítik s egyszerűsmind meghatározni törekszik: a szabad vagy a hatalmi szervezet alkalmas-e például az embernek a családi, egyházi, gazdasági, állami céljaira. A tudományos kutató teljes öntudatosságával vizsgálja, melyik fensőbb rendű a szervezetek között, a szabad avagy a hatalmi munkaszervezet? (246—264. l.) Az elsőbbséget a szabad szervezetnek adja, viszonylag azonban a hatalmi szervezetet tartja jobbnak, mert az előbbieket nehéz létre hozni, megszerkeszteni, ellenben a hatalmi elven nyugvó szervezeteket sokkal könnyebb.

Az erőszakon, a csereerőn, a tekintélyen nyugvó különböző hatalmi szervezeteket összevetve, a tekintélyen alapulót tartja leg-

jobbnak, mert ezekben úgy az erőszak, mint a vagyon hatalma egyenlő ellensúlyra talál.

A munkaszervezetek egyeseknek oly összetett munkája lévén, a mely a munkaerőt kiméli, az időpazarlást csökkenti, a munka hatályosságát növeli, azokat nyilván a munkaeszközök, még pedig a legbecsesebbek közé kell sorolni. (217. l.)

A munka, mint olyan emberi működés, mely az élvezetnek nevezett működéstől főképen abban különbözik, hogy az ember végső céljainak kényszerű, szívesen elkerült vagy megrövidített útja és módja, az élvezetbeli ténykedés ellenben magát a célt egyenesen nyújtja: szerző kezei között ekként végső kifejlésében társadalommá, munkaszervezetté alakulva, úgy látszik, megtette körforgását. Az egyes, hogy munkáját hatályosítsa, összemunkál másokkal s ez összemunkálás, vagyis a társadalom az egyesnek munkaeszközüvé válik, az alárendelés pedig, mely nélkül társadalom nem létezik, az egyest magasabbra emeli, mint a hová ily alárendelés nélkül juthatott volna.

E körforgásnak azonban hiányzanak még egyes étapjai. A munkában az embernek meghatározott viselkedést kell tanúsítania, akár egyénileg, akár másokkal összeműködve munkálkodjék. A (munka célja, eszközei által kivánt) helyes viselkedés különös erő kifejtést, különös munkát tesz föl, a helyes viselkedés nehéz munkáját.

A helyes viselkedés elleni vétségek: 1. A szorgalom elégtelensége és a munka észszerűtlensége. 2. Az élvezeknek és a munkának túlhajtása. 3. Az előrelátás hiánya. 4. A munkában haladás elmulasztása. A viselkedésnek általános törvényein kívül minden munkaszervezetnek megvannak külön viselkedési törvényei. Az előbbieket megelőzik az utóbbiakat: a viselkedés általános törvényei ellenére egyáltalán nem boldogulhatni, munkaeszköz nélkül pedig, s ilyen minden munkaszervezet, utóvégre lehet. (301. l.)

A helyes viselkedés törvényeinek meghatározása ott nehéz, midőn a különböző munkaszervezetek, család, egyház, állam, gazdasági közület egymásba nyúlnak s ellenkező viselkedést követelnek.

Kunz munkájának különösen becses része, midőn a helyes viselkedés nehéz munkájának részleteit kutatja, midőn a helyes viselkedés szabályait a társadalmi szervezetek különös kapcsolatai, egymástól különböző, sokszor ellenkező céljai között megállapítani, s az erkölcsinek tárgyilagos határait, alapjait kijelölni törekszik.

Nem esik azonban Schleiernacher hibájába s a helyes viselkedés művészetét nem azonosítja magával az erkölcsivel. «A helyes viselkedés, mondja, tulajdonkép oly munka, melynek czélja a harmonizálás — tehát művészet». (340. l.) Bár itt a művészi alkotásnak csak egyik eleme, a harmonizálás miatt neveztetik a helyes viselkedés művészetnek, a fontos mégis az, hogy e harmonizálás s az erkölcsi munka élesen el vannak különítve.

Az erkölcsi ott kezdődik a maga subjectiv hatásában, a hol az ember önmaga ellen, önhajlamai, önérdelkei ellen fejt ki erőt, e végből végez munkát. Az erkölcsi viselkedés jutalma az önmagunkkal való megelégedettség nagy prémiuma . . . ellenben a tárgyilag helytelen, bár erkölcsös viselkedés büntetése a balsiker. (349. l.)

Föltétlenül helyes az a viselkedés, mely erkölcsileg is és tárgyilag is (mi úgy mondanók: egyénileg és közületileg, társadalmilag) helyes: a tett, melynek szülői egyrésze az emberi erők legnagyobbika, az önmagunk fölött gyakorolt erő, másrészt az észnek ereje, mely a viselkedés ellentétes szabályait fölismerni és harmonizálni képes. Az ily viselkedés a tökéletes, mert erkölcsi szülő okánál fogva nem szorul külső hajtó erőre, tehát munkát megtakarító, míg tárgyilag helyes voltánál fogva a legnagyobb munkaredményeket szolgáltatja. (351. l.)

Így végződik Kunz műve a munkáról az emberi élet legmagasabb sphaerájában, az erkölcsben s ez adja meg neki élelemjű elemzésén, színes képein, eleven ötletein, magvas sententiáin fölül álló becsét.

Az anyagi, a szellemi és a viselkedést szabályozó munkák csak ágai, különböző nyilvánulási terei egyazon erőfeszítésnek, mely az embert minden bajából kivezeti. (252., 382. l.)

A munkának az egyénre, önmagára irányuló és embertársaival együttesen végzett fajai által szerzi meg «mágának az ember» a «művelt», a szó valódi értelmében «úri ember»-nek, a «gentleman-nak» legnagyobb társadalmi praedicatumát, «melyre a culturnépek-nél a királyok is aspirálnak». (353. l.) Hisz mint az angol példabeszéd tartja, a király nemessé bárkit tehet, de gentleman-né nem.

Munka teszi csak úri emberré, vagyis olyanná, a kinek nemcsak esze, hanem az erkölcsi szép és nemes iránt fogékony kedélye van, a ki nemcsak erkölcsös, hanem a helyes viselkedés szabályait is nehéz munkával begyakorolta, művészi bevégeztséggel kezeli.

Mi hiányzik Kunznak gondolatgazdag, a társadalmi kapcsolat nyűgnek nevezett intézményeit fényesen igazoló munkájában?

Túlteng benne az analysis s hiányzik az összefoglalás. A tudományos bűvárlatban járatlan olvasó meg fog ütközni analysisének nagy elvontságain. Kunznak nagy értékű munkája mindenesetre æsthetikailag sokkal szebb, gyakorlatilag még meggyőzőbb lenne, ha tárgyának bonczolás szülte holt darabjait a synthesis segélyével élő egészszé foglalta volna össze. Így, a mint van, részleteinek egyenként vett szépségei, igazságai nem olvadnak egybe azzá a hatalmas igazsággá, mely bennök a részletekben oly meggyőzőleg el van öntve. Ízlés, fölfogás dolga, hogy erősen positiv akart maradni s az emberi élet azon mélységeibe sejtés, föltevés alakjában sem akart pillantást vetni, a melyek mégis inkább magyarázták volna a munkának egy-egy problémáját, mint a szerzőtől többször említett természet.

CONCHA GYŐZŐ.

ÉRTESITŐ.

*A gazdasági élet elemi jelenségei. Irta dr. Navratil Ákos. Buda-Pest.
1901. Ára öt korona. 300 lap.*

A jogi tudomány haladásával, úgy a jogi elmélet fejlődésében, mint a gyakorlati jogszabályok föllállításában mind nyilvánvalóbbá és lényegesebbé válik a jogi disciplinának a közgazdasági elmélkedéssel való kapcsolata.

A jogalkotás mindenkoron a gazdasági fejlődés érzékeny hatása alatt követte ennek haladó lépteit: eleinte öntudatlanul, ma már, a philosophiai gondolkodás korában, öntudatosan. A népek letelepedésének első korszakában: a házközösség korában a jog az osztatlan családi vagyont és tűzhelyet védi. Majd a család megosztja tagjai közt ingatlan és ingó vagyonát s íme: Szent István törvénybe iktatja az egyéni tulajdont. A gazdálkodás a középkoron az egyéni gazdaság szűk köreiben mozog: a törvények főigyekvése az egyéni birtok biztosítása. A tőke bevonulása a gazdaságba a hitellel jelentkezik: a jog megalkotja a földbirtokok hitellekkönyveit s a hitel biztosítékául a jelzálogot. A földmivelés belterjes fejlődése egymásután hozza maga után a halászatról, erdőről, vízjogról stb. szóló törvényeket.

Legnyilvánvalóbb e kapcsolat a kereskedelmi és közlekedésügyi intézmények s ezek jogi szabályozása közt. A városok piaczn ülő kalmár gazdálkodása közben pusztá szokások útján honosítja meg a váltó, a discont, a váltódíj kereskedelmi functióit s azt intézményekké avatja utóbb a jog. A szabad folyókat hasítja a gőzhajó, a járatlan mezőket s hegyeket a vasut füstje: s az ember rendező tevékenysége megteremti a hajózási és vasuti jogszabályokat.

De megnyilatkozik e kapcsolat még a büntetőjog terén, mely-

nek bár, mint a polgári jognak a közgazdasági gondolkodás, inkább a morál a bölcséleti alapja. A jelen jogállapot egy tünetében figyelhetjük ezt meg legjobban: a villanyosság sebesen visz dolgaink után s lakóhelyeinket bámulatos fényvel világítja be, a jogalkotók pedig most tervezik a villanyosság lopásának törvényes tilalmát, melyre eddig paragrahpus még nincsen.

Így — mondja a fönti munka írója — «a jogi berendezés az életnek oly alapjait teremti meg, a melyeken a gazdálkodás sajátosságosan folyik» és a gazdálkodás menetét e szempontból figyelni meg, tűzi ki elmélkedései céljául.

Jelen kötete a gazdasági élet elemi jelenségeinek vizsgálatával foglalkozik s az alapfogalmak olyan — sok tekintetben, mondhatjuk — eredeti meghatározásaira törekszik, a melyek a vagyoni jogi rend megértésére alapul szolgálhassanak.

Elméletének alapvetésében mindenekelőtt a gazdasági törvény mibenlétét kutatja.

A társadalmi tudomány a sociologia tartalmát három irányú gondolkodással igyekszik megteremteni: az első, a mely szerint a lélektan, mely eredetileg az egyes lelkek belső kölcsönhatásait tárgyalja, szélesítessék ki az egyének többsége kölcsönhatásainak tanárá; a második a természeti tünemények berendezésével hasonlítja egybe a társas élet ideálját; végül a harmadik a gyakorlati philozophia e kérdéseit a természettan módszereivel oldja meg.

Írónk alapvetésében az első irányhoz csatlakozik s azt a fölfogást, mely a társadalmi törvény mögött tulajdonképen természeti törvényt keres, elveti. E kísérlete fölötte érdekes és irodalmunkban mindenestre új.

Ily irányú elmélkedéseit az oekonomiai psychologia elnevezésével illeti, s műve bevezető részei után a «benső, lelki alapok» című részében veti meg e fölfogása alapjait.

A gazdasági tevékenység első rugója az a psychophysikai inger, melyet hiányérzetnek nevezünk. Ehhez járul a hiány pótlására irányuló tudat, a hiányérzet célja. E tudaton alapul a hiányérzet elhárítására irányuló törekvés, az ösztön.

Elméleti fejtegetései következő két fejezetében az ösztönök s majd a szükségletek részletezésével foglalkozik írónk. Úgy az egyik, mint a másik tárgy kifejtése abból a szempontból érdemel figyelmet, mert úgy az ösztön, mint a szükségletérzet az embernek és a teremtettség egyéb élőlényeinek közös életnyilvánulása lévén, könnyen beletevédhet a gondolkodó azon, alapvetésében már eleve elvetett socio-

logiai irányzatba, a mely az emberi élet jelenségeit a természetan törvényeivel magyarázza. Ismételjük, a szerző helyesen kerülte el e — hogy úgy mondjuk — veszélyt. Elkerülte pedig az ösztönök tanában azzal, hogy az egyéb élőlényekkel közös egoistikus ösztönök mellé az altruistikus ösztönök csoportját állította, mondván, hogy ezek «a cselekvésnek azon ethikai alapú rugói, melyeknél az erkölcsi érzet ösztönöz bennünket saját lelkiismeretünket megnyugtató olyan cselekvésre, a mely mások javát nem téveszti szem elől, sőt ellenkezőleg egyenesen azt keresi». Ne kicsinyeljük e fölfogás fontosságát. Csak e fölfogás lehet helyes alapja egy a jog alapjául szolgálандó közgazdasági elméletnek. Az ember a más javát keresi; csak e föltétel alatt lehet a jognak és a megtorlásnak erkölcsi értelme!

A szükségletek tanában is vannak egyes írók, a kik a szükségletek kifejlődését pusztán természeti törvények alá vetik. Navratil a szükségletek fejlődését a társadalmi haladás tükrének tünteti föl. A szükségletek kielégítésének váltakozó módját és szaporulatát morális rugók vezetik. A fogyasztás történeti fejlődésében nem az állatiasan táplálkozó emberi lény, hanem az erkölcsi tekintetek irányítják az életét gazdaságosabban, egészségesebben berendező embert. Gondoljuk el, hogy néhány századdal ezelőtt is a sok és nagy evés, szűk lakás, sötét otthon volt eleink életmódja, addig ma az otthon, a családi élet tűzhelyének emelése a gazdálkodó erkölcsi ember törekvése.

Ezek írónk úgy nevezett ökonomiai psychológiájának alapelvei, melyekkel a gazdaságtan belső jelenségeit fejtegeti. A belső jelenségekkel a külső jelenségeket állítja szembe. E külső jelenségek a gazdálkodás, a jóságok használata, a jóságok előállítása, a jóságok használatának és előállításának viszonya, s végül a gazdasági küzdelem, mint a társadalmi gazdálkodás következménye.

Bár maga e fogalmak elnevezése s elrendezése mutatja, hogy írónk nem egy helyütt merészen eltér a közgazdaságtan megszokott rendszerétől és fogalommegállapításaitól.

Íróink közönségesen az alapfogalmak — gazdaság, jóság, termelés, fogyasztás, érték, haszon, ár — előrevetésével, a termelés, majd a forgalom, a jövedelemeloszlás, s végül a fogyasztás fejezeteire osztva tárgyalják az úgy nevezett általános közgazdaságtant, alapul azon sorrendet vévén, melyben a gazdálkodó egyén megteremti a jóságokat, azok a fogyasztóhoz jutnak, ott eloszlanak s végül kielégítési funkcióikat teljesítik.

Navratil a gazdálkodás címe alatt először az alapfogalmakat veszi tárgyalás alá. Áttekintést nyújt a gazdasági élet történeti menetéről a magánosan táplálkozó egyéntől kezdve a társadalmilag gazdálkodó emberig. Majd meghatározza a gazdálkodás tárgyát, a jószágot. Megvilágítja azt jogi oldaláról: a jószág jogi oldaláról a vagyontárgyig. A jogászat e fogalom meghatározásánál a magánjogi uralmat, a gazdaságtan az emberi szükségletek kielégítését tartja szem előtt. A jószágok fogalma után szerzőnk azok osztályozását veszi szemügyre, de igen helyesen elvetőleg nyilatkozik azon túlzó osztályozási rendszer ellen, melylyel nem egy közkézen forgó közgazdasági kézikönyvünkben találkozunk, s a mely nem egy kezdő fejében inkább fogalomzavart, mint tanúságot teremt. Ily fölösleges fölosztás szerinte a használati és termelő jószágok, az első és másodrendű jószágok fölosztása.

A gazdálkodó ember, s a gazdálkodás tárgya után a kettő viszonyára térve át a hasznosság, érték és ár fogalmaihoz jutunk. Hasznosság a jószágokban a gazdálkodó egész céljai megvalósításának szempontjából. Érték, a jószágok becse a gazdálkodó alany cserélési tevékenysége szempontjából. Az ár — tankönyveinknek egyik legfejtoróbb fejezete — szerzőnk szerint nem egyéb, mint az érték társadalmi alakja. Érték és ár ugyanazon egy dolog, csak más-más oldalról tekintve: az a magángazdaság, ez a társadalmi gazdaság szempontjából való kifejezése.

A fogalmak ily egyszerűsítésére való törekvés jellemzi e mű következő fejezeteit. Seniorhoz csatlakozva, a fogyasztás kifejezése helyett a használatot alkalmazza. A használatot a termelés, illetve írónk kifejezése szerint az előállítás előtt tárgyalja. A használatnak egyik módja ugyanis az elhasználás — a melyet közönségesen fogyasztásnak nevezünk — a másik a fölhasználás: az előállítás. Mindkettő megszünteti a jószágot a használat előtti alakjában. A táplálék épen úgy megszűnik táplálék lenni, ha elfogyasztott, mint a tölgyfa, melyből asztal készül. S tegyük hozzá, mindkettő új javak megteremtője lesz: az egyik azonban testetlen javaké, mint az emberi jólét, erő és egészség, a másik újonnan használható testi jószágoké. A fölhasználás és előállítás rokon folyamat, reciproc folyamat: a társadalom gazdasági anyagcsere törvénye. A használat fejtegetésénél szól a szerző a használat lélektani menetéről: a szükségletek szükségesség szerinti sorakozásáról, melyet a szükséglettelítési törvénynek nevez, majd történeti menetéről a művelődési és erkölcsi törvények hatása alatt egy pillantást vetve e történeti

fejlődés legmagasabb fokára: a javak használatának a társulás és szövetkezés útján való általánosítására s végül igazolja a szokásos rendszertől való eltérését, melylyel a használatot a termelés előtt vette fejtegetés alá. Ennek okát abban a szoros kapcsolatban találja, mely a szükségletek és a szükségletek kielégítésének lélektana között fönnáll.

A jószágok előállítására már most a megszerzés és a termelés fogalmaira oszlik. Amaz a kezdetleges ember előállítási módja, a termelés «a hasznosságok előállítására irányuló törekvés megvalósulása». E meghatározás, mint az író maga is mondja, nem szokásos az irodalomban. A francia physiokratismus a föld termékei, az angol classikus iskola az anyagi jószágok előállítását, az ethikai iskola új értékek előállítását nevezte termelésnek. Navratil a legutóbbihoz csatlakozik, de azon az alapon, hogy az értéket már egy társadalmilag magasabb emberiség gazdasági fogalmának határozta meg, a hasznosságok előállítását nevezi termelésnek.

A termelés ágazatainak: őstermelés, ipar és kereskedelem formáinak: különösen vállalkozás, szövetkezés megemlítése után a termelés tényezőinek fejezetéhez érünk. A termelés tényezői két-félék: a termelő erő, vagyis a munka s a termelő egyéb tényezők: a természet ereje és a munkaeszközök.

A munka e különös, a többi tényezők fölött uralkodó voltának kiemelése Smith Ádám tanainak sajátlagos átültetése a modern társadalmi gazdaságtanba. Elveti a termelő erők, tényezők szinte megjegezesedett igazsággá vált háromságát (természet, munka és tőke). Csak ily módon vél a további kutatás során megfelelni a socialismus feleletet sürgető kérdéseire.

Előbb a munka nemeinek osztályozásáról szól, kiemelve itt különösen a testi és szellemi munka kérdésének controversiáit. Ráutal arra, hogy a kettőnek merev elválasztása nem lehetséges, mert számos testi munka meglehetősen szellemi munkát kíván. S a fordítottján — tegyük hozzá — példa a német munkás betegséglejlesztő törvény, a mely oltalmazottjai körébe fölvette a közönséges, például leírás, szellemi munkát végző egyéneket. További elmélkedései során szerzünk a munkaszervezet és munkamegosztás jogi és történeti oldalaira tér át. E helyütt — úgy mint egyéb ily irányú fejtegetéseiben — csak egyet nélkülözünk, hogy állításait nem illusztrálja honi társadalmi és jogi történetünk példáival.

Az egyéb termelő tényezők egyike a természet ereje, értvén alatta nemcsak a régi elmélet által annyira előtérbe helyezett föld

termő erejét, hanem azokat az összes jelenségeket és viszonylatokat, melyeknek képében a mindenség erői az ember életére kihatnak. Hisz valóban a föld értékes terményeinek előállításában nemcsak maga a föld termő nedve s talaja, de a napfény, az eső, a lég is — a szabad javak hatnak közre. A munkaeszközök a termelő tényezők másik csoportja, kezdve a fatörzsszel tüzet dörzsölő vadember szerszámaitól a gőz és villanyosság gépeiig, beleértve anyagot s földolgozó eszközt egyaránt, melyek egybefoglalásával jutunk el a tőke sokat vitatott fogalmához. E fogalommeghatározással mellőzzük azon igen abstract definitiót, mely szerint a tőke a termelésre szánt vagyonban rejlő erő.

A javak előállításának a termelés mellett másik funkciója a forgalombahozatal. A forgalomról e szerint nem a jószágok használatával és előállításával párhuzamos helyen szólnunk, mert a forgalom az előállításnak csak egyik, a termeléshez csatlakozó funkciója. A forgalom, az az út, melyen a jószág a termelőtől a használóig jut, az a gazdasági ténykedés, melynek célja a jószágokat rendeltetési helyökre juttatni. A jószág előállítása csak akkor fejeződik be, mikor az a használatig jutott.

A jószágok használatának és előállításának értelmezése után a két gazdasági tevékenység egymáshoz való viszonyának megbeszéléséhez érünk. Itt jó szóba a túltermelés s a válságok kérdése. Irónk itt ahhoz az irodalmi nézethez csatlakozik, a mely szerint csak relatív túltermelésről beszélhetünk. Utal egyúttal arra, hogy a közgazdasági elméletnek ez a fejezete az, a mely a jogi elmélettel leginkább érintkezik. E kérdéssel azonban ebben a többihez képest amúgy is aránytalanul rövidebb fejezetében részletesebben nem foglalkozik. Pedig e helyütt kell utalni a jövedelemeloszlás jogi szabályozására, annak mindenkori fejlődésére, s azon törekvésre, melyek korunkban a jövedelem eloszlásának új, megfelelőbb törvényes alapot kíván teremteni.

Következő, ötödik fejezetében, mely a gazdasági küzdelem címét viseli, ér a szerző elmélkedései betetőzéséhez, a társadalomban való gazdálkozás fejtegetéséhez. Ismétli előre bocsátott alapelvét, hogy az ember tevékenységét mozgató egoistikus erőket az altruistikus ösztönök a belátás útján szabályozzák, korlátozzák. Amazok szülik a versenyt, a nagy vagyoni erő küzdelmét a többi ellen. A nagy vagyoni erő egy neme a monopol-helyzet, melynek a könyv egy külön címet szentel. A társadalom e versenyt — az egoistikus ösztönök szülöttjét jól fölfogott érdekéhez képest kellő korlátok

közé iparkodik szorítani. E munkássága — az altruistikus tevékenysége — két irányú: egyfelől a magángazdaságok egyesülése, szövetkezése zárja útját a szabad verseny érvényesülésének, másfelől az állam parancsoló szava. Az előbbi csak bizonyos, magukban véve hatalommal bíró osztályok védelmére szolgál, az utóbbi a gyengébbeknek is föltétlen védelmére kel. Az állami beavatkozás fejtegetésénél érdekes történeti áttekintését találjuk az államnak a társadalmi viszonyokba való beavatkozásának a görög és római írók fölfogásától kezdve a socialismus és communismus tanaiig, a szerző a mai állam fokozatos kifejlesztésének rendszeréhez csatlakozik, ennek az irányzatát reméli célhoz vezetőnek.

Ennyiben kívántuk vázolni a fönti érdekes kísérlet gondolkodásmenetét, inkább annak általános rendszerét emelve ki, mint részletes fejtegetéseit ismertetve, melyek azonban nem kevésbé érdekesek az elolvasásra és megfontolásra. Ki akartuk domborítani ezzel azt, hogy a munka helyes logikával fölépített rendszerének irodalmunkban határozottan sok eredetisége van. Kiválóan eredeti pedig lélektani alapvetésében és a gazdasági tények jogi oldalai hangsúlyozásában. Lotze a társadalmi tudománynak a pszichologiai úton való megteremtéséről azt állítja, hogy az tudományosan nem sikerült. Szerinte: «a mit valóban tudunk, azok az emberismeret nem igen mélyreható eredményei, vagy a történelem rendszerint némi kétséges analogiái». De teljesen elveti annak a természettudomány analogiáján vagy alapján való fölépítését. Elismeréssel adózunk a szerzőnek, hogy a ma mindinkább lábrakapó honi irodalmunkban többnyire fölületes, utóbbi irányzattól eltérőleg a lélektani kutatás alapján igyekezett megbirkózni a kérdésekkel.

Végül a munka külső tulajdonai megemlítésénél élénk nyelvezetét s az elméleti kérdések kellemes taglalatát emeljük ki. Egyes módon «irodalmi jegyzetek» czímén minden pont végén irodalomtörténeti áttekintés kapcsán foglalja egybe eszméit. A technicus terminusok helyes magyarsággal alkalmazvák, különösen kiemelve, hogy elvetette némely közkézen forgó kézikönyvünk «jav», «jvak» kifejezését, helyette a jó magyar «jószág» szót alkalmazza. De kifogásoljuk a citatumok forrásainak szövegközi, és nem pontos megnevezését, mely az utánanézészt megnehezíti.

Kürmán Elemér.

Richard Muther. Studien und Kritiken. 1900. Wiener-Verlag.

E könyv szerzője igen olvasott és kedvelt műtörténeti író Németországon. Élénk, néha fényes tárcza-stilusban szokott írni.

Ítéleteit azonban nagy óvatossággal kell fogadni, nemcsak azért, mert igen egyoldalú pártszempontból nézi a művészetet, hanem azért is, mert gyakran fölötte könnyelműen ítél. A ki erre gyorsan példát akar látni, olvassa el ennek a kötetnek utolsó öt sorát, a hol Muther leszólja Boroszlót, azt a várost, melyben ő évek óta egyetemi tanár. Nem lehet a mi föladatunk egy német egyetemi város jó hírének a megvédése: de igenis rá akarunk mutatni arra, hogy a ki ily megvetéssel szól egy nevezetes német város műveltségéről, kétszeresen szigorú fölülbírálatra szorúl, ha magyar művészetről ír.

Muther ez új kötetének tanulmányai közt van egy rövid, lenézéssel írt nekrológ Munkácsy Mihályról. A nekrológ főeszmeje az, hogy Munkácsy műveiben sincsen semmi valóban átérezve, mind csak komédia. De engedjük át Muthernek a szót. «Munkácsy neve annyit jelent mint félreértett, ósdi naturalismus, sensatiós festés és phrasis. Műveinek czíménél eszünkbe jut a művészietlen-ség legrosszabb kora, Delaroche, Piloty. Munkácsy még az evangelium egyszerű tárgyaira is alkalmazta Piloty pompázó stílusát. *Krisztus Pilátus előtt, Ecce Homo, A keresztrefeszítés* — mind ez díszelőadás, *costumszédelgés*, jámbor hazugság. Munkácsy abból a korból való, midőn a tájképfestő csak ott kereste a természetet, a hol az mintegy színészkedik, a hol a természet fölciczomázta és kendőzte magát, hogy turistákat fogadjon. Munkácsy mindenben fia ennek a korszaknak».

Később Muther úgy formulázza ítéletét, hogy Munkácsy szin-padi látványosságokat festett ugyan, de nagy festői érzékkel bírt, született festő-ingenium volt, valódi *maitre-peintre*, akár Makart.

Úgy gondoljuk, hogy Muther nagyon is könnyedén ítélkezik itten, midőn Munkácsytól megtagad minden őszinteséget. Igaz, hogy Munkácsy minden művében rendező, jelenetező: az alakok elhelyezése, a csoportosítás gondosan ki van számítva. De azért nem minden hideg combinatio nála. Legjobb műveiben — épen azokban, melyeket Muther fölsorol — némely külsőség lehet szin-padszerű elrendezés eredménye: de a tárgy megválasztása, a mű fölfogása nem «komédia». Ezeket a műveket Munkácsy mélyen

átérezte, valóban lelkének mélyéből merítette. Munkácsyban volt valami szomorú, sőt tragikus hajlam: ez a vonás mutatkozik festményei szomorú tárgyaiban és komor fölfogásában. Csupa színészkedésből, csupán a *pose* kedvéért nem ragaszkodott volna a börtön, a megvakulás, a szenvedés és a halál képeihez. Ezek nem operajelenetek: egy érzékeny, tépelődő ember szive lüktet bennök. Muther föltűnően fogékony azon festő barátai érdemei iránt, kikkel régebben együtt ült a müncheni *Café Luipoldban*: Munkácsyval szemben igen érzéketlennek és fölületesnek bizonyult. —l.

Meyers Konversations Lexikon. XXI. Jahres Supplement 1900/1091.

Ezen Németországban (sőt nálunk is) igen elterjedt lexikon most megjelent pótkötete a legújabb politikai és művelődési jelenségeket tárgyalja körülbelül 1901 nyaráig. Ismertető cikkei közt a magyar irodalomról szóló a kevésbbé tanulságosak közé tartozik. Igen föltűnő, sajátos egyéni színezet jellemzi az illető referens véleményét: tévedései olyan hatást tesznek reánk, mintha rejtett ironia volna mögöttök. Különösen a magyar napisajtó munkatársait halmozza el magasztaló jelzőkkel, a minőket különben csak a világ-irodalom legnagyobb jelenségeire szokás alkalmazni.

Első sorban pedig néhány napi lap szerkesztőjét övedzi körül az *Ungarische Litteratur der Gegenwart* című rovat a dicséret és bámulat bengali fényével.

De ezen kívül is elég meglepő dolgot találunk benne. A magyar irodalom legbájosabb novellája Petelei Istvántól való: *A fülemile*. Pekár Gyulát így jellemzi: «ragyogó nyelvű polyhistor». (A polyhistor szónál mi különben Brassai Sámuelre szoktunk gondolni.) Fölötte sajátságos, hogy a «nagy» műtörténetírók közt felsorolja az «encyklopædista Kessler Józsefet». Miért encyklopædista? És miért nagy műtörténetíró az, ki egy sor műtörténelmet sem írt, csak napi kritikákat? Szana Tamásról csak egy jelzöt mond: ultraakademikus (der Ultraakademiker Thomas Szana). Hát azért lett író Szana Tamás, hogy őt, az Akademia ellenfelét, ultraakademikusnak mondják?

Ennél még sajátságosabb, hogy Gergely Istvánt nagytehetségű neurasthenikusnak mondja (ein hochbegabter Neurastheniker). A neurasthenia betegség: ezt talán csak nem lehet irodalmi sajátságok közé számítani?

Szabolcska Mihály a «bukolikus» lyra ápolójaként van be-

mutatva — a mi épen nem illik reá. Meglehet, hogy a szerző a «bukolikus» szót másképp érti, mint általában szokás. Azt, hogy Sebestyén Károlyt (a philosophiai író) a jelentékeny lyrikusok közt említi, épen oly téves, mint Kadocha Lippich Elek besorolása a műtörténetírók közé. A különösen a sajtó munkásainak rendkívül bőven osztott magasztalások közt csak egy vesztes van: Herczeg Ferencz. Ennek drámai művei csak «külső elismerésben» részesülnek és «speculativ raffinement-nal» hatnak. Gyulai Pált sok jóakarattal, de kevés igazsággal, mint a magyar Brunetiére-t mutatja be a német közönségnek. Brunetiére annyira ultramontan író, hogy ez az elnevezés csak félrevezetheti a külföldi olvasót. *K. Fcz.*

Új magyar könyvek.

Bársony István. Keresd az asszonyt. Elbeszélések. (Egyetemes Regénytár. XVI. évf. 18. köt.) Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 159. l.) 1 kor.

K. Bertalan Vincze. A magyar katolikus iskolák föladata és fejlesztésének alapjai. Esztergom, 1901. Buzárovits G. (8-r. 99 l.) 1 kor. 20 fill.

Budapest székes-főváros statisztikai évkönyve. III. évf. 1897. és 1898. Szerkeszti Thirring Gusztáv dr. Buda-Pest, 1901. Grill. (4-r. X, 460 l.) 8 kor.

Buday László dr. A m. kir. központi statisztikai hivatal adatgyűjtésének magyarázata. (Közigazgatási könyvtár. III. évf. 4. 5. sz.) Buda-Pest, 1901. Községi nyomda. (8-r. 288 l.) 2 kor. 40 fill.

G. Büttner Julia. Ugy a mint volt. Elbeszélések. (Családi regénytár. 13. köt.) Buda-Pest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 153 l.) 1 kor.

Csarada János. A tételes nemzetközi jog rendszere. Buda-Pest, 1901. Politzer Zs. és fia. (8-r. IV, 615 l.) 10 kor.

Divald Kornél. A régi Buda és Pest művészete a középkorban. Buda-Pest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 104 l.) 1 kor. 60 fill.

Fáy Aladár dr. Az új orvosi díjszabás és az orvosi szolgálat díjazására fennálló szabályok (Közigazgatási könyvtár III. évf. 6. sz.) Buda-Pest, 1901. Községi nyomda. (8-r. 91 l.) 1 kor. 20 fill.

Fokányi László. Utmutató az állatok és állati nyerstermények vasuti szállításához. II. kiad. Buda-Pest, 1901. (8-r. X, 154 l.) 3 korona.

Hornyik József. Kecskeméti Irók. «Kecskemét multja és jelene» mű részére. Kecskemét. 1901. Fekete M. (8-r. 84 l.) 1 kor. 50 fill.

Ihering Rudolf dr. Magánjogi esetek. Magyarította és bővítette Schwarcz Gusztáv dr. 2., a hazai jogéletből vett esetekkel bővített kiadás. Buda-Pest, 1901. Politzer Zs. és fia. (8-r.) 2 kor. 40 fillér.

Jaques Vincent. A herczegkisasszony férjhez megy. Regény. (Legjobb könyvek V. évf. 9. köt.) Buda-Pest, Légrády testv. (8-r. 169 l.) 1 kor.

Kollányi Ferencz. Esztergomi kanonokok. 1100—1900. Esztergom, 1901. Buzárovits G. (8-r. LVI, 547 l.) 7 kor.

Dr. Körösy József. A részvénytársulatok pénzügyi eredményei az utolsó negyedszázad alatt. (1874—1898.) I. füzet. (Budapest székesfőv. statist. hivatalának közleményei. XXIX. k. 1. füz.) Buda-Pest, 1901. Grill K. (4-r. 92 l.) 1 kor. 50 fill.

Leitgel Imre. Közgazdasági tanulmányok Ausztriában és Szerbiában tett tanulmányút alapján. Buda-Pest, 1901. Pfeifer F. (4-r. 152 l.) 4 kor.

Malonyay Dezső. Judith könyve. Elbeszélések. (Egyetemes regénytár. XVI. évf. 16. köt.) Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 165 l.) 1 kor.

Mársits Rozina. A XX. század asszonya. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. 111 l.) 2 kor.

Mosdóssy Imre. Félszepségek a nevelésben. (Népnevelők könyvtára. 10. füz.) Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. 111 l.) 1 kor.

Meczner Sándor dr. A tévedésből alkotott jogügyletek. Magánjogi tanulmány. Tekintettel hazai jogunkra, különösen a magyar általános polgári törvénykönyv előmunkálataira. I. részlet. Sárospatak, 1901. Trócsányi B. (8-r. VI, 154 l.) 3 kor.

Meszlényi Artur dr. Magánjogpolitikai tanulmányok. Különös tekintettel a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetére. I. sorozat. Budapest, 1901. Politzer Zs. és fia. (8-r. 224 l.) 5 kor.

Téglás Gábor. Tanulmányok Dácia délkeleti hadi szervezetről. A rozsnyói táborhely (Erdenburg) és jelentősége Dácia történetében. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XIX. köt. 5. sz.) Buda-Pest, 1901. Akadémia. (8-r. 39 l.) 1 kor. 20 fill.

Zappner Mór. A vizgözők elmélete. Buda-Pest. 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. 129 l.) 5 kor.

ABDURRAHMAN KHÁN, AFGHANISZTAN URA.*)

Ha volt valaha keleti fejedelem, a kit tarka kalandok, folytonos küzdés és harc, s a sors különös szeszélye juttatott a trónra, úgy az mindenesetre emir Abdurrahman khán. Afghanisztan ura volt. A múlt század harminczas éveiben született,**) s úgy szólván azon harcok közepette nőtt föl, a melyeket nagyatyjának, Doszt Mohammed khánnak Afghanisztan megszilárdításáért részben az angolokkal, részben saját lázongó alattvalóival kellett vívnia. Kora ifjuságától fogva harc és politikai cselszövények voltak elemei. Atyja, Afzal khán, Doszt Mohammed legidősebb fia, akkoriban a turkesztani afghán tartomány kormányzója volt s a fiatal Abdurrahman olyannyira a fegyverforgatásnak szentelte minden idejét, hogy a mint később maga elbeszélte a nála mulató Curzon lordnak, egészen húsz éves koráig nem tanult meg sem írni, sem olvasni. Mindenesetre különös contrast a későbbi Afghanisztan emirjéhez, a kinek valóságos szenvedélyvé lett az írás. Szüneteseinek története tulajdonképen 1864-ben kezdődik, midőn nagyatyja halála után, a ki tizenhat fiút s jó esomé leányt hagyott hátra, az örökségért véres küzdelem keletkezett, s midőn atyját, a törvényes utódot, öcsese, Sir Ali khán a trónról elűzte. Az afghan hegyek között az örökösödési háború sokkal nagyobb dühvel foly, mint másutt, s akkoriban, midőn Heratban tartózkodtam, a fiatal Abdurrah-

*) E cikket néhány hónappal Abdurrahman halála előtt írtam.

***) Születése évét különbözőképen közlik. Leitner szerint (*Asiat Quart. Rev.* Vol. VII.) 1830-ban született, Boulger szerint (*Central Asian Portraits*, 159. l.) 1830-ban, Curzon szerint (*Times* 1895 január 15.) 1840-ben, Lord Roberts szerint (*Fortyone years in India*) 1845-ben.

man boszúvágyáról csodákat beszéltek. Rövid időre sikerült neki atyját, Afzalt és nagybátyját Azim khánt uralomra segíteni, de a több segédforrással s Angolország titkos jóakarásával rendelkező Sir Ali végre is győztesen került ki a küzdelemből, úgy hogy midőn Afzal khán 1867-ben meghalt, Abdurrahmannak menekülnie kellett. Miután Bokharaban, Khivában és Perzsiában hiába kért segítséget, nem maradt más hátra, mint hogy az oroszokhoz meneküljön. Abdurrahman futásáról az afghanok közt a következő mese járja: «Midőn Abdurrahman ellenségei elől, a kik annyian voltak, mint a homok a tengerpartján, menekülni volt kénytelen, egy hatalmas, sűrű erdőbe jutott. Egy kis patak partján, a melynek vize olyan fehér volt, mint a tej, meg akarta pihentetni fáradt testét és szellemét; s miután lovát megittatta s maga végig feküdt a puha gyepen, mély álomba merült. Álmában egy ragyogó arcú Peri jelent meg előtte s így szólt hozzá: Oh Abdurrahman, Kabul emirje, a te bánatod nagy, de el fog tűnni, mint a hogy a felhők szétfoszlanak a fölkelő nap előtt. Fiam! nehéz megpróbáltatáson mentél keresztül, de te megmutattad, hogy derék hős vagy. Te el fogod nyerni a trónt és a koronát és minden népek tisztelni és félni fognak tégedet. Hatalmas nemzetek fogják megkísérteni téged körülhálózni és fenyegetni, de te ne félj és ne hallgass csábításaikra. A te országod lesz két nagy nemzet között a czivódás almája s mind a kettő föl fogja ajánlani barátságát. Ha te hitelt adsz az idegenek szavainak, országod összeomlik, s a tied örökös szolgaságra jutnak. Vigyázz hát, Abdurrahman! Ne higy az árulónak, akár keletről jön, akár nyugatról, akár északról, akár délről. Ha bölcs maradsz, országod olyan lesz, mint egy drágakő a hegy tetején s utódaid annyian lesznek, mint a hány csillag van az égen.»

Hogy hogy érezte magát az afghan herceg, midőn a körülmények arra kényszerítették, hogy az oroszokhoz meneküljön, arról részletesen tudósít bennünket önéletrajzának negyedik fejezete, a mely egész kalandos életén keresztül pontosan naplóföljegyzéseken alapul. A mit eddig ez internálásáról tudtunk, néhány tudósítást, hirt nem számítva, nagyrészt az amerikai Schuyler Jenő közlésein alapult, a ki Abdurrahmannal szamarkandi tartózkodása alatt személyesen érintkezett. Föltétlenül semmi esetre sem adta meg magát az

afghan herczeg az oroszoknak. Mikor látta, hogy Bokharában minden lépésére szigorúan örködnek, így ír Kauffman generalisnak Taskendbe: «Ön jól tudja, hogy országunk angol pártfogás alá került. Én Oroszországban bizom, mert tudom, hogy a czár birodalma nagyobb és hatalmasabb, mint Franciaország, Németország és Angolország együttvéve. Perzsiában és Khivában azt tapasztaltam, hogy Perzsia szinte a fehér czár oltalma alatt áll, s hasonló szándékkal jöttem én is önökhöz.»*) Az oroszok elé a következő föltételeket szabta. 1. Adjanak neki 3000 puskát és hét ágyut. 2. Engedjék meg neki, hogy a középázsiai perzsákat és afghanokat katonailag kiképezze. 3. A bokharai emir adja beleegyezését, hogy ő (Abdurrahman) Kerkiben és Schirabadban (közvetlen az afghan határ szomszédságában) letelepedhessen, hogy onnan afghanisztani hiveihez kiáltványt bocsáthasson ki. 4. Engedjék meg neki, hogy 221 emberből álló kíséretét megtarthassa. Természetesen az oroszok e föltételeket nem fogadhatták el; hisz ez annyi lett volna, mint nyílt háborúskodást kezdeni Angliával. Adtak ugyan neki évi 25,000 rubelnyi kegydíjat, a mely összegből mint ő maga írja, jelentékeny rész az orosz hivatalnokok zsebeiben maradt, de miután takarékoságból nem fizette kísérete költségeit, az utóbbit elbocsátották. Visszavonultan élt Szamarkandban, részint jövődő terveivel foglalkozva, részint nyílt szemmel tanulmányozva az orosz viszonyokat, olyan tapasztalatokat gyűjtött az európai hadászat és a nemzetközi politika terén, a melyek későbbi pályáján nagy hasznára voltak.

1878-ban végre elérkezett az ő ideje. Az orosz ígéretektől elkábitott Sir Ali khán az idő tájt az angolokkal szakított s az országába nyomuló indiai-angol sereg elől Mezarba, Afghanisztán északi részébe kellett menekülnie, a hol a keserű csatlódás nemsokára sirba vitte. Alig történt meg ez a katastropha, midőn Abdurrahman egy kis afghan csapattal, a melyet tizenkét esztendő s orosz fogsága alatt takargatott pénzén toborzott, megjelent Afghanisztán északi részében s Bedakhsant elfoglalta. Mint orosz pártfogolt vagy zsoldos lépett föl az események színpadán, úgy hogy mindenki azt gondolta: Abdurrahman orosz politikát fog űzni s mint orosz vazallus fog törekedni a kabuli trónra. Taskendben egyideig meg voltak

*) Lásd Schuyler, *Turkestan* I. k. 312. l.

erről győződve s titokban örvendtek azon, hogy az angol versenytárs baját ugyancsak szaporították. Az oroszok azonban ebben az esetben csúnyán csalódtak. A ravasz ázsiai herceg, a ki Szamarkandban az angolokat minden lehető alkalommal gyalázta s nemzete halálos ellenségeiként tüntette föl, gondosan áttanulmányozta a politikai viszonyokat. Bizonyosan azt mondotta magában a törökközmondással: «Fehér kutya, fekete kutya, mind egy kutya». Az oroszokat is, angolokat is egyként gyűlölte, de elég éles eszű volt ahhoz, hogy a viszonyok pontos mérlegelése után arra a meggyőződésre jusson, hogy az adott körülmények között sokkal czélszerűbb reá nézve Angliához közelednie, mintsem, bizva az oroszok barátságában, a mely épen az imént Sir Ali khánt, unokabátyját romlásba döntötte, háborút kezdeni az angolok ellen. E mellett a pártokra szakadt Afghánisztanban sem voltak kilátásai valami fényesek, mert itt Ejub khán, Sir Ali khán tehetséges fia veszedelmes versenytársa volt. Midőn 1880-ban Lord Roberts generalis vezetése alatt a második angol occupáló sereg elfoglalta Afghánisztant és az indiai kormány a hosszas harcokba belefáradva alkalmas trónpretendens után nézett s az Afghánisztan északi részeiben időző Abdurrahmannak ajánlatot tett, a herceg egy pillanatig sem habozott a hajdani halálos ellenség fölajánlott jobbát elfogadni, s vele alkudozásokba bocsátkozni. Hosszú tárgyalások után, a melyeket a tehetséges s az ázsiai politikában jártas Sir Lepel Griffin vezetett, az ohajtott egység Abdurrahman és az angolok között szerencsésen létrejött. Anglia évi 12 lakk-rupiányi*) subventiót, bizonyos számú puskát ígért s kötelezte magát, hogy csapatait az ország lecsendesítése után visszavonja; ennek fejében az emir elismerte az angol korona felsőbbségét s megígérte, hogy a Szuleiman hegylánczon túli barátai mellett szerencse és balsors között, hiven kitart. 1880, jobban mondva Kandahar 1881-iki bevétele óta Abdurrahman az afghan trón ura. Egy levelében, a melyet a teljhatalmú angol megbizotthoz, Sir Lepel Griffin-hez intézett, többek között így ír: «Tizenkét esztendő orosz tartózkodásom alatt folyton hazámba vágyódtam. . . Mivel ön ohajom és reményeim után kérdezősködik, kijelentem önnek, hogy honfitársaim, a míg csak az angol és orosz

---

*) Magyar pénzben 528,000 korona.

birodalom fönnáll, mind a kettővel békében akarnak élni. Mi e nagyhatalmak ellen nem harcolhatunk s csak mindkettő védelme alatt lehet boldog országunk».*) Mint ebből kitetszik, Abdurrahman politikája ez időtájt (1880) még ingadozó volt s csak később, midőn már szilárdan ült a trónon, határozta el magát, hogy Anglia mellé áll, mert azt hitte, hogy e részről kevesebb veszély fenyegeti s hogy Afganisztan reorganisatiójára is kedvezőbb kilátásai vannak.

Az a munka, a melyet a nemrég kinevezett fejedelem megkezdett és husz éves uralkodása alatt be is fejezett, ritka erély, körültekintés, okosság és kitartás mellett tesz tanuságot. Mindenekelőtt a törzsi különbségek, vérboszú, kapzsiság és zabolátlanság által megbontott államegységet kellett helyreállítani. Olyan munka volt ez, a mely Afganisztanban különös nehézségekkel van egybekötve s ott még kevés uralkodónak, magának Abdurrahman hírneves nagyatyjának is csak élete vége felé sikerült. Közvetlen környezetét kivéve talán nem volt egy pont sem országában, a hol az emir teljesen biztosan érezhette volna magát. Leginkább versenytársa, Ejub khán ellen való harcz foglalta el, a kit az angolokon Maiwand mellett kivívott győzelme nemzeti hőssé avatott.

Mint a hit szerencsés harcosának honfitársai előtt nagy tekintélye volt. Hogy megszabadulhasson e veszélyes ellenfelétől, a ki ma angol kegydíjből él Indiában, Abdurrahmannak az angol segítség nagyon kapóra jött, s ha Oroszország, melynek posztója Mervben akkoriban még nem szilárdult meg, a legesekélyebb hajlandóságot mutatta volna ez afghan trónkövetelő pártolására, Abdurrahman nem foglalhatta volna el a trónt, s a viszonyok Közép-Ázsiában egészen másképen alakultak volna. Nem kevésbé volt veszélyes a Dselalabad és Kheiber-szoros között lakó Sinvari-törzs s a hatalmas ghilzai-törzs lázadása, a melyek bizva Abdurrahmannak még meg nem szilárdult uralmába, tényleg kritikus helyzetbe hozták. A lázadást vas kézzel fojtotta el. A vér patakokban folyt, mert Abdurrahman sohasem riadt vissza, honi szokás szerint, a képzelhető legnagyobb szigorral és kegyetlenséggel lépni föl. Legvégzett itt, midőn 1880-ban unokatestvére, Iszhak khán, hajdan társa szenvedéseiben, a kivel trónraléptekor megosztotta az

---

*) I. Lord Roberts *Fortyone Years in India* V. II. 378. 1.

uralmat, a mennyiben Észak-Afghánisztan kormányzójává nevezte ki, nyíltan föllázadt ellene s egész Észak-Afghánisztant magával rántotta. Ez volt Abdurrahman legveszélyesebb küzdelme; egy katonája orgyilkos támadása neki magának is majdnem életébe került. Személyesen állt csapatai élére, két évig tartott a háború, s bár ellenfele több katonával rendelkezett, mégis sikerült neki, jobban fölszerelt seregével a győzelmet kicsikarni. Iszhak khán Taskurgan mellett vereséget szenvedett, s megmaradt híveivel orosz területre kellett menekülnie. Ma is mint orosz pártfogolt és kegydíjas él Szamarkandban. 1890-ben Abdurrahman győzedelmesen tért vissza fővárosába, hol a siker öröme nagy ünnepélyeket rendezett. Alig volt azonban annyi ideje, hogy szabadon föllélegezhett, midőn a Firuzkuhi lázadás (1890) ismét fegyvert ragadni kényszerítette. Ez a kis néptörzs, a mely a Herat és Kabul között elterülő hegyvidéken lakik, mongol eredetű, s siita vallása következtében vad ellenségeskedésben él a sunnita afghanokkal. A harc a két ellenfél között rendkívül elkésredett volt, az emir csapatai több ízben vereséget szenvedtek, de a hátultöltők és a jobb hadvezetés végre is megszerezték az afghan csapatoknak a győzelmet. A vitéz Hezare néptörzset, a mely a megelőző században Nadir Sahnak indiai hadjárata alatt annyi bajt okoztak, végre mégis földre tepertek, s lázadásáért a képzelhető legkeményebb büntetést kellett elviselnie.

Csodálatosképen ez a sok küzdelem, akadály és veszély nem térítette el az emirt kitűzött céljától: lecsendesíteni az országot s honfitársai műveltségét emelni.

Az embernek személyes tapasztalatból kell ismernie Afghánisztant, hogy egy ilyen tervet érdeme szerint tudjon becsülni. Azon országok közül, a melyeket Ázsiában megismertem, egy sem tűnt föl olyan vadnak, durvának, fanatikusnak, törhetetlennek és zabolátlannak, mint Afghánisztan. Olyan embereket, a kik mindig egész fegyvertárt hordanak magokon s kik a vaslánczczal testökre akasztott puskát még éjjel sem teszik le; a kik a más vallás embereit vad gyűlölettel nézik s legjobb szeretnék töröket mindjárt szívébe mártani; a rablás és gyilkolás napi foglalkozásuk és minden felsőbbségtől irtóznak, kiket csak a legpiszkosabb kapzsiság és pénzvágy iltet, s a legborzasztóbb kegyetlenségeket követ-

teti el velök, az ilyen embereket lecsendesíteni s még azonfölül a modern cultura útjára terelni, mindenesetre a legnagyobb bűvészet, a melyet csak képzelni lehet. S ez a bűvészet Abdurrahmannak részben sikerült. Természetesen egy ilyen föladat megoldására csupán személyes tehetség nem lett volna elégséges, ha józan politikáját követve nem tart törhetetlenül az angolokkal s ha ez utóbbiak műve keresztülvitelénél, természetesen önérekből, hathatósan nem támogatták volna. Ez a támogatás bizony nem volt könnyű dolog, hiszen azon angolok személyes biztonságáról volt szó, a kik mint a nyugati cultura s a practikus újítások közvetítői az afghan fővárosban működtek, tudniillik egy vad fanatisált társadalom közepette, a hol egy keresztyén és még inkább egy angol látása könnyen gyilkosságra ösztönözhetett. Hisz eddig még Indiában a legtöbb ghazi, vagyis az olyan moszlim, a ki keresztyén ember meggyilkolásával akarja elnyerni a paradicsomot, afghan eredetű volt. Eleinte az angol-indiai kormány egyáltalában nem akarta megengedni, hogy angol alattvalók Afghanisztanba menjenek, s mindazok, a kik az emir meghívásának engedtek, saját felelősségökre tették. Az első küldött Mr (később Sir) Salter Pyne volt, végzett mechanikus, kinek kabuli utazása hajmeresztő veszélyekkel járt. Mikor 1885-ben Abdurrahman meglátogatta Lord Dufferin indiai alkirályt, egy elektromos gép nagyon lekötötte figyelmét, s egy francziát hívott Afghanisztanba az ördögös masina kezelésére. A francia egy ideig csakugyan Kabulban maradt, de az emir nem bízott benne, s midőn a francia egy indiai küldetése alkalmával kíséretőtől megszökött, Mr. Pyne állott helyébe, s hat afghan kíséretében az afghan fővárosba ment. Már útközben, Daccában, a mely az első állomás afghan földön, a városfal egy czellájába szállásolták el; mikor visszavonult, s az ajtót elreteszelte s a létrát elvették, hallotta, hogy az emberek egymást gyilkolják, mert sokan közülök bűnnek tartották, hogy egy hitetlen életét kell őrizniök. Bosovalban, a második állomáson, az angol reggel egy összekötözött kezű, lábú fakirt pillantott meg az udvaron, s mikor kérdezősködött, megtudta, hogy ez a kegyes férfiú az éjjel álmában meg akarta ölni, s ágyától néhány lépésnyire fogták meg. Mindenesetre kellemes kilátások a jövődre! Az angol, valódi John-Bull typus, nem rettent vissza; Kabulban az emir

barátságosan fogadta, s megbízta, hogy állítson föl egy gyárat, a melyben azt készítsenek, a mire Afghanisztanban legnagyobb szükség van, tudniillik fegyvereket. Az emir rendkívül bőkezű volt a szükséges eszközök előteremtésében, s nagyon jellemző az a beszéd, a melyet az épület elkészültekor az angol mechanikusnak tartott. — «Ez életem legboldogabb napja, — szólta az emir, — mert egy Afghanisztanra nézve igen fontos mű kezdetét látom. Három dologra van most szükségünk: 1. Isten segedelmére, 2. az én pénzemre, 3. a te munkádra. Az én pénzem nélkül a te munkád és Isten segedelme hiábavaló volna, a te munkád nélkül a pénzemet és Isten segedelmét nem tudom fölhasználni, s Isten segedelme nélkül sem az én pénzem, sem a te munkád nem érne semmit. Én adom a pénzt, te végzed a munkát s mind a ketten bizunk Isten segedelmében.» Ha az ember meggondolja, hogy milyen fáradságos lehetett a gépek nehéz vasrészeit a kheiberi hágókon át Kabulba hozni, s hogy mennyi türelem és kitarítás kellett az első gépek fölállításához, könnyen megérthetjük az emir örömét, midőn az első fűrészelő és gyalulógépeket működésben látta, a lakók ámulásáról és csodálkozásáról nem is beszélve. Azután másodikkal a pénzverőt állították föl, s miután több millió arany-, ezüst- és rézrupiát vertek, a folyton gyanakodó afghan szóbeszéd azt a kérdést vetette föl: Miért nem akar minket a hitetlen a fegyverek és a munitio gyártására megtanítani? Ennek is eleget tettek. Megépült a fegyvergyár, a mely napjában 7000 Martini és 9000 Snider patront gyártott, s nemsokára utána a puska és az ágyúgyár; majd egy szeszfőző, a mely napjában 800 üveg brandyt produkált, inkább kereskedelmi czélokból, mintsem az afghanok használatára s végre posztó-, czipő- s szappangyárak; úgy hogy sok olyan iparczikket, a mit azelőtt Indiából szereztek be, most a honi ipar bocsáthatott forgalomba. Sir Salter Pyne sikeres tevékenységén fölbuzdulva, sok kalandvágó s foglalkozást kereső angol próbált szerencsét az afghan fővárosban. Nagyobb angol kereskedőházak ügynököket küldtek oda. Geologusok jöttek a bányák megvizsgálására, Dr. John Gray a király udvari orvosa lett, sőt még egy nőorvos is, Miss Hamilton, több ideig tartózkodott az emir udvarában, s a fejedelmi háremben tett tapasztalatairól könyvet irt. Nem lehet tagadni, hogy az európaiak helyzete a vad és fanatikus lakos-

ság között nem mindig volt a legkellemesebb, a mint azt Mr. Edwardes esete, a kit a kabuli bazárban megvertek, legjobban mutatja. Csak az emir vaskeze védte meg az európaiakat a nagyobb veszélytől és bántalomtól, mert az újítások a conservatív afghánoknak sehogy sem tetszettek, s csak az emirnek s közvetlen környezetének tetszett az európai ruha, az utcák kiszélesítése s a többi modern újítás a nyilvános- és magánélet terén. Az emir palotájában európai butorok voltak, elektromos világítás, s sok olyan szokás, a melyet a nép megbánult, de nem szívesen utánzott; hiszen Kabul és Kandahar, a mi a culturfogalmakat s a világnézetet illeti, Bokhara iskolájába jártak, s a tanítványok moszlim fanatismusban még mesteröket is fölül akarták mulni, s sok tekintetben fölül is multák. A keleti ember azt mondja: A lámpa alján sötét van, de a fény messze hat. Hogy népének conservatív s vallásos meggyőződését kimélje, Abdurrahman sohasem mulasztotta el a gyűlölt frengiktől átvett újítások mellett időnként olyan orthodox nyilatkozatokat tenni, a melyek úgy tüntessék föl, mint hithű fejedelmet s a vallás tanítóját. A mollák félték szigorúságától, de ő nem kevésbé félt attól a nagy szellemi befolyástól, a melyet a mollák a néptömegekre gyakorolnak; így érthetők időnkénti rendeletei a szigorú vallás tekintetében, a melyeket még Bokharában is túlzottaknak tartottak volna. Például megtiltotta, hogy a sírkövekre kegyes mondásokat véssenek, mert esetleg kutyák dörgölözködhetnének a kövekhez s a koran szent szavait megszenségteleníthetnék. Mint vallásos író is fölépett és Takvim-Ed-Din *Katekizmus* című iratában, a midőn a hit harczairól beszél, (Dsihad) egyrészt a tudós mollát s kegyes hithű fejedelmet játsza, a ki népének megmagyarázza a koran tételeit; de a mellett politikus is, a mennyiben a dsihad megindításának és vezetésének jogát kizárólag az uralkodó fejedelemnek vindicálja, tudniillik harczias és fanatikus népének megmagyarázza, hogy az ő parancsára mikor és ki ellen induljon harczba. Hogy annál buzgóbb mohammedánnak tűnjék föl, ezt a sokatmondó czímet vette föl: «Zia ul ittihad v'ed-din = Az egység és a hit fénye, sőt hivatalosan is közölte az angolokkal, s hogy fölfogását rettekkel is igazolja, támaszkodva a Durand-egyességre, a mely angol részről jogot ad neki országa határait Kafirisztan felé tágitani, háborút indított a káfirok ellen, a kik eddig min-

den térítési kísérletnek ellenállottak. Evad néptörzs leigázása és erőszakos megtérítése megszerezte neki a ghazi (hit harczosa) czímet, s ha a moszlim zelotismus Afghanisztan szent uralkodójának azt vetette volna a szemére, hogy nagyon sokat újít és a hitetlen angolokkal szövetkezik, jogos elégtétellel mutathatótt volna érdemeire: hogy ő többet tett az iszlám erősítésére «nagy» nagyatyjánál, Doszt Mohammed khannál is.

A kafirok vagy siahpus (feketeruhások) ellen folytatott háború szerencsés befejezése után annyira megnőtt az afghan fejedelem taraja, hogy egy ideig azzal a gondolattal foglalkozott, hogy felveszi a khalifa czímet, s ha ez nem szült volna Kalkuttában is meg Konstantinápolyban is rossz vért, szándékát meg is valósította volna.

De az emir irodalmi működése nemcsak a vallásos térre terjedt ki, a büszke és szigorú afghan fejedelem időnként fölcsapott újságírónak s ritkán mulasztotta el a közvéleményre appellálni, annyival is inkább, mert, mint a hogy már említettük, meg volt győződve a sajtó szükségességéről. Többek között néhai dr. G. W. Leitnerhez, az *Asiatic Quarterly Review* kiadójához, a kivel az emir 1885-ben Ravulpiuoliban személyesen megismerkedett, 1893 augusztusában kelt levelet intézett, a melyben politikai fölfogásáról így nyilatkozik: «A mi kívánságodat illeti, hogy szeretnél engemet vizontlátni, én remélem — mert e világon minden csak reményen alapul — hogy ha Isten is úgy akarja, hogy a vizontlátás pillanata nem sokára el fog jönni, s mind a kettőnknek örömet okoz. Mivel általában véve a szándék a tett tulajdonképeni lényege, följánlott vendégszeretetedet szives örömet elfogadom . . . A mi megjegyzésedet illeti, hogy tévútra vezetett emberek újságok útján azt a hirt terjesztették, hogy én az angolok iránt nem viseltetem barátságos érülettel, s hogy te ezt a hirt nyilvános meetingeken s különböző kiadványokban megczáfoltad, Isten segítségével, e baráti szivességed nem fog eredménytelen maradni. Azok a rosszakarató ellenséges emberek, a kik a hirt koholták, csak haszonra éheznek, éjjel-nappal azon török fejöket, hogy hogyan hintsék a vizsály magvát a barátok szivébe, hogy két nemzet szerető barátságos viszonyát elmergesítsék. Öket csak a kapzsiság vezérli s az a vágy, hogy rosszat tegyenek; gonosz természetök szerint cselekesznek és mindig

is így fognak cselekedni. De mivel a két kormány vezetői, mint te, hivek és egyek, nem sikerült senkinek jó viszonyukat megbontani, mert csak csalódás és szégyenérzet lehet ilyen hazugságoknak gyümölcse. A te törekvéseid csak a dicsó britt kormány és az Istentől megáldott Afghanisztan javát és hasznát mozdítják elő. Nagy hálával tartozom néked érte, és ezentúl is, reményelem, tapasztalni fogom barátságodat és jóakarodat . . . »

Ilyenfajta nyilatkozatok jelentek meg időről időre az angol-indiai lapokban az emir politikai fölfogásáról. Az afghan fejedelem az udvaránál alkalmazott angolokkal lefordította a személyére és országára vonatkozó ujságcikkeket, az angol vagy az orosz közvélemény ítélete nem volt előtte közönyös, s hogy gondolkodásmódját megismertesse a világgal s tetteit igazolja, 1886-ban egy hosszabb dolgozatot adott ki *Neszabi Namse* (Alapelvek) czímmel, a melyben politikájának mozgó motívumait félreérthetetlen alakban ismerteti meg a nyilvánossággal. Mivel ez az okirat igen érdekesen világítja meg, hogy milyen helyet foglal el Afghanisztan a középázsiai angol-orosz rivalitás kérdésében, főbb pontjaiban érdemes lesz ismertetni.

Mindenekelőtt ritka szabadsággal és nyíltsággal nyilatkozik Anglia és Afghanisztan eddigi viszonyáról. Szeméretveti unokatestvérének, Sir Ali khannak, a ki háborút indított az angolok ellen, engedve az oroszok biztatásának, a kik azután csúful cserben hagyták, hogy nem ismerte a helyzetet, s hogy meggondolatlanságot s bűnös könnyelműséget követett el; szerinte Ali khan megérdemelte bukását.

Nem itéli meg kedvezőbben Jakub khánt, Sir Ali khán fiát és utódját sem, a kinek uralkodása alatt az angol követet Kabulban egész kíséretével együtt lemészárolták. «Ő felelős ezért a gyilkosságért, s az azt követő afghanistani háborúért», mondja az emir. Ismerte honfitársai fanatismusát, a kik nem akarták tűrni, hogy keresztyén követ tartózkodjék az afghan fővárosban, miért nem kérte, hogy az angol kormány képviselőjében mohammedan követet küldjenek, miért fogadott el keresztyén követet is? Kritikája nem ismer sem kiméletet, sem tekintetet. A szerencsétlen 1885-iki pendszahi eseménynek, midőn néhány száz afghan orosz golyóktól esett el, szerinte az angolok az okai, mert ismételt kérésre sem egyeztek

bele, hogy nagyobb afghan katonai erőt küldjenek oda. Az emir véleménye szerint a nagyobb csapatszám Komaroff generalis vezetése alatt álló oroszokat visszariasztotta volna a támadástól, az angolok ezzel szemben azt a nézetet vitatták, hogy ez az oroszok harczy kedvét csak fokozta volna, s végre háborút idézett volna elő a két ázsiai rivalis között. Azt hiszem, ebben az esetben az angolok számítása volt helyes, nem pedig az afghan emiré, mert az utóbbiak akkor még nem voltak kellőképen elkészülve a harcra, az oroszok ellenben, a khanságokban való kedvező positiójokra és a két transzkaspiai vasutra támaszkodva, csak az alkalmat lesték, hogy Heratot megtámadják. Úgy látszik, a khan már akkor véglegesen döntött jövődöbeli politikájára nézve. A kérdést, hogy az angolokhoz vagy az oroszokhoz csatlakozzék-e, következőkép tette föl: Ha az oroszok Indiát el akarják foglalni, szükségszerűleg Afghanisztanon keresztül vezet utuk. Ebben az esetben azon alternatíva előtt állanak, hogy az afghanokat vagy lefegyverezik, vagy mint barátok vonulnak át az országon. Ha az előbbit teszik, ha tudniillik fegyvereinket veszik el, az afghan nép tehetetlen asszonyokká lesz, bátorságunknak vége s az oroszok elértek czéljokat. Mert nem hihető, véli az emir, hogy az oroszok, midőn attól kell tartaniok, hogy a frontban vereséget szenvednek, kitegyék magokat a mi háttámadásunknak. Ha a második alternatívát választják, ha tudniillik mint barátok vonulnak át országunkon, úgy az afghan segédcapatokat fogják az első csatasorba küldeni s honfitársaink ezrei fognak angol golyóktól elesni. Másodsor amúgy is szegény országunknak minden eleségét fölemészténék, s a következő aratásig egész vidékek pusztulnának ki az éhínségtől. Másrészt az orosz katonai uralom Afghanisztanra nagyon végzetessé lehetne. Az orosz katonák nem tisztelnék nőink erényét, folytonos czivódás, viszály támadna, s a végeredmény az afghanok fölkelése s az oroszok irtóztató boszúja volna». Az emir épen ilyen veszélyesnek tartja az oroszoktól tervezett perzsiai utat, a mi az afghan érdekeket is nagyon közelről érintené.

Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy bármilyen utat választaszanak az oroszok India meghódítására, mindenestre meg kell hódítaniok azokat az országokat s leigázni azokat a népeket, melyek az orosz birtokok s India határai között fekszenek. Tertium non datur. Oroszország abba nem egyezhetik

bele, hogy az ő hadmiveleteinek vonalát és az anyaországgal való közlekedését egy, bár barátságos érületű, de mégis független terület megszakítsa.

Angolország részéről, azt hiszi az emir, ilyen veszély nem fenyegeti. Nem minden ok nélkül úgy gondolja, hogy ez a nagyhatalom nem igen fog többé gyarmatosítani, újabb foglalásokat nem tesz s nagy tartózkodást mutat különösen ott, a hol komoly veszélylyel és bonyodalmakkal áll szemben. Rámutat az emir arra a különbségre is, a mely az angol és orosz versenytársa között van; az angolok jellemében több a hűség és becsületesség, mint az oroszokéban, a kiket ő képmutatóknak és hazugoknak tart. Többek között azt mondja: «Indiában van néhány feudális állam, a melyeket Anglia egészen könnyen magába olvaszthatott volna; és mégsem tette meg, habár néhány feudális herezeg sokat vétett az angol korona ellen. Például Baroda, melynek fejedelme az angol residenst meg akarta mérgezni, így Mysore, ki borzasztó gazdálkodásával jogilag megérdemelte volna, hogy függetlenségét elveszítse és mégis mind a két ország mind máig megtarthatta teljes függetlenségét. Az oroszok, midőn Ázsiában előbbre hatolnak, röviden végeznek az útjukba eső országokkal; az annexio és eloroszosítás szívtelen módon történik, s ha az önkezelés nagy költségeitől nem félnének, a bokharai és khivai khánságokat, a melyek függetlensége csak nagyon vékony szálon függ, már rég megsemmisítették volna.

Abdurrahman emir khan előtt nem titok, az oroszok kívülán aggressiv politikája; előtte az orosz barátság és az orosz ellenségeskedés egyként gyűlöletes s azt mondja honfitársainak: «Ha egyszer megsemmisítettek bennünket, egészen mindegy, akár ellenséges, akár barátságos uton tettek tönkre». Hasonló tendenciájú *Izah ul Bejan fi nasihat ul afghan* (Az afghánokhoz intézett tanácsok világos előadása) című irata is, melyről alább lesz szó.

Elvei e kifejtésével az emir politikai hitvallását a világ tudomására hozta, s csak annak, hogy ő keleti ember, még pedig ravasz keleti, kell tulajdonítanunk, hogy tettei nem mindig találtak föltétlen hitelre, s hogy mindig voltak olyan emberek, kik egyik vagy másik tettét, lépését gyanúsnak találták s azt vetették szemére: hogy két vasat tart a tűzbe rokonszenvéből üzletet csinál. Mint keleti ember, a ki még azonfölül az oro-

szok politikai iskolájába járt, mert tizenkét esztendő szamar-kandi tartózkodása nagy hatással volt rá, sohasem mulasztotta el, mindenről pontos értesítést szerezni, és sohasem tett egy lépést sem, a melylyel a hatalmas orosz szomszéd haragját magára vonhatta volna, s az interventio szükségének csak árnyéka is fölléphetett volna. Pedig voltak kritikus pillanatok, a midőn az összeütközés veszélye fenyegető volt. Hiszen csak az 1888—90-iki háborúra kell gondolnunk, melyet Abdurrahman lázadó unokatestvére, Iszhak khán ellen viselt; mennyire tartózkodott a bokharai határon csapatokat összevonni, hogyan elnyomta az unokabátyjával rokonszenvező bokharai emir ellen való jogos haragját, csupán azért, hogy az oroszoknak ne adjon okot az interventióra, bár azok a háború színtere közelében jelentékeny csapatállományt tartottak készen, különösen Kerkiben és Khamjapban s sóvárogva lesték az alkalmat a közbelépésre. Épen ilyen óvatosnak mutatkozott az emir akkor is, mikor a kalai-no-i Hezare-kat, kiket az orosz emissariusok fölbujtogattak, az emir ellen fölláztak. Midőn az orosz puccs nem sikerült, Oroszország mosta kezeit, s a látszat kedvéért megbüntette a határt őrző tiszteket, de az emir jól tudta, hányadán van, s az angol politikára való tekintettel gondosan kerülve minden kellemetlenséget, nem egy dolgot eltűrt.

Gyakran még tovább ment, hogy Orosz Turkesztánból szabad bemenetelt engedett országába, a mit még az angoloknak sem szívesen tett meg s időről időre orosz tiszteket vendégelt meg udvaránál, a mi angol részről elég sok bizalmatlanságra adott okot; sőt annyira ment északi szomszédai iránt tanúsított engedékenysége, hogy szótlánul eltűrte, hogy egy afghan-orosz határvillongásnál (Kusk mellett) saját alattvalóinak érdekeit jogtalanul megsértsék. Abdurrahman mindenekelőtt okos politikus volt, a ki igen jól ismerte a névai urak telhetetlen földétségét, s a czári tisztek rendjelszomját. Nem kételkedett egy pillanattig sem abban, hogy a mi két ázsiai kolosszusunk összeütközése neki csak kárára válnék, mert a legjobb esetben neki kellene a számlát kifizetni.

Már csak ebből az okból sem lehet Emir Abdurrahman khánt kétkulacsossággal vádolni. Arra szánta magát véglegesen, hogy őszintén és szorosán Angliához csatlakozik, szándékához hű is maradt; azokat a differentiákat és félreértéseket, a melyek trónralépte óta időről időre fölmerültek, nem lehet

komolyan venni; inkább olyan ira amantium jellegűek vagy időnkénti haragja inkább azt a titkos vágyat rejtette, hogy a brittekkel kötött üzleti ügyeiből minél több hasznot húzzon. Hogy az emir mindig vonakodott udvaránál angol követet accreditalni, annak oka az, hogy félt alattvalói fanatismusától, a kik még nem voltak eléggé megszelídülve ahhoz, hogy Sir. Lewis Cawagnari esetének ismétlődésétől tartani ne kellett volna. Másodszer az emir az angolok e kívánságának csak az esetben akart helyt adni, ha azok beleegyeznek, hogy ő Londonba afghan politikai ügyvivőt küldjön, a mivel az önálló fejedelem jogait és címét akarta magának követelni. A ravasz afghan jól tudta, hogy az angoloknak milyen becses az ő szövetsége, de azt is tudta, hogy az angolok gazdagok, nem csoda tehát, ha a do ut des elvet a lehetőség szerint kiaknáza; mert a nervus rerum gerendarum a szegény és kapzsi afghanoknál sokkal nagyobb szerepet játszik, mint másutt; s első sorban anyagi eszközökre volt szükség, hogy nagy katonai hatalommal a rakonzátlan zsákmányt éhező afghanok között magának tekintélyt szerezhessen. Időnkénti összekoczczanások származtak abból is, hogy az emir alattvalói előtt önálló fejedelemnek akart föltűnni, s kellett is föltűnnie, míg az angolok a fizetett vazallustól olyan előnyöket akartak kicsikarni, a melyek tekintélyét büszke honfitársai előtt esorbitották volna. Elég az hozzá, mindig voltak kisebb-nagyobb nehézségek, melyek elhárítására 1885-ben az emir látogatást tett az akkori alkirálynál, Ravul Pindiben. Ez alkalommal szabályozták a vazallus s az angol korona viszonyát s az emir a következő nyilatkozatot tette: «Mélyen meghat az a jóság, a melylyel az alkirály ő excellentiája engem fogadott s az a kegy, melyben ő felsége a királyné császárné részéről részesültem. Hogy ezt a kegyességet és jóságot viszonozzam, kész vagyok hadsereggel és néppel megtenni azon szolgálatokat, a melyeket az afghan nemzettől várnak. Mivel az angol kormány megigérte, hogy külellenség támadása esetén segítségemre lesz, jogos és méltányos, hogy Afghanisztan mindig szilárdan kitartson az angolok mellett.» Midőn a drága díszkardot átnyújtották néki, így szólt: «Ezzel a karddal fogom Anglia ellenségeit lesújtani».*)

*) Lásd Lord Roberts *Fortyone years in India* II. 395. l.

De az emir szavai nem voltak harcziás és rabló alattvalóinak szavai; azok az afghanok, kik az indiai afghanisztani hegyes határvidékek közt laktak, kik sohasem ismerték sem az egyik, sem a másik ország főnhatóságát, ősrégi idők óta útjában voltak minden közlekedésnek és törvényes rendnek. Azoknak a folytonos határszéli harcoknak, a melyeket Angliának India északnyugoti határán e zabolátlan rablólovagok megbüntetésére viselnie kellett, s a melyeknél mindig fölmerült az afghan ingerentia gyanúja: egyszer már végét kellett szakítani. Az emirnek nagyon a szívéen feküdt a két ország hatalmi sphaeráját kikerekíteni, az állandó határterületet pontosan megállapítani; e mellett más ügyek is elintézésre vártak s így jött létre 1890-ben a Durand-missió, a melynek eredménye egyrészt a titkos szerződés arra az esetre, ha az oroszok megtámadnák Afghanisztánt, másrészt meg a határkérdés elintézése a vazallus és a souverain hatalom között. Ez alkalommal az emir kivitte, hogy az évi subsidiumot 120,000 font sterlingről 180,000-fontra emelték. Hogy ebben a titkos szerződésben, mely Durand Agreement néven szerepel, Anglia mire kötelezte magát arra az esetre, ha Oroszország megtámadja Heratot, a jövő fogja megmutatni; a középázsiai angol-orosz rivalitás kérdésében mindenestre fontos szerepe lesz néki. A mi a határszabályozást illeti, az emir Asmart, a Kunarvölgyet föl egészen a déli Csitrálig magának kötötte ki, úgy szintén Kafirisztan meghódításának jogát, a melynek erőszakos megtérítésével az emir vallásos tekintélyét rendkívül növelte s az afghanok régi vágyát az angol humanisták és missionariusok tiltakozása ellenére is rögtön megvalósította. Az angoloknak tett engedmények: kizárólagos befolyás Badsaur, Dhir, Szvat, Mingura s a többi apró államban a határon, a melyeket együtt Jagistannak, (ellenséges vidék) szoktak nevezni, s a melyben a kabuli uralkodónak épen úgy nem volt keresni valója, mint az angoloknak. Abdurrahman olyan vidékeket engedett át az angoloknak, a melyek tulajdonképen sohasem voltak az övéi, s midőn az angol-indiai kormány nyert jogát megvalósítani akarta, akkor tűnt ki, hogy Kabulban sokkal könnyebb volt egyezkedni, mint az egyezséget a helyszínén foganatosítani. Erős harc volt mindenekelőtt Vezirisztanban, ezt követte a csitráli háború Omra ellen, s végre

1897-ben kitört a veszélyes harc az Afridi, Kheiberi, Orakzai, Mohmend stb. hegylakókkal.

Ezek a vad, nemzetiségre afghan hegylakók mindenestre az ó-világ legvitézebb harcosai közé tartoznak, a kik külellenség híján minden csekélységért egymás ellen harcolnak, kik bűvőhelyeiken vad sziklahasadékaik között hozzájárulhatatlanok, s a kiktől a békét mind az angoloknak, mind a kabuli uralkodónak drága pénzen kellett megvásárolniok.

A hegyi lakóknak ezt a fölkelését, a melynek elfojtása az angoloknak sok vérbe és pénzbe került, részben a görög-török háború fölkelte paniszlám mozgalomnak, részben Abdurrahman titkos machinatióinak tulajdonították. Mind a két föltevés hamisnak bizonyult. Sem az ottomán-moszlím propaganda nem volt olyan erős, hogy ilyen messze keleten is hathatott volna, sem Abdurrahmannak nem jutott eszébe ilyen flagrans esküszegést elkövetni, a mely e mellett érdekeinek inkább árthatott, semmint használhatott volna. A fölkelés oka egyszerűen a tervbe vett határszabályozás volt, mert az eddig teljesen szabad, zabolátlan törzsek féltek az angol befolyástól, s szabadságukról nem akartak olyan könnyűszerrel lemondani.

Brit subsidiummal sziklaváraikban lakni és időről időre kisebb-nagyobb rablóhadjáratokat indítani kellemesebbnek tetszett nekik, mint az idegen uralom által teremtett rend és törvényesség; innen az elkeseredett ellenállás és a szivós kitarthatás az annyira túlnyomó erejű ellenféllel szemben. Nedsm-ed-din-Akhonzade mollának, kit közönségesen Hadda mollának hívtak, könnyű volt őket fanatisálni, s a halálharcba vinni. Mind az angol, mind a bennszülött csapatok ebben a hadjáratban fényes példáit szolgáltatták a vitézségnek és kitarthatásnak, s bebizonyították, hogy India védelmére sokkal alkalmasabbak, mint a hogy más oldalról felteszik. Az emir a harc lefolyása alatt nemcsak hogy szigoruan semleges maradt, hanem midőn a keményen szorongatott hegyi lakók küldöttsége fölkereste, hogy tőle segítséget kérjen, nem is fogadta azt, s kibocsátotta *Tanácsok az afghanokhoz* czímmel a főtebb említett kiáltványt, a melyben többek közt így ír: — «Jól tudom, hogy köztetek azt az ostoba mesét terjesztik, hogy én eladtam magamat az angoloknak, s most nyugodtan és kényelmesen heverek, míg ti kemény harcban elvéreztek. Tudjátok

hát meg: azok a harcok, a melyek itt megérkezésem előtt folytak, onnan származtak, mert köztetek nem akadt egyetlen józan és meggondolt ember sem, a ki az angolok tulajdonképeni szándékát meg tudta volna itélni és érteni. Bár angol segítséggel jutott a trónra Sir Ali khán, mégis elkövette azt a hibát, hogy az oroszokkal tárgyalásokba bocsátkozott, az orosz küldöttséget tisztelettel fogadta, míg az angolokét visszatutasította. Szerencsétlen háború támadt ebből, a mely neki életébe került, s utódja s fia nem kevésbé volt dőre, midőn az angol ügyvivőt beeresztette Kabulba, a nélkül, hogy személyes biztossága felől kezeskedhetett volna. Ezzel az afghán nép egy újabb, borzasztó háborút vont magára, de ha akkor így szólt volna az angolokhoz: «A mi uralkodóink cserben hagytak bennünket, jertek, foglaljátok el ezt az országot, mi engedelmességek fogunk nektek, mindaddig, a míg törvényeink szerint cselekedtek, az ellenkező esetben kivándorlunk Turkesztánba,» biztos vagyok benne, az angolok megnyugtattak volna benneteket, mert nekik nem czéljok a mi országunkat elfoglalni. Uralkodót kerestek Afghánisztán számára, s mivel az afghán előkelők Molla Muski, Akhondzade, Hadszi Szahib s mások fölszólitottak, hogy álljak élökre, elfoglaltam a trónt. Én beláttam, hogy Oroszország, Németország, Franciaország, Törökország és Itália mind nagyon messze esnek ahhoz, hogy Afghánisztánra befolyással lehessenek, Angliához, ahhoz a hatalomhoz csatlakoztam, mely jót akar országunkkal, s nekem ígéretet tett, hogy mindig védelmemre és segítségemre lesz, abban az esetben, ha küllellenség támadna meg».

«Egy ideig hivek voltatok hozzám, de midőn Ejub khán ellenem föltámadt, elfordultatok tőlem s mellé állottatok. Tudjátok, hogy a lázadók, Mohammed Dsan, Abdul Ghaffar és Asmat Ullah khán s mások hogyan bűnhődtek. Sajnos, megtanultam, tapasztalatból, hogy ti az igazság elől elzárjátok fületeket, s fontos dolgokra nem akartok hallgatni. És én a kormányzat gyeplőjét mégis mindig javatokra irányítottam, helyzeteteket meg akartam javítani, s mindamellett a jutalmam keserű csalódás volt. Midőn Sir Mortimer Durand a határkérdés eligazítása miatt hozzám jött, megmutatta nékem a Mohmand Szvati Afridi és a Badsaur nép véneinek leveleit, a melyekben világosan meg volt írva, hogy készek az angol oltalmat elfogadni. Talán hibát követtem el én akkor, mikor

titeket az angolok oltalma alatt állóknak tekintettek? Kérdelek titeket, afghanisztani törzsek vénei is mollái, hogy segítsek én rajtatok, kik előbb elfogadjátok az angolok oltalmát, s azután egy semmirevaló molla bujtogatásaira föllázadtok. Ti eddig mindig úgy viseltétek magatokat, mintha tőlem nem függenétek, s az angoloknak azt üzentétek: «hogy számotokra ne adjanak nekem pénzt, mert minden afghan saját magának királya, s az afghanisztani emir nem parancsol veletek. És most egyszerre a szememre vetitek, hogy az angolok titeket leölnek, s én nem segítek rajtatok. Talán azt akarjátok hogy én is kövessem ostoba példátokat? Ostoba szamarak és ökrök vagytok. Miért tenném én magamat érettetek tönkre? Ha ti alávetitek magatokat az én közbenjárásomnak, akkor megkísértem Isten segítségével a békét köztetek és az angolok között helyreállítani. Mollaitoktól, a kik mindig a békét zavarják és titeket veszélybe döntenek, félrevezetve, ezeket a zavarásokat a «hit harczainak» neveztétek el. Ez tévedés. Ha igazán eljön az ideje a hit harczának, majd tudtokra adom én, s magam állok életekre. Különös! Én, az Iszlám ura, az angolokkal békében élek, és ti akartok Dsihadról (hit harcza) beszélni. Ti mindnyájan királyok akartok lenni, s nem akartok magatok fölött királyt tűrni. Hasonló történt úgy harmincz évvel ezelőtt Franciaországban; a nép föltámadt uralkodója ellen, elűzte Angliába, a hol az meg is halt. Ha ti felkeltek a hit védelmére, én bizonyára nem foglak benneteket zavarni, de a mostani háborútoknak semmi köze a valláshoz, hiszen hány mohammedán khán és törzs van az angolok pártján és segít nekik. A mi Szvat és Csitralra vonatkozólag fölhozott ürügyet illeti, az is semmis, mert az angolok nem akarnak ott annektálni, nem akarják az adókat emelni, hanem csupán a közlekedést akarják biztosítani, s védelmet állítani Oroszország lehető invasiója ellen, s saját positiójukat erősíteni.»

Azt hiszem, az emir annak, hogy az angolokkal szemben őszintén érez, ékesszólóbb, logikusabb és erősebb bizonyítékát nem is adhatta volna. Ha Abdurrahman nem így gondolkozott volna, az angoloknak az északnyugati hegyi lakók ellen folytatott háborúja a legkedvezőbb alkalom lett volna, nekik óriási károkat okozni, a nélkül természetesen, hogy ebből neki valami nagy haszna lett volna, mert hisz proclamatiójában maga megvallja, hogy neki egyáltalában

nem lett volna olyan könnyü vagy lehetséges a harcziás törzseket uralma alá hajtani. De Abdurrahman emir mindig meggondolt politikus és okos ember módjára cselekedett. Jól tudta, hogy az angolok észak-indiai hatalmának gyöngüléséből nem neki, hanem az oroszoknak volna hasznuk. Ez a lehetőség pedig az angolokkal közös érdekeivel homlokegyenest ellenkezett. Politikájának lényege mindig az volt, hogy Afghanisztán belviszonyait consolidálja, hogy egyesítse az egyes törzseket, a melyek eddig ellenségként állottak egymással szemben, hogy biztosítsa a kereskedelmet és közlekedést közrendi intézkedésekkel, erősítse a véderőt és a nyilvános és magánéletbe olyan újításokat hozzon, a melyek honfitársainak műveltségével, vallásosságával és ethnologiai sajátosságával nem ellenkeznek. Sohasem akarta az európai reformokat és institutiókat vakon utánozni, a mint azt Törökországban és Perzsiában tették, civilisált Afghanisztant akart teremteni, de afghan nemzeti jelleggel. Kétségtelen, hogy e vállalkozása neki részben sikerült s ha tovább maradhat a trónon, még jobban sikerült volna. A közbiztonság és nyugalom sohasem volt Afghanisztanban olyan nagy, mint ma. Vasuralma még a legvadabb elemeket is megtörte, még a legnehezebb adót,* az igazán drákói törvényeket is türelmesen viselték. 50,000 emberből álló modern fegyverekkel ellátott s a viszonyok szerint jól begyakorolt hadserege, a perzsa hadsereget, a melyet már több mint hetven év óta európai nemzeti-ségű tisztek oktatnak, minden tekintetben fölülmulja, s olyan hatalom, a melylyel számolni kell. Tisztjeiről nem lehet hasonlót mondani, mert Ghulam Haidar Csarkhi generalist kivéve alig van köztök különösebb tehetség. Generalisainak, a kik egyszersmind az egyes tartományok polgári kormányzói is, nem nagy működési tért enged, hanem épen úgy, mint Abdul Hamid szultán, minden hatalmat a maga kezében

---

*) Azt az adókulcsot, a mely miatt a Ghilzaj törzs föllázadt, így írják le. A menyegzői adó leányokra 10 Rupia (2 K. 40 f.), özvegyekre 5 Rupia; a körülméletléskor minden gyerekért 10 Rupia, minden tevéért 5 Rupia, minden juhért évenként 2 Rupia, minden férfiszolgaért 2 Rupia adót rendel. S a mi végre a földadót illeti, a parasztnak csak annyi gabonát szabad megtartani, a mennyi háza népének szükséges, míg a többit ingyen az ærariumba kell szolgáltatnia.

egyesít. Egy személyben minister, vallás és erkölcszónok, rendőrfőnök, bíró, iparos, diplomata és fejedelem volt; kelet azon fejedelemei közé tartozott, a kik mind a kezdeményezésben, mind a kivitelben elől haladva rendkívülit tudtak produkálni.

Miután a fentebbiekben az emir carrièrjét, politikáját és tendenciáit ismertettük, szóljunk néhány szót személyiségéről és családi viszonyairól. A Barekzai törzshöz tartozó Abdurrahman khán magas termetű, széles, erőteljes testalkatú volt, a ki ifjabb éveiben nyulánk és fürge, később azonban a kövérségre hajlott, a mit ő az orosz-turkesztáni internálása alatt élvezett túlságosan nagy nyugalomnak tulajdonított. Fakó arczsíne betegesnek tüntette föl, de tüzesen forgó sűrű fekete szemöldöktől övezett fekete szemei, az erélyes vonás különösen szája körül ellentmondott ennek a föltevésnek. Moszlim módra gondosan nyirt bajuszt és nem túlságosan hosszú sűrű fekete szakállt viselt s öltözete a képzelhető legegyszerűbb volt. Ünnepélyes alkalmakkor valami egyenruhafelét vett föl, a mely bő, csizmába gyűrt nadrágból, bő, övvel átkötött dolmányból, s alacsony kerek turbán nélküli bárányszövetből állott. De a mindennapi életben megtartotta az afghan nemzeti viseletet, az afghán bundát vagy köpönyeget. Drágakő vagy más ékszer nem volt ruházatán. Ételen, italban föltűnő egyszerűségre törekedett s a szeszeseleket szigorúan mellőzte, bár másrészt mint erős dohányos, a narcoticák, hashis és tiriak élvezetét nem vetette meg. Ha azoknak a tudósításoknak, a melyek az emir személyére vonatkozólag forgalomban vannak, hitelt adunk, jelleme tarka keveréke volt igazi keleti és egyszersmind modern világnézetnek, a melyek nála a körülményekhez képest előtérbe léptek. Majd a kegyes mozlomot, majd az európai szokások buzgó hívévé adta, bár belsejében épen nem volt olyan buzgó vallásos, mint a hogy magát föltüntette, mert állítólag a kötelező öt napi imát nem egyszer elhanyagolta s az étkezésnél a ritualis törvényeket sem tartotta mindig meg. Egyrészt a szabad gondolkozót játszott, de azért udvaránál két astrologust tartott és jóslásainak hitelt adott; különös dolog, hogy az egyik astrologus atyját Sir Ali khán végeztette ki, mivel pesaveri látogatása alkalmából bukását neki megjósolta. Az emir idejét következőképen osztotta be. 10 és 5 óra között dolgo-

zott s minden hétköznapnak megvolt a maga rendeltetése. Vasárnap, szerdán, csütörtökön és szombaton nyilvános kihallgatást tartott, hétfőn magánkihallgatást és kedden a katonákat fogadta. Az a czeremonia nélküli közlekedés alattvalóival, mint az nagyatyja Doszt Mohammed khán idejében szokás volt, a ki a bazárban, a mezőn a legszegényebbel is bizalmasan beszélgetett vagy időnként veszekedett is, a kabuli udvarnál egészen kiment a divatból. Abdurrahman khán átalakította az udvari etikettet, a korona fényét érintetlenül meg akarta tartani, mindenkinek a legnagyobb tisztelettel kellett hozzá közelednie, mert ő azt hitte magáról, hogy sokkal magasabb lény, mint országának legtehetségesebb és legelőkelőbb emberei. Büszke volt múltjára és szerette azokat a veszélyeket és kalandokat elmesélni, a melyek a trónra juttatták; nemcsak kitünő fejedelem hanem népének legjobb katonája, művésze, muzsikusa, theologusa és költője akart lenni és jaj annak, a ki őt önértében megsértve vele egyenlőnek akart föltűnni. Épen ilyen büszkén és kimérten viselkedett közeli rokonaival, sőt családjával szemben is. Abdurrahman khánnak öt felesége volt, tehát egygyel több, mint a mennyit a vallás moszlim uralkodóknak előir. Első felesége Doszt Mohammed unokaöccsének Fethi Mohammed leánya. Mikor Bokharába menekült, nejét Kandaharban hagyta vissza s mivel ellenfele neje becsületét megsértette, azóta mellőzte. Második neje, a bedakhsani uralkodó leánya, gyermektelen volt s ezért nem jött tekintetbe. Annál nagyobb fontossága volt harmadik feleségének, egy vakhani rabszolgaleánynak, a ki neki két fiat szült, Habiblullah khánt, legidősebb fiát és jogos utódját és Naszrullah khánt, a kit 1896-ban egy küldetéssel bizott meg az angol királynő udvarába. Az 1872-ben született Habiblullah-t eleven, ügyes és intelligens fiatal embernek mondják; jó nevelésben részesült. A perzsa és keleti török irodalomban jártas. jó lovagló és lövő és midőn atyja 1888-tól 1890-ig távol volt Kabulból, ő volt megbizva a kormányzás teendőivel és megbízható s derék embernek bizonyult. Kár, hogy hibás beszélő szerve miatt a «hebegőnek» hívják s az afghánok között, kik uralkodójoktól megkivánják, hogy physikai tekintetben tökéletes ember legyen, nem igen népszerű. Naszrullah, ki bátyjánál csak három évvel fiatalabb, csinos ember, atyjának kegyencze, annál nagyobb népszerűségnek örvend, de szellemi

tekintetben bátyja mögött áll; ezt bizonyítja különben londoni küldetése is, a hol a fiatal afghán herceg állítólag nagyon ügyetlenül viselkedett. Negyedik felesége Halima Bibi (szelid asszony) Atikullah khánnak, egy előkelő afghannak leánya: az emir trónralépte után vette nőül s mivel első asszonynak, tudniillik a harem királynőjének tekintik, nagy szerepet játszik az udvari eselszövényekben. 1881-ben született fia Sems eddin Abdurrahman khán halála után dolgot fog adni, mert mint hirlik, anyja titokban pártot szervezett, mely Abdurrahman e fia számára akarja biztosítani a trónt.

Ezenkívül, úgy látszik, Omar khán, az emirnek egy negyedik fia, kinek anyja Abdurrahman kegyencze volt, szintén a trónra tör, pártján sok serdar van. Mint előrelátható volt, Afghánisztán urának halála nemcsak az ország alakulására s Közép-Ázsia politikai viszonyaira lehet végzetes, hanem a békét is veszélyeztetheti. Az ismert trónkövetelők közül három herceget említettünk, a kik közül természetesen Habilullah jön első sorban tekintetbe, először mert maga az emir is utódjának szánta, s másodsor, mivel az angolok, engedve vazallusok óhajának, ugyanazt fogják támogatni: ezt egyrészt az emir Ravul-Pindii látogatásakor megígérték, s másrészt állítólag ez egyik pontja az úgy nevezett «Durand egyességnek». Nem szabad megfeledkeznünk Iszhak khanról sem, ki 1890 óta mint orosz kegydíjas Szamarkandban tartózkodik, ki Abdurrahman fiainak annál veszélyesebb ellene fele, mert az elégedetlen afghanok, különösen az ország északi részein, már rég titkos hívei, vele levelezésben állanak, s az orosz földre menekült herceget már csak azért is előnyben részesítik, mert rendkívül buzgó ember hírében áll, s eddig még semmiféle frengi újítással nem tette gyűlöltté nevét. Abdurrahman állítólag megkísérlette unokabátyjával kibékülni, de nem sikerült terve, mert az oroszok természetesen mindig megakadályozták a két rokon közeledését, s a kedvező ürügyet Afghánisztán belső ügyeibe elegyedni nem bocsátották ki olyan könnyen kezökből. Ha Oroszország megkísértené védenczét fölhasználni, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a bokharai emir bátyja, Kette Töre alkalmas trompf az angolok kezében, ki a bokharai nép kegyencze, s kit adandó alkalommal könnyű volna kijátszani az oroszok ellen. E mellett más két afghán fejedelem, Jakub khán és Ejub khán is az angolok

vendégszeretetét élvezi Indiában, s különösen az utóbbi Afghanisztanban, mint nemzeti hős, nagyon népszerű. Egy szóval ha Afghanisztanban örökösödési zavarok támadnának, az angolok több eszközzel rendelkeznek, mint az oroszok; de mivel mi erre vonatkozó megjegyzéseinket más alkalommal szándékozunk előadni, Abdurrahmanról rajzolt vázlatunkat befejezhetjük. Mint fejedelem nemcsak nagyatyját, Doszt Mohammedet multa fölül, hanem moszlim Ázsia összes mohammedan uralkodóit. Perzsia utolsó királya, Naszreddin Sah, mint az európai cultura barátja, vele egyenrangú volt ugyan, s mint ügyes diplomatát Abdul Hamid szultán mellé állíthatjuk, de mivel az előbbiben nem volt meg a szükséges erély és vállalkozó szellem, az utóbbiban pedig a személyes bátorság és határozottság, Abdurrahman mind a kettőt fölülmulja. Ha korábban jutott volna trónra s ha versenyző szomszédai nem volnának annyira hatalmasak, ez az ember Afghanisztánt nem csak a két európai vetélytárs közt ütközővé, hanem olyan állammá emelte volna, a mely, mint a nagy Durani Ahmed Sah tervbe vette, a Közép-Ázsia moszlim elemeit egyesítve új és hatalmas tényezővé válik.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

AZ IDEALISMUS A XX. SZÁZADBAN. *)

Az a kérdés, melynek megoldásához az én csekélységemtől is kíván adalékot: mikép tartható fenn és fejleszthető az idealismus a XX. században, oly nehéz és oly bonyolult, hogy csak a legnagyobb philosophus és a legihlettebb jós együttesen tudnának rá felelni. Nem vagyok sem az egyik, sem a másik, nem is akarnék más lenni, mint történetíró. Inkább udvariasságból, mint azon reményben, hogy valami lényeges módon előbbre vihetném a dolgot, elmondom szerény véleményemet. Szakom megtanított arra, hogy a jövő a múltnak és a jelennek szüleménye és ezen az alapon bátorodom fölépíteni elmélkedésemet.

Nem fessegetem, mi az az idealismus! A ki nem érzi, annak hiába minden magyarázat. De tán közelebb visz a tárgyhoz, ha megkísértem annak a kérdésnek fejtegetését: miért kellett e század küszöbén egyáltalában fölvetni ezt a problemát?

Ennek okai részben elméletiek, az utolsó századok szellemi irányából és eredményeiből folyók, részben gyakorlati, politikai és társadalmi jelenségekre vihetők vissza. Egy szóval, bárminő szövevényesek és gondolkodásunk egész mezejét elborítók, egyaránt valóban történetiek.

Ismeretes, hogy a XVIII. század közepe óta minő diadalmasan hatolt előre a materialismus tana. A lelketlen világ teljesebb ismeretére, törvényeinek kutatására és az ezek által elért rendkívüli és tagadhatatlan eredményekre támaszkodva, egészen átalakította a világról való fölfogást. A csillagászat

*) Dr. Arnaldo Carvesati hírneves olasz publicista egy kötetben akarja összeállítani minden nemzetbeli kiválóbb gondolkodók véleményét e kérdésről. Ez dolgozótársunk cikkének eredete. *A szerk.*

nem engedett már helyet Istennek az egekben, a physiologia hiába kereste a halhatatlan lelket az emberi agyban és a szívben. Ha pedig minden gondolkodás és érzés a test anyaga működésének eredménye: marad-e a világon más, mint a szerves vagy szervetlen matéria, melyet a természet örök és változatlan törvényei igazgatnak és módosítanak? Van-e más erő, mint a miről a physika és a vegytan beszámolnak, van-e más akarat, mint a melyet a sejtek mozgása és átalakulása ír elő? Aristoteles Πρωτον κινωνija ép oly kevésbé állhatott ellen az új eszmék rohamának, mint a léleknek a szentírás és Plato által hirdetett halhatatlansága. Ha pedig nincs más, mint test, mely fönn akar maradni és tenyészni, minő tudományos alapja lehet mindazon tulajdonságoknak, melyeknek összeségét az idealismus nevével jelöljük?

Bár a természettudomány magában véve ép oly kevésbé ellensége az ideális világnézetnek, mint bárminő más tudomány és bár épen e tudomány legkiválóbb képviselői az igazi tudós szerénységével mindig tiltakoztak az ellen, hogy mikroskoppal vagy távcsövel, vagy vegyi folyamattal meg lehessen találni a világ rejtelmeinek nagy titkát: egészben véve a természettudomány nagy haladása a múlt században az ideális fölfogás két nagy tényezőjének: a vallásnak és az elmélkedő bölcsesletnek rovására esett. Sokakban megrendült a hagyományon alapuló hit: a metaphysika pedig, a mely Kant és Hegel óta alig haladt előre, holt formulának látszott Darwin és Helmholtznan annyi positiv tényen alapuló, a lét és világ legmélyebb ereit fölkutató tanaival szemben.

Ismét előtérbe lépett az az igazság, melyet Hobbes ezelőtt harmadfél századdal e szavakkal fejezett ki: «A csillagok észlelése, a föld leírása, az időjárás számítása, a fölfedezések, az épületek szépsége, a várak erőssége, a csodálatos gépek, egy szóval mindaz, a mi a mostani kort a barbárságtól megkülönbözteti, csaknem kizárólag a természeti tudomány haladásának köszönhető. Ha a philosophusok hasonló sikerrel jártak volna el tisztökben, a földi életben teljes volna a boldogság. De az a tény, hogy a fegyverek és a tollak harcza örökös: hogy a természeti jogot és törvényt most sem ismerik jobban, mint valaha; hogy a philosophusok pártokra szakadnak és az egyik rész ócsárolja ugyanazt a tettet, melyet a másik dicsér: mindez azt bizonyítja, hogy mindaz, a mit az erkölcsstan felől

eddig írtak a philosophusok, semmivel sem mozdította elő az igazságot».

Nagy távolság választja el az elvont gondolkodást annak hatásától a közre és az általános véleményre. Ha a materialista tanok oly gyorsan elterjedtek mindenfelé, annak okát nem találhatjuk másban, mint abban, hogy a politikai és társadalmi viszonyok páratlan módon előkészítették részökre a talajt.

Mert nemcsak a szellem világában ment végbe a forradalom, hanem az állam és társadalom körében is. E forradalomnak következése az, hogy gazdaságilag és politikailag óriás tömege jutott befolyásra, gyakran túlsúlyra azoknak, kiknek műveltsége és politikai készsége éppen nem állott arányban azon kötelességekkel, melyeket az általános szavazatjog és a munka és forgalom fölszabadulása rájuk rótt. A régi kormányzati rendszer egy minoritásnak biztosította hatalmát, mely minden hibái és visszaélései mellett műveltsége által átlag kivált. A mostani rendszer ellenben azon alapul, hogy az alsóbb rétegek a főnnálló állapotok mellett, vagy ellenök szóló jelszavakat követik és vezetőik kénytelenek hozzájuk leszállni és szenvedélyeiket legyezgetni, hogy követőket nyerhessenek. Mindaz az erőszakoskodás, babona és színlelés, mely közállapotaink erkölcsét annyiszor megmérgezi, nagyrészt arra vezethető vissza, hogy sem a politikai hatalomban, sem a műveltségben való részvétel már nem kiváltság és így, ha a politikai szabadság, a jólét és a nevelés színvonala emelkedett is, a döntő tényezőknek átlaga sok helyütt lényegesen alászállott.

Körülbelül ott állunk, hol a római világ a III. század elején, midőn minden lakója megkapta a polgárjogot. Annyi nemzetnek, vallásnak és társadalomnak beleömlése az addig egységes görög-római civilisatióba szükségkép közelebb hozta azt a barbársághoz. Pedig akkor egy világhatalomnak ősi törvénye s korlátlan tekintélyű ura szabályozta és könnyítette az átmenetet, most pedig a szabadság annál élesebbé és kirívóbbá teszi az ellentétek összeütközését.

Az árnyalat és megkülönböztetés képzetesebb elmék dolga: a nagy szám csak azon zászló alá sorakozik, melyre egyszerű, könnyen érthető és mindenekfölött határozott jelszó van írva. Szemben áll tehát, tömött hadi sorokban a hit vakbuzgósága

a hitetlenség fanatizmusával; a birtok vallása a birtoktalanok tombolásával; az anarchiáig menő szabadság követelése a katonai dictatura bálványozásával.

És van-e könnyebb, mindenkitől jobban megérthető jelző a materializmusénál? A félművelt osztályoknak a természettudományok egyedül üdvözítő hatásába vetett hit, lett a modern babonája.

Még sötétebbé teszi a képet az a gazdasági fejlődés, melyet épen a társadalmi forradalom készített elő, szövetkezve a forgalomnak és iparnak a természettudományok haladása által okozott lendületével. Az ősi jog helyébe a munka joga, a fekvő birtok helyébe a tőke lépett. Csakhogy az új fölosztásnál csak annyi része jutott a szerencsének, az erőszaknak vagy ügyességnek, mint a réginél. A régi társadalmat a munka, a tőke és az értelmiség vállvetve döntötték meg, de az újnak javaiban épen nem részesedtek egyenlően és a jelenkor forrongó elemei közt a gazdaságilag függő művelt és félművelt osztály épen nem a legsekélyebb, sem a legkevésbé veszélyes.

Valljuk meg őszintén, hogy ha a jelen kor materialis irányát és az idealismus hiányát hangoztatják, a legtöbben a pénzre, esetleg a mások pénzére gondolnak. De az aranyborjú imádása nem új, nem kapcsolatos a XIX. század szellemi és társadalmi alkotásaival, oly régi, mint a kultúra. Ellene mennydörögnek a legrégebb próféták, gúnyolják a régi görög lyrikusok és Horatius megírta:

O Cives, cives, quaerenda pecunia primum
Virtus post nummos.

És ezért most sem félünk attól, hogy vége az idealismus világának: elmerül a gazdasági kérdések fertőjébe.

Egy vonás van azonban, a mely most félelmetesebbé teszi a gazdasági ellentéteket és élesebbé az összeütközést, mint bármikor ezelőtt. A forgalomnak óriási volta az egész világ gazdagságát a nélkülöző vagy az élvezetekre szomjúzó elé varázsolja, és a politikai jogok egyenlősége vagy a kilátások azok elnyerésére mindenkiben élesztik azt a reményt, hogy segítségökkel a gazdasági egyenlőséghez való vélt jogát ki is vivhatja. És azok, kik a jelen bajainak orvoslását a múlt bűneinek visszaidézésétől várják, nem ok nélkül mutatnak

oly sűrűn épen e fenyegető jelenségekre. Sok tétovázó elmét csakugyan a reactió szekeréhez csatolt a rettenetes. Mintha nem egyforma volna a veszedelem: a szabadság és egyenlőség túlzásai által pusztulni el, vagy visszasülyedni a középkor testi és lelki rabságába. De hiába e Scylla és e Charybdis közt evez el modern társadalmunk büszke hajója és kormányzóinak teljes lelki erejét követeli, hogy se jobbra, se balra ne térjenek el a helyes úttól.

Nem a mi feladatunk a jövő politikáját fejtegetni. De annak, a ki igazán idealista, szerintünk conservatív reformernek kell lennie. Meg kell őriznie mindazt, mit az emberiségnek és nemzetének története becseset nyujt, de nem szabad elzárkózódnia azon igazság elől sem, hogy az erőszakkal elfojtott mozgalmak, ha van igazi szellemi vagy anyagi alapjuk, annál lázasabban és rettenetesebben szoktak visszatérni. A nagy ellentéteket megegyeztetni nem lehet, de az összeütközések lehetőségének gyéritése és az átmenet könnyítésének földadata tán nem lép túl az államférfiak földadatának keretén. És különben is, bárminő vadul néznek még egymással farkasszemet az elvek, a gyakorlatban épen a legnagyobb culturállamok megkezdték már a közeledést, tudatosan, vagy öntudatlanul.

Végre is, minden táborban vannak a materialisták mellett idealisták is. A szélsőkben csak úgy, mint a mienkben. Tudom, hogy ez a fölfogásom nem tetszhetik egyik pártnak sem, hiszen mindegyik egyaránt egyedüli birtokosa az erkölcsnek és az igazságnak. Pedig annak megismerése, hogy mindegyik fél erkölcsi czélokért is küzd, erkölcsösebbé tehetné a küzdelmet és enyhébbekké eszközeit. Annyira már nem megyek, hogy a küzdelemnek végleges megszűnését várjam, vagy épen reményeljem. Mint historikus tudom, hogy semmi sem maradhat úgy, a mint van, hogy fordulhat jobbra vagy balra, de változnia kell. Az idealista csak azt óhajthatja, hogy bármely részé is legyen a győzelem, lehető legtöbbet megtartson a mult szellemi és erkölcsi kincseiből, fejleszse és gyarapítsa azokat és tegyen minél több embert azok részesévé. Az emberiség nagy munkájához hasznát veszi minden értékes egyéniségnek. Legkevésbé ejtheti el azokat a hatalmas történeti egyéniségeket, melyek élete és küzdelme teremtette meg az eddig elért haladás legnagyobb részét: a nemzeteket.

Az a kép, melynek vázlatát ide rajzoltuk, egyoldalú,

mint minden általánosítás. Úgy a tudományban, mint a politikai világban csak a föltűnő és ferde jelenségeket veszik számba. Mert úgy a politikai szabadságnak, mint a műveltség szélesebb rétegekbe való szétterjedésének határozott jó oldalait csak az nem észleli, ki nem akarja, vagy a ki azonnal s mindenben, kellő előkészítés nélkül, várja a földi paradicsomot, az utopiát. Remélhető, hogy a jogoknak folytonos gyakorlata és ebből következőleg a növekvő politikai érettség és ennek eredménye, a felelősség tudata, valamint mind szélesebb rétegeknek gazdasági függetlensége mind erősebb alapra fogják helyezni a népek műveltségét és ezzel az egész emberiség jólétét és civilizációját.

Ime szobatudós létemre csoportosítani akartam a világ nagy mozgalmait, ítéltém olyan szellemi és társadalmi tünetek fölött, melyek milliók lelkének visszasugárzásai és még attól sem riadtam vissza, hogy mivel e helyütt nem lehet másképen, csak általánosságban, végtelen sok hézagot hagyva, építsem föl véleményemet. A vége pedig az, hogy minden körülbelől úgy marad, a mint volt és legfőlebb, diplomatiái nyelven szólva, egy «status quo améioré»-re szabad törekednünk sikerre való kilátással.

És mire alapítom ezt a nézetemet? Mesteremre, a történetre. Az bizonyítja, hogy a minő integrans része az emberiségnek az anyagi érdek követése, épen oly megkülönböztető tényezője az erkölcsi igazságra, a szellemi fönségre való törekvés is. Az az idealismus, mely Széchenyi szavai szerint: egekbe emeli a föld porát. A nagy francia író szerint semmi sem oly brutális, mint a tény, de ebben az esetben a tények brutalitása jobban bizonyít az ember dualismusa mellett, mint bárminő azt föltételező transcendens okoskodás.

Ezzel áttérhetek elmélkedésem positiv részére.

Az anyagi élet, a természet tényeinek megismerése, törvényeinek kutatása szolgált alapjául a korunkban uralkodó materialista világnézetnek. Bármiképen gondolkodjunk végső, következtetésekben alapuló föltevéséi felől, el kell ismernünk, hogy kiinduló pontja helyes. Viszont, ha az ideális világ tényeiről van szó: annyi kétséggel, imputációval, gyanúsítással találkozunk, hogy maga az alap sem látszik szilárdnak, nem hogy az a rendszer, melyet reá építeni szeretnénk.

Valóban a történelem, ha tudomány, még egy nagy

szolgálattal tartozik az emberiségnek. Oly szolgálattal, melyet kívülre más nem teljesíthet és mely egyenrangúvá emelheti a természeti tudományokkal. Mert eszmének, igazságnak csak egyenlő rangú eszme és igazság lehet méltó ellenfele.

Tudományunknak azzal a skepsissel, kritikával és pártatlansággal, melyek nélkül nem méltó e névre, meg kell vizsgálni és megállapítani azon történeti tényeket, melyeket magának a testnek, az anyagnak működése meg nem magyarázhat. Össze kell állítania, akár egyesek, akár tömegek végezték, a vallásos buzgóságnak, a hazaszeretetnek, az önfeláldozásnak, az önmegtagadásnak, a tudomány szeretetének azon kétségbe nem vonható nyilatkozásait, melyek a szellem uralmát bizonyítják az anyag fölött. Meg kell rostálni mindent, elvetni, a mi a tudományos módszer előtt nem áll meg és még mindig óriási tömege marad majd a kétségbe nem vonható tényeknek: az emberi idealismus örök emléke. Lesznek majd, a kik ezt örültségnek nevezik. Szent örültség az, a mi az embert az állat fölé emeli!

A mennyire tisztában vagyok e vállalkozás fontosságával, sőt szükségességével, annyira belátom annak rendkívüli nehézségét is. És e nehézség nemcsak a tudományos szigorúság föltétlen követelésében áll, nem is abban, hogy annyi embernek kell egy cél felé törekedve munkálkodnia. Nemcsak az idealismus egyes bizonyító tényeit kell tisztázni és a homályból kiemelni: tisztázni kell a teret is, melyen létrejöttek és melyre hatottak és hatnak, hogy közös elismerésben részesülhessenek. Mert hiszen a történelem mezejéről minden felekezet, nemzet, politikai párt és tudományos iskola csak azok érdemét szokta bokrétába kötni és dicsőíteni, kiknek tekintélye és hagyománya a saját meggyőződését erősítheti, a többit mellőzi vagy leszólja. Nemcsak az olvasókban, hanem az írókban is előbb meg kell teremteni a közöséget, a méltányosságot.

Nincs a természettudományi kutatásnak nagyszerűbb és bámulatosabb eredménye annak kimutatásánál, hogy a nagy physikai erők: nehézkedés, hő, fény, villamosság, voltaképen egy alaperőnek különböző, de eredetökben egy nyilatkozásai. De a szellemi életben sincs másképen. Erkölcs, vallás, hazaszeretet, tudomány, művészet, bárminő talajból fakadnak és bárminő táborban küzdenek, egy és ugyanazon erőnek, az

emberi szellemnek megnyilatkozásai. És a ki az idealismus-ban látja az emberi nem boldogulásának legfőbb eszközét, annak vállvetve kell küzdenie mindenkivel, a ki ugyanazt az ellenséget ostromolja: az állatot az emberben. Az idealismus diadala ez egység győzelméhez van kötve. Ez a szellemi közösség teheti csak testvérekké azokat, kik eddig különböző táborokban küzdve, gyakran egymás legjobb vérét fogyasztva, elősegítették az ellen felülkerekedését.

De ime utopiába tévedek én is. Megfeledekzem arról, hogy ha már az egyes tények meg vannak állapítva, mennyi küzdelmet kell megvívni, míg azokból szabályt, törvényt lehet levonni, míg azok alapján létre jöhet az ember erkölcsi és szellemi fejlődésének tudományos rendszere.

Magam is megijedek attól, hogy ily nagy, világraszóló kérdésre ily csekélynek látszó javaslattal válaszolok. De tudományom köréből még tisztelt szerkesztő úr kedvéért sem volnék hajlandó kilépni.

A XVIII. század nagy hagyománya, melylyel az addigi korszakok szellemi kincsét gyarapította, az: hogy minden erkölcsi igazság az emberi szellem műve. A közös felelősség öleli át ezen az alapon az egész emberiséget. A XIX. század kiegészítette e hagyományt azon elvvel: hogy minden erkölcs csak történeti alapon fejlődhetik és nőhet nagygyá. A XX. századra vár e fejlődés menetének pontos kikutatása és így a jövőnek tudatosabb előkészítése.

MARCZALI HENRIK.

A MAGYAR HONFOGLALÁS KÜTFÖI.

Második és utolsó közlemény.*)

A mondottak után már nem fogunk többé csodálkozni azon, hogy Vári szorgalmas kézirat tanulmányai ellenére sem tudott kiadásában megbízható és jó görög szöveget nyújtani. Ugyanis az, ki a szöveget még csak meg sem érti, nem is lehet képes helyes szövegrecenziót nyújtani. Továbbá nem is tudja majd az illető — a mi a fordításnál ismét magasabbrangú követelmény — a szöveget értelmezni.

Nem is tudja Vári ezt megtenni. Noha taktikus munkát fordít, még a legkönnyebben érthető hadi rendeket és mozdulatokat sem tudja elképzelni, sőt — mint már említettük — a legfontosabb e tárgykörbe tartozó terminus technikusokkal (ilyenek: ἐξέλιξις, στίχος, ζυγόν, ὑποτάσσει, τάξα stb.) és a számarányokkal sincs tisztában. A seregrészek létszámát oly módon határozza meg, hogy ha összevetjük e meghatározásokat egymással és Leo állításaival, azon meglepő eredményre jutunk, hogy egyszer a rész oly nagy mint az egész, máskor meg éppen az egész kisebb mint a rész.**)

*) Az első közleményt l. *Budapesti Szemle* 1901. 299. számában.

***) Egy helyen (*M. H. K.* 14. l. 4. jegyzet) megjegyzi, hogy a tagmában Leo szerint 200—400 között ingadozhatik a legénység száma, holott éppen Leo ezután következő pontja (Leo. XVIII. 7. §.) szerint a moira — vagyis Vári idézett jegyzete szerint a tagma hatszorosa — áll 200—400 emberből. Vári eme állítása szerint tehát a rész egyenlő az egészszel. Ugyanott (*M. H. K.* 14. l. 1. jegyzet) azt állítja, hogy a drungos v. moira — a mi csak része a merosnak v. turmának — 2000 emberből szokott állni, holott Vári fordítása szerint *M. H. K.* 75. l.) 500, sőt 100 emberből (*M. H. K.* 83. l.) álló merosok is vannak. Ez esetben tehát a rész, legjobb esetben — négyserese az egésznek. Ez azután felsőbb ... vagy talán philologiai

A XVIII. fejezet elején¹⁾ leirt három (helyesebben négy) parataxis egyikét sem tudja Vári elképzelni és magyarázni, többnyire már azért sem, mert egy-egy fontos görög kifejezést félreértett.²⁾ Máskor meg, mert egy leírást nem ért, kénytelen, hogy mégis valamelyes értelmet kapjon, a görög szavaknak egész szokatlan értelmet tulajdonítani.³⁾

Az értelmezés körébe tartozott volna Leo forrásainak jelen esetben Maurikios megfelelő helyének megjelölése, illetőleg azoknak közlése a szöveg alatt, mint azt Vári kilátásba is helyezte.⁴⁾ Manapság a kor követelményeinek megfelelő kritikai kiadás e nélkül nem képzelhető, utalunk e részben

mathematika?! Nem tagadjuk, hogy Leo egyes állításait néha néhez összeegyeztetni, de Vári nemcsak hogy észre nem vette e nehézségeket, hanem még fokozta a zavart. A dolog nyitja alighanem abban keresendő, hogy — a mint Leo leírásából (*M. H. K.* 85. l.) világosan látni lehet — a byzáncki sereget nem állították össze bizonyos meghatározott létszámú részekből (erre már Salamon Ferenc is utalt), hanem a különböző nagyságú seregeket — 4000, 8000, 12,000-nyi sereget — bizonyos részekre osztották, melyek tehát az egészhez képest és *adott esetben* egymáshoz képest is egyenlők, de különböző létszámmal birva a különböző esetekben, nem *minden esetben* egyenlők. Vagyis a byzáncki seregben, egy rész neve nem bizonyos számot, hanem egy egész sereg számához való viszonyt jelent, mert a byzáncki sereg kisebb egységei osztás utján alkottattak meg az egészből, míg ma a meghatározott nagyságú részekből sokszorosítás által alkotjuk meg az egészet.

¹⁾ Leo. XVIII. 6—9. §. *M. H. K.* 14—17. l.

²⁾ Így például az első parataxis leírásában (Leo, XVIII. 6. §. *M. H. K.* 13—15. l.) a τὴν ἐναντίαν... ἐλαύνωσι kifejezést, a másodiknál (Leo. XVIII. 7. §.) a ἔκαστον ὡς ἐτάχθη, a harmadiknál a μία παρμίζ-*t* érti félre. (Leo. XVIII. 8. §.)

³⁾ A 13. §-ban leirt mozdulatot nem érti, azért nem világos előtte a szöveg, hogy mégis lefordíthassa a helyet, teljesen helytelen és erőltetett értelmet tulajdonít neki: «... az oldalvédők... ismét arcvonalba álljanak, hogy az ellenséges megkerülők szárnyával szemben megállják a helyöket!» (ez volna a görög szövegben álló ἐπιστάσις fordítása!), holott e paragraphusban nincs egyáltalában szó az ellenségről, hanem csak az egyik fél, még pedig az egyik fél egy részének, az oldalvédőknek mozdulatáról, szemben ugyanezen fél megkerülőinek előbb leirt mozdulatával: «... az arcvonalba fordulás után sietnek, hogy a megkerülők szemközti (t. i. velök szemben a jobb-szárnyon megindúlt) szárnyát kiegyenlítsék» (t. i. utólérjék: azzal egyenes vonalt alkossanak szemben állva).

⁴⁾ *Akad. Ért.* 1894. 582. l.

csak a *Monumenta Germaniae* mindenütt követett példájára és — az előttünk fekvő kötetben — Marczalinak a görög, nyugati és hazai kútfők kiadásában követett eljárására, ki megjelöli mindig a forrásokat és közli a rokon szövegek eltérő helyeit.

Maurikios és Leo szövegét nem lehet egymástól elválasztani, mint azt már Salamon Ferencz igen helyesen kiemelte, mert a két szöveg egymást, vagyis inkább Maurikios Leót magyarázza. De Vári nemcsak hogy Maurikios és Leo művének viszonyából nem vont le semmi következtetést Leo hitelességére vonatkozólag — mint azt már bővebben is kifejtettük, — nemcsak hogy Maurikios megfelelő helyeit nem közölte, hanem e helyen még meg sem jelölte, hogy Leo XVIII. fejezetének legnagyobb részét szóra kiírta Maurikiosból.¹⁾

Vári nemcsak hogy másnak nem nyújtott alkalmat Maurikios és Leo összehasonlításának eszközlésére, hanem maga is oly kevés figyelemmel hasonlította össze a két szöveget, hogy megjegyzi,²⁾ miszerint a 106—107. §-ok között talán kimaradt valami, a mi Maurikiosnál volna megtalálható. Egy pillantás Maurikiosba, meggyőzhetette volna, hogy e rész ott tényleg megvan.

Vári Maurikiosnak csak azt a részét közli, mely Leo a turkokról (magyarokról) szóló följegyzéseihez forrásul szolgált, de ezt sem közli Leo szövege alatt, azzal párhuzamosan, hol könnyen össze lehetne vetni a két szöveget, hanem a bevezetésben egész külön Leo szövegétől és minden összehasonlító jegyzet nélkül. Ő maga pedig még e kis részre nézve is oly kevésbé végezte el az összehasonlítás munkáját, hogy kijelenti, miszerint Leo bővítette Maurikios azon adatokkal: «melyeket korában a magyarokról tudomás vagy hallomás útján szerzett».³⁾ A ki tényleg összehasonlította Leo és Maurikios megfelelő helyeit, tudja, hogy Leo ámbátor állítja, hogy alkalma volt a magyarokat megfigyelni, a legszolgáibb módon átírja

¹⁾ Leo *Tactica* XVIII. 2—13. §. (*M. H. K.* 12—19. 1.) forrása Maurikios VI. 1—C. (Scheffer 127—133. 1.) Leo. *Tact.* XVIII. 14—106. §. (*M. H. K.* 19—56. 1.) Maur. XI. 1—5. (Scheffer 253—275. 1.) Ime Leo XVIII. fejezete forrásának pontos kimutatása. -

²⁾ *M. H. K.* 56. 1. 16. jegyzet.

³⁾ *M. H. K.* 4. 1.

Maurikiosnak az avarokról és törökökről szóló feljegyzéseit, a nélkül, hogy a legcesekélyebb tárgyi jelentőséggel bíró önálló adatot is nyujtaná a magyarok hadviseléséről stilisztikai módosításokon kívül.¹⁾ Továbbá egyenesen hiba, hogy Vári, noha úgy tünteti föl, mintha legalább azt teljesen közölte volna Maurikiosból, a mit Leo a magyarokról szóló leírásához forrásul használt, még ezt sem tette meg. Ennélfogva azt gondolhatnók, hogy Vári előbb idézett megjegyzésének (mí szerint Leo bővítette Maurikiosnak a turkokról szóló adatait) mégis van némi alapja, mert Leo 39. §-ának forrását nem találjuk Maurikios közölt helyében. Pedig a 39. §. forrása is megvan Maurikiosnál,²⁾ csak hogy ezt már Vári azért nem vette észre, mert nem Maurikios XI. könyvének 3. fejezetében fordul elő, mint a többi idevonatkozó följegyzés, hanem a megelőző fejezetben és nem is a turkokra vagy avarokra vonatkozik, hanem a skythákra általában. E mulasztás annál súlyosabb, mert épen e hely és Maurikios megfelelő helyének összehasonlítása győz meg arról, hogy Leót az avar-turk és magyar harezi mód azonosításában nem az e népek közt föltételezett hasonlatosság vezeti, hanem, hogy semmi komolyra sem gondolva alkalmazza a magyarokra mindazt, a mit elődei a skythákról irtak; e név alatt foglalja ugyanis össze Maurikios az avarokat és törököket is.

Maga Vári írja,³⁾ hogy a történetírók «Leónak a turkokról szóló feljegyzéseit tárgyalva Urbicius állításait sohasem fogják egészen mellőzhetni». Ő maga pedig Maurikiosnak még általa közölt szövegét sem használta föl Leo szövegének értelmezésére, pedig így legalább — mint erre ismételtén utaltunk — egynéhány, egyébiránt sem menthető félreértést sikerült volna kikerülnie.⁴⁾ Minthogy mégsem lehet föltételezni.

---

¹⁾ Semmi sem jellemzőbb Leo eljárására, mint ama kijelentése, hogy a magyarok hadviseléséről szóló része, — mely a legrosszabb fajta plagium Maurikiosból — saját tapasztalatait nyujtja és hogy egyetlen «eredeti» megjegyzése e helyen az, hogy kijelenti, mí szerint a magyarok hadiszokásai — melyeket az átírás értelmében az avarok és törökökével is teljesen azonosított — teljesen megegyeznek a bolgárokéival.

²⁾ Maurikios XI. 2. (Scheffer i. m. 260. l.)

³⁾ *M. H. K.* 5. l.

⁴⁾ I. például a 44. és 66. §. fordítását Várinál.

hogy Vári Maurikiosznak általa közölt szöveget még át sem olvasta, azt kell hinnünk, hogy Maurikiost épúgy félreértette, mint Leót.

Sajnáljuk, hogy az Akadémia millenniumi kiadványában oly sok és oly természetű hibákat találunk, mint Vári munkájában, de kötelességünknek tartottuk erre fölhívni, különösen a görögül nem tudók figyelmét, annál inkább, mert Vári munkája, mely azon czélból is készült, hogy a görögül nem értőknek is szilárd alapot nyújtson kutatásaikhoz, a tudomány félrevezetésére szolgál. Vári ugyanis büszkén kijelentette, hogy «szövege, illetve fordítása új és helyesebb magyarázatnak fogja alapját szolgáltatni». ¹⁾ Tényleg azonban Vári szövege és fordítása számos tévedés és félreértésnek nemhogy új és helyes magyarázatoknak szolgáltathat alapot. ²⁾

León kívül tudvalevőleg még más byzáncki források is foglalkoznak a honfoglaláskorabeli magyarokkal. E források megfelelő részeit Marczali Henrik közli és magyarázza. ³⁾

Jól áttekinthető, szabatos rövideggyel írt bevezetésében adja meg a szükséges előleges fölvilágosításokat a források hitelességéről, keletkezési idejéről, egymáshoz való viszonyáról és a régebbi kiadásokról.

A bevezetés és a kiadás is két részre oszlik: az első a *byzáncki krónikákkal*, a második *Konstantinos Porphyrogenetos*-sal foglalkozik.

Marczali mindenekelőtt kimutatja, fölhasználva Hirsch Ferdinand és Krumbacher idevonatkozó kutatásait, hogy az ideszóló görög krónikák, úgymint Theophanes Continuatus, Leo Grammaticus, Theodosius Melitenus és Symeon Magister mind egy közös forrásra egy logotheta munkájára, melyet mint Georgios Hamartolos krónikájának folytatását ismer-

¹⁾ M. H. K. 9. l.

²⁾ Vári néhány helyen teljesen helytelenül használta föl a szöveghagyományt, másrésztől azonban természetesen nem felelős azért, hogy nem talált lényeges eltéréseket a kéziratokban. Ez csak azt mutatja, hogy a régi szövegek még sem voltak oly rosszak, sőt maga Vári is sokat köszön a régi kiadóknak. Így például Meursius conjecturáit 24 esetben fogadja el, ezek pedig többnyire lényeges szövegbeli nehézségeket szüntetnek meg, míg Vári 21 conjecturája jelentéktelen.

³⁾ M. H. K. 90—136. l.

rünk, nyúlnak vissza. Ezért, különösen a magyar történet szempontjából, együtt tárgyalhatók e krónikák. Csak a közös forrás fölhasználásának módjában különböznek az egyes krónikák, így például a Vazul (Basilius) császár ifjúságáról szóló elbeszélést, melyben egyebek között a magyaroknak a Duna mellett történt első megjelenéséről is említés történik, Theophanes Continuatus nem veszi át a logotheta művéből.

Látszólag ellenkezik a mondottakkal, hogy Symeon Magister számos chronologiai adatot őrzött meg, melyeknek a logotheta munkájában nyoma sincs. Már Hirsch F. és Boor *) kimutatták, hogy Symeon művének mindazonáltal nincs önálló értéke, mert megbízhatóknak tetsző chronologiai adatai önkényes combinatió alapulnak. Marczali most azt mutatja ki, hogy Symeonnak a magyar-bolgár háborúra vonatkozó chronologiai adatai is teljesen helytelenek. Régebben azonban hiteleseknek tartották Symeon adatait s nagy súlyt fektettek elbeszélésére, mivel ennek alapján már 889-re lehetett tenni a magyar honfoglalás kezdetét. Ez irodalomtörténeti szempont birta arra Marczalit, hogy Symeon elbeszélését a mondottak ellenére mégis közölje.

A szöveghez alapul Marczali Georgios Hamartolos folytatásának vaticáni gr. 953 jelzetű kéziratát vette. E kéziratot Muralt, Georgios kiadója kevés figyelembe részesítette, holott igen érdekes codex, minthogy ez szolgált alapul a logotheta szláv fordítóinak **) s így az összes görög szövegek közül Nesztorhoz is legközelebb áll. E műben tehát — hol Nesztor eme részei tudvalevőleg szintén közölve vannak — az orosz krónikást a hozzá legközelebb álló görög szöveggel vethetjük össze. Szöveg alatt közli azután Marczali a Muralt által elfogadott szöveg és a logotheta után induló krónikák eltérő változatait.

Konstantinos munkájáról szólva Marczali azt vizsgálja, hogy e császár a magyarokról szóló tudósításnak anyagát minő forrásokból vette. Ezek szerinte a magyarokhoz küldött követségek értesítései, a Konstantinosnál követségben járt magyar fejedelmi személyek elbeszélése és a régebbi követi

*) Hirsch F. *Byzantinische Studien* 342—351. l.; Boor: *Vita Euthymii* 92. sk. l.

**) *Georgios Hamartolos ed Muralt.* XXII—XXIII. l.

jelentések; tehát csupa megbízható forrás. A magyar őstörténetről szóló elbeszélésben — mint azt már Szabó Károly is tette,¹⁾ — kozár tudósítás fölhasználását látja a kiadó. A szöveg a bonni kiadáson alapul. Közölve vannak ebből a magyarokra vonatkozó részekon kívül a régi magyar történetben fontos szerepet játszott népek, úgymint a kozárookra, beszenyőkre és morvákra vonatkozó helyek, jegyzetben még a szomszédos népekre longobardok (olaszok), dalmaták, szerbek és horvátokról szóló adatok.

A fordítás mindenütt hiven adja az eredeti szöveg értelmét, de szerettük volna, ha a fordító némelykor az eredeti szavaihoz is jobban ragaszkodott volna.²⁾

A *keleti kútfők*, vagyis az arab és perzsa források, melyeknek itt közölt részei terjedelemre nézve nagyon fölülmúlják a görög, nyugati szláv és hazai források ideszóló részét, összeállításának, fordításának és magyarázásának fáradságos munkáját gróf Kuun Géza végezte.³⁾

A kiadó nem elégszik meg azzal, hogy csak a közvetlenül a magyarokra vonatkozó részeket nyújtsa, hanem a magyarokkal érintkezett népekre is kiterjeszkedik egyrészt, hogy megismerjük milieut, melyben a magyar nemzet legrégebb napjai folytak, másrészt azért — mint igen helyesen kiemeli — hogy e részek és más források adatainak összevetéséből ez írók hitelességére vont következtetések a magyarokról szóló híradások, (melyeket más forrásokkal nem igen őrizhetünk ellen,) megbirálásra támpontot nyújtsanak.

Némelykor azonban mégis kissé messze vitte a kiadót buzgalma az idegen népekre vonatkozó helyek kiszemléésében, például mikor Masz'údínak a Kaukaszus különféle népeire vonatkozó igen hosszas leírását közli: «minthogy sokan itt

¹⁾ *Akad. Ért.* 1860. 164. l.

²⁾ L. például a 129., 133., 136. ll. kissé túl szabad fordítását. A tulajdonnevek írására vonatkozólag csak azt akarjuk megjegyezni, hogy Liuntina (*M. H. K.* 99. és 125. ll.) minden valószínűség szerint accusativus, a nevet tehát Liuntis vagy Liuntines-nek kell írni. Továbbá tekintve, hogy a görög írás ez időben már épen nem fonetikus és még inkább, hogy maga Konstantinos a vajda szót βεβδοσ-
nak írja, csak Levediaszt, nem pedig Lebediaszt írhatunk, ha következetesek akarunk maradni.

³⁾ *M. H. K.* 139-284. l.

keresik a magyar nemzet nyomait». Eddig tényleg senki sem akadt a Kaukaszban a magyarok nyomára; mindenre pedig, mit némelyek hisznek, nem lehet kitérni. Ezen részekben és azokban, melyek a magyarokkal érintkezésben volt népekről a honfoglalás kora után való viszonyairól szólnak, lehet sok olyan, a mi a magyar historikust is közvetve érdekli, de a közlött anyag nem áll arányban a többi részek, például Konstantinos művének kiszemelésében tanusított, helyes ökonómiaival.

A forrásokat gróf Kuun keletkezési idejük és egymáshoz való viszonyuk szerint három részre osztja.

Az első részben a Dsaihâni után induló írók, úgymint a IX. és X. század fordulópontján élt *Ibn Roszteh*, a XI. században élt perzsa *Gurdézi* és a szintén XI. századbéli spanyolországi *El-Bekri* adatait találjuk.

Ibn Roszteh a magyarokról szóló adatai régen ismertek, de gróf Kuun volt az első, ki kimutatta, hogy ez író Dsaihâni elveszett művéből merítette anyagát, mely körülményre Sachau Ede hívta volt föl gróf Kuun figyelmét.*) Ugyancsak innét merítettek Gurdézi és El-Bekri is. Gróf Kuun e kimutatásai következtében Dsaihâni személyisége lép előtérbe.

Dsaihâni Khoraszán emirjének vezirje volt a IX. és X. század fordulópontján. Földrajzi munkáját mohamedán utazók tudósításai alapján írta, valószínűleg 907 előtt. Már a régi arab írók kifogásolták, hogy Dsaihâni főleg geographiával foglalkozva, itinerariumszerű munkát nyújt, melyben az illető népek politikai viszonyai ismertetésének igen kevés hely jut, noha műve arra lett volna szánva, hogy erre vonatkozó értesítéseivel útmutatást nyújtson a mohamedánoknak hódítási törekvéseikhez. Dsaihâni művében, mint azt az alapján készült munkákból megítélhetjük, tényleg a geographiai szempont az uralkodó, a történeti és politikai pedig háttérbe szorul, de a magyarokról szóló adatok mégis igen becsesek.

Ez adatokat első sorban Dsaihâni egyik kortársa az Ispahan városából való Ibn Roszteh — kit mielőtt gróf Kuun kimutatta e helyes névalakot, tévesen Ibn Daszta-nak

*) *M. H. K.* 144. 1.

neveztek -- tartotta fönn. Ugyancsak Dsaiháni művét használta föl a perzsa Gurdézi, ki munkáját 1051—1052 között írta. E mű, noha újabb keletű, mint Ibn Roszteh, a magyar történet szempontjából igen fontos és becses, mert a magyarokról bővebben szól, a mi csak azzal magyarázható, hogy vagy több forrást használt, vagy pedig pontosabban ragaszkodott azokhoz, mint Ibn Roszteh. A legrövidebb Dsaiháni epitomatorai közül El-Bekri, ki a XI. század végén Spanyolországban a sevillai fejedelemség kormányzója volt.

Az említett munkák közül Gurdézi-é mindeddig kiadatlan, ez írónak a magyarokról szóló adataira először gróf Kuun hívta föl a figyelmet s szintűgy ő közli először Gurdézi adatait. Az összes honfoglalási kútfők közül Gurdézi szövege az egyedüli, mely még soha közölve nem volt. Noha tehát e kútfő közzétételeért nagy köszönet illeti gróf Kuunt, mégis sajnálkoznunk kell azon, hogy ez egyetlen mindeddig kiadatlan kútfő közzététele nem kéziratmunka alapján — a mi aránylag könnyű dolog lett volna, minthogy Gurdézi munkájának csak egy kézírata ismeretes — hanem egy Sachau Ede által készített másolat alapján készült.

A kiadó Ibn Roszteh és Gurdézi a kozárok, burdaszok, bolgárok, magyarok, szlávok, oroszok, szerirek és alanokról szóló részeit párhuzamosan közli, a mi a két író adatainak összehasonlítását igen megkönnyíti. A magyarokat tárgyaló részen kívül különösen a kozárokról szóló érdekes, melyből egy hatalmas és sajátos szervezetű hűbéres monarchia képét nyerjük. A volgaparti bolgárokat kereskedő népnek látjuk; e kereskedői szellem hozzánk átszármazott utódaikban: az izmaelitákban is élt.

Az egyes népek szokásairól ez írók igen jól vannak értesülve, például a szlávok sajátosságaikról mondottak pontosan megegyeznek a görög írók leírásával,*) ellenben a politikai és történeti adataik nagyon megbízhatatlanok, például Gurdézi

---

*) A szlávokról szólva Ibn Roszteh és Gurdézi említik, hogy a szláv szokás szerint az elhunytak rokonai egy évvel a haláleset után húsz vagy több méhkaptárt visznek a sírhoz és ott nagy lakomát csapnak. A «torlók» kirendelésének szokása, mely nálunk az Árpádok korában dívik, nem-e a szláv hagyományra nyúlik vissza? Figyelemreméltó, hogy a torlók nálunk használatban volt régibb neve «čusnik» szintén szláv.

a híres morva fejedelem, Szvatopluk nevét méltóságnévnek nézi,*¹ Almus Ibn Roszteh és Gurdézî szerint méltóságnév, a bolgár fejedelem neve, ellenben Ibn Fadhlân szerint egy bizonyos bolgár fejedelem egyéni neve.**²) E példák is mutatják, hogy nagyon óvatosnak kell lenni az íróknak a magyarok politikai viszonyáról szóló adatainak fölhasználásában; a magyar fejedelmi méltóságokról, a kende- és dsiláról mondtak, melyek annyi fejtörést okoztak történetíróinknak a nélkül, hogy e kérdést kielégítő módon meg tudták volna oldani, s talán ilyen fajta félreértésre vezetendők vissza. Föltűnő továbbá, hogy Ibn Roszteh tűzimádóknak mondja a magyarokat. De ez is csak helytelen meghatározás. Perzsa embernél, minő Ibn Roszteh, ki különösen a tűzimádás formájában ismeri a pogányságot, e megjegyzés alig tekinthető másnak, mint a pogányság általános megjelölésének, ezért nevezi a szlávokat is tűzimádóknak. Így érthette ezt a spanyol El-Bekri is, ki már bálványimádóknak mondja a magyarokat.

A többi keleti író értesítése, melyeket gróf Kuun a második, harmadik és negyedik részben közöl az Európa keletén lakó népekről, már a magyar honfoglalás koránál későbbi időre vonatkoznak s így a magyar historikust közvetlenül érdeklő részt alig tartalmazzak.

A második részben Ibn Fadhlânnek a volgaparti bolgárok, a baskirokra és kozárookra vonatkozó tudósításait közli a kiadó. Ibn Fadhlân a bagdadi khalifa szolgálatában lett követtségi útnak, mely őt 921-ben a volgaparti bolgárokhoz vitte, tapasztalatait írta le. Munkáját azonban csak azon részletekből ismerjük, melyeket a XIII. század kezdetén élt Jakut vett át a saját művébe. Látjuk tehát, hogy mindég ismétlődik azon nehézség, hogy az arab írók adatait csak jóval későbbi időből való idézetekből ismerjük s így sohasem tudjuk, mit és hogyan változtatott az eredetin a későbbi átíró tévedése és tudatlansága. Ez pedig, tekintve az arab íróknak a régibb források fölhasználásában tanúsított igen önkényes eljárását, nagyon is megfontolandó kérdés.

Abu Zeid Belkhi, Ibn Fadhlân kortársának útleírása

*¹) *M. H. K.* 178. l.

**²) *M. H. K.* 163. és 203. ll. Érdekes, hogy Árpád atyját is e névvel nevezik hazai forrásaink.

sem maradt reánk önállóan, hanem beékelve Isztakhri arab geographus művébe, ki 951 körül nagy utazásokat tett. Isztakhri művét kevés változtatással fölhasználta kortársa és ismerőse: Ibn 'Haukal. Isztakhri és Ibn 'Haukálnak a kozárokról, baskirokról és besnyókról szóló adatait közli párhuzamosan a harmadik részben gróf Kuun.

A kozárokról szóló részben föltűnő, hogy egy hely szerint a kozár nyelv a világ egy nyelvéhez sem hasonlít,¹⁾ egy másik hely pedig a bolgár nyelv rokonának mondja a kozárt.²⁾ A dolog abban leli magyarázatát, hogy az első hely Ibn Fadhlánból van átírva,³⁾ a másik pedig Belkhi vagy Isztakhri saját észrevétele. Mindenesetre jellemző tény a sajátos arab irodalmi viszonyokat illetőleg, hogy két ilyen homlokegyenest ellenkező hely egy író művében elfér.

Csodálkozunk azon, hogy a kiadó nem figyelmezteti az olvasót ez ellenmondásra és hogy egyáltalában nem jelöli meg Isztakhri és Ibn 'Haukal szövegében az Ibn Fadhlánból vett helyeket, holott bizonyos részekben az átvétel oly feltűnő, hogy még a fordításból is azonnal szembeötlük.

A magyar történet szempontjából igazán fontos csak a baskirokról szóló rész. Ebből ugyanis kitűnik, hogy Belkhi, Isztakhri és Ibn 'Haukal a Magyarorszáiban lakó magyarokat baskiroknak nevezik, a baskiok másik részét — vagyis a keleten maradt magyar testvéreket — pedig Bolgária mögé helyezik. A keleten maradt magyarokat, kikről Konstantinos is megemlékszik, tudvalevőleg Julián a XIII. században csakugyan Bolgáriától délkeletre találta meg.⁴⁾ E hely mindenesetre a magyar őshaza és faj meghatározásának szempontjából egyike a legfontosabb történeti adatoknak.

¹⁾ *M. H. K.* 230. l.

²⁾ *M. H. K.* 239. l.

³⁾ *V. ö. M. H. K.* 216. l.

⁴⁾ Bolgáriától keletre, illetőleg délkeletre teszi a magyarok őshazáját Marczali (*Millenniumi történet* I. 34. l.), ki egyszersmind a magyart és baskirt közel rokonnépnek tartja. E nézetet fejtette ki bővebben Pauler Gyula (i. m. 241—264. ll. és *Budapesti Szemle* 1900 szept.), ki az őshaza meghatározásában szóról szóra megegyezik Marczalival, Ufa és Orenburg kormányzóság területére téve azt, csak-hogy ő a magyart és baskirt egy népnek tartja. A régi magyar történet e két legkiválóbb ismerője rokonvéleményének Isztakhri említett helye a legpozitívabb alapja.

E rész végén találjuk Ibn Khordâdbeh a IX. század derekáról való, tehát Isztakhrnál régibb és a XIII. században élt Dimiskinek leírását a kozárokról, melyeket a kiadó az összehasonlítás kedvéért közöl. Dimiski szerint a kozárok zöme 868-ben azért tért át a zsidó hitről a mohamedánra, mert a kharezmiek ez áttérést szabták meg a kozároknak nyújtandó hadi segítség díjául, melyet a kozárok egy őket szorongató turk törzs ellen kértek. Gróf Kuun e turk törzsben a magyarokat látja.

A negyedik részt Ma'szûdiból vett szemelvények képezik. Ma'szûdi művét 943 táján írta.¹⁾ Az ideszóló írók közül Ibn Roszteh után ő a legrégebb, kinek műve önállóan és a maga egészében maradt korunkra, míg a többi írók művét — mint láttuk — csak jóval későbbi időből származó idézetekből ismerjük. Munkájának értékéből sokat levon, hogy a Kaukzustól északra lakó népekről s így a magyarokról szóló adatait is másodkézből vette, minthogy ő maga Örményországnál északibb vidéken sohasem járt. Megbízhatósága egyéb-iránt sem nagy, az arab írók általános rossz szokása, hogy régebbi, korokban már teljesen elavult adatokat illesztenek a korukbeli viszonyok leírásába és a legkülönbözőbb dolgokat összezavarják, nála is nagymértékben megvan, például a volgai bolgárokat a legfuresább módon azonosítja a dunamenti bolgárokkal²⁾ és tetézi ezt még azzal, hogy rájuk alkalmazza a VII. században a Fekete-tenger partján tanyázott bolgárokról szóló adatokat.³⁾ A bolgárokról egyébiránt azt is meséli, hogy Velenczéig és Spanyolországig terjesztik ki portyázó hadjárataikat!!⁴⁾ Járatlansága a földrajzban valóban párját ritkítja, például nem tudja biztosan megmondani, hogy Trebizond a Fekete- vagy Közép-tenger mellett fekszik. Pedig hát Ma'szûdi geographus!

Mind e körülmények tekintetbe veendőek a magyarokról szóló helyének megítélésénél.⁵⁾ A magyarokat ő is baskiroknek nevezi. Azt beszéli rólok, hogy a besnyőkkel és még két

¹⁾ *M. H. K.* 251. l.

²⁾ *M. H. K.* 262. és 264. ll.

³⁾ *M. H. K.* 254. l.

⁴⁾ *M. H. K.* 262. és 263. ll.

⁵⁾ *M. H. K.* 279—282. ll.

más ismeretlen törzsszel szövetkezve, 932 után megtámadták a byzánczi birodalmat, majd pedig 943 nagy csatában győzve le a görög császár seregét, diadalmasan egész Konstantinápolyig hatoltak. E hadjárat, úgy a mint azt Ma'szûdi beszéli el, merő képtelenség. Ezért csodálkozunk, hogy a kiadó semmi erre vonatkozó megjegyzést sem fűz a szöveghez.*)

Gróf Kuun az arab szöveget mindenütt magyar fordítással kíséri, melynek megérthetősége világossága és határozottsága minden homályt kizár. A fordítás hűségéről azonban, mivel az arab nyelvben járatlanok vagyunk, ítéletet nem mondhatunk. A bevezetések és jegyzetek gróf Kuun nagy olvasottságáról és kiváló szakismeretéről tesznek tanúságot. A magyar historikusok nagy hálával tartoznak gróf Kuun-nak munkájáért, melyben mindazt, a mire a legrégebb magyar történettel foglalkozónak a keleti írótól csak legtávolabbról is szüksége lehet, fölhasználva a legújabb kutatások eredményeit mindenki számára hozzáférhetővé tette és így megkímélte az érdekelteket oly kutatástól, mely laikust, minden fáradság ellenére, úgy szólván semmi sikerrel sem biztat.

A magyar honfoglalásra vonatkozó *nyugati kútfők* kritikai kiadását és méltatását Marczali Henrik fáradságának köszönjük.**)

A bevezetésben a szerző a magyarokról történt első megemlékezéstől kezdve egész a kalandozások korának befejezéséig tárgyalja a nyugati forrásokat, bővebben csak azokra terjeszkedik ki, a melyeknek ideszóló szövegét közli. Az egész bevezetés minden rövidsége mellett a fontos szempontok ama figyelembevételével történt, mely a tárgy alapos ismeretének jele. A forrásokat három részre osztja Marczali. Az első csoportot alkotják azok a kútfők, melyek a magyarokról vagy Pannoniáról tesznek említést, a honfoglalást megelőző időben; a másodikat a honfoglalásra vonatkozó teljesen egykorú, végre a harmadikat a kalandozások korára vonatkozó kútfők alkot-

*) Régebbi munkájában (*Relationum Hungarorum Cum Oriente Gentibusque Orientalis Originis Historia Antiquissima Vol. II. 45. l.*) Gróf Kuun arra utal, hogy Ma'szûdi e helyen a magyaroknak egy még Levediában viselt hadjáratát és a 934-diki konstantinápolyi hadjáratot fűzi tévesen egybe. Ugyancsak a 934-diki hadjárat emlékét látja Ma'szûdi eme értesítésében Pauler (i. m. 170. l.).

***) *M. H. K.* 287—342. l.

ják. Míg az első két csoportba tartozó kútfoket teljes számban közli, a harmadik csoportbeliek közül csak azokra terjeszkedik ki, melyekről a honfoglalók műveltségére következtetést lehet vonnunk.

Az első csoportba tartozik az *Annales Bertiniani* följegyzése a magyaroknak Német Lajos birodalmába 862-ben történt első betöréséről. Ez egyszersmind a legrégibb időből való adat, mely kétségbevonhatatlanul a magyarokra vonatkozik, mert azok a források, melyek a magyar történet régibb idejére nyúlnak ugyan vissza — Leo és Dsaihâni művét sem véve ki — későbbi időben keletkeztek, mint e feljegyzés. Ellenben rég ismeretes és fölhasznált a második darab, a *Conversio Baguariorum et Carantanorum*. A harmadik darab egy kevésbé ismert forrás, melyre Hunfalvy hívta föl először a magyar történetírók figyelmét. Ez Nagy Alfréd angol király földleírásának az a része, mely a későbbi Magyarországról és a határos tartományokról szól.

A második csoportot az egész gyűjtemény legfontosabb kútfoi alkotják. Azon forrásokat találjuk ugyanis itt egybegyűjtve, melyek a legrészletesebben szólnak a honfoglalásról és egyszersmind az egyedüli a honfoglalással teljesen egykorú följegyzések. Ezek az *Annales Fuldenses* és *Regino* idevonatkozó helyei, továbbá a *bajor püspököknek a pápához küldött 900-ban kelt levele* és egy ezeknél sokkal jelentékteleőbb forrás, tudniillik egy ismeretlen szerzőnek, a *verduni püspökhöz* intézett levele. Ez utolsó forrás szintén úgy szólván ismeretlen volt nálunk. Ha szűkebb értelemben vett történelmi szempontból nagy értéket nem is tulajdoníthatunk e forrásnak, minthogy történelmi tényeket nem említ, mégis mint a magyarokról alkotott egykorú nyugati közvélemény emléke értékes. A kézirat, melyből Marczali e levelet kiadta, Rhabanus Maurus híres tudóst jelöli meg annak szerzőjéül. Marczali ezzel szemben kimutatja, hogy e levelet Rhabanus nem írhatta s azt véli, hogy ez irat a Vogézek között fekvő Granval kolostorban keletkezett. Téves Marczali azon állítása, hogy jelenleg e levélnek csak bécsi kézírata ismeretes, megvan e levél a Cheltenham-féle gyűjtemény egy kéziratában is,* melyet a kiadáshoz szintén föl kellett volna használni,

*) *Neues Archiv*. XXII. 686. 1:

téves továbbá azon megjegyzése, hogy e levélnek csak egy régibb kiadása van: Martène és Durand-é, holott Darchey¹⁾ is közölte azt egy verduni kéziratból. Az sem bizonyos, mind ezt Marczali föltételezi, hogy e levél Dado verduni püspöknek szól. Dado neve csak a Martène-féle kiadásban fordul elő, de a bécsi kéziratban, melyet Marczali a verduni kéziratban, melyet Dachery használt s a Cheltenham-féle kéziratban nyoma sincs. Nem említi Marczali, hogy Martène Remigius auscerre-i szerzetesnek tulajdonította e levelet. E nézetet legújabban Dümmer²⁾ elfogadta, de tagadhatatlan, hogy több ok valószínűbbé teszi Marczali, mint Dümmer hypothesisét.

A harmadik csoportot két forrás alkotja: Waldramus szt.-galleni szerzetes 907-ben kelt Dado püspökhöz intézett kevéssé ismert levele, mely a magyarok okozta pusztításon kesereg. A másik forrás Ekkehard tudósítása a magyarok szt.-galleni táborozásáról.

Sajnálattal nélkülözzük Liudprandnak a magyar honfoglalásról szóló részét, melyet az eredeti tervezet szintén fölvétetni kívánt.³⁾ Liudprand az összes a honfoglalási korról szóló írók közül — a nyugatiak közül mindenesetre — a legkiválóbb írói egyéniség. A honfoglalásról szóló értesítése, ha nem is teljesen egykorú, korábbi, mint számos e gyűjteményben fölvett forrás és — a mi földolog — önálló és becses, mert legjobban domborítja ki azonényt, hogy a magyarok megszállása a németek hallgatag beleegyezése, hogy ne mondjuk segítségével történt. A többi a tervezetben és bevezetésben említett a kalandozások korából való nyugati kútfők adatainak közlését is szívesen vettük volna. Minden gáncs ellenére, melylyel ezeket Salamon óta illetik, ezek a honfoglalási kor legpositivabb jellegű forrásai és mindegyikökből legalább is a honfoglalók műveltségére lehet következtetést vonni.

Külön elismerést érdemel Marczalinak az az eljárása, hogy noha legtöbb esetben a *Monumenta Germaniae* kiadására támaszkodhatott volna, minden forrásra vonatkozólag kézirat-tanulmányokat végzett. Így történt például, hogy Ekkehard-

¹⁾ *Spicilegium* XII. 349. l.

²⁾ *Neues Archiv*. XXVI. 565. l.

³⁾ *Akadémiai Értesítő* 1893. 691. l.

nak a *Monumentakban* közlötténél sokkal jobb szövegét adja. A bajor püspökök levelének első kritikai kiadását is Marczali nyújtja.

Szláv források neve alatt három szláv kútfő ideszóló adatait találjuk egybegyűjtve.*)

Az első részt a Konstantinos és Methodios legendának a magyarokról szóló rég ismeretes adatai alkotják. Jagiáé, ki e rész elébe egy rövid bevezetést írt, csatlakozik azon véleményhez, hogy e legendák eredetileg görögül voltak írva, tehát alapjában véve a görög forrásokhoz tartoznak, csak mivel kizárólag szláv fordításban maradtak fenn, sorozzák őket a szláv forrásokhoz. E legendáknak a magyarokról szóló adatainak hitelességéhez kétség ugyan nem fér — annálkevésbé, mivel e legendák a IX. század végén vagy a X. elején keletkeztek — de mivel semmi fontos tényről nem szólnak, értékök alig van. A másik darab az említett *elbeszélés a bolgár-magyar háború egy episdjáról*, mely a *Prolog*-nak nevezett szláv egyházi könyvben maradt fenn. Noha ez elbeszélés már régebben is ki volt adva, a magyar történetírók nem szereztek róla tudomást, a mi ugyan nem volt nagy mulasztás, mert ez elbeszélés, még ha igaza is van Jagiának, hogy a X. században keletkezett görög följegyzésen alapul, teljesen értéktelen, minthogy adatai a lehető leghatározatlanabbak és semmitmondók.

Harmadik helyen rövid szemelvényeket találunk a Nesztornak tulajdonított XII. századi orosz krónikából. Nesztornak a honfoglaláskorabeli magyarokról szóló egyetlen eredeti adata tudvalevőleg az, mely a magyaroknak állítólag 898-ban Kiev alatt való elvonulásáról szól. E hely azért érdekes, mert ama ritka adatok egyike, melyek hazai forrásaink elbeszélésének egy-egy pontját igazolják. A magyaroknak Kiev alatt történt elvonulásáról ugyanis, a miről Nesztor kivételével egy forrás sem tud, krónikáink is megemlékeznek, az Anonymus pedig épenséggel Kiev ostromáról és bevételéről beszél.

Ellenben Nesztornak a bolgár-magyar háborúról és a magyaroknak 934-ben és 943-ban a görög birodalomba tett betöréseiről szóló adatai egyszerű kivonatai az említett görög logotheta krónikájának s így semminemű értékkel nem bírnak.

*1) *M. H. K.* 345—378. 1.

Csodáljuk ezért, hogy e helyeket is fölvevették. A 934. és 943-iki görög háborúkra vonatkozó adatok, mivel a kalandozás koráról szólnak, nem tartoznak e mű keretébe, s ha e miatt a logotheta krónika e részei joggal nem találtak helyet e műben, egész fölösleges volt e compilált adatok közlése. Továbbá Nesztornak a fehér ugrok- és avarokról szóló elbeszéléseinek semmi köze sincs a magyarokhoz s így e rész is bátran elmaradhatott volna.

Az említett források szövegét a legjobb kiadások alapján Jagić Vratoszláv, a bécsi egyetem hírneves tanára állította össze. Ugyancsak ő vezette be e források mindegyikét latinul irt kritikai méltatással és kísérté azokat szintén latin magyarózó jegyzetekkel és fordítással. A szerkesztést, történeti commentálást — mint a bevezetés mondja *) — Thallóczy Lajos végezte, ugyancsak ő egy pár magyarózó jegyzetet irt, melyek különösen a magyar tudomány idevonatkozó kutatásait tárgyalják. Nehány jegyzetet Jiríček Konstantin is irt. Továbbá Thallóczy és dr. Hodinka Antal a szláv szövegek és Jagić latin bevezetéseinek és jegyzeteinek magyar fordítását közölték. A szláv források a legjelentéktelenebb részét teszik a honfoglalási kútfüöknek és épen e legkisebb munkához a legtöbbben kellett!

A szerkesztőség joggal föltehetette és föl is tette azzal az eljárásával, hogy a latin forrásokat nem fordította le magyarra, hogy e mű olvasói értenek latinul, fölösleges volt tehát — ha már magyarul nem értő tudóst kellett vagy akart a szláv források kiadásával megbízni — Jagić latin bevezetéseit és fordítását magyar fordítással kísérni. Ha pedig nem akartak e részben sem az egész mű szerkesztésében követett eljárástól eltérni s ezért magyar bevezetéseket és magyar fordítást akartak nyújtani, fölösleges volt Jagić latin szövegének közlése. És ha már beleigtatták Jagić latin bevezető tanulmányait, minthogy ezek szolgáltak egyedül alapul a magyar bevezetéseknek, teljesen fölösleges még mindég a szláv szövegek latin fordításának közlése, ha, — mint a bevezetés mondja **) — a megfelelő magyar fordítás az eredeti, vagyis szláv szöveg alapján készült.

*) M. H. K. 347. 1.

**) M. H. K. 347. 1.

Thallóczy kijelentése szerint a latin fordítást azért igtatták a szövegbe, hogy ez Jagié igazolásául szolgáljon.¹⁾ A latin fordítás közlésére csak azon esetben lett volna szükség, s csak akkor szolgál az Jagié igazolásáára, ha a magyar fordítók a magok fordítását rossznak tartják. Erre pedig nyilván nem gondoltak.

Jagié fordítása szerint²⁾ a fehér ugrok Chosroës, a perzsa király ellen harczoltak (ez áll Schlözer ismert német fordításában is); Thallóczy-Hodinka fordítása szerint Nesztor e helye azt mondja, hogy Heraklios császár harczolt Chosroës ellen (így értelmezi e helyet Leger új francia fordítása). Értelem tekintetéből okvetlenül Jagié fordítása a helyes. A szöveg folytatása ugyanis azt mondja, hogy szintén Heraklios császár idejében kaptak híre az avarok, kik Heraklios ellen harczolva, öt majdnem fogságba ejtették. Kétségtelenül tehát a híres byzáncki-perzsa háborúra történik itt célzás, mely Heraklios idejében még javában folyt Chosroës ellen. E háború folyamán történik, hogy míg Heraklios a kozárokkal szövetségbe Ázsiában a perzsák ellen harczol, az avarok viszont Chosroëssel szövetségbe 626-ban Konstantinápolyt fogják ostrom alá. Nesztor fehér ugorjai alatt tehát kozárokat kell érteni és ezért — ebben rejlik az eltérés fontossága — Nesztor szövegében logikusan annak kell állni, hogy a fehér ugrok Chosroës ellen harczoltak.³⁾

¹⁾ M. H. K. 347. l.

²⁾ M. H. K. 367. l.

³⁾ Hogy azon nép, melylyel Heraklios Chosroës ellen szövetségbe, a kozár volt, az iránt Theophanes görög krónikás megfelelő helye nem enged kétséget. (Theoph. *Chronographia ed. de Boor* 485—486. l.) Hogy Nesztor fehér ugorjai a kozárok, arra magyar részről már gróf Kuun Géza utalt (*Relationum historia* I. 122. l.). Továbbá nem fogadhatjuk el Jagié és Thallóczynak Nesztornak ehhez s a magyarokról szóló első helyéhez fűzött magyarázatait. Grot, kire Jagié is hivatkozik, helyesen megmagyarázta, mért nevezi Nesztor a kozárokat — kiket Georgios Hamartolos turkoknak mond — fehér ugroknak, tudniillik Nesztornál a fehér ugor népnek semminemű ethnographiai jelentősége nincsen, ő, illetőleg Georgios Hamartolos régebbi szláv fordítása, melyet felhasznált, a görög forrás turk neve helyébe az ugor nevet írta, minthogy e népet, mely szomszédja volt, jól ismerte. Így történt, hogy Nesztor Heraklios császár idejében említi először az ugorokat. De ezzel semmi kapcsolatban sincs — mint azt Jagié állítja (M. H. K. 369. l. jegyzet) — az avarok első említése. Ennek

De ez eltérésnél sokkal súlyosabb hiba, hogy a magyar fordítók — a mi szinte hihetetlen dolog — félreértették Jagié latin bevezetéseinek és jegyzeteinek egyes kifejezéseit és ezért e latin helyekkel párhuzamosan azoknak hibás magyar fordítását közlik.*)

Jagié latin szövegének és fordításának közlését tehát csakugyan a tudomány érdeke kívánta és e közlés nemcsak Jagié igazolásául szolgál, hanem arra is, hogy a magyar fordítók munkájának megbízhatatlanságáról tanúságot tegyen.

A hazai források kiadásának munkáját *Fejérpataky László, Marczali Henrik és Pauler Gyula* vállalták el.**) Az *Anonymus* műve, a *Richardus-féle jelentés Julian útjáról* és a *krónikáknak* a honfoglalásra vonatkozó részei alkotják a hazai források csoportját.

Az *Anonymus* és a *Richardus-féle jelentés* az egyetlen források, melyek egészökbén helyet találtak e gyűjteményben; e szövegek kiadására tehát különös gondot kellett fordítani. Ezért igen szerencsés választás volt e források közlésével *Fejérpataky Anonymus* szövege,

egyszerű magyarázata az, hogy *Georgios Hamartolos* közvetlenül a kozár-görög szövetség után említi az avaroknak Konstantinápoly ellen intézett támadását s ezt követve említi *Nesztor* először az avarokat közvetlenül e kozárokról szóló rész után. Csodálatos, hogy *Jagié* és *Thallóczy* nehéznak találják annak eldöntését, miért tesz *Nesztor* különbséget fehér és fekete ugrok között. (*M. H. K.* i. h.) *Nesztor* fehér ugorjainak ugyanis semmi köze sincs a fekete ugorokkal, előbbiek a kozárok, utóbbiak a magyarok. A kiadók ezt észre sem vették, máskülönben csak nem adták volna ki *Nesztornak* a fehér ugorokról szóló részét, mely semmi kapcsolatban sincs a magyarokkal s nem beszélne a magyarok, vagyis inkább turkokról» (*M. H. K.* 367. l. 3.), turk alatt a kozárokat, vagyis fehér ugorokat értve.

*) *Jagié* azt írja a *Konstantinos* és *Methodios* legendáról: «nullum dubium est opuscula... sub finem sæculi IX. aut certe inunte sæculo Xº scripta esse» (*M. H. K.* 350—351. l.). A magyar fordítás szerint ez annyit tesz: «kétségtelen, hogy e két művet... a IX. század végén avagy bizonyosabban (!) a X.-nek az elején írták». A magyar fordítás szerint «minime a re abhorret» annyi mint «nem érdektelen» (?!) (*M. H. K.* 361. l.). A 369. lapon (1. jegyzet) a magyar fordítás a latin szöveg egy mondatát egyszerűen kihagyja. Fölületes a magyar fordítás számos helyen (v. ö. *M. H. K.* 361., 372. stb. ll.).

**) *M. H. K.* 381—506. l.

mint e kútfő legjobb és teljesen megbízható kiadása már az 1892-diki facsimiles kiadásból ismeretes.

A Richardus-féle jelentést a vaticani codex alapján közli Fejérpataky. Kétségtelenül ez e forrás legrégebb, és egyszerűsmind legjobb fönmaradt kézírata, mindazonáltal sajnáljuk, hogy a bevezetésben Fejérpataky nem számol be az újabbkeletű kéziratokról is. Hogy a vaticani kézirat szöveghagyományának közlése a lelelkiismeretesebb gonddal készült, arra kezesség Fejérpataky neve. Noha a régebb kiadások, tudniillik Endlicheré és Theineré szintén e vaticani kézíratra támaszkodtak, Fejérpataky szövege mindkettőnél megbízhatóbb: még a Theiner-féle teljesen megfelelőnek tartott kiadás egyes hibáit is helyreigazítja.

Az Anonymus kéziratáról és kiadásairól szóló és a Richardus-féle jelentés elébe írt érdekes tárgyi bevezetést is Fejérpataky írta.

Az Anonymus tárgyi bevezetését, ennek s a Richardus-féle jelentés szövegéhez csatolt magyarázó jegyzeteket Pauler írta.

Az Anonymushoz készült bevezetés föltünően rövid; a Névtelen jegyző koráról, korának művére gyakorolt befolyásáról szólni, vagy csak erre utalni, a szerző megelégedett. Új csak azon fejtegetés, hogy az Anonymus Reginót és folytatóját csak közvetve egy eredeti alakjában fön nem maradt magyar krónika révén használta fel. Új továbbá azon állítás is, hogy a Névtelen barátja, kinek kivánságára írta művét, külföldi ember, mert az Anonymus Álmos nevét az álom szóból magyarázva azt mondja: «Quia ergo sompnium in lingua hungarica dicitur almu», holott a kronikák e helyen «lingua nostra»-t írnak*) és mert egyik más helyen (c. 17.) Árpád és népe nyelvét «lingua eorum»-nak nevezi.

Ez okoskodás egyáltalában nem meggyőző. Ha az Anonymus csakugyan külföldi ember számára írta művét, etymologiai szómagyarázatait jobban kifejtette volna, hiszen ezek gyakran oly erőltetettek, hogy még magyar ember sem érti meg

---

*) *M. H. K.* 390. l. v. ö. Anonymus c. 3. (*M. H. K.* 397. l.) és *Képes Krónika* c. 11. (Quia vero sompnium in lingua nostra dicitur alm. *M. H. K.* 499. l.).

őket első pillanatra.*) Hát még hogy értse meg az Anonymus etymológiáit külföldi ember? Tovább mehetünk. Az Anonymus éppen az Álmosról szóló helyen magyarázza meg bővebben, külföldi ember számára is érthető modorban névszarmaztatását, vagyis ép ott teszi, hol ezt a krónikából írta ki. A «lingua eorum» kifejezésből pedig ép oly joggal azt is lehetne következtetni, hogy maga a Névtelen jegyző sem magyar. Annál inkább tehetnők ezt, minthogy az Anonymus egész idegen nyelveket — a görögöt vagy szlávot — is e kifejezéssel «lingua eorum» jelöl meg.**)

Az Anonymus művét igen kevésre becsüli Pauler, mégis oly szavakkal emlékszik meg róla, melyekkel még legrajongóbb hívei sem illették. Azt állítja, hogy a jegyző «kritikus író, mint ma mondanók», s okoskodását a mai pragmatikus írókéhoz hasonlítja.

Az Anonymus szövegét Szabó Károly fordításának közzététele óta nem kísérték oly részletes jegyzetekkel, mint Pauler teszi. Ha összehasonlítjuk e két munkát, melyet majdnem egy félszázad választ el, a sok új adatot napfényre hozott kutatás és méginkább a kritika, mely Szabó Károlynál ugyan gyöngelábon állott, örvendetes nagy haladását fogjuk észrevenni. De ha az Árpádkorral való beható és eredményes foglalkozás-

*) V. ö. például: «...locum... Muncas nominaverunt, eo quod cum maximo labore ad terram, quam sibi adoptebant pervenerant» (Anonymus c. 12.) «...locum illum... Hungari nominaverunt Scerij, eo quod ibi ordinatum fuit totum negotium regni...» (c. 40.). Hogy ne is szóljunk az ilyenekről: «fluvius ab Hungaris vocatus Lopunsu, eo quod Romani propter metum Hungarorum latenter transnataverunt» (c. 48.). «...montem illum super quem duci foliata fecerunt, nominaverunt Zenuholm» (c. 32.) stb.

**) V. ö. Anonymus c. 13. A lingua eorum és lingua hungarica kifejezés használata magyaroztatát a középkori írók azon fölfogásában leli, hogy a tudósok közös nyelve, az irodalmi nyelv a latin, melyel szemben a hazai nyelv, a nép nyelve a lingua vulgaris. Ez igen elterjedt nézet nagyon is illik a tudományát fitogtatni szerető Anonymushoz. Véleményünk szerint még az is megfontolandó kérdés — melyre eddig nem gondoltak, — hogy az Anonymus tényleg egyik barátjának fölszólítására írta e művet és küldte el annak Nem fictio-e ez, mint számos korabeli írónál, mely mögött a középkori író conventionalis szerénysége rejlik. Erre látszik utalni, hogy az Anonymus csak N.-nel s nem egy határozott névvel nevezi meg barátját.

ról, melyről e jegyzetanyag tanúságot tesz, a legnagyobb elismeréssel is emlékezünk meg, nem hallgathatjuk el, hogy Pauler egyes állításait sehogy sem bírjuk elfogadni.

Némelykor oly etymológiákat közöl, mintba az Anonymus szelleme szállta volna meg. Anonymus Zalánját a krónikák Zuatopolugjával, a nagy-morva birodalom e historiai alakjával azonosítja, mert: «Lehetséges, — így szól, — hogy a Névtelen jegyző okoskodó természetével a to polugot: a polyák, lengyel jelzőnek vette, vagy talán mert a magyar szóbeszéd a hosszú szót megrövidítette s a névnek a Zwant vagy Zuant tartotta, mely a magyarban — mint Zuard Szalárdá — könnyen(?) és természetesen(?!) változott át Szalárná». ¹⁾ Hogy mit gondolt, vagy mit nem gondolt az Anonymus, azt bajosan lehet eldönteni; nehéz dolog is, hogy az ember beleélje magát a jegyző ferde okoskodásába. Különben is elég rossz etymológiát gyártott az Anonymus maga, nem szükséges, hogy mi is megszerezzük ezt ilyen fajta szómagyarázatokkal.

Egész hihetetlen dolog, hogy az Anonymus Árpád előhaladását a Dunántúl azért teszi csak a Rába és Rábczáig, mert: «azontúl volt felső Pannonia, mely közvetlen német birtok, Markgrófság volt, és csak 907-ben, a bajorok nagy csatavesztése után enyészik el teljesen». ²⁾ Az Anonymus, ki a Dunántúlra rómaiakat helyez, mitsem tud a német Markgrófság létezéséről, nemhogy annak 907 előtti vagy 907 után való határaitól. A Saruuar-Szárvár-Holics-Weisskirchen-féle etymologiai magyarázat is igen sajátságos. ³⁾ Nem fogadhatjuk el azon érvelést, hogy az Anonymus «Rectores és Ductoresei alatt a gyulák (tudtunkkal különben mindég csak egy gyula és kende volt) és kendék emléke lappang». ⁴⁾ A legkülönbözőbb okok, melyeknek fejtegetését terünk nem engedi meg, szólnak e föltevés ellen; különben ez okok oly közelfekvők, hogy külön fölsorolásuk fölösleges is.

Ilyenféle meglepő állítás még sok van Pauler jegyzeteiben. ⁵⁾

¹⁾ M. H. K. 408. 1.

²⁾ M. H. K. 450. 1. 3. jegyzet.

³⁾ M. H. K. 433. 1. 2. jegyzet.

⁴⁾ M. H. K. 456. 1. 1. jegyzet.

⁵⁾ Nehezen belátható, mikép lehet *Neopatrashól Cleopatra*

Mind e hibás értelmezés magyarázata és oka azon föltevésben rejlik, hogy az Anonymus egyes, még egészen jelentéktelen megjegyzéseinek is kell valami igaz alappal birni. A ki a fontos dolgokban oly tudatlan, mint a jegyző, ki szerint a honfoglalás idejében oláhok voltak Erdélyben és rómaiak Dunántúl stb. az a részletekben nyilvánvalóan még megbizhatatlanabb. Hiú kísérlet tehát mindenféle rejtett értelmet belemagyarázni az Anonymus szavaiba, ott, hol ő semmi igazra vagy komolyra nem gondolt és semmit sem tudott.

Föltünő az Árpádkor oly alapos ismerőjénél, minő Pauler, az Anonymus-irodalomban való járatlanság — ezt kell mondanunk, különben nem volna érthető, hogy Mátyás Florián nála gyűjtőnévvé lett: neki tulajdonítja mindazt, a mit már jóval előbb mások mutattak ki. Arra, hogy a jegyző az Álmosról adott személyleírásban Dares Phrygius szavaival él nem M. Florianus figyelmeztet bennünket először, hanem jóval előtte Cornides;¹⁾ hasonlóképen Zoltán leírásának forrására ugyancsak Dares Phrygiusra nem Szabó Károly mutatott először és nem M. Florianus fejtette ki ezt tüzetesebben, mint azt Pauler állítja — hanem megtette ezt is már egész pontosan Cornides,²⁾ ki az Anonymus és Dares Phrygius még sok megegyezésére utalt,³⁾ melyről M. Florianus s így természetesen Pauler sem tud. Ismeretes tény, hogy először Marczali mutatta ki, hogy az Anonymus a *Gesta Alexandri Magni* és *Liber de proeliis Alexandri Magni* is fölhasználta forrásul.⁴⁾ Pauler szerint ezt is M. Florianus tette.⁵⁾ Regino és folytatásának fölhasználására és az ebből származó félreértésekre sem Szabó Károly jött rá először, hanem éppen száz évvel előtte Semler János Salamon.⁶⁾

A *sobamoger* név magyarázata a *sofá*; szóból különösen nyelvi tekintetből igen szerencsétlen gondolat (*M. H. K.* 444. l. 4. jegyz.) stb.

¹⁾ *M. H. K.* 397. l. Cornides: *Vindiciae Anonymi* 32. l.

²⁾ *M. H. K.* 455. l. Cornides i. m. 32. l.

³⁾ Cornides i. m. 33—34. l.

⁴⁾ *Phil. Köz.* 1877. 360—364. l.

⁵⁾ *M. H. K.* 403. l.

⁶⁾ *M. H. K.* 457. és 458. ll. J. S. Semler: *Versuch den Gebrauch der Quellen in der Staats- und Kirchengeschichte der mittlern Zeiten zu erleichtern.* (Halle, 1761). 27—31. ll. Sajátságos, hogy Semlernek e sok okos megjegyzést tartalmazó munkájáról a magyar historikusok

Nagy szorgalommal és éles szemmel kutatja Pauler föl mindazon helyeket, melyekben III. Béla korára csak némi vonatkozást is lehet látni, de ezért meg kellett volna jelölni azon helyeket is, melyek IV. Béla kora mellett bizonyítanak.*)

A krónikák a honfoglalásra vonatkozó részeit Marczali állította össze. Az első részt Kézai, a másodikat a nemzeti krónika változatai képezik. Nemcsak a magyar honfoglalásról, hanem a hún történetéről szóló részek is közölve vannak, mert a krónikák sokat, a mit a hagyomány a magyarokról tartott fenn, átvittek a hún történetbe.

A bevezetésben Marczali régi álláspontját fejtegeti, hogy összes krónikáink anyaszövege a II. Géza idejében keletkezett nemzeti krónika, melyet az Árpádház kihalása után budai minorita barátok folytattak. Föltűnő, hogy Marczali a bécsi udvari könyvtár 3374. számú codexét Kézai kéziratának veszi, — mint azt régebben Endlicher és Toldy tévesen állították, — holott e kézirat szövege csak Kézai előszavát tartalmazza, egyébiránt pedig a budai krónika és az *Accephalus* codex családjához tartozik.**)

Ellenben köszönettel tartozunk Marczalinak azért, hogy a magyar krónika vaticani codexének kérdését végkép tisztázta. Mióta Lucius — *Inscriptiones Dalmaticae (Venetiis 1673)* című művében — e kézirat varia lectióit közölte, ez a krónikák kiadóinak előszavaiban folyton szerepelt a nélkül, hogy egyik is látta volna e codexet — s nem is láthatta, mert mint Marczali kutatásai földerítették, e codex többé nincs a Vaticánban.

A krónikák szövegéhez alapul a Bécsi Képes Krónika szolgál; szöveg alatt közli Marczali a többi változat (budai,

---

Marczali kivételével nem szereztek tudomást; még Sebestyén bibliographiájából is kimaradt e mű.

*) A: „... modo Romani pascuntur de bonis Hungariae» kifejezést, — mely IV. Béla kora mellett szól és mindenképen magyarázatra szorul, Pauler megjegyzés nélkül hagyja. (*M. H. K.* 405. l.) Figyelemreméltónak találja Pauler (*M. H. K.* 402. l.) hogy a Névtelen jegyző már a Cumanus szót használja, holott nálunk a XIII. századig csak a Cunus elnevezés dívik: «talán azért, mert külföldinek irt és világosan akart beszélni». Akár külföldinek irt Anonymus vagy nem, jósnak kellett volna lennie, hogy tudja, hogy fogják nálunk nevezni a kunokat. Ez bizony erős érv IV. Béla kora mellett.

**) V. ö. M. Florianus *Fontes Domestici* II. V—VI. l. és Kaindl *Studien z. ung. Geschichtsquellen* VII 4. l.

dubniczi, pozsonyi krónika, Muglen) eltérő részeit. Ez nemcsak a helykimélés szempontjából helyes eljárás, hanem az egyedüli, mely az összehasonlítást és áttekintést lehetővé teszi. Eddig sok igen közel álló krónikaszoveget adtak ki külön-külön, minden összehasonlítás nélkül. A krónikák kritikai kiadása majd csak ily alapon készülhet.

A *honfoglalási kor hazai emlékei* összegyűjtésének és magyarázatának nagy és nehéz munkáját Hampel József végezte.¹⁾ 320 quart oldalra terjedő munkája egymagában tekintélyes könyvnek is beillik.

Hampel tanulmánya három részre oszlik. Első sorban ismerteti és leírja az összes ránk maradt emlékeket. Ennek alapján megvonja a tanúságokat, melyeket e leletek a honfoglalók temetkezési módjáról, fegyverzetökről és ékszereikről nyújtanak és végül kutatja, mily culturalis hatás és környezet következtében keletkeztek ez emlékek jellegzetes sajátosságai.

A leletek ismertetése a szerző ritka szorgalmának és példás pontosságának tanúbizonysága. A honfoglalás-kori emlékek első teljes és kritikai ismertetését bírjuk e műben, mely nemcsak nélkülözhetetlen lesz mindenki számára, ki e leletekkel foglalkozik, hanem úgy szólván fölöslegessé teszi a régiebb munkákat s így sok fáradságos keresgélés és utánjárás alól menti föl a kutatót.

Következtetéseiben a szerző igen óvatos; a kritikai szempont folytonos szemmel tartásával állítja össze eredményeit. És ha e részekben valami nagy meglepő eredményeket nem is nyújt, mert nem nyújthat, épen a szerző tartózkodása biztosítja e részeknek nagy értékét: megbízhatóságukat. Ezért fogja mindenki elfogadhatni Hampel eredményeit. Azért, hogy megbízható eredményeket nyújtson, lemond arról, hogy csillogó, de nem igaz, képet fessen. Szépen kifejti, hogy a leletek kis száma nem engedi, hogy teljesen kielégítő képet alkossunk. Teljes korkép kifestésére csak a művész korlátlan röptű képzelete vállalkozhatik, a biztos tényekre szorítókozó tudomány csak vázlatot nyújthat.

Külön ki akarjuk még emelni, hogy a leletek ornamentikájából vont következtetések igen érdekesek.

Mielőtt bezárnók hosszúra nyúlt ismertetésünket, meg

¹⁾ M. H. K. 510—830. l.

kell említenünk, hogy a gyűjtemény használatát egy gonddal készített tárgymutató — dr. Maróthy Rezső munkája — könnyíti meg.

Ismertetésünk hosszadalmasságát mentse ki azon körülmény, hogy valóban óriás terjedelmű, az Akadémia ægise alatt legjobb nevű történetiróink közreműködésével hosszú előmunkálatok után megjelent emlékműről kellett beszámolnunk, melynek fényes kiállítása is hirdeti, hogy az Akadémia nem kimélte a költséget, hogy méltóan járuljon a honalapítás nagy tényének megünnepléséhez.

P. R.

A MAGYAR ÆSCHYLOS.*)

(A hét Thébavivó.)

A tekintetes Akadémia összes ülése 1893 november 27-én azt a föladatot ruházta rám a Kisfaludy-társaságnál pályanyertes Oresteia-fordításom ajánlására, hogy ültessem át Aeschylosnak hátralévő négy tragédiáját is. E nehéz, de kedves munkát adó, megtisztelő megbizásért hálás köszönetet mondva, tisztelettel jelentem a tekintetes Akadémiának, hogy föladatomat elvégeztem s a teljes Aeschylos készen áll, hogy a tekintetes Akadémia bíráló forumát megjárva közelebb hozza a magyar közönséghez az antik tragédia heroikus képviselőjét, kinek alakja a századok folyamán csak nő, csak nagyobbodik. Teljesült a költő jóslata, hogy az utókor fogja megadni drámáinak a kellő megbecsülést. Ma már általában elismerik, hogy nem Sophokles az antik tragédia Shakspeareje, hanem Aeschylos, mert az igazi tragikumot, a mely nem ismer ártatlanul szenvedőket, nála találjuk meg, nem a sorstragédia atyjánál, a különben nagy művész Sophoklesnél.

Nem akarom itt fejtegetni azokat a nehézségeket, a melyekkel Aeschylos fordítójának meg kell küzdeni, kivált mikor úgy szólván mint első vállalkozó akarja őt irodalmunk számára megszerezni. Aeschylosnál az egy Pindaros támaszthat nagyobb nehézségeket. S nagy a föladat különösen akkor, ha a fordító kettős czélt tűz maga elé, nevezetesen azt akarja, hogy fordítása philologiai és költői szempontból egyaránt megállja a helyét s tudományos szempontból is kifogástalan irodalmi nyereség legyen. Nem dicsekvésből mondom ezt,

---

*) Felolvastatott a Magy. Tud. Akadémia I. osztályának 1901. nov. 4-iki ülésén.

mert a törekvés sikerének megítélése mások dolga, de ki kellett mondanom, mert azt vallom, hogy sem olyan philológiai-lag pontos fordítással nem érhetjük be mai napság, a mely költőt nem költőileg ad vissza, sem olyan költői fordítással, a mely a tudománytalan dilettantismus terméke. Némelyek azt hiszik, hogy a philológiai pontosság ellensége a költői lendületnek és viszont. Meglehet, de én inkább úgy tapasztaltam, hogy azok a műfordítók, a kikben csak philológiai tudás van, nem méltányolják a költői szempontból készült fordítást, viszont a költő műfordító szánakozva tekint a philológiai pontossággal, de költőiség nélkül dolgozó műfordítóra. «Alter alterius indiget et conspirat amice.» A kinek nincs költői tehetsége, az hagyjon békét idegen költőknek; a kiben nincs kellő philológiai tudás, az hagyjon békét költőknek és prózaíróknak egyaránt.

Ki kell továbbá jelentenem, hogy mind philológiai, mind költői szempontból szükségesnek itéltem az eredeti versformáknak lehetőleg hű megtartását, mint azt az Oresteia-ra nézve a Kisfaludy-Társaság is kikötötte, habár erre nézve a tekintetes Akadémiától egyenes utasítást nem kaptam. Csak a néhol nagyon is szokatlan s szinte zenei fölfogásunkon kívül eső lyrikus metrumokban engedtem meg magamnak annyi módosítást, a mennyit a magyar fül metrum-érzéke s a költői kifejezés lehetősége mintegy megkövetelt. Arany János *Aristophanes*-fordításában színpadi nyelvünk ötös és hatodfeles jambusával cserélte ugyan fel a trimetert, de azt hiszem, e változtatást a komikus nyelv könnyedsége érdekében tette. A kardalokban hű maradt az eredeti művészi rhythmushoz. Bizonyosnak hiszem, hogy Aeschylost Arany János is az eredeti versmértékben fordította volna, hogy méltán szólaltassa meg magyarul e magas kothurnusban járó, a mindennapiságon annyira fölülemelkedő költőt, a ki «a hellének közt legegőbb tornyozva magasztos szólanaít, diszre emelte a szint» (Aristophanes, *Békák*: 953. ford. Arany János).

De nem szándékozom a jelen alkalommal sem értekezést írni a műfordításról, sem apologiát írni magam mellett.

Aeschylusnak egyik, nálunk kevésbé ismert darabját kívánom főbb részleteiben bemutatni, *A hét Thébaiót*.*)

*) A szó szerinti *Heten Théba ellen-t* (Ἑπτὰ ἐπὶ Θηβαίων) Arany

Kr. e. 467-ben került színre Athénben Aeschylosnak az a pályanyertes trilogiája, a mely a thébai Labdakidák királyi családjának három izen átvonuló megrázó sorsát adta elő. Tudjuk az 1848-ban fölfedezett didaskaliából, hogy a trilogia három része a következő volt: *Laios*, *Oidipus*, *A hét Thébarívó*. A trilogiát tetralogiára egészítette ki a *Sphinx* című satyrjáték. A nagy épületnek nyoma veszett, csak a trilogia utolsó darabja maradt reánk, *A hét Thébarívó*. A megelőző két darab tartalmát csak sejtethjük. Az első Laios thébai király sorsát tárgyalta. Laios követi el az ős bünt, természetellenes szerelemből elrabolja Pelops fiát, Chrysipposzt s a fiúszerelemet meghonosítja. Apollon jóslata inti, ne nemzzen fiat, mert különben teljesül Pelops átka s fia által kell elvesznie. A végzet tehát föltételesen szól, «ha fiat nemz». Laios azonban nem hallgat az isteni intésre. Fia születik. Most már hiába iparkodik kikerülni sorsát, hiába téteti ki fiát a vadonba, az életben marad, idegenben felnövekedik s indulatos, féktelen természetével ismeretlen atyjának gyilkosává lesz. A második darab az apagyilkos s anyjával tudtan kívül vérfertőző házasságban élő Oedipus tragédiája. Fölfedezvén végzetes bűnét, kiszúrja szemeit s bujdosásnak indul, miután hálátlan, kegyeletlen fiait megátkozta, hogy versengjenek az uralomért és egymás kezétől haljanak. Ennek az apai átoknak a két testvér tudatos cselekvése által fölidézett teljességét, a Labdakidák végsorsát tárgyalja fönmaradt tragédiánk. A tróntól megfosztott Polyneikes Adrastos argosi királyhoz menekülve, megnyerte leánya kezét s ipjától segítve hat más vezérrel indul hona, Théba ellen elragadott trónja visszafoglalására.

Eteokles, a hazaszerető hős, de szeretetlen fiú és szeretetlen testvér, összegyűjti a város polgárait és bátor védelemre buzdítja őket a közeledő ellenség ellen. Jő a kiküldött hirdető s jelenti, hogy a hét ellenséges vezér kisorsolta egymás közt Théba hét kapuját s esküt mondott a város kiirtására. A király az istenekhez és atyja boszúszeméhez fohászkodván, eltávozik, hogy megtegye a szükséges előkészületeket. A thébai szüzek kara is előrohan; remegő szívvel fejezi ki

---

János is kényelmetlennek találta s *Théba alatti hét hős*-sel adta vissza (Aristophanes, *Békák* 972.).

lélekölő aggodalmait s hangos jajszóval esdekel az istenek segedelméért. De jó Eteokles és durván korholja a gyáva sereget.

Eteokles.

- 165 Azt kérdezem, kiállhatatlan női faj:
Hasznos talán és városunkra üdvhozó,
Az ostromolt seregbe bátorságot önt,
Ha földre hullva istenképeink előtt
Jajongtok itt, ti józan fők útálata!
- 170 Oh bár se bajban, sem pedig jó sors ölen
Együtt ne laknám asszonynéppel én soha!
Mert hogyha boldog, gőgje el nem tűrhető,
Ha megfélemlik, házat, várost vészbe dönt.
In' most is így lett: sok lótás-futásotok
- 175 Polgárimba gyáva félelmet vetett.
Csak elleninknek tesztek így szolgálatot,
Mi meg magunkat teszszük tönkre minmagunk.
Ez a jutalma, a ki asszonynéppel él...
- 180 A férfi gondja, nem nőé, mi künn esik.
Honn' üljön a nő s jó, ha bajt *ott* nem szerez...

Eteokles nem gyáva siránkozással, nem istenek kiesdekelt kegyével akarja megvédeni a várost, hanem bástyával és hősi kézzel. De mivel nem tagadhatja az istenek hatalmát, alkura alapított frigyet akar kötni velök:

«Igérem nektek, honi földünk isteni,
Kik városunk, mezőnk s piarczunk véditek
S te, Dirke forrás s Ismenosnak árjai:
Ha boldogulunk és a város ép marad.
Oltáritok juhok vérével áztatom,
Győzelmi jelt állítok, ellenség mezét
Lándzsára tűzve templomoknak díszül». (257—265)

Következik az első stasimon, a kar gyönyörű panaszdala, mely megkapó színekkel rajzolja az elfoglalt város nyomorát. Croiset az aeschylusi lyra legragyogóbb részei közé sorozza.

Ezalatt a hirdető pontosabb értesüléseket szerzett az ellenség vezéreiről s most jelentést tesz Eteoklesnek, melyik vezér melyik kapu ellen készül. Eteokles mindenik vezér ellen kirendeli a maga alkalmas emberét. A hirdető rajza egyfelől, a mely szinte megjeleníti az ellenséges sereget, másfelől Eteokles rendületlen intézkedései képezik azt a jelenetet, a tragédia fénypontját, a mely miatt már a régiek «Aressel tel-

jesnek» (Aristophanes, *Békák* 1021) magasztalták e darabot s melyről Croiset azt mondja: «Tout y est en récit et tout y semble en action». Hadd mutassam be e jelenetet egész teljedelmében.

Hirdető.

- Jól értesülve elleninkről hirt hozok,
 Ki mely kapúnál nyert állást a sors szerint.
 Tydeus dühöng már a Proitos-kapú előtt,
 365 De nem bocsátja át Ismenos habjain
 A jós, mivel nem kedvezők a jósjelek.*)
 Tydeus pedig harczágytól égve úgy dühöng
 S sziszeg, miként a sárkány déli nap hevéen;
 Gyalázza, szidja a bölcs jóst, Oikles fiát,
 370 Hogy harc- s halálnak gyáva ebként hízeleg.
 Ezt hangoztatva rázza siska hajzatát,
 Az árnyvető hármastarajt, s a pajzs alatt
 Ijesztve cseng-bong érczsöngettyűknek szava.
 A pajzsmezőn e büszke címér kérkedik:
 375 A csillagokkal megrakott mennyboltozat,
 S középen a sötét éjnek fényes szeme,
 A csillagoknak dísze: telt hold tündököl.
 Remek fegyverzetében így fuvalkodik
 És harcra vágyva tombol a víz partinál,
 380 Miként a zablát mardosó vad harci mén,
 Midőn a kürt szavára vágya felbuzog.
 Kité állítasz ez ellen? vajh ki védi meg
 Proitos kapúját, hogyha zára földre hullt?

Eteokles.

- Fegyverdiszétől senkinek se rottegek,
 385 Sebet nem ütnek írott képek rémei;
 Gerely nélkül nem szúr a csengő és taraj.
 Az éj pedig, mely csillagoktól fényesen,
 Miként beszéled, pajzsa dombján tündököl
 Bolond fejére könnyen vészhozó lehet.
 390 Mert a halálnak éje hogyha rá borúl,
 E büszke címér annak, a ki hordja őt,
 Kétségkívül halálos éjtszakát jelent
 S ő jósolá meg önmagának ezt a gyászt.
 Én Tydeussal Astakos kedves fiát
 395 Állítom szembe a kapúnak öreül.
 Nemes vitéz ő, a Szemérem trónusát

*) A költő e késlekedés említésével teszi lehetségessé e jelenet fényes retorikáját: van rá idő. Ezt nem vette észre Euripides, a ki e jelenetért megkritizálta Aeschylust.

Tisztelve gyűlöl minden léha kérkedést.
 A rosszra rest, a gyáva tettől messze fut.
 Ösztönzi őt a vérokontság szent joga
 400 Megvédeni anyját ellenink kopjájától;
 Mert a vetésnek, mellyet Ares megkimélt,
 A sarjadéka s így e föld igaz fia:
 Melanippos. A koczkát Ares dönti el.

Kar.

Adjatok istenink ő neki jó sikert,
 405 A ki jogos csatát vívni e városért
 S védni falunk kiszállt: s mégis retteg e szív
 Meglátni majd, övéikért
 Hányan ontanak vért.

Hirdető.

Bár néki adnák a győzelmet istenink!
 410 Az Elektra-kapút Kapaneus nyerte el,
 E másik órjás, még hatalmash, mint amaz:
 Emberfölötti czélra tör gőgös dacza.
 Fenyegetésit sohse váltsa bé a sors!
 Azzal dicsekszik, hogy kiirtja városunk:
 415 Akarja isten vagy se, mindegy az neki,
 Nem tartja vissza Zeus villámsugára sem.
 Czikázó lángját és lesujtott mennykövét
 Nem tartja többre, mint a déli napsugárt.
 Egy tűzhozó mezítlen ember — czímere,
 420 Fáklyát és fegyvert ráz kezében és arany
 Betükkel szól: «E várost földig perzselem!»
 Ki fog kiállni ily félelmes férfival?
 Ki várja nem remegve bé a kérkedőt?

Eleokles.

Itt is beválik: «egy haszonból más fakad.»
 425 Hiú bolondok gőgje ellen rend szerint
 Valódi vádló önnön ajkuk szózata.
 Így kérkedik Kapaneus s kész beváltani
 Pitymálva istent és halandó létire
 Hiú örömmel telve ajka nem pihen,
 430 Zeus ellen égre küldi habzó szózatit.
 A tűzlehellő égi villám, azt hiszem,
 Lesujtja méltán s ő belátja akkoron,
 Mi más az, mint a déli napsugár heve.
 De szembe véle, bármi fennen kérkedik,
 435 A lángoló hős, Polyphontes sikra száll.
 Erős várunk a megsegítő Artemis

S a többi isten jóvoltából ő nekünk.
Egy mást nevezz most, más kapúnak sorsosát.

Kar.

Veszszén el, a ki ránk hoz fenyegetve vést,
440 Tartóztassa fel őt égi láng sugara,
Vakmerőn mielőtt a házamba beront
És szűz lakomból elzavar
Büszke fegyverével.

Hirdető.

Elmondom immár, hogy ki nyerte sors szerint
445 A szomszédos kapút. A megrázott sisak
Harmadszor Eteoklos sorsát dobta ki,
Hogy a Neis-kapúra vesse emberit.
Vadúl rágván a zablát a kapúra tör
A mén-pár, ő meg kört járát vele.
450 Félelmesen süvölt a kantár-fonadék,
Fúvó lovak lehelletével hogy betelt.
Pajzsán a címer épen nem mindennapi:
Egy fegyveres kapaszkodik hágsó fokán
Az ellenség tornyára, vini ormait,
455 S arany betűkkel szint'oly büszkén hirdeti:
Ares se dönti őt le a fal ormiról.
Egy jó vitézt küldj hát e férfi ellen is,
Ki szolgaságtól védni tudja városunk.

Eteoklos.

Ezt küldeném ki s jó szerencse lesz vele.
460 Ki van már küldve! ökle kérkedik, nem ő:
Megareus, Kreon fia, sárkányvér-sarjadék.
Nem ijjed ő meg fúva tomboló lovak
Nyihogásitól, nem hagyja cserben a kapút,
Hanem vagy éltét adja bérül földinek,
465 Vagy foglyul ejti azt a két pajzsos vitézt
S prédával ékesíti atyja hajlokát.
Más kérkedőt nevezs s ne titkolj semmit el.

Kar.

A ki védi tűzhelyünk, annak azt kívánom én,
Győzelem kísérje őt és az ellent érje vést.
470 A mint büszke szóval és örült észszel városunk
Porba ledönteni vágynak:
Sujtsa le őket a Zeus haragja.

Hirdető.

A negyedik vezér, ki a következő
 Athena Onka kapujánál mennydörög,
 475 Az óriás hős, a merész Hippomedon.
 Kerek pajzsát, e hold-udvart, hogy forgatá.
 Nyíltan bevallom, elfogott a borzalom.
 És nem hitvány művész volt az se, mondhatom,
 A ki kivéste pajzsa büszke címerét.
 480 Typhon van rajta, a mint szája öbliből
 A tűz testvére, röpke füstfelhő tolong.
 A pajzs szélén kigyók tekergőznek körül,
 Öblös korongját gyűrűikkel környezik.
 Vadúl üvölt s Ares hevétől ittasan
 485 Ront harczra bacchansként, szemében száz halál.
 Ily támadó fél jó gondoskodásra int,
 Mert a kapúnál immár rémület tanyáz.

Eteokles.

Először Pallas Onka, a ki e kapú
 Otalma s gyűlöl minden dölyfös kérkedést,
 490 Megóvja fészkünk, mint sárkánytól a csibét.
 Aztán az Oinops hős fiát, Hyperbiost
 Szemeltem én ki ellenéül, a ki kész
 E válságban koczkára tenni életét.
 Lelkét, alakját, fegyverét nem éri gáncs,
 495 Hermes helyes párt állított most együvé.
 Mert férfi ellen férfi száll a sikra ki
 És isten ellen isten támad pajzsukon:
 Mert annak pajzsán tűzokádó Typhon áll,
 Hyperbiosnak a pajzsán meg Zeus atyánk
 500 Ül trónusában és villámot ont keze.
 Az istenek közt a barátság ígyen áll,
 S mint köztük, a két fél közt úgy dől el a harc.
 Velünk a győzők, a legyőzöttek velük,
 Ha Zeus hatalmasb és erőt vesz Typhonon;
 505 Hisz Zeust legyőzve még nem látta senki sem.
 Hyperbiosnak hát, mint pajzsa hirdeti,
 Ótalmazója légyen Zeus, a pajzs disze.

Kar.

Bízom abban, az, ki Zeus megvetett ellenfelét
 Hordja pajzsán, azt a föld-szülte rémes óriást,
 510 Hosszuéltű istenek és veszendő emberek
 Rettenetét: a kapúknál
 Fogja bezúzni fejét bizonynyal.

Hirdető.

Ekkép legyen! most halld az ötödik vezért,
 Ki ottan áll a Boreas-kapú előtt,
 515 Hol Zeus-nemzette Amphionnak sirja van:
 Parthenopaiost, Atalanta magzatát.
 Kérkedve fennen lándzsájára esküszik,
 Mit istennél s szeme fényénél többre tart,
 Hogy porba dönti Kadmos ősi városát
 520 Zeus ellenére. Így kiált az erdei
 Vadász hölgy szép szülötte, a gyerek vezér.
 Az állán ép most sarjad a legénypehely,
 Ifjú tavasznak sűrűn zsendülő moha.
 De ő, nevéhez hűtlenül, nem szűz-szelid:
 525 Vad indulattal, ádáz szemmel ront elő,
 És dicsekedve a kapú felé siet.
 E város ősi szégyenével kérkedik,
 A mely a testét elfödő ércz pajzsra van
 Reá szegezve: vérszopó Sphinx képe az,
 530 Művész kezétől mely kiverve ott ragyog
 S Kadmos polgári közzül egy a körme közt,
 Hogy épen azt találja legtöbb nyillövés.
 Nem szolgabérért jött a harciba, látni azt,
 E hosszu útra nem hoz ő gyalázatot.
 535 Parthenopaios elhagyá Arkadiát
 S Argosnak, új honának hálabért fizet,
 Midőn reánk tör. Verje vissza istenünk.

Eteokles.

Sok büszke tervük fordítnák csak ellenük
 Szentségtelen nagyzásukért az istenek:
 540 Elpusztulnának mind egy lábíg csúfosan.
 Arkadiai hősöd ím itt emberére lert,
 Ki nem hivalg, csak megteszi, mit tenni kell:
 Aktor, az öcsce annak, a ki ép kiszállt.
 Nem tűri ez, hogy a dicsekvés árjai
 545 Kapunk betörve bajt, nyomort támaszszanak
 S falaink közé hatoljon az, ki paizsán
 A leggyűlöltebb szörnyet hordja címerül.
 A hordozóját sujtja majd, ha künn marad,
 Midőn a falról sűrű kopja döngeti.
 550 E szó beválik, istenink ha engedik.

Kar.

A kebelembe vág élivel a beszéd
 S fölmeredez hajam szála az égbe mind

Hallva ezt, istentelen
 Férfiak elvetemült kérkedő szavát.
 555 Puszttitaná el az ég valamennyit.

Hirdető.

Hatodszor őt, a legbölcsebbet nevezem,
 A legmerészbet, a jós Amphiaraozt.
 A Homole-kapúhoz van rendelve ő
 S a hős Tydeust gyalázza hangos szóval ott,
 560 Hogy emberirtó, ön hazáját felduló,
 Argos lakóit legtöbb rosszra oktató,
 Erinys papja, ölni mindig kész pribék,
 Ki Adrastosnak adta rossz tanácsait.
 Majd égre vetvén a szemét, testvéredet,
 565 A hős Polyneikest gyalázza hangosan,
 Mint Poly-neikost, «sok-viszály» szülő okát
 És ily beszédre nyitja végre ajkait:
 «Mily szép a műved, tetsző isteneknek is,
 S mi szép, ha hallja és beszéli az utód,
 570 Feldúlni a hont és atyáink istenit,
 Hozván reájuk idegen nép fegyverét.
 Anyádnak vérét onthatod büntetlenül
 S remélheted honodnak földjét frigyessül,
 Holott igába készülsz épen hajtani?
 575 Véremmel én, a jós, e földet hizlalom,
 Itt eltemetve ellenséges föld alatt.
 Harczolni hát! nem lesz halálom dicstelen.»
 Így szólt a jós és mozdulatlan állt az ércz
 Paizs kezében; nem volt rajta semmi dísz.
 580 Igaznak *lenni* vágyik ő, nem *látszani*:
 A keble mély barázdájából jól arat,
 Okos tanácsok bőtermésű földje az.
 Böles és derék ellenfelet küldj ellene,
 Erős ellenség az, ki féli istenét.

Eteokles.

585 Oh jaj, mi balsors, a mely ezt az igazat
 E rossz, istentelen fajzat közé vivé!
 Rossz társaságnál nincs a földön átkosabb,
 A termését ne takarítsd be, veszni hagyd,
 A bűn vetése nem terem mást, csak halált.
 590 Légy bármi jámbor, hogyha oly hajóra szállsz,
 A mely istentelen, vad néppel van tele,
 Az isten-útált fajjal együtt tönkre mégy.
 Légy igaz ember olyan polgárok között,
 Kik nem tisztelnek istent, sem vendégjogot:
 595 A bűnösökkel egy azon hálóba jutsz,

5 Azokkal együtt ver le isten ostroma.
 Így jár e jámbor jós is, Oiklesnek fia,
 E bölcs, e józan, istenes, jó férfit,
 E nagy próféta, a ki — bár nem szívesen —
 600 E nagyszavú, szentségtelen néphez vegyült,
 Mely hosszú útra kelt és hosszú útra lel:
 Ha Zeus akarja, sorsa vélük rántja le.
 Bár azt hiszem, nem fogja vívni a kaput,
 Nem mintha félne s gyáva lelkü volna tán,
 65 Nem, ánde tudja, hogy, ha harszol, elbukik,
 Ha Loxiasnak teljesül a jóslata.
 Mégis kiküldjük a kapúhoz Lasthenest,
 Hogy szembe álljon, nem szíves kapús gyanánt.
 Eszére agg, de testben ifjú és üde,
 610 Rohanni jól tud és nem késik a gerelyt
 Bedöfni, hogyha ellen pajzsa rést adott.
 Szeret hallgatni vagy beszélni helyesen.
 De a halandó üdvét isten adja meg.

Kar.

Halljátok jogosult esdekeléseink,
 615 Istenek és diadalt adjatok, a vihart
 Elleninkre hajtva rá;
 Zeus te segíts s a torony ormairól a merészt
 Sújtsd le a porba te mennyköveddel.

Hirdető.

A hetedikről a hetedik kapunál
 620 Kell szólanom, saját öcsédről; halld, minő
 Sorsot kíván honjának, szórva átkait.
 Megmászsza tornyunk, úgymond, és ha majd e föld
 Királyaként győzelmi hymnust zengedez,
 Vagy szembe száll s téged megölve nyer halált,
 625 Avagy ha élsz, ki őt oly rútul száműzéd,
 Ép oly gyalázattal tetézve számkivet.
 Ekkép kiált a hős Polyneikes s e hon
 Ős istenit szólítja, e föld őreit,
 Hogy hallgassák meg hön esdeklő szózatát.
 630 És újonnan vert, szépművű pajzsot visel,
 Melynek mezőjén kettős címer tündököl.
 Egy nő alakja jár elől s szemérmesen
 Vezet egy vert aranyból készült fegyverest.
 Magát Dikének vallja, mint írása szól:
 635 «Viszem honába ezt a férfit, hadd legyen
 Övé a város és az ősök csarnoka.»
 Im elmondám a hét vezérnek terveit;
 Vedd fontolóra, kit küldhetnél ellene.

Úgy végzém tisztem, hogy nem gáncsolhat szavad:
 640 Jól kormányozni a hont — a te tiszted az.

Eteokles.

Ah isten-útált törzs te, örült, elvakult!
 Ah Oidipus siralmat érdemlő faja!
 Atyámnak átka teljesül már, jaj nekem!
 De nincs sohajnak, siralomnak helye most,
 645 Mert még nyomasztóbb akkor a bú, fájdalom.
 Nos, Polyneikes, kit méltán neveztek így,
 Mindjárt kitűnik, czímerével ér-e czélt?
 Haza segíti vajh a vert arany betű,
 Bolond eszére vallva mely pajzsán ragyog?
 650 Ha Zeus leánya, szűz Diké vezérленé
 Eszét s kezét: valósulhatna, mit remél.
 De sem, midőn anyaméh homályát elhagyá,
 Se fiu-korban s ifjává hogy serdüle,
 Sem a hogy állán a legény-toll pelyhezett,
 655 Nem látta őt meg Dike, nem gondolt vele.
 Most sem hiszem, hogy a midőn honára tör
 S azt dűlni készül, Dike megsegítené.
 Hazugság volna úgy «Igazság» szent neve,
 Ha vakmerővel, gazzal kötne hű frigyét.
 660 Bizván im ebben, sikra szállok én magam
 Ő ellene. Vajon kinek van több joga?
 Vezér vezérrel, mint testvér testvérrel is,
 Ellennel ellen szállok szembe. Hozd hamar
 I.ábvértim, a kő s kopja ellen védjenek.

Kar.

665 Nem, drága ember, Oidipus fia, ne légy
 Dühödben oly vak, mint méltán megrótt öcséd.
 Elég, ha Kadmos népe száll a harcra ki
 Argos hadával: ily vér engesztelhető,
 De két két testvér ha egymás vérét ontja ki,
 670 A vénülő idővel el nem agg e bűn.

Eteokles.

Ha csak baj érne s nem gyalázat is vele,
 Bánnám is én, hisz vígasz akkor a halál.
 De bajt gyalázattal tetézve ne dicsérj!

Kar.

Gyermeke, ah miben aggsz? oh ne ragadjon a harc
 675 Vad viharába dühöd! irtsd ki legottan a vér-
 Szomjuhozást szivedből.

Eteokles.

Ha már egy isten oly mohón sietteti,
Hát veszszen Laios Phoibos-útált sarja mind,
Ragadja jó szél a Kokytos habjain.

Kar.

640 Ah nagyon ösztökél bosszura szomjazó
Vágyad a rettenetes tetre, hogy ontsd ki a vért,
Mellyért nincs bocsánat.

Eteokles.

Oh mert atyámnak ellenséges átka ül
Száraz szemekkel itt mellettem zordonan
645 S azt súgja: jobb korán, mint későn halni meg.

Kar.

Oh ne siess, sohse léssz gyáva, ha életedet
Tisztesen óvni vágysz, és Erinys se lép
Zord viharával oly házba, hol istenek
Áldozatot fogadnak.

Eteokles.

650 Az istenek már rég nem gondolnák velünk:
Vesztünkre várnak, abba' lenek csak gyönyört.
Mért hizelegni hát a sorsnak hasztalan'?

Kar.

Fuss csak, a míg teheted; hátha utóbb lelohad,
Magszelidíti dühét a boszu szelleme még
655 S enyhe fuvallatival jő valahára feléd?
Most nagyon is buzog még.

Eteokles.

Bizony buzognak Oidipusnak átkai
És éji álmom látomása teljesül,
A mely atyámnak szétoztotta kincseit.

Kar.

700 Hallgass a nőkre, bárha őket gyűlölöd.

Eteokles.

Beszélj, ha megtehetni, csak rövidre fogd.

Kar.

Hagyd ezt az útat, hagyd a hetedik kaput.

Eteokles.

Lelkem kifenne, nem tompítja meg szavad.

Kar.

Isten nem csak kard-vivta győzelmet becsül.

Eteokles.

705 Kedvét a harczos ily beszédben nem leli.

Kar.

Saját öcsédnek vérét vágyol ontani?

Eteokles.

Ha ég akarja, a vést nem kerülöd el.

Ezzel Eteokles harcza ront testvére ellen. Az apaátok teljesülés felé közelg. S a *Hét Thébavívó* mégsem sorstragédia. Eteokles igazi hazafiként, hősileg védi hazáját; de azt már gyűlölete, hajthatatlan dacza és nem a haza érdeke sugallja, hogy maga szálljon szembe testvérel. Az apai átok is visszariaszthatná, de ő ettől se hátrál meg. Ime az elbizakodás, a korlátlanságra törekvés, Istennel, emberrel dacolás tragikuma.

A következő kardal az ősi bűnről szól, melylyel a romlás befészkelte magát a Labdakidák családjába. Ezalatt a kapuknál végbemegy a kemény tusa. A hirdető szavaiból csak hamar megtudjuk a katastrophát s az örömhírt. A város megmenekült az ellenségtől, de a két testvér egymás kezétől esett el. Holttestöket is hozzák s elősietnek Antigone és Ismene, az elesettek testvérei, hogy elsirják siralmukat. Soha költő meghatóbb módon nem fejezte ki a hű szívek keservét.

Antigone. Lesujtva sujtál.

Ismene. Megölvé öltél.

Ant. Gerelyed ölt.

Ism. Gerely leszúrt.

Ant. Kínt okozál.

Ism. Kínt szenvedél.

- Ant.* Oh könny! fakadj.
Ism. Oh könny! omolj.
Ant. Oh jaj!
Ism. Jaj, jaj!
Ant. Kintul örvöng a kebel.
Ism. Kínjában sír lelkelem is.
Ant. Oh sok könnyüre érdemes!
Ism. Te is, te is boldogtalan!
Ant. Kedvesed a megöled!
Ism. Kedvesedet megöled!
Ant. Kettős kín, ha mondjuk.
Ism. Kettős kín, ha halljuk.
Ant. Két csapás van im' előttünk.
Ism. Két testvért sirat két testvér.
Ant. és Ism. Jaj, búszerző, gyászba döntő Moira
 S Oidipus sötét
 Dicső Erinyse! be nagy hatalmu vagy!
Ant. Oh jaj!
Ism. Jaj, jaj!
Ant. Oh mi szörnyű szenvedést —
Ism. Láttatál, hogy megjövél!
Ant. Honába jött ledöfni azt.
Ism. És kilehellte életét.
Ant. Oh kilehellte bizony.
Ism. S ettől is elragadá.
Ant. Oh szörnyű düh!
Ism. Oh szörnyű gyász!
Ant. Oh szörnyű keserv két vérrokonért!
Ism. Háromszori termés: annyi a bú!
Ant. és Ism. Jaj, búszerző, gyászba döntő Moira!
 S Oidipus sötét
 Dicső Erinyse! be nagy hatalmu vagy!
Ant. Tapasztalásból ismeréd.
Ism. Te ép akkor tapasztalád.
Ant. Hogy városodba megjövél.
Ism. Hogy sikra szálltál ellene.
Ant. Iszonyú mondani!
Ism. Iszonyú látni ezt!
Ant. Oh szörnyű kín!
Ism. Nehéz keserv!
Ant. A házunknak és hazánkknak.
Ism. És leginkább énnekem!
Ant. Jaj szerencsétlen király!
Ism. Mindennél siralmasabb.
Ant. és Ism. Oh közös vész hordozói.
Ant. Hol temessük sírba őket?
Ism. A legtisztesebb helyen.
Ant. és Ism. Oh jaj! atyánk mellett lesz jó helyük.

Most föllép egy hirdető és közzéteszi Théba tanácsának határozatát: Eteoklest, hona hős védőjét, a honi föld édes hantja fogadja kebelébe, ellenben a honáruló Polyneikes siratatlanul, temetetlenül ebek és szárnyasok prédája legyen. E tilalommal szemben Antigone mindjárt nyíltan kijelenti, hogy Polyneikest el fogja temetni.

És én kimondom Kadmos népe főinek :
 Ha senki sem kész eltemetni őt velem,
 Magam teszem meg, nem riaszt el semmi vész
 1020 S testvéremet sirtva nem szégyellem azt
 Hogy városomnak ellenére jártam így.
 Erős kapocs a vér, a melyből származánk,
 Szegény anyánk s szegény apánknak magzati.
 Hát kénytelen bajában osztozzál vele,
 1025 Oh szívem, önként s a halottnak élj csupán.
 Nem, nem lakoznak, oh ne higgye senki se,
 E drága holt husából éhes farkasok.
 Saját kezemmel, bárha gyöngé nő vagyok,
 Készíték én sirt és a sírra áldomást,
 1030 S Byssos ruhának lepliben földet vivén
 Reája hintem: el ne tiltson senki se !
 Ha bátor a szív, tette útát is talál.

A hirdető inti, ne tisztelje meg sírral azt, kit a nép gyűlöl, de Antigone megmarad elhatározása mellett. A szüzek kara megszlik. Fele Eteoklest megy temetni, másik fele Antigonét kíséri kegyeletes munkájára. Ezzel véget ér a tragédia.

Általában különösnek tartják, hogy a trilogia egy meg nem oldott conflictussal végződik. Ezért hitte volt Welcker, hogy a *Hét Thébavívó* középső része volt a trilogiának. Mióta Franz 1848-ban kimutatta a *Mediceus Codex*ből a régi didaskaliát, a mely szerint kétségtelen, hogy meglevő darabunkkal végződött a trilogia, azóta többen ahhoz a föltevéshez folyamodnak, hogy a tragédia vége nem Aeschylostól, hanem egy Sophokles-utánzó későbbi költőtől való. Én nem hiszem, hogy Aeschylus költeményéből hiányzott volna a tilalom kihirdetése és Antigone kegyeletes elhatározása. A két testvér elestével még nincs befejezve a tragédia. A testvérek siralma még nem méltó befejezése a tragédiának ; a tétlen panasz után hátra van a kibékítő tett. Görög felfogás szerint nem lehet fontosabb, megoldásra váró kérdés, mint az eltemetés kérdése. Természetes, hogy a város tanácsa csak

Eteoklesnek adja meg a temetés tisztességét, a honámulót ősi szokás szerint temetetlenül akarja hagyatni. De föllép a kegyelet, a különbséget nem tevő szeretet képviselője, Antigone, s testvéri szíve melegével enyhíti a zordon katastrophát. A fölvetett conflictus nem tör ki; Antigonét csak ijesztik, de nem büntetik. A kegyelet küzdelem nélkül győz a törvény szigorúságán. Nem új, megoldatlan conflictussal végződik tehát a trilogia, hanem a gyűlöletnek, a bosszúnak a szeretet által való kiengesztelésével. A két testvér közt Aeschylus nem tehetett oly különbséget, mikor a honát védő Eteokles viszont abban volt hibásabb, hogy Polyneikest trónjától megfosztva elűzte s ádáz elhatározásával, melylyel ellene indult, atyja átkát felidézte. Egy átok sújtotta őket, mint háladatlan gyermekeket, egy sorsot érdemeltek. Polyneikes uralomvágyával, Eteokles bosszúvágyával idézte föl végzetét. Sophokles *Antigonéját* teljesen megértjük, ha inventióját Aeschylustól sugallottnak hisszük, ellenben a *Hét Thébavívó* befejezése, mint Sophokles *Antigonéjának* utánzata, Sophokles művészetének fényoldalait, a tudatos továbbvitelt, kifejtést annyira ignorálja, hogy már e szempontból is korábbinak kell tartanunk. A *Hét Thébavívó* befejezését tehát nem engedhetjük Aeschylustól elvitatni.

CSENGERI JÁNOS.

A SZERVES TÁRSADALOM-ELMÉLET.

Az a szerény mag, melyet Beöthy Leó először vetett magyar földbe, úgy látszik, termőképes talajra talált. A transzcendentalis társadalom-tudomány őrei hiába sopánkodnak, mert mialatt a budapesti tudomány-egyetem jog- és államtudományi kara azon vitázik, hogy van-e sociologia: a fiatalabb nemzedék régi jó mintára átvágja a gordiusi csomót és műveli a sociológiát. Ebből a fiatal magyar sociologiai irodalomból két újabb munka fekszik előttünk.*) Mindkettő a modern sociologia ugyanazzal a tételével foglalkozik, az elmék egy meglehetősen divatos irányzatával: a szerves társadalom-elmélettel. Már maga az a tény, hogy két fiatal magyar tudós érdeklődését csaknem ugyanazon időben azonos tárgy kötötte le, mutatja, hogy milyen erős manapság az a fölfogás, mely e gondolatiránynak oly nagy jelentőséget tulajdonít és minket azzal biztat, hogy ezen eszmekör rendszeresebb átgondolása nem lesz érdektelen a nagyobb közönség előtt sem. Az a körülmény pedig, hogy a szóban forgó művek közül az egyik épen e tan történetét tartalmazza, míg a másik annak kritikai kiépítésén fáradozik, különösen jó alkalmat nyújt arra, hogy e munkákról beszámolva megállapítani igyekezzünk ez elméletnek tudományos értékét és jelentőségét a múlt és a jövő szempontjából.

* * *

---

*) *Szerves társadalomtan' elméletek és az állam személyiségének theoriája.* Irta dr. Tegze Gyula, jogakadémiai tanár. Buda-Pest. 1900. Eggenberger-féle könyvkereskedés. — *A sociologia sarktétele.* Dr. Hegedüs Loránttól. Buda-Pest. 1901. *Értekezések a társadalmi tudományok köréből.* Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. XII. kötet. 7. szám.

A szerves társadalom-elmélet a társadalomnak, mint élő szervezetnek fölfogását jelenti. De már ez a meghatározás tautologia. Ha azt mondjuk, mint Spencer is teszi, hogy a társadalom organismus, megmondtunk vele mindent, a mi ebben a tanban lényeges.

Ez a társadalmi alapfölfogás az, mely némelyek szerint oly alapvető, hogy; mint Hegedüs hiszi, egyenesen a sociologia alapja, melynek megdőltével a sociologia épülő vára rombadőlné.

Nagyobb világhosszág kedvéért ki kell emelnünk azokat a főhasonlóságokat a társadalmi és az egyéni (állati, emberi) szervezet között, melyeken az elmélet fölépül. Jól teszi Hegedüs, midőn ezt a Spencer nyomán adja. Mi is azt hiszszük, hogy Spencernél ez a fölfogás a legtisztultabb, olyan tisztult -- hogy maga sem hisz realitásában. De ne anticipáljunk. Elégdjünk meg egyelőre azzal, hogy igazat adunk Hegedüsnek, ki hibáztatja*) Tegzét abban, hogy a szerves elmélet középpontjává a Worms munkáját tette a Spenceré helyett. A különbség közöttünk csak az, hogy míg Hegedüs «szereti» a Worms könyvét, addig mi azt a fékevesztett analogia-keresés egyik legelrettentőbb példájának tartjuk.

Elég az hozzá, hogy mi is azt hiszszük, hogy a mi komoly hasonlóság a társadalom és az egyéni szervezet között létezik, az a Spencer négy pontjában foglalható össze. Vegyük át e négy pontot a Hegedüs fordításában, hogy az olvasó is, a ki nem szakember, láthassa, hogy miről van szó :

1. Mindegyikök kis halmazatból észrevétlenül nő meg tömegében : némelyik tízezerszerese lesz eredeti nagyságának. A protozóák egyesülése, a busman-törzsek előállása, nagy állatok és nagy országok kifejlődése egyaránt bizonyítják ezt. («Integrálódás.»)

2. Mindegyikök egyéni organismusok és társadalmak — kezdetleg egyszerűek s növekedésökkel mind bonyolultabbá, sokoldalubbá válik szervezetök. Így differentiálódnak a hydráktól az ember szerveiig az élő lények minden physiológiának megdönthetetlen tanusága szerint, s így nő meg a társadalomban a szó teljességében vett munkamegosztás, a mit a nemzetgazdaságtan egybehangzóan tanít.

---

*) V. ö. Tegze könyvéről a *Közgazdasági Szemle* 1901. augusztus havi számában írt kritikáját.

3. Míg eleintén, kifejeletlen állapotukban alig függnek össze az organismusoknak részei, lassan-lassan oly kölcsönös összetartozás fejlődik ki az élő lények és a társadalmak részei között, hogy mindegyik rész egyen-egyen csak úgy élhet és működhetik, ha a többi rész élő munkája segíti. Épen ez a különbség van a szétdarabolható annulosák és a Menenius Agrippa példázatában egymásra utalt, elválaszthatatlan test-tagok között, s ez a példázat mindjárt az összenőtt nagy társadalmakat is magyarázza a dakoták összeverődő meg szét-züllő csapataival szemközt.

4. Úgy a társadalomban, mint a többi organismusban az összeségnek élete hosszabb, nagyobb, mint bármely tagjának léte; az emberek a társadalomban, a sejtek az emberben pusztúlnak és kicszerűlőnek, míg az összeség élete itt is, ott is túlhaladja nemzedékeiket. (V. ö. *A sociologia sarkitétele* 16. oldal.)

Ezek tényleg igen érdekes és meglepő hasonlóságok, alkalmasak annak a szoros kapcsolatnak biológiai illusztrálására, mely a társadalom tagjai között fönnáll.

Mielőtt tovább mennénk, Spencer épen bemutatott helye alkalmasnak látszik annak a vitának a megítélésére, mely a tan történelmi előzményeire vonatkozik. Hegedüs a szerves társadalom-elméletet valami teljesen új jelenségnek tartja, melyet a természettudományok csodálatos fejlődéséből, a társadalmi jelenségek egyre fokozódó jelentőségéből és a nagy néptömegeknek a politikai életbe való benyomulásából származtat és hibáztatja Tegzét, ki a tan kezdeteit az ókorra vezet vissza. Hegedüs szerint csak a modern sociológiai világnézet alapján beszélhetünk organikus elméletről: «Mindjárt bevezető okoskodásomban — úgy mond — kimutattam azt, hogy a sociológiát új áramlatok tették lehetővé s újkori társadalmi események nyomása hozta létre. Ezt tartom most is, s azért szerintem ennek a sociológiának, ennek az organikus elméletnek semmi valóságos köze nincs ahhoz, hogy Plato hasonlóságot talált az emberi lélek képességei és a társadalom osztályai között, vagy hogy Hobbes a Leviathanhoz hasonlítja az államot». (11. o.)

Egyelőre nem bocsátkozva be Hegedüs abba a tévedésébe, melylyel a szerves elméletet a sociológiával azonosítja, magát az itt folyó vita lényegét tekintve sem érthetünk vele

egyét. Mi igenis azt hisszük, hogy már a Menenius Agrippa említett példázata is a szerves társadalomtan egyik előfutárának tekinthető és Tegze joggal írhatta meg e tan távoli történetét, mint a társadalomnak egy olyan fölfogását, mely a modern szerves elméletekkel közlelő rokon. A mi e tanban lényeges - láttuk — a társadalomnak, mint élő lénynek, organismusnak fölfogása. Már pedig ez a szempont olyan, mely úgy szólván önként kínálkozik a vizsgálódásra és elmélkedő összehasonlításokra hajlandó elméknek. Sőt tovább mehetünk és azt mondhatjuk, hogy a kezdetleges világfölfogás anthropomorph irányzata különösen alkalmas volt az ilyen analógiák keresésére. Midőn így ezt az apasági vitát a Tegze álláspontja javára véljük eldöntendőnek, úgy másrészt teljesen aláírjuk Hegedüsnek azt a véleményét, mely az ilyen irányú kutatásokat meddőknek tartja. Tényleg alig szolgálnak azok egyébre, mint arra, «hogy az új tannak előkelő származását bizonyíthassák». Csakhogy annak, hogy ez így van, nem ennek a problémának a speciális természete az oka, hanem magának az elmélet-történeti módszernek a helytelensége. Sőt épen ennél a problémánál inkább birhatna az jelentőséggel, mint sok másnál, a mennyiben, ismételjük, a társadalom szerves fölfogása Menenius Agrippa meséjétől Wormsig alaplényegében a társadalomnak egy és ugyanazon szempontból való szemlélését jelentette. Hogy a tan azért tartalmában és következeiseiben egyre változott és egészen új elemeket vett magába: az kétségtelen, de álláspontunkat nem rontja le. A dolgok ugyanazon kapcsolatát látta és igyekezett magyarázni például Plato és Spencer. Mindegyik a rendelkezésre álló ismeretek szerint fogta föl ezt a kapcsolatot és a saját kora szempontjából vonta le belőle következtetéseit. Plato egyszerűen kora kezdetleges lélektani ismereteiből építette föl, míg Spencer a modern biológia és embryológia fényében szemlélte. S míg Plato kora társadalmi osztályainak létjogosultságát vezeti le belőle, addig Spencer a socialis kérdést uraló korában individualistikus világfölfogásához kovácsol egy tetszetős biológiai analógiát. És épen ebben a tüneményben rejlik az elmélet-történeti módszer meddőségének oka. A legtöbb problema — mint már Goethe megmondta — ösrégi. De minden kor a rendelkezésre álló ismeretek, vágyak és eszmények szempontjából fogta fel azt, úgy hogy az a

világnézet minden változásával annyira új köntöst nyer, hogy szinte fölismerhetetlenné válik. Ebből az következik, hogy a régi elméletek bonczolgatása nagyon kevésbé segít az igazság fölismeréséhez, mint ezt Somló Bódog egy igen világos cikkében olyan szépen kimutatta.*) A mely pillanatban például a Plato lélektani elmélete elavult lett, nyilvánvaló, hogy az ezen az alapon nyugodó organikus fölfogása is értéktelenné vált egészen úgy, mint Kopernikus fölfedezésével teljesen hasznavehetetlenekké lettek mindazon kosmikus elméletek, melyek a földet tették a Mindenség középpontjává.

És ez épen az oka, hogy a Tegze Gyula könyvét — mely, tegyük mindjárt hozzá, egyike a leglelkiismeretesebb, legszorgalmasabb és legjóhízeműbb magyar könyveknek — úgy szólván minden okulás vagy megtermékenyülés nélkül tettük le. De kénytelenek vagyunk azt is hozzá tenni, hogy ebben a negatív eredményben a követett módszer meddsége mellett maga szerző is hibás. Tegze két nagy hibával fokozza módszere egyéni terméketlenségét. Az egyik önállótlanága. Előszavában ezt a programot adja, melyhez hű is marad: «Az egyes organikus theoriák birálatával nem foglalkoztam. Az előforduló kijelentéseknek a fölfogás szempontjából esz-közölhető kritikáját mellőztem: hisz minden későbbi rendszer az előző correcturájaként jelentkezik». Nos ez a fölfogás teljesen tarthatatlan. Ha igaz volna, akkor egészen hiábavaló dolog lett volna philosophia-történeteket írni, hanem az írók teljesen megelégedhettek volna az elméletek pusztá időrendi kivonatolásával. Másik hibája szerzőnknek az, hogy túloz abban, hogy teljes és kimerítő legyen. Nemcsak harmadrendű írókat ismertet, hanem olyanokat is, a kik egyáltalán a tudományon kívül állanak. Teljesen igazolatlanok és a tudakosság vádját kihívónak véljük (pedig, ismételjük, szerzőnk annyira komoly munkás és hivatásának magaslatán áll, hogy nem szorul az ilyesfélére) például a következő megjegyzését: «A Sándor J. szerkesztésében megjelenő *Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet 1887--88. évi jelentésében*, Bánffy B. megnyitó előadásában (71. l.), továbbá Bartha M. előadói beszédében — melyet ez utóbbi a «Székely kitelepitő bizott-

---

*) V. ö. *Az organikus társadalomtan. Huszadik Század. I. évfolyam 8. sz.*

ság» nevében tartott — tesznek említést a társadalomról (76. l.). E kijelentések azonban speciális tárgyuak; az utóbbi fölszólamlás különösen a kivándorlással foglalkozik; általános leírást egyik beszéd sem ad». (V. ö. 334. oldal ¹) jegyzet.)

Az ilyen és hasonló kiterjeszkedések nagyon rontják a könyv áttekinthetőségét és szerző bizonyára helyesebben járt volna el, ha helyettök inkább azon szép és eredeti fölfogása meggyőzőbb és erőteljesebb kidomborításán fáradozott volna, mely jelen alakjában is munkája legerdekesebb eredménye és a mely így hangzik: «Az organikus társadalomtani fölfogás egész határozottan két korszakban lép föl: először a középkorban a keresztyénséggel, s hatása tart a főhatalom megerősödéséig a nemzeti alapokon nyugvó államokban; másodizben a század elején jelentkezik e tan». (60. l.) E tünevény indokolása nem kevésbbé figyelemreméltó: «Ha az organikus társadalomtani fölfogás itt előadott történetén végig tekintünk, azt találjuk, hogy e meggyőződés rendesen ott lép föl az elméletek sorában, a hol az egyéni erők túlságos érvényesítése a társadalmi életet fölbontással fenyegeti. Így jelenik meg e tan, mint a rend elmélete, a görögöknél, mint a keresztyenség fölfogása, a középkorban s uralkodik, mint a gazdasági összetartozás theoriája, a jelen korban». Ennél a magyarázatnál valószínűbbnek, illetőleg lényegesebbnek látszik nekünk a folytatása: «Míg így a létezővel szemben mutatkozó ellentét, a vágy, az eszmények szerepelnek indító okai gyanánt, kapcsolata a tényleges állapotokkal tagadhatatlan, a mennyiben fölléptéhez a társadalmi együttműködés bizonyos magasabb foka kívántatik meg, mi a görög városi államokban a közület mindenhatóságáról alkotott képzetekben mutatkozott, a középkorban a császárságban és a pápaságban talált külső kifejezést, a jelen korban pedig a nemzeteken belüli, valamint a nemzetek közti érintkezésben nyert az előbbi korszakokban alig képzelt kiterjedést.» (368. oldal.) Ime egy újabb példa annak megvilágítására, a mit előbb mondtunk, hogy a szerves elmélet mindig a kor tudományos ismereteinek és történelmi aspiratióinak megfelelő alakot öltött.

De térjünk vissza magához a theoriához. Ez a történelmi körütekintés csak látszólag terelt el céljainktól, valójában hasznát fogjuk neki venni.

Megismertük a Spencer által felállított négy hasonlósá-

got a társadalom és az egyéni organismus között. Nem azért idéztük, mintha azoknak valami nagy jelentőséget tulajdonítottunk volna, hanem hogy kimutassuk, miről van itt szó, mit akar ez az elmélet, mik a módszerei? Az olvasó jól teszi, ha nem feledkezik meg rólok a következőkben sem. Typikus példái azok a szerves elmélet tudományos szerepének.

Spencer azonban sokkal jobb megfigyelő, semhogy hasonlóságoknál egyebet ne lásson az organismusok e két fajtája között. Különbségeket is lát. E különbségek fölsorolásával indokolatlan volna e helyen az olvasó figyelmét terhelni, a mennyiben e különbségeket, egy kivételével, Spencer csak látszólagosaknak, illetőleg fokozatbelieknek találja. Csak azzal az egy különbséggel kell foglalkoznunk, melynek Spencer is teljes realitást tulajdonít; foglalkoznunk kell vele annál is inkább, mert ezt a különbséget is Hegedüs a fokozatbeliek közzé igyekszik sorozni, hogy így a társadalmi szerves fölfogás betetőzését nyerje, hogy bebizonyítsa, hogy «a társadalmak élő szervezetek, melyeket alapjukban egyéb élő lényektől látszólagos és fokozatos különbségek választanak el».

(24. oldal.)

Ez a különbség, melyet Spencer mint valóságost fog föl, legrövidebben kifejezve abban áll, hogy míg «az állati testben csak egy specialis szövet van érzésre képesítve, az alatt a társadalomnak minden tagja föl van ruházva érzéssel». Az egyéni szervezetnek megvan az «együttes öntudata, mely boldogságot vagy boldogtalanságot érez. De nem így van ez a társadalomban; mert ennek élő egyedei nem vesznek el és nem is veszthetik el egyéni öntudatukat, és mert a társadalomnak, mint egésznek nincsen együttes (corporate) öntudata.» (190.)

Szóval az egyéni öntudat analogonját Spencer a társadalomban nem találja föl és nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ez egy fundamentalis és következményeiben rendkívüli fontosságú különbség a társadalom és az egyéni organismusok között. Vagyis az az analogia, mely idáig sikerrel volt vonható, e ponton túl nem folytatható, a mi nem jelent egyebet, mint azt, hogy Spencer a társadalom organikus fölfogását realitásnak nem tekinti.

Hegedüs munkája azt akarja kimutatni, hogy az analogiát ez a pont is megbirja. A társadalmi öntudat létét és annak lényegileg az egyénével azonos voltát akarja bebizo-

nyítani. E problémának rendkívüli jelentőséget tulajdonít és a sociologia sarktétele nevével jelöli azt meg. Az út, melyen Hegedüs kutatásaiban elvezet, érdekes és tanulságos. Ugyanazt a szorgalmat és jóhiszeműséget, ugyanazt a széles irodalmi tájékozottságot, egyszóval ugyanazt a modern tudomány színvonalán álló készültséget dicsérhetjük e munkában is mint a Tegze könyvében. De ezek mellett olyan tulajdonságokat is följegyezhetünk, melyeket Tegzénél nem tapasztaltunk. Eredetiség, önálló fölfogás, szellemes bírálat nem ritkák e könyvben. Bár terjedelemben Tegze könyvének csak mintegy a negyedrésze, inkább füzet, mint könyv, mégis jóval fölülmúlja azt ötletekben, szempontokban, megpendítésekben és határozottságban.

Ezzel szemben gyakran esik olyan hibákba is, melyeket Tegze elkerül. Olykor túloz, olykor igazságtalan. Túlzás maga a füzet czime, mint kimutatni alkalmunk lesz. Igazságtalan például mindjárt második fejezete, melyben az öntudat problémája szempontjából szemlét tart a modern sociologiai irodalom nevezetesebb alkotásain. Igazságtalan dolog valamely munkát olyan szempontból megbírálni, mely szerzője előtt közömbös volt. Hegedüs pedig a modern sociologiai irodalmat a szerves elmélet látcsövén át bírálja. Pedig sem Spencer, sem a modern sociologusok nagyobb része nem tették a szerves elméletet rendszerök alapjává. Néha foglalkoznak vele, itt-ott hasonlatokat vagy következtetéseket vonnak le belőle, de egyáltalán nem lehet mondani, hogy annak a sociologia létére kiható jelentőséget tulajdonítottak volna. Themája elfőgulttá teszi és a saját szempontját más írókra is ráerőszakolja, a mi sokszor igen egyoldalúvá teszi nem egyszer érdekes és értékes bírálatait. Bármely sociologia helyes megítélésére csak egy szempnt lehet: mennyivel járult hozzá az illető munka a társadalmi törvényszerűségek magyarázatához. A társadalmi öntudat jelenségei egymagok mit sem magyaráznak meg, sőt magok is további elemzésre és magyarázatra szorulnak.

Megállapítva, hogy a sociologusok a társadalmi öntudat kérdését csak érintették, vagy megközelítették, de meg nem oldották (a mi lehet igaz, de annyiban nem lényeges, a mennyiben azon írók legnagyobb része, a kiket szerző bemutat, ezzel a problémával csak mellékesen foglalkoztak és sociolo-

giát akartak irni főtörekvésképen, nem pedig az organikus társadalom-elméletet kiépíteni), szerző maga lát hozzá, hogy a Spenceri-i különbséget megdöntve megconstruálja a «*sociologia sarkitételét*».

Czélját úgy éri el, hogy mindenekeelőtt az egyéni öntudat kérdését vizsgálja meg különösen a Wundt-féle lélektan világitásában. Az egyéni öntudatot, mint teljesen concentráltat fogták fel, mely a lelki élet minden egyes jelenségére kiterjed. Ez volt a fő ok, a miért a társadalmi öntudat az egyénivel ellentétben állónak látszott. De ez a fölfogás tünedezőben van. «Ma maga a physiologiai lélektan vallja be, hogy nemcsak hogy az egyéni szervezet életének legnagyobb részéről nem tud semmit az «én» s abba belé sem szólhat, hanem, hogy magoknak a tudatos állapotoknak egy föl s alá hullámzó skálája van, mely sem változékonyság, sem sokféleség (sőt szakadozottság) tekintetében sem marad mögötte a társadalmi jelenségek hullámzásának.» (59.)

S minthogy az ily irányú kutatások arra az eredményre vezettek, hogy az egyéni öntudat sem «egyszerű, hanem összetett, hogy az nem objectumokból, hanem több-kevesbbé szakadozott folyamatokból áll, hogy nemcsak különböző (s változó) fokozatok különböztethetők meg benne, hanem hogy maga a lényege is minden öntudati állapotnak egy több-kevesebb tartósságú viszonynak a létrejöttében keresendő: akkor az egyéni öntudatnak szétbontása összetalálkozott a társadalmi öntudatnak synthesisével s az egyéni és társadalmi öntudatnak a párhuzama teljessé lett». (62. o.)

Miben áll tehát a társadalmi öntudat? «A társadalmi öntudat, elméletünk szerint, sem egy különálló központi sensoriumban, sem a társadalmat képező egyének agyvelejének összeségében, sem a táviró- és vasuti hálózat képére formált ú. n. «társadalmi idegzetben» nem található meg, de épen ily kevéssé kereshető a subjectiv érzelmek és hangulatok társas jelentkezésében, mert erről a részről objectiv eredmények természetszerűleg nem is kaphatók. E helyett azt állítjuk, hogy a társadalmi öntudat nem egyéb, mint azon viszonyoknak az összesége, a melyek egyazon társadalomban levő egyének közt, együttélések következtében, kifejlődtek s melyek több vagy kevesebb határozottsággal s kisebb-nagyobb állandósággal a társadalomra vannak vonatkoztatva». (71, 72.)

Vagy világosabban: «— — — a társadalmi öntudat lényege gyanánt kell elismernünk azokat a többé-kevésbé állandó közös meggyőződéseket, föllobbanó tömegtörekvéseket s megállapodott conventiókat, a melyeket azért, mert több egyéni öntudatnak viszonyából származtak, nem akarták lényeg gyanánt elismerni. A mint az egyéni öntudat is e viszonyok fonadéka, s más mint viszony a tudat alapját nem is képezheti: úgy a társadalomban az eddig következményeknek tartott viszonyokban leljük meg a társadalmi öntudatnak lényegét s nem e viszonyok mögött kell azt különös mysticismus gyanánt keresni.» (63. o.)

Az ausztráliai vadak korrobori tánca, az angol alsóház speakerének traditionalis tekintélye, az a szokás, melynél fogva a járó-kelők az utcának egyik oldalán szoktak a Városligetbe kimenni stb. mind a társadalmi öntudat egy-egy jelentkezése, helyesebben maga egy darab társadalmi öntudat. «Az egyik oldalról ugyane viszonyok összesége a társadalmi öntudatot alkotja a maga egészében, másik felől pedig részenként megjelenik ugyanazon állag az egyéni öntudatokban s azok kölcsönös határoltságában». (74.)

Igyekezünk a Hegedüs elméletét lehetőleg több oldalról bemutatni, de még így is attól tartunk, hogy az olvasó előtt, a ki nem szakember, nem fog az teljes világosságban állani. Egyáltalán magunk is nem egyszer fejtegetéseiben több egyszerűséget és kifejezéseiben több világosságot óhajtottunk volna.

Hegedüs tehát, ha félre nem értem, a társadalmi öntudatot részben bizonyos az egyének között létező és a közre vonatkozó objectiv viszonyokban, részben e viszonyok subjectiv leverődésében keresi az egyesek lelkében. De úgy látszik, hogy a társas viszonyok subjectiv leverődésére kevesebb súlyt helyez, midőn így szól: «a társadalmi öntudat tényleg az egyének közti, különböző fokban concentrált psychikai viszonyokban van s nem másban». (80. o.)

A társadalmi és az egyéni öntudat párhuzama Hegedüs szerint e meggondolások alapján teljes volna. A különbségeket, melyeket közöttök megállapít, nem tartja lényegbe vágóknak. Mi a különbség mégis kettőjük között?

«Először fokozatbeli a különbségök, mert a társadalmi öntudat nagyobb méretei következtében szakadozottabb, mint

az egyén «én»-je s mert a társadalomban a világos, koncentrált öntudati állapot kisebb mérvben, ritkábban s kevesebb állandósággal szokott jelentkezni, mint az emberben. Másodszor különbség van a két öntudatba tartozó viszonyok subjectiv megjelenésében; ez a különbség pedig abból áll, hogy mind a két öntudatnak a tartalmát megfigyelhető pszichikai viszonyok képezik ugyan, csak hogy az embernél (egyénnél), ezeknek az objectiv viszonyoknak a subjectiv összefűzését mi saját egyéniségünkre nézve végbe tudjuk vinni; — a társadalom öntudata azonban csak objective jelenik meg előttünk s subjective csak azon töredékében, mely egyéniségünknek socialis oldalát képezi. Harmadik, tehát lényegbeli különbség a két öntudat között nincsen». (72. 73. o.)

Megismerve így a szerves elméletet abban a kiépítésben, melyet neki Hegedüs adott, fölmerül a kérdés: elfogadható-e ez a kiépítés, és ha igen, az ekként kiépített szerves elmélet tényleg olyan sarkételnek tekinthető-e, melytől a modern sociologia léte függ?

A mi az első kérdést illeti, arra úgy felelhetünk, hogy a társadalmi és egyéni öntudatnak Hegedüs által nyújtott párhuzamát szerencsésnek nem találjuk és hogy abban nem látunk egyebet, mint egy újabb hasonlóságot a társadalom és az egyén között, mely több finomsággal és nagyobb apparatussal alkottatott meg, mint a legtöbb ilyen hasonlóság, de a mely talán erősebben is sántít, mint az organikus hasonlóságok rendszerint.

Hegedüs párhuzamával szemben egy egész sereg ellenérvet hozhatnánk föl.

De egy részletekre menő vitától őt is és az olvasót is megkímélhetjük. Teljesen megelégedhetünk egy szempont kiemelésével, melyen ez a párhuzam örök időkre hajótörést szenved. A modern lélektan minden iskolája, kezdve a Stout-ék spiritualismusától, a Wundt és a James compromissarius lélektanán át le a bomladozó atomistikus és associativ fölfogásokig, tökéletesen egyetért abban, hogy a lelki élet minden egyes jelenségének, tehát az öntudatnak is sine qua non-ja az idegrendszer. Ott, a hol nincs idegrendszer, ott nincs lelki élet, ott nincs öntudat. Hegedüs Loránt igen helyesen visszautasította azokat a kalandos, szemfényvesztő mutatóványokat, melyek az egyén idegrendszere mintájára egy társadalmi ideg-

rendszert akarnak construálni; sőt nyomatékosan kiemeli, hogy társadalmi idegrendszer nem létezik. Ennek az igazságnak pedig szükségszerű corrolariuma az a megismerés, hogy minden beszéd vagy okoskodás társadalmi öntudatról csak szellemes tropus, érdekes képletes analogia lehet, de hogy a valóságban társadalmi öntudatról épen oly kevéssé beszélhetünk, mint a társadalom beleiról vagy petéiről. Nem szeretnők, ha félreértenének. Nem azt mondjuk ezzel, hogy társadalmi öntudat egyáltalán nincs, csak azt, hogy a mit ennek nevezünk, nem valami rejtelmes lényeg az egyéni öntudat mellett, hanem, hogy az az egyéni öntudatnak csak egy része. Mindezek a szörnyű bonyodalmak megszűnnek, ha a realitások mezejére lépünk a mystikus hasonlóságok keresése helyett. Van-e magyar nemzeti öntudat például? Kétségtelenül. És miben áll az? Abban, hogy százezrek, vagy milliók lelkében élnek a magyar hazára, a magyar közösségi célokra vonatkozó eszmék, érzelmek és eszmények. A mit társadalmi öntudatnak nevezhetünk az semmi egyéb más, mint azon emberek öntudatainak összesége, kik több-kevesebb határozottsággal egyéni céljaik és törekvéseik mellett közösségi célokat és törekvéseket is fölismernek. Mentől több a szellemileg és erkölcsileg kiművelt ember, annál erősebb és előbb a társadalmi öntudat.

A tizennyolcz órát dolgozó és szabad idejében érzékeit alkohollal tompító gyári munkásban talán semmi sincs belőle, a kis polgárban már földereeng, a társadalom vezető embereiben tetőpontját éri. Ha másban keressük a társadalmi öntudatot mint ebben, vagy céltalan okoskodásokat művelünk, vagy az analogiák számát szaporítjuk, vagy bele-gázolunk a metaphysika félhomályába, vagy a hit transcendentalismusába.

Szóval addig, míg egy társadalmi idegrendszer nekünk valaki anatomicé be nem mutat: mindaddig tagadni fogjuk, hogy létezik egy az egyéni öntudatokból független társadalmi öntudat. Az az ellenérv, melyet gyakran hoznak föl, hogy a tömegjelenségekben az egyéni öntudatok elváltozásait találjuk, -- mit sem nyom. Ez csak azt jelenti, hogy léteznek az egyéni öntudatokat módosító társadalmi hatások, épen úgy, mint a physikában a szomszédos villanyos áramkörök egymásra kihatnak és egymást módosítják.

A fölvetett másik kérdés az, mennyiben befolyásolja a szerves elmélet sorsa a sociologia létét?

Talán erre a kérdésre legkielégítőbb választ úgy adhatunk, ha — nem tekintve előbbi ellenvetéseinket — Hegedüs sarktételelét bebizonyítottnak tekintjük. Tegyük föl, hogy Hegedüsnek igaza van. A Spencer fölállította különbség megdőlt. Hegedüsnek sikerült a társadalmi öntudatot, az egyéni analogiájára kimutatni. A szerves elmélet betetőzését nyerte Hegedüs «sarktételelével». Mondom, fogadjuk el ezt az álláspontot: A társadalom szerves lény. Mi következik ebből? Mi előny háramlik ebből a sociológiára? Ha nem volna így, mennyiben dölne meg a sociologia?

Fontoljuk meg a dolgot közelebbről, ámbár jog szerint azt mondhatnók, hogy «a ki valamit állít, azt bebizonyítani tartozik» és Hegedüstől várhatnók annak kimutatását, hogy az ő sarktétele a sociológiának alapföltétele. Ennek a bebizonyítását könyvében nem találtuk meg. Bár azt hirdeti, hogy «a társadalmi öntudatnak ez a párhuzama nemcsak befejezi a szerves elméletet, hanem azt el is indítja kutatásaira», még a szerves elmélet módszertani eredményességét sem mutatja ki, annál kevésbbé annak nélkülözhetetlenségét.

Hegedüs azt mondja, hogy «a szerves elméletnek a sociológiában ma épen azt a szerepet kell játszania, mint a természetben a mozgás elméletének s nem mást». Igen ám, de a mozgás elmélete alapján — mint Hegedüs helyesen mondja — az összes tünemények levezethetők egymásból: mit tudnak ezzel szemben a szerves elméletből levezetni?

Analogiákat, analogiákat és újból analogiákat. Semmi mást.

Nincs a sociológiának egyetlenegy olyan törvénye sem, mely a szerves elméletnek köszönné keletkezését. Ellenkezőleg, ha az egyén és a társadalom közötti hasonlóságok keresésével megelégedtünk volna, nem ismernők sem a vallások eredetének okait, sem a családi viszonyok és gazdasági alakzatok közötti kapcsolatot, sem a társadalmi átalakulások törvényeit, sem a művészeti jelenségek létrejöttének és fejlődésének okait, sem a jog és erkölcs társadalmi szerepét, sem az emberi haladás főirányait stb. egy szóval semmit sem abból, a mi a sociologia tisztje és célja: a társadalmi törvényszerűségek megismerése.

E helyett tovább gyönyörködhetnénk a párhuzam-alkotásokban. Még Worms is azt hiszi, hogy a tudományt műveli az ilyenféle buvárlatokkal, mint a milyeneket Tegze ismeret: «Az egynemű sejtű egységeket vizsgálva, különösen a «kötő szöveteket» emeli még ki, ezek alatt a társadalomban az «alkalmazottak» — — — csoportját értvén, azokat, kik különösen személyi kezdeményezés nélkül a kapesot alkotják a vezetők és a közönség között. Az úgy nevezett «zsír-szövetekkel» a gazdagokat azonosítja; a papság az elzsírosodott idegszövet lenne» (303. oldal.).

És ez oldalakon át így folyik. Úgy-e szép? Minő tudomány? Minő bölcsesség! Az embernek úgy szólván csak le kell ülni hozzá s minden magától megy. El lehetne kezdeni a hajnál és azt lehetne róla mondani, hogy ezt a társadalomban a gubások osztálya alkotja, majd rá lehetne térni az egyén orra és a társadalom «finánczai» közötti hasonlóságra stb. és ilyen kellemes munkában rövid idő alatt egy újabb kötettel gazdagodnék a tudomány.

Jól tudom, Tegze is, Hegedüs is egyetértenek velem abban, midőn az ilyen okoskodásokat a tudományra szégyenleteseknek itélem. De én velök szemben azt állítom, hogy a szerves elmélettel hasonlóságok fölállításán túl nem lehet eljutni, legfőlebb finomabb és tudományosabb tropusokat lehet faragni. A Hegedüs szorgalmas és finom elméjű elmélete is csak alakjában, külső megjelenésében különbözik a Worms-féle példától, de lényegében nem viszi előbbre a tudományt.

Azt állítani, hogy a szerves elmélet a sociologia nélkülözhetetlen előfeltétele, annyira igaz, mint azt mondani, hogy a tudományos ásványtan léte attól függ, hogy az ásványok organismusok-e?

Mindenki előtt, a ki nem elfogult, egyetlen egy tekintetre nyilvánvaló, hogy a társadalom, ha az organismusokhoz hasonló is, nem olyan organismus, mint egy növény, vagy egy állat. Ha organismus is, akkor egy sui generis organismus, melynek törvényeit analogiacsinálással megállapítani nem lehet.

Növény és állat tényleg rokon organismusok, úgyannyira, hogy egymástól a fejlődés legalacsonyabb fokain alig különböztethetők meg. Mégis gyönyörűségesen néznének ki növény-

élettani ismereteink, ha a botanikusok úgy akarták volna a növényi organismusok élettörvényeit megállapítani, hogy azokban állati hasonlóságokat: szívet, epét, májat stb. kerestek volna ékes tropusokban.

Ez volna a sociologia sorsa is, ha komoly sui generis kutatások helyett analogiákat hajszolna.

A tudományos sociológiának csak egy létföltétele, csak egy sarktétele van. Ez a Mindenség egyetemes törvényszerűsége, mely jelenleg a mozgás-hypothesisben nyer érzékelhető kifejezést.

Ennek a törvényszerűségnek társadalmi jelentkezéseit kell a sociológiának kutatni és törekedni azokat mind általánosabb és egyetemesebb okokra visszavezetni.

A szerves elmélet ezek után módszertani eszköznek nem tekinthető, annál kevésbé a sociologia előföltételének. A szerves elméletnek csak egyetlen egy értelme és jelentősége van: plastikusan domborítja ki azt, hogy a társadalom tagjai egymással szoros kölcsönhatásban vannak. Nem tekinthető egyéneknek, mint alkalmas «illustriónak».

Az egész kérdés véleményünk szerint végérvényes megoldást nyert Spencer ezekben a félremagyarázhatatlan szavaiban, melyekben *Sociológiája* 269. §-ban ezt a hasonlósági vitát bezárja: «Legyen szabad e helyen még egyszer nyomatékosan hangsúlyozni, hogy nem léteznek más hasonlóságok a politikai test és az élő test között, mint azok, melyek a részek azon kölcsönös függőségéből következnek, mely mindkettőjükben közös. Ámbár az előbbi fejezetekben számos összehasonlítást tettem a socialis szervek és működések, valamint a testi szervek és működések között, azokat csak azért állítottam föl, mert az emberi test szervei és működései alkalmas illustratiókul szolgálnak a szervekhez és működésekhez általában.»

Jellemző, hogy maga Tegze, ki ez elméletet olyan jelentőségnek találja, ehhez a miénkkel egyező végkövetkeztetéshez ér:

«Az eredmény, a melyre jutunk, ennél fogva az, hogy a párhuzam legföljebb, mint heuristikus elv szerepelhet, mint vezérlő eszme léphet föl, a nyújtott hasonlóság által a társadalmi alakulat képét világosabbá teheti, de a legáltalánosabb közösségeket nem tekintve, azonos törvény uralmának bizony-

ságául nem szolgál s alig teszi lehetővé, hogy az egyik téren elért eredmények a másoknak is előnyére szolgáljanak, mint a hogy az organikus fölfogás alapján állva, a legeltérőbb következtetésekre, Spencer individualistikus, Schäffle socialistikus és Fonillée közvetítő rendszereire akadunk». (378. oldal.)

Mindezek meggondolása után véleményünk nem lehet más, mint az, hogy a szerves elmélet egy teljesen meddő gondolatirány, melynek illustratív becsét teljesen lerontja az a kellemetlen tudományos clair-obscur, mely nyomában jár és a mely az elméket termékenyebb föladatoktól eltereli.

Ellenére ennek, most hogy az olvasótól és szerzőimtől bucsut veszek, e negativ eredménynél örvedetesebb végszóval zárhatom be e túlhosszúra nyúlt dolgozatot, azzal, hogy ez a két a tudomány igaz szeretetével és alapos készütséggel megírt munka teljes biztosítékot nyújt arra, hogy szerzőiktől a magyar sociologia számára még sok értékes dolgot remélhetünk.

JÁSZI OSZKÁR.

AZ ÉLET ÚTJAI.

Regény két részben.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

— Neki olyan feleség kell, a kinek összeköttetései, vagyona és társadalmi állása van, a kiben van akarat, kettőjük számára is elegendő. Az egyenlőtlen házasságok nem vezetnek jóra . . . Ezt én magamról tudom . . . Mit adhat ön neki a szerelmén kívül? — Semmit. A szerelem pedig egymagában, biztosítom róla, hogy kevés. A szerelem elmúlik, s a legjobb esetben megmarad utána a barátság, a megszokás . . . A megszokás pedig menthetetlenül a hálóköntöshöz és az álmosághoz vezet. Ezt el kell kerülni. Vajon van-e rettentőbb egy ellustult és magát teljesen elhagyó embernél? Én ismerem Leót. Ő épen az ilyenek közül való. Neki erélyes és erős feleségre van szüksége. Ő falura vonzódik, pedig neki a világban kell élnie. Nem tudom, elég világosan kifejtettem-e ön előtt, hogy miért nem látom én ebben a házasságban a boldogság zálogát. És ön? Ön sem lenne boldog, nem! Ön is csakhamar kiábrándulna, a mint két-három esztendő múlva megismerné Leo teljes apathiáját és passivitását. Az igaz, hogy önnek megmaradna a gondtalan élet, de azt hiszem, nem pusztán ezért akar a felesége lenni és nem erre törekszik, . . . ha helyesen ítélem meg önt.

Persze hogy nem, — felelt Olga büszkén.

— Igaz, — szólott Tambovskij hízeltöngén. — Megengedi, kedves Olga . . . Olga . . . Szergejevna, ha nem csalódom?

---

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 295., 296., 297., 298. és 299. számában.

Úgy-e? Megengedi, hogy teljesen nyíltan és őszintén beszéljek önnel? Biztosítom róla, hogy én a legnagyobb rokonszenvvel viseltetem önt iránt és nagyon is bele tudom magamat képzelni az ön nehéz helyzetébe. Részemről mindenesetre a legfölháborítóbb és a legtisztességtelenebb dolog volna, ha megfosztanám önt a férjhezmenetel lehetőségétől, nem gondoskodnám az ön jövőjéről és anyagi gondtalanságáról...

— Dmitrijevics Péter! — kiáltott föl Olga és reszketett a hangja a fölháborodástól. — Köszönöm az ön rokonszenvét, de ön igen nagy tévedésben van: én nem bocsátom árúba magamat és nem fogadhatok el jutalmat azért, a miért az ön javára, szívbeli érzelmeimről lemondok.

Nem, már miért? — kérdezte Tambovszkij zavartan. Ön helytelenül fogja föl a dolgot. Lássa, ha az ön házassága létrejönne, akkor volna miből megélnie. És a mint ön beleegyezik abba, hogy ezt a házassági tervét magasabb célokért fölládozza, úgy a kárpótlás kérdése szinte önként fölmerül.

— Nagyon szépen köszönöm. Én lemondok róla.

— Ezt nagyon rosszul teszi. Hígye el nekem, rosszul teszi. Én teljesen jogosnak tartanám a magam részéről még azt is, ha ön követelné a kárpótlást... Ön pedig nemcsak hogy nem követeli, de még vissza is utasítja az ajánlatomat. Egyébiránt ez csak érzelmeinek nemességére és jellemének tisztességére mutat. És én szilárdan hiszek ebben a nemességben és ebben a tisztességben. Most már nyugodt vagyok és tudom, hogy ön nem fog ragaszkodni ehhez a házassághoz, mely mindkettőjökre nézve csak veszedelmet rejt magában.

Olga gúnyos pillantást vetett rá, a melyet észre is vett.

— Tehát közölhetem a fiammal... ön, úgy-e, lemond?...

— Nem, — mondotta nyugodtan és határozottan.

— Nem? — ismételte Tambovszkij. — Hogy-hogy nem?

— Nem, — ismételte — nem mondok le.

Nem mond le a Leóval való házasságról?

— Nem, ha mondom.

— Én meg egy óra hosszat beszéltem önnek erről.

— Hallottam.

S úgy tetszett, mintha sikerült volna meggyőzőnöm önt.

— Tévedett, — felelt Olga egyszerűen s érezte, a mint a lelkében támadt visszahatás erejét gyarapította.

— No lám! — kiáltott föl Tambovskij.

— Én egy óra hosszat hallgattam önt, — szólalt meg Olga, tisztán kiejtve minden szót — hallgattam figyelmesen, a nélkül, hogy félbeszakítottam volna. Most arra kérem, hallgasson meg ön is engem.

— Szívesen, annál is inkább, mert kíváncsi vagyok.

— Tüstént kielégitem a kíváncsiságát. Leo . . .

— «Leo!» — szólt rá Tambovskij jelentőségteljesen.

— Leo szeret engem, mint a hogy én is szeretem őt.

— Szóval, szeretjük egymást! — tette hozzá Tambovskij gúnyosan.

— Igen, — folytatta Olga fölbuzdulva — mi csakugyan szeretjük egymást. Ön, úgy-e, csak az imént mondotta nekem, hogy egyedül csak a fia boldogságát akarja, s kizárólag ezen fáradozik. Ha ez igaz, akkor nincs miért aggódnia. Ha a fia boldogságát akarja — én magamra vállalom, hogy megadom neki ezt a boldogságot.

— Ez, legalább is merész állítás!

— Lehet. Bízék bennem és nyújtson rá módot, hogy ezt a boldogságot neki megadhassam. Ne zavarjon bennünket. És tudja meg, hogy én soha sem fogom Leo iránt érzett őszinte és forró érzelmeimet holmi előítéleteknek föláldozni.

— Á-á . . . no lám! — mondotta ismét. — «Talán tévedtem volna! — gondolta magában. — Ez a kis báránka, és így okvetetlenkedik! A küzdelem tehát keményebb lesz, mint sem gondoltam!»

— S ez az ön végső elhatározása? — kérdezte tőle.

— Megváltoztathatatlanul.

— Nézze csak, — mondotta Tambovskij. — Nehogy tévedjen a számításában. Én eddig az eszéhez és a szívéhez szólottam. De ön nem akarja megérteni az okosság szavát. Ez az ön dolga. Ön nyilván többre becsüli azt, ha bennem egy ellenségre tesz szert?

— Mit tegyek? A barátsághoz a társadalmi állás egyenlősége, a jellemek összeillősége és egykorúság szükséges. Nagyon is nagy tisztesség volna reám nézve, ha önt barátaim közé számíthatnám. De ellenségek a legkülönbözőbb helyzetben lévő emberek is lehetnek. S így miután én nem lehetek

önnek igazi barátja, úgy inkább leszek az ellensége, ha ön rám erőszakolja ezt a tisztességet.

— Ön tréfál, . . . ezt egyáltalában nem vártam öntől, — szólalt meg Tambovskij — de annál jobb! Ez jogot ad nekem arra, hogy a tréfára tréfával feleljek. Ám jó! Tréfáljunk. Majd én is csinállok önnel egy tréfát . . .

— Nem félek az ön fenyegetéseitől, — felelt Olga, elszántan a szemei közé nézve.

Itt azonban valami szokatlan és váratlan dolog történt. Az Olga válaszát követő rövid szünet alatt Tambovskij fejében megvillant egy merész gondolat, egyike azoknak a kockázatos gondolatoknak, melyek mindig a kritikus pillanatokban jelentkeztek, azokban a pillanatokban, a mikor a sarokba szorítottnak érezte magát. S mialatt magán érezte Olga elszánt tekintetét, mindent megfontolt és eldöntött magában. Az arcza szelidebb kifejezést öltött, a ránczai elsimultak s a szemében már nem villogott ott az előbbi boszúság és gyűlölet szikrája. Csöndesen és tartózkodással elmosolyodott.

Olga csodálkozva nézett rá. Kezdetben gyanusnak tetszett előtte ez a váratlan és hirtelen változás, de olyan őszintén, olyan kedélyesen, olyan becsületesen kaczagott, hogy ő maga is elmosolyodott.

— Mi az? — kérdezte még mindig zavartan.

— Pompásan kiállta a próbát, — felelt neki.

— Miféle próbát? — kérdezte Olga bámulva.

— Talán bizony olyan jól játszottam a szerepemet, hogy ön mindezt érzelmeim komoly kifejezésének vette? Igaz, hogy már régóta mondogatják nekem, hogy szép drámai tehetség van bennem, de én eddig nem hittem. Most már azonban el kell hinnem.

— Nem értem önt, — mondotta Olga zavartan.

— Tüstént fölvilágosítom. Én önnek kijelentettem, hogy fiam boldogságát óhajtom . . .

— Igen.

— Nos, legyen hát igazságos és pártatlan. Volt-e jogom meggyőződni annak a leánynak az érzelmeiről, a jelleméről, az állhatatosságáról, a ki a fiam feleségévé készül lenni? . . . Ne haragudjék reám, és legyünk jó barátok . . . akarja, kedves Szergejevna Olga?

Mindez annyira váratlan és különös volt, hogy Olga

habozott elfogadni a feléje nyújtott kezét. Félenken nézett rá, attól tartva, nem üz-e gúnyt belőle, s arra az esetre, ha oly naiv lesz és hisz neki, nem fog-e jól kaczagni rajta.

De Dmitrijevics Péter gyöngéden, szinte szeretetteljesen nézett rá, s jóságos mosoly ült az ajkán.

— Ej-ej, nem szép dolog olyan sokáig haragudni, — mondotta neki. — Lássá, ez már nem szép tulajdonság, — a haragtartás. Jó emberek között mindennek jól kell végződnie.

Olga megszorította a kezét.

De azért Tambovskij még mindig bizalmatlanságot olvasott ki a szemeiből.

— Á-á, értem már, — mondotta. — Ön még mindig nem hisz nekem? Lássá, itt egy második nyugtalanító tulajdonság: bizalmatlanság az emberek iránt. Lássá, hogy átlátok a lelkén! De elég, ma chère enfant. S így az iménti ellenségekből — barátok lettek, lássa, milyenek az élet metamorphosisai. Különbek az Ovidiuséinál!

Most egyszerre gyorsan és sokat, lehet, hogy talán nagyon is sokat beszélt ahhoz, hogy egy olyan finom érzésű és megfigyelőképeségű leány, mint Olga, ki ne érezte volna az erőszakos enyelgések e bőséges aradatából, a benne rejlő hamisságot.

Tambovskij is megértette, hogy még mindig nem hisz neki. Pedig a tervei szerint föltétlenül meg kellett őt győznie iránta való őszinte hajlandóságáról és jóindulatáról.

Épen azért sietett hozzányúlni a leghathatósabb esz-közhöz.

— Allons! — mondotta. — Látom és érzem, hogy ön még mindig bizalmatlankodik irántam. Látom és érzem, hogy önnek még kézzelfoghatóbb bizonyítékok, illetve tények kel-
lenek. Kérem . . .

Megnyomta a villamos csengőt, és így szólt a belépő inashoz:

— József, kérje meg a fiatal urat, a mint hazajön, hogy fáradjon ide.

— Már félórája, hogy hazajött.

— Annál jobb, akkor kérje meg, hogy jöjjön ide azonnal.

József meghajtotta magát és kiment.

A következő pillanatban megjelent a küszöbön Petrovics Leo. Az arca sápadt és zavart volt. Nagy szemei szomo-

rúan és merengve néztek magok elé. Már régóta tudta, hogy az atyja és Olga közt való beszélgetés elkerülhetetlen. Mikor értesült róla, hogy a beszélgetés már folyamatban van, izgatottsága olyan fokra hágott, hogy kénytelen volt elmenni hazulról, hogy gyors járással kissé lecsillapítsa magát.

De járni se volt képes hosszú ideig, sietett haza, hogy minél előbb megtudja a félelmetes beszélgetés eredményét.

Azt hitte, hogy az atyját dühösen, Olgát pedig könnyekben úszva fogja találni. Elkészült rá, hogy férfiasan a védelmére kel és bármi történjék is, megmarad elhatározása mellett.

Mekkora volt tehát álmélkodása, mikor atyját a legpompásabb hangulatban, Olgát pedig, bár kissé zavart, de örömteljes arccal találta.

— Atyám . . . — kezdte, s bámulva közeledett Dmitrijevics Péterhez.

— Igen, igen, hívtalak, Leo.

— Mi történt?

— Istenem, micsoda kérdés! Semmi olyas sem történt, a miért ilyen rémült arczot kellene vágnod.

— De . . .

— Ülj le. Két szóval elmondom a dolgot. Tisztába hoztam a dolgot a menyasszonyoddal.

— Atyám! — kiáltott föl Petrovics Leo elragadtatással.

— Nos igen. Csak kellett, hogy négyszemközt beszéljek és kissé megismerkedjem veled. Igazad van: elragadó leány. Nekem nagyon, de nagyon tetszik. Helyeslem az izlésedet és a választásodat . . . Legyetek boldogok, gyermekeim, a mint a jól nevelt apák a polgári vigjátékokban mondani szokták.

— Atyám! — kiáltott föl ismét Petrovics Leo. — Nem tréfálsz?

— Már hogy tréfálnék!

Erre Petrovics Leo az apja nyakába ugrott és szinte fojtogatni kezdte őt az öleléseivel. Péter mosolyogva bontakozott ki karjaiból.

— Te örült! Hadd el! Kikapsz! Talán csak nem akarsz megfojtani örömdobban, te gézengúz! Öleld meg a menyasszonyodat, ne engem . . .

Petrovics Leo teljesítette az atyja parancsát. Forrón megcsókolta Olgát, azután hirtelen elkomolyodott. Valami árnyék suhant át az arczán.

— Nos, mi lelt megint? — kérdezte az atyja.

— Atyám . . . de hát mi lesz azzal a . . . Versinszkájával?

— Azt már csak bízzad reám. Te megtetted a magadét! Szép dolgokat mondottál neki. *Figurez vous* — fordult oda Olgához — úgy *sans crier gare* megmondta neki, hogy nem szereti, hogy nem lesz a férje soha s hogy nem is hederít az atyja akaratára. Az atya — én vagyok. Én akkor még nem ismertem önt, kedves Olga és tényleg, akartam azt a házasságot. De hát, barátocskám, ez talán még sem járja? De azért mindig kimélni kell az asszonyi hiúságot, különösen a szép asszonyét, *car il n'y a rien à dire* — *mademoiselle Irène est exquise!* . . . *En fin* . . . Bíz most már én reám, hogy lenyellesem vele azt a keserű pilulát, melyet te olyan nagylelkűen ajánlottál föl neki. A továbbiakra ne legyen gondod. De lássuk csak, gyermekeim. Nekem úgy tetszik, hogy nekünk rövidesen vissza kell térnünk Pétervárra. Mit szóltok hozzá?

— Nekem nincs semmi ellenvetésem — felelt Petrovics Leó.

— Én azonban sajnálni fogom ezt a kedves Nizzát — szólt Olga szomorúan.

— Badarság! Az esküvő után eljönnek ide az urával a karneválra. Az igaz, hogy akkor sem igen lehet majd holdvilágos éjtszakán a vízeséshez járogatni — tette hozzá Dmitrijevics Péter mosolyogva.

— Miért? — kérdezte Olga naívu. — Akkor talán hideg van itt?

Hideg, oh nem! — mosolygott Dmitrijevics Péter.

— De hát akkor miért nem?

— Azért, mert Leo férj lesz és nem vőlegény, *c'est bien simple*, *ma chère enfant* . . . A férj — az a próza, a vőlegény — az a költészet.

— Oh . . . no lám! — szólt Olga mosolyogva.

Petrovics Leo megérintette az atyja kezét.

— Atyám — mondotta — te az mondod, hogy el kell mennünk innét . . .

— Igen . . .

— De hát miért, én nem látom?

— A szerelem elhomályosította az elmédet — mondotta Tambovskij ravaszul hunyorítva a fiára. — Lehetséges, hogy csakugyan nem tudod?

— Nem.

— No majd én megmondom. Először is a házasság olyan étel, a melyet melegen kell fölszolgálni: egy-kettőre. Másodsor, Versinszkája hosszabb időt szándékozik itt tölteni. Nem értem, mi örömed lehetne neked abban, hogy minduntalan találkoznál vele. Semmi sem borzasztóbb, mint a sértett nő dühe.

— Úgy bizony — mondotta Petrovics Leo eltünődve — nem nagy élvezet vele találkozni.

— No lásd. Harmadszor pedig az esküvő előkészületeihez is idő kell.

— Az is igaz.

— Én mindig igazat beszélek. És végre negyedszer — csak minél több pont legyen — mosolygott az atyja — annál meggyőzőbb negyedszer, mit csinálnánk itt, azt kérдем tőled? Ha anyádnak nincs kifogása az elutazás ellen, akkor, Isten nevében.

— Atyám — szólalt meg Leo fürkésző pillantást vetve az atyjára — mondd csak, mindez komoly?

— Talán olyan vagyok én most, mint a ki tréfál?

Petrovics Leo még mindig lesütött szemekkel így felelt:

— Nem.

— No hát akkor.

— S nem fogod megváltoztatni elhatározásodat?

— Remélem, hogy nem, ha egyszer nem tréfálok veled.

Erre Petrovics Leo, nem bírván tovább ellentállani érzelmeinek, megint atyja nyakába ugrott.

— Köszönöm neked, kedves, drága, jó atyuskám! — mormogta forró esőkok között. — Köszönöm, egész életemre köszönöm.

— No, no, jól van, jól van.

— Engedje meg, hogy én is megköszönjem — szólalt meg Olga meghatottan.

Dmitrijevics Péter odahúzta őt magához és homlokon esókolta.

— Most pedig — szólt Petrovics Leo vidáman — menjünk valamennyien a mamához és lepjük meg ezzel a váratlan örömmel.

— Menjetek egyedül — szólt Dmitrijevics Péter — majd én azután beszélek vele, hiszen ráérek.

Petrovics Leo és Olga kimentek.

Dmitrijevics Péter hosszú és rettenetes pillantással nézett utánok, bevárta, míg becsukódott utánok az ajtó s nagyot fújva megkönnyebbülten fölsóhajtott:

— Tyüüüh! . . .

Azután vidáman és örömteljesen fölkaczagott.

— A-t-on, vu des idiots pareils! -- mondotta gonoszul. — Pincès, chers amis, pincès! . . .

S egy gonosz szikra villant föl a szemeiben.

Petrovics Leo és Olga legnagyobb csodálkozására, Vasziljevna Katalin elég nyugodtan hallgatta végig ennek a különös ujságnak a hírét. A fiatalok örvendező és emelkedett hangon, már előre élvezve a boldogságot s egymás szavaiba vágya mondták el neki a Tambovskijval folytatott beszélgetést. Elálmélkodtak rajta, hogy Vasziljevna Katalin arcán sem mosolyt, sem elragadtatást nem tudtak fölfödözni. Figyelmesen meghallgatta őket, azután nyugodtan és rendszeresen, a legapróbb részletekre is kiterjeszkedve elmondatta velök a dolgot még egyszer és bensőleg mégis kételkedett. Jól ismerte az urát, minden ravaszságát és határtalan hiúságát. Elhatározásának ez a hirtelen megváltoztatása a legnagyobb mértékben gyanúsnak tűnt föl előtte és valami hamisságot sejtett ez újabb elhatározás mögött.

De kétségeivel nem akarta elkeseríteni ezeket a tapasztalatlan gyerekeket és nem adott kifejezést aggodalmainak.

Petrovics Leo szinte megsértődött.

— Te nem örülsz velem, anyám? — kérdezte némi aggodással.

— Dehogyan nem, gyermekem, ellenkezőleg . . . örülök . . . Honnan veszed azt, hogy nem örülök?

— Olyan aggodalmas az arcod.

— Nekem még mindig úgy tetszik — szolt mosolyogva hogy te ezt mind álmodtad és talán még most is álmodol.

— Itt van rá a tanum — mondotta Olgára mutatva és vidáman elmosolyodva — hogy mindez ébren történt. De abban igazad van, hogy nagyon hasonlít valami szép álmra! Olyan nyáréji álmra . . .

— Lehet, lehet minden — mondotta Vasziljevna Katalin, még mindig eltünődve — még ilyen metamorphosisok is lehetnek . . .

— No, anyám, vidulj hát föl . . . igazán . . .

De hiszen nem szomorkodom, kedvesem.

Gratulálj hát nekünk.

— Oh nem! — felelt határozottan. — Tudod, hogy én kissé babonás vagyok. Én majd akkor gratulálok, ha a házasságtok nyilvánossá lesz, és majd ha már nem lehet vissza lépni . . .

Így hát üres kézzel távoztak Tambovskájától.

Egy órára rá találkozott az urával.

Nos — szólalt meg Tambovskij a szobájába lépve és kezet csókolva neki. — Meg vagy elégedve? Leo bizonyára elmondott mindent.

— Igen.

Dmitrijevics Péter figyelmesen nézte a feleségét.

— Miért vagy hát akkor ilyen keserű? — szólт elégedetlen hangon. — Azt hiszem, minden a te kívánságod szerint történt? Mit akarsz még?

— Semmit, Péter. S ezért Leo olyan hálás, de annyira hálás irántad! S úgy szeret téged, a mint bizonyára még soha sem szeretett.

— Ez nem nagyon hizelgő, de . . . Isten neki! És te is meg vagy elégedve?

Hogyne . . . de . . .

— Mit de? — kérdezte elégedetlen hangon.

— De komoly-e mindez? Sajnálom, hogy nem láthattam a szemeid kifejezését.

Igazán mondom, nem szenvedhetem az ilyen színi előadásokat. Te nem tudsz meglenni színpadi hatások nélkül.

— Micsoda színpadi hatások! — tiltakozott Vasziljevna Katalin. — Annál jobb, ha mindez komoly, bár nagyon is hirtelen az egész és — passer moi le mot — egy csöppet sem hasonlít hozzád. De akarom hinni, Péter, hogy legalább egyszer életedben alávetted magadat a szived sugallatának.

Tambovskij semmit sem felelt és Vasziljevna Katalin finom lelke kiérezte ebből a hallgatásból, hogy valami nincsen rendén. Fájdalmas, aggodalmas érzés vett erőt rajta.

Fölkelt, odalépett urához, fürkészőleg belenézett a szemébe s a vállára akarta tenni a kezét. De egyszerre visszatántorodott tőle.

— Péter — mondotta reszkető hangon — vigyázz, ha

valami becstelenséget forralsz ez ellen a tisztességes leány ellen . . . az rettenetes . . . az nagy, igen nagy bűn lesz, a mit a lelkedre véssz . . .

— Mindig csak ostobaságokat beszélsz! — szakította félbe őt dúrván, elváltozott arczczal. — Te állatok védelmezője — mormogta a fogai közt s többet egy szót sem szólva kiment a szobából.

Vaszilijevna Katalin megcsóválta a fejét.

«Szegény gyerekek» — gondolta magában.

VII.

Másnap reggel Dmitrijevics Péter már korán reggel ott-tétalt a Promenade des Anglais-n Versinszkájával.

— Eh bien? — kérdezte tőle a leány, miután a találkozásakor üdvözölte.

— Eh bien — quoi? — mosolygott Tambovskij, mintha nem értette volna.

— Ne faites donc pas la bête, — felelt Versinszkája, szokása szerint nem igen válogatva a kifejezéseit, a mit Péter nagyon pikánsnak talált. — Azt kérdezem, beszélt-e már a fiával?

— A fiammal is, a feleséggel is, sőt a kisasszonnyal is.

— És?

— Tout a raté.

Versinszkája fölhúzta a vállait.

— Nem is vártam öntől jobbat! — mondotta szárazon. — S még játszsa a diplomatát. Szép kis diplomata!

— Hát vajon mi vagyok ön szerint? — kérdezte Dmitrijevics Péter incselkedve. Bájosnak találta őt, a mint boszankodott. S így őt boszantani nagy gyönyörűséget okozott neki.

— Ön? Egy lucskos csirke.

Tambovskij elmosolyodott.

— Ha ön tudná, ha csak sejthetné, hogy milyen elragadó, mikor haragszik . . . — mondotta.

— Ugyan kérem, hagyja el bókjait . . . — szakította félbe.

— Ezek nem bókok. Ez — igazság. És ha én olyan

vagyok, mint egy lucskos csirke, akkor ön, tudja-e mihez hasonlít?

— Nem tudom és nem is akarom tudni.

— Egy mérges tyúkhöz.

— Elég az ostobaságból! — mondotta Versinszkája élesen. — Torkig vagyok önnel. Vagy beszéljen komolyan, vagy hordja el magát. Igazán diadalmas arczkifejezése után itélve azt hihetné az ember, hogy ön legalább is rájött a módjára annak, hogyan lehetne Khinát Oroszországgal egyesíteni.

Ha hatalmamban volna, nemcsak Khinát, hanem egész Ázsiát a lábai elé raknám.

Versinszkája megállt.

— Mondja csak — kérdezte tőle hidegen. — Nem érzi ön, hogy engem felbőszít?

Sőt magam is érzem. S ez nekem rendkívül tetszik.

— Nekem meg nagyon nem tetszik. A viszontlátásra! Hagyjon el engem.

Hirtelen visszafordult és erélyesen átment a másik oldalra.

Dmitrijevics Péternek a lábába szállt a bátorsága. Utólérte őt.

— Voyons, chère Irène. Ne m'en veuillez pas.

— Ne járjon a sarkamban. Mindenki látta, a mint ott hagytam önt. Még csak az hiányzik, hogy botrányt csináljon nekem az utcán.

— Oh én istenségem! — mondotta. — Ne haragudjék. Az Istenre kérem, ne haragudjék. Csak tréfáltam, Istenemre mondom, tréfáltam. Ha akarja, beszéljünk komolyan.

— Beszéljen . . . ha ugyan képes komolyan beszélni. Menjünk előre.

Mentek, mintha folytatták volna a sétát, csak hogy más irányban.

Tambovskij félretette a tréfás hangot és üzletszerűleg így szólt hozzá:

— A dolog így áll. Mint már jeleztem, beszéltem velök. Ez azonban nem vezetett semmire.

— Ezt már hallottam.

— No lássa tehát . . . j'ai imaginé un truc. Ho-la-la! Mais un truc! . . . je ne vous dis que ça.

— Ebből még semmit sem tudok. Miféle truc-öt?

— Kedves Irén! Engedje meg, hogy ezt egyelőre ne közöljem önnel.

— Miért?

— Ön . . . nő . . .

— Nos és mit tesz az?

— A nők mindig elszólhatják magokat. S akkor vége mindennek.

— De hát minek? — kérdezte Versinszkája türelmetlenül.

— Ez az én titkom.

— De hát végre is, miről van szó? Ön kieszelt valamit, de mert ön rossz diplomata, úgy nagyon kételkedem benne, hogy az ön ötletétől valami kézzelfogható eredmény származzék.

Dmitrijevics Péter csakugyan azt képzelte, hogy kiváló diplomata tehetséggel van megáldva, a melyet azonban senki sem akar engedni érvényesülni. Képesnek érezte magát arra, hogy a külügyministeriumot és onnét egész Európát igazgassa. De a diplomatai pályán sohasem voltak sikerei s ez kétségbeejtette, s mindig meg volt sértve, ha valaki azt mondotta neki, hogy rossz diplomata.

Most is szinte elpirult a bosszúságtól.

— Aá! — úgymond. — Ön úgy találja, hogy rossz diplomata vagyok?! Ám jó. Majd megmutatom. De ennél többet most nem mondhatok. Majd meglátja az eredményt, s abból azután megítélhet engem.

— Miféle eredményt.

— Az meglepetés.

— Minden csak titok és meglepetés. De ismétlem, én nem igen bizom önben.

— Hallgasson ide, — mondotta komolyan és meggyőzően. — Én akarom, hogy ön a fiam feleségévé legyen. Nemde? Ezt ön is tudja?

— Tudom.

— S ön annyira kegyes és leereszkedő volt iránta, hogy a maga részéről beleegyezett abba, hogy öt boldogítsa.

— De ő lemondott erről a boldogságról.

— Istenem, tudom! Ő buta. Én csak annyit mondom önnek, hogy egy hónap múlva az a leány nem lesz többé a házamban, és két, legföljebb három hónap múlva Leo megkéri az ön kezét.

— Hogy' intézi ezt vajon?

— Épen ez az, a mit most nem árulok el önnek. Mint minden genialis ötlet, úgy az enyém is rendkívül egyszerű. Hígye el nekem. Az egész azon alapszik, hogy psychologialag ismerem a fiam szívet és a női szívet — az' Olgaét. Adja szavát, hogy megbizik bennem. Bármí történjék és bármilyen fordulatot vegyen is a dolog, nem fog zavarba jönni és megbizik bennem.

— De meddig?

— Már mondtam — egy hónapig. Jó?

— Legyen, a mint akarja. Jó.

— Ön az én uralkodóm, s én vagyok a kanczellárja. De kölcsönös bizalom nélkül semmire se lehet menni. Én például, meg vagyok róla győződve, hogy ön tanuskodni fog a nagybátyja előtt az én diplomatiái képességeimről.

— Ça depends! — felelt mosolyogva. — Mindenesetre, ha alkalmam lesz rólok meggyőződni.

— Természetes, hogy csakis abban az esetben. Még egy szót: ha azt hallja, hogy Leo a vőlegénye annak a leánynak... ne hígye! Semmit se' hígyen? Csak azt hígye el, a mit én mondok önnek: két-három hónap mulva az ön lábainál fog heverni és lágyabb lesz még a viasznál is. Most pedig engedje meg, hogy közöljem önnel, hogy három nap mulva valamennyien elutazunk — Leo kivételével.

— Hogy-hogy elutaznak? — kérdezte. — Ismét?

— Nos igen.

— Hová?

— Pétervárra.

— Áá! — szólt álmélkodva. — S ez is hozzátartozik az ön diplomatiái tervéhez?

— Föltétlenül.

— Kezd érdekes lenni a dolog.

— Hiszen mondtam!

— Majd meglássuk.

— Qui vivra — verra! Tehát van hitelem egy hónapra?

— Azt mondta volt, hogy kettőre?

— No igen. De egy hónap mulva már mindent tudni fog.

— Jó. Beleegyezem.

Elkisérte őt a fürdőbe, ő maga pedig leült az erkélyre, hogy bevárja, mikor fürdőruhájában kilép a partra.

Be is várta. Ezuttal ugyanabban a fehér ruhában volt, a melyről a fia beszélt neki. Dmitrijevics Péter szinte sóbálványnyá lett az elragadtatástól.

— Diana a mint kikel a tenger habjaiból! — mondotta. ajkát nyalogatva, és egész kihajolva az erkély korlátján.

— Talán Venus, javította ki Versinszkája.

— Az tökéletesen mindegy, — felelt hirtelen. — Teljesen mindegy, — ön istennő, istennő, istennő, s ez elegendő.

Tekintete végigsiklott szinte márványból kifaragott alakján, s iparkodott megtartani emlékezetében testének a vonalait. Kissé bele is szédült a feje.

El tud ön képzelni bármit? — kérdezte tőle nyugodtan s gúnyosan nézte izgatott ábrázatát.

Nem, nem! Határozottan mondhatom, hogy nem.

Mindegy, feleljen nekem egy kérdésre. Nekem, itt kell maradnom azalatt az idő alatt?

— Igen.

Ezzel hirtelen megfordult, odafutott a meredek lépcsőhöz és fölsietett az ugródeszkára. Hófehér teste, mely valósággal mintha márványból lett volna kifaragva, egy pillanatra fölesillant az ég azúr hátterén, azután félkört irt le a levegőben és eltűnt a tenger sötétkéék habjaiban. Azután a feje egyszerre fölbukkant a víz színén, s karjainak erőteljes rántásaival szelve a vizet, messzire kiuszott. Ruganyos és vízhatlan sipkás szép fejcskéje még sokáig látható volt a víz színén.

Versinszkája kiváló úszó volt, fölköltötte a közönség, sőt még a baigneur-ök bámulatát is, és Tambovszkij jól tudta, hogy ha rájött az úzás dühe, akkor lehetetlen volt őt visszavárni.

Kelletlenül fölkelt a helyéről és lassan elment haza.

Útközben csak megszilárdult az elszántsága.

«Elég a fecsegésből» — gondolta végigballagva a város poros utcáin — «a mióta ide visszatértem, egyebet se tettem, mint beszéltem. Ideje, hogy a cselekvéshez lássak. Ma még egy utolsó beszélgetés avec cette chère Olga és a híres vőlegénnyel — s ezzel eldől minden.

VIII.

Dmitrijevics Péter az elutazás előtt való este ott sétálgatott a kertben Olgával és komolyan beszélgetett vele.

— Chère Olga, — mondotta neki. — Arra kértem, hogy szenteljen nekem egy órácskát. Még egyszer akartam beszélni önnel. Az ön, Leóval való házassága el van döntve. De én csak egy kegyet vagyis inkább egy férfias elhatározást kérek öntől. Ön elszánt és önbizalommal telt leány. Örömmel teszem le a fiam boldogságát az ön erős kezeibe. Ön azt mondta, hogy magára vállalja az ő boldogítását. Soit. A világon vannak erős és gyöngye emberek . . .

— Ez szóról szóra az, a mit a nagybátyám mondott nekem! — kiáltott föl, csodálkozva a gondolatoknak és a szavaknak ezen a hasonlóságán.

— Igen? No lássa! Annál jobb . . . Az ön nagybátyja — különöz, de kétség kívül okos ember. Leo — egy a gyöngék, ön pedig, úgy látszik — az erősek közül.

— Igen, — szolt Olga büszkén, tetszelegve magának. — Én, mikor Pétervárra mentem, szilárdan elhatároztam magamban, hogy leküzdöm az életet, a mikor nagybátyám kételkedett, és ime sikerült magamnak a boldogságot is kiküzdenem. Igen, én erős vagyok, és semmitől sem félek.

«Milyen hiba», — gondolta Tambovskij és cserbenhagyva a diplomatiáját, hirtelen rohamának engedve, hangosan megszólalt:

— No . . . — mondotta sötéten — csak ne büszkélkedjék. Völegényt találni, még nem jelent annyit, mint az életet leküzdeni. Erre mindenki, még a legszánalmasabb kisasszony is képes. Azután meg abban van talán az erő, férjhez menni és nyugodtan, semmiben szükségét nem szenvedve élni az ura háta mögött?

Olga bizalmatlanul nézett rá. Megdöbrentette ez a hirtelen átmenet az édeskés, szinte szeretetreméltó hangból a szinte szigorúba. Aggodalom szállott a lelkére.

Tambovskij még idejekorán észre tért.

— Voyons, — mondotta. — Entendons nous. Annak, hogy ön nőül megy Leóhoz — örülök. Ezt már mondtam, még pedig őszintén mondtam önnek. De, kedves gyermekem,

ha ön egy ilyen egyszerű és természetes ténytet idealizálni akar, és úgy fogja föl azt, mint valami különös és magasztos, s egyedül önnek sikerült diadalt, úgy bocsásson meg, ha én ezzel nem értek egytet. Ismétlem, nem abban van az erő, völegényt találni s az ura háta mögé bújva élni. Ebben se elszántság, se férfiaság nincsen . . .

— De hát miben volna elszántság és férfiaság?

Tambovskij elhallgatott. Most vagy soha, — rá kellett szánnia magát. Vagy sikerül — vagy nem — gondolta magában, és hirtelen előállott vele:

— Lemondani erről a házasságról — lám ez volna az, a mi igazi erőre, valóságos életerőre mutatna. A maga munkájával és fáradságával küzdeni le az életet, nem támaszkodva senkinek a véletlen segítségére, mert hiszen a házasság sem más, mint véletlenség. Képzelve el, — folytatta, nem engedvén időt neki sem arra, hogy magához térjen, sem arra, hogy feleljen — hogy sohasem találkozott volna az én házamban Leóval, hogy ő egyáltalában nem is volna a világon, vagy, hogy szerelem helyett ellenszenvet éreztek volna egymás iránt, vagy, hogy Leo fülig szerelmes volna Versinszkájába, s így az önök házassága sohasé jöhetne létre . . . nos, mi volna akkor? Hol volna az ön életének a boldogsága? Nem, nem, — folytatta kedélyesen — nekem semmi kifogásom ez ellen a házasság ellen, sőt óhajtom is, de mint egyszerű és egészséges gondolkodású ember nem tudok fölbuzdulni, és ebben a pusztá véletlenben nem tudok semmiféle erkölcsi erőt fölfedezni, a melylyel ön állítólag harcra kelt az élettel.

Ezek az őszintén, jólelkűen és egyszerűen elmondott szavak sokkal mélyebb hatással voltak Olgára, mint a hogy Tambovskij remélte. Logikusak voltak, és megdönthetetlen logikájok nyomasztón hatott Olgára. «Bizony, igaza van, — gondolta magában — tökéletesen igaza van».

Tambovskij, a mint észrevette azt a hatást, a mit a szavai Olgára tettek, sietett a beszédét folytatni:

— Lemondani a házasságról, — szölt lágyan — az férfias dolog volna. — Akkor mindenki azt mondaná: ime, milyen erős leány! Nincs szüksége semmi vezetőre, semmi támaszra, maga is el tud menni az élet útján. Fialat, erős és elszánt. Az élet útja hosszú, fárasztó és meredek. De az, a ki tud járni a nélkül, hogy elfáradjon, a ki tud a maga idejében

pihenni és a maga idejében útrakelni, a ki bizik az erejében és nem számít a véletlenre, vagy idegen segítségre, a ki nem terheli meg magát fölösleges podgyászszal, s a meredekebb helyeken meg tudja magát szabadítani ettől a fölösleges teher-től, kidobván batyujából egyet-mást, a mit kevésbbé szüksé-gesnek tart, — az mindig, idejekorán följut a tetőre, s még mindig marad elegendő ereje ahhoz, hogy öröme teljék a meg-tett út fáradaimaiban és örvendhessen végleges diadalában. Az életnek ilyen utasát mindenki lelkéből irigyli, és azt mondja: ime egy ember, a kiből igazi életerő lakik!

Ezekkel a szavakkal megpendítette Olga szívében a büsz-keség húrját. Ez a húr pedig mindenkor nagyon érzékeny volt benne. Ennek a büszkeségnek köszönhetette, hogy akkor, mikor nagybátyjától eljött, sohasem mutatkozott többé a házában, mert sértve érezte magát a száraz és rideg fogadtatás által; ennek köszönhetette továbbá azt is, hogy fölháborodással vissza-utasította azt a pénzbeli támogatást, a melylyel Tambovskij nemrég meg akarta őt gyalázní. És most, a mikor lelkében befejezte azt a gondolatot, a melyet Tambovskij befejezetle-nül hágyott, a büszkeség és az ingerültség élénk pirja futotta el arcát.

— Ön azt akarja ezzel mondani, — szólott — hogy én rólam majd azt fogják mondani: «ime egy furfangos leány, ki behizelegte magát egy dúsgazdag házba és fölcsipett maga-nak egy gazdag völegényt?»

— Ma toute chère Olga, — mondotta Tambovskij édes-kés hangon, szomoruan mosolyogva — ezt már is mondják.

Már is? — ismételte bánatosan. Kicsoda?

Nomina sunt odiosa, — mondotta Tambovskij — de miután most nagyon is komolyan beszélünk, nem volna tisztességes dolog ezeket a neveket elhallgatni. Ezt mondta Szmirdina, Versinszkája és . . . és Goltz báróné, a ki bár nem mondotta ki nyíltan, de hallgatásából joggal azt lehetett kö-vetkeztetni, hogy csatlakozik ehhez a nézethez. Én természetesen fölháborodtam, et j'ai coupé court, mert senkinek sem engedhetem meg, hogy a fiam menyasszonyáról kedvezőtlenül nyilatkozzék. Remélem, hogy ezek a szóbeszédék, leg-alább az én jelenlétemben nem fognak ismétlődni és minden-esetre meg fogom találni a módját annak, hogy végét vessen, de azt megakadályozni, hogy mindezek a komámasszonyok

így gondolkozzanak és ne másként, s hogy véleményöknek a hátam mögött kifejezést ne adjanak, — az már nincs hatalmamban. Ne haragudjék reám, kedves Olga, ezekért a szavakért, de én kötelességemnek tartottam önnel úgy beszélni, mint a hogy egy atyának kell leányával beszélnie.

— Köszönöm, — mondotta Olga halkán.

Tambovskij szavai, mint a finom méreg, úgy szivárog-
tak át erőtlen és küzdésre képtelen lelkébe. Egy pillanatra
úgy látszott előtte, hogy Tambovskij úgy játszik vele, mint a
macska az egerrel. S megvillantak a fejében a vén különcz
szavai: «Téged könnyű lesz megfogni, a legegyszerűbb csal-
étekkel is».

Büszkén fölegyenesedett és kissé gúnyosan, de határo-
zottan megkérdezte Tambovskijtól:

— Ön szerint tehát le kellene mondanom erről a há-
zasságról?

Tambovskij résen volt, a mint észrevette, hogy szavaiba
kezd visszatérni az elszántság.

— Isten ments! — kiáltott föl hevesen, hogy ügyesen
elleplezze titkos gondolatát. — Ezt én nem mondtam, de nem
is gondoltam.

S ez az erőteljesen odavágott pár szó elegendő volt
arra, hogy újra elnémitsa Olgában a már-már ébredező gya-
nut. Megint az a békeséges és tehetetlen kis báránka lett
belőle, a kivel Tambovskijnak mindenkor oly könnyű volt el-
bánnia.

— Akkor hát nem értem, . . . — szólalt meg.

— Hogy minek beszélünk mi minderről? — fejezte be
Tambovskij.

— Igen.

— Tüstént megmondom. Lássá, mindezeknek az ön felől
terjesztett gyanusításoknak, — mondotta czélzatos hangsúlyo-
zással, — mindezeknek az önről alkotott véleményeknek . . .
szóval mindezeknek a pletykáknak, melyek olyan emberek
közt folynak, a kiknek a dologhoz tulajdonképen semmi
közük, — mindennek — ismétlem — volna némi jelentősége,
ha ez a tervezett házasság nem a szerelemre volna alapítva.
De a mint szerelemről van szó . . . on peut passer outre. Hadd
beszéljenek! önök meg, menjenek a magok útján! Hadd gon-
dolkodjanak önökről olyan csunyan, a mint tetszik — mit

törődnének vele, ha egyszer szeretik egymást? Mais voilà, minden ettől a «ha»-tól függ.

— Hogyan! ön kétkedik? . . .

— Legkevésbé sem. Se nem kétkelhetem, se nem hihetek. Nem tudom.

Nem tudja, hogy szeretem-e én Leót?

— Sem ezt, sem azt, vajon Leó szereti-e önt?

Ez teljesen új, ügyesen kiszámított csapás volt, a melyre a szegény leány nem volt elkészülve.

De hát miért? — kérdezte zavartan.

Oh Istenem! Ez roppant egyszerű. Ez pszichologiai észleleten alapszik. Mindez oly rohamosan történt, mint akár valami francia regényben. Már pedig az, a mi erőteljesen, hirtelen egyszerre lobban föl, az rendszerint gyorsan is ég el. A mi gyorsan fejlődik, az gyorsan is pusztul. Ehhez járul azután még egy, sokkal finomabb pszichologiai megfigyelés, a melyre csak az atya képes, a ki fiát ismeri . . .

— És az . . .? — kérdezte Olga remegő hangon.

— A mint Leo biztosnak érezte magát ebben a házasságban, tüstént megnyugodott. Nem hidegült meg, — értsen meg jól, — nem lett közönyösebb, ezt én nem mondom, de megnyugodott — az kétségtelen.

Olga, a mint ezt hallotta, keserűen bár, de be kellett hogy ismerje, Tambovskij szavai igazságát. Valami megváltozott Leóhoz való viszonyában; ezt ő nem vette ugyan észre, de valami homályos ösztönnel megérezte. Ez valami annyira apró és észrevehetetlen pontocska volt a láthatáron, a melyet távcső nélkül senkisé sem láthatott volna meg. S ő reá nézve épen Tambovskij szavai voltak az az erős távcső, a mely megvilágította és jelentékenyen meg is nagyította előtte ezt a ködös kis pontot.

— Ime ez az oka annak, — folytatta Tambovskij, hamarosan számot adva magának az Olgára tett benyomásról — hogy az a gondolatom támadt, a melynek eltávolítása céljából öntől ezt a félórácskát kértem. Revenons à nos moutons. Az imént az erőről, a férfiaságról, az étellel való küzdelemről és más ezekhez hasonló szép dolgokról beszélünk. S én azt mondtam önnek, hogy az erő nem abban van, hogy a mint beleszeretett valakibe, tüstént férjhez menjen hozzá és azt higye, hogy ezzel most már diadalt aratott az

életen. Az igazán erős ember sohasem így jár el. S az igazi erő nem abban van, hogy az ember fölkapja az útjába akadó boldogságot és tüstént éljen is vele.

— Hát miben?

— Abban, hogy kiküzdje azt magának. Egyedül az a boldogság lehet tartós és egész életre szóló, a melyért legalább is néhány akadályt el kell háritani. Erre ön azt mondja, hogy: most nincsenek ön előtt akadályok. Én meg azt mondom: badarság! Vannak akadályok, csak el vannak leplezve és el vannak rejtve. Akadály ebben az esetben az én fiamnak és az ön leendő férjének, Leónak ingatag jelleme. Ő mindaddig berzenkedik, a míg valami nem sikerül neki. De ha a siker sokáig várat magára, avagy ellenkezőleg, ha nagyon is hamar beáll, akkor egyszerre megnyugszik és elsavanyodik. Ez komoly fogyatékosága neki. Ő például éppen ilyen hamar megnyugodott volna, ha én réglegesen kimondom, hogy nem adom beleegyezésemet ehhez a házassághoz. Ezzel csak azt akarom mondani, kedves Olga, — folytatta Tambovskij kézen fogva a leányt, őszinte és atyai hangon — hogy két út állott előttem: vagy beleegyezni, — a mit meg is cselekedtem, — vagy nyakaskodni. Mindkét esetben ugyanaz lett volna az eredmény. Én tudtam, hogy Leo mindkét esetben hamarosan lehül.

«Ej-ej! — kiáltott föl úgy magában, hirtelen félbeszakítva magát, — úgy tetszik, elszóltam magamat. Úgy látszik, Irénnek mégis igaza van — rossz diplomata vagyok . . .» De tüstént összeszedte magát s megpróbálta helyreütni a dolgot.

— Én beleegyeztem, de épenséggel nem azzal az utógondolattal, hogy őt lehűtsem. Nem, nem! Én öntudatosan egyeztem bele ebbe a házasságba, mert ugyanabban a pillanatban azt is eltökéltem, hogy az ön közreműködéséhez folyamodom. Még egyszer ismétlem, hogy semmi kifogásom sincs ez ellen a házasság ellen, ha Leo éppen úgy szereti önt, mint ön őt. De éppen itt kérném én az ön közreműködését. Bizonyítsa be magának és nekem, no meg neki is, hogy: szereti önt.

— Hogyan? — kérdezte Olga.

— Voilà. A beszélgetésünk elején már jeleztem, hogy egy férfias elhatározásra fogom önt fölkeríteni. Mondja csak, nem fél ön . . . Irén versenyétől? . . . Várjunk csak, várjunk csak! Megvan-e ön Leo szerelméről annyira győződve, hogy

itt merné őt hagyni Nizzában, egyedül . . . mondjuk nem többre, mint egy hónapra. Én azt képezem, hogyha én szerelmes volnék egy ilyen pompás leányba, mint ön, úgy nem félnék szemtől szembe egyedül maradni a Földközi-tenger akár összes szirénjeivel, a kik följönnének hozzám a habokból és bűvös hangon dalokat zengenének nekem. Még csak egy pillantást se vetnék egyikökre sem, s csak egyetlen gondolat élne szivemben és lelkemben, — minél előbb megszabadulni bűvös körükből és jutalmul megkapni kezét és szivét egy olyan leálynak, mint ön. S minden leány helyében én alávethetném a vőlegényemet egy ilyen próbának. Otthagyván őt egy vagy két hónapra a legebájosabb asszonyok társaságában . . . De, — tette hozzá a meggyőződés hangján, — ha ön fél Iréntől, . . . s az ő szirén bájaitól . . . én nem ragaszkodom hozzá . . .

Ezzel az elevenére tapintott.

— Én, félni ettől a babától! — kiáltott föl Olga. — Allons donc! Ha ön kívánja tőlem ezt a próbát, . . . én beleegyezem.

«Elle est pincée» — gondolta magában Tambovskij örömmel.

-- Én félek ő tőle! — ismételte Olga ingerülten. — Félek ennek a szív és lélek nélkül való teremtésnek a versenytől! . . .

A sokáig titkolt ingerültség szólalt meg benne ez ellen a gazdag és nagyvilági kisasszony ellen, a ki oly sokszor legigázta őt fensőbbiségével, és megalázta őt azelőtt az ember előtt, a kit szeretett, úgy bánván vele, mint valami szobaleánynyal; de nagy része volt ebben az összetett érzésben az irigység és a gyűlölet mélyen elrejtett érzésének is, a melylyel a szegények és gyöngék a gazdagok és az erősek iránt viselkednek. S a vágy, hogy teljes megvetését éreztesse egy ilyen hitvány vetélytárssal, a vágy, hogy a maga részéről is megalázza ezt a vetélytársat azzal, hogy kiszolgáltatja neki azt az embert, a kit szeret, arra készítette, hogy beleegyezzék Tambovskij ravasz és furfangos ajánlatába.

Gondolatban már diadallal mondta Versinszkájának, ki nek az alakja élénken rajzolódott le előtte: «Nézd, mennyire megvetlek! Elmegyek egy egész hónapra, ha kell kettőre, és itt hagyom Leót teljesen a hatalmadban! Nézd, mennyire nem félek tőled! Tégy velem, a mit akarsz — a te olcsó bájaid nem

fogják öt én tölem eltántorítani. És én nem félek, nem félek téled. s örülök, hogy bebizonyíthatom előtted is, ő előtt is, s a világon mindenki előtt, hogy milyen szánalmas semmisség vagy te, és hogy milyen nevetséges előttem az a gondolat, hogy az én Leóm, a ki engem szeret, esetleg lángra lobbanjon egy ilyen szánalmas teremtés iránt, mint a minő te vagy! Vidd, vidd öt, és próbáld ki rajta nyomoruságos erődöt!»

— Igen, igen, -- mondotta Olga szilárdan és határozottan. — Beleegyezem ebbe a próbába. Soha, hallja, soha Leo nem fog engem cserbenhagyni, ezért a hitvány babáért. — Különös örömet okozott neki, ha Irént babának nevezhette. — És sohasem fog ő belé beleszeretni. Ön, minden éleslátása mellett is rosszul ismeri a fiát. S én még hálás is vagyok önnek ezért az ajánlatért. Ám legyen úgy. És ha nem egy hónapra, hanem egy esztendőre, vagy kettőre is kellene, hogy ennek a szirénnek — mint ön mondja — a hatalmában hagyjam öt, . . . én még abba is beleegyezném.

«Milyen liba!» — gondolta magában Tambovskij sméltelen, és hangosan így szólt:

— Magam is úgy gondoltam. Igen, ön erős leány, és kétségtelenül az öné lesz a diadal és az élet. Én nem is vártam ebbet. Önben igazán nagy férfiaság lakik.

— Ugyan micsoda férfiaság! — kiáltott föl Olga. — En itt semmiféle férfiaságot sem látok. Ha ön arra kért volna engem, hogy hagyjam itt Leót valami más leánynyal, akkor talán meggondoltam volna a dolgot. A mint ebből láthatja, az én elhatározásomban nem a határtalan önbizalom játszik szerepet. De — Irén, Irén! Ő tetszhetik vén kártyásoknak vagy aggastyánoknak, de nem ilyen tiszta és romlatlan fiatal embernek, mint Leo.

«Merci» — köszönte meg gondolatban Tambovskij.

— Tehát el van határozva! — folytatta Olga. — Ön megadja nekem a lehetőséget arra, hogy olesón büszkélkedhessem az erőmmel és a férfiaságommal. Ám maradjon itt Leo, mi pedig menjünk.

— Csakhogy ő a világért sem fog itt maradni, ha ön rá nem parancsol.

— Legyen nyugodt, — mondotta büszken — majd ráparancsolok.

— És ha nem engedelmeskedik? — ingerelte tovább Tambovskij.

— Nekem?

Többet egy szót sem szólt.

Tambovskij lehajolt és megcsókolta a kezét. Leplezhetetlen elragadtatással nézett rá és izgatottságot tettető hangon így szólt:

— Milyen erős leány! No most már meg vagyok győződve róla, hogy Leo boldog lesz önnel.

A legvidámabb hangulatban ment el, s halkan dúdolt egy dalt, mely akkoriban nagyon divatban volt Párisban: «Ah les blondes . . . il n'y a que les blondes! . . .»

Gyorsan és idegesen sietett a fürdőház erkélyére. A mint kilépett az erkélyre és keresztülhajolt a korláton, megpillantotta Irént, a ki teljes szépségében ragyogott a nap verőfényes sugaraiban. Megint fehér fürdőruhájában volt s épen készült a tengerbe szállni.

— Un moment — kiáltott rá Tambovskij.

— Mi az megint? — kérdezte elégedetlen hangon.

* * *

Gyorsan lesietett a lépcsőn, csaknem földöntötte Jackot a majmot, mely az alsó oszlophoz volt odakötte s rettenetes dühbe gurult, odaszólt neki úgy futólagosan «pardon Jacques» s odalépett Irénhez.

— No mi kell? — kérdezte tőle mogorván.

— Istennőcském, ne haragudjék. Mon truc . . .

— A ratè?

— Épen ellenkezőleg. Pompásan ment minden. Még annál is jobban. Elutazunk valamennyien, és Leo — itt marad.

— Pas vrai? ! — kiáltott föl Irén.

— Tout ce qu'il y a de plus vrai. Itt marad az ön hatalmában. Eh bien, suis-je diplomate, oui ou non?

— De hát hogy sikerült ezt elérnie?

— Ez az én titkom. Mondtam már önnek, hogy az én ötletem genialis volt és ennél fogva roppant egyszerű. A pszichológiám helyesnek bizonyult. Kivettem a horgot, s a naiv halacska beleharapott.

— Nos, ha így van, akkor megajándékozom önt nagyra-becsüléssel és a diplomata titulussal.

— Köszönöm istennőcském, oh köszönöm! S egyszerre komolyra váltva a tréfás hangot, így szólt — Most Leo az ön kezében van. Öntől fog függni őt mindörökre megtartani isteni lábcskáinál, vagy pedig belesodorni őt ennek a nevelőnőnek karjaiba. Szedje elő összes bájait, vagy akár csak egy ezredrészét . . . az is elegendő lesz. De engedjen meg egy gyakorlati tanácsot.

— Képzelem!

— Küldje el Agninczevet.

Irén fölkaczagott.

— Az ön tanácsai mindig elkésnek. Már megtörtént. Tegnap este elutazott.

— Bravo! . . . No ha én diplomata vagyok, akkor ön archidiplomata, ön — Bismarck! Holnap elutazunk. Csak aztán vegye munkába azt a fiút.

— Az iránt legyen teljesen nyugodt. Az már az én dolgom. Tudom, mivel foghatom meg. Komolysággal és érzelgéssel. Azt hiszi talán, hogy én nem tudok épen úgy alakoskodni, mint az isteni Olga?

— Legkevésbé sem kételkedem benne. Ön pompás színésznő.

— Csak ne arczátlankodjék. A viszontlátásra, mon futur beau-père. Most menjen és ne zavarjon a fürdésében.

— Oh bár én is hullám lehetnék! — sóhajtott föl komikus szomorúsággal Tambovskij.

— Pourquoi faire? — mosolygott Irén.

— Mais pour avoir le droit de vous bercer.

— Ön inkább hasonlít Jackhoz, mint az azurszinű hullámhoz — mondotta nevetve és beleugrott a tengerbe.

IX.

Olga szomorú érzések közt és nehéz szívvvel hagyta el Nizzát. Az elutazás előtt való este, egyedül, a nélkül, hogy bárkinek csak egy szót is szólt volna, elment a vízeséshez és sokáig gyönyörködött a körülfekvő hegyekben, Nizza pálma-, citrom- és narancsligeteiben, a kékellő öbölben s a tenger végtelen messzeségében. Könnybe lábbadtak a szemei.

Valamikor régen álmaiban elképzelte ezt a bűbajos

Nizzát, dekoratív környékével, balzsamos levegőjével, sötét-aranszínű narancs- és világos-sárga citromligeteivel, illatos virágaival, örökké kék egével és végtelen tengerével, dalaival és tarka népével, a mely oly kicsiny, oly jelentéktelen, a természetnek ilyen kifogyhatatlan gazdagsága mellett. Soha, még csak álmában sem mert arra gondolni, hogy valaha mindent a valóságban is meg fogja látni. Hogy is gondolhatott volna erre egy szegény leányka! De az ábránd váratlanul, szinte mesébeillően valóra vált . . . de nem sokáig tartott a varázsa! Ime holnap már el kell utaznia, s búcsút kell vennie ettől az édentől — örökre. Igen, igen — örökre! Bármit mondjanak is neki, de ő érzi, hogy örökre búcsúzik Nizzától, s hogy soha, soha többé nem fogja látni.

Nizza kétszeresen drága volt neki. Itt ismerte meg, hogy mi a szerelem. Itt, ebben a pazar kertben játszódtott le első szívbeli regénye. És ki tudja, ha nem lett volna ennek a vidéknek poetikus környéke, a holdnak áruló sugára, a habok álombaringató danája, a reggeltől-estig szanaszét zengő dalok . . . talán még visszatarthatta volna azt az érzést, mely már oly régóta fölgyülemlett és kitörésre várt benne . . .

De most már késő! Szeret, szeret . . . még pedig először. Most már nem tud nem szeretni, s e nélkül a szerelem nélkül élni most épen oly természetellenesnek látszik neki, mint a mily természetesnek látszott azelőtt.

Mögötte a boglárfák árnyékában, a lépcső alján egy csapat idegen verődött össze, a kik áhitatosan hallgatták az olasz énekesek dalait.

Olga kihajolt a korláton és szinte fölolvadt a bűvös hangokban.

— Addio mia bella Napoli . . . énekelt valamelyikök szép bariton hangon.

— Adio mia bella Nizza! — suttogta Olga. Összeszorult a szive és zokogás kezdte fojtogatni.

Az olaszok meghangolták hangszereiket. S egyszerre, ismerős hangok ütötték meg a fülét.

Et sous les cieux à la nuit close
 Dans la paix exquise des choses,
 J'en cucillerais jusqu'au matin
 Ah! si l'amour renaissait rose
 J'en fleurirais fait tout jardin!

A dal elnémult. Olga szive fájdalmasan összeszorult. Ah! si l'amour renaissait rose! . . . De nem, az ő szerelme előreláthatólag szomorúan fog végződni. Igen, igen, ő ezt érzi; valami homályos, meghatározhatatlan érzés szorongatja a szívét!

Gyorsan lesietett a lépcsőn és elment haza, iparkodván nem hallani azt a dalt, mely foszladozva szállt utána. S egyszerre úgy érezte, mintha nyomon kísérné a bánat szelleme . . .

* * *

A vonat végig robogott a viruló Rivierán. A kanyargó vasuti töltés fordulójánál, melyek szinte a mélységbe látszóttak levezetni, egymásután maradtak el a kertek, a vakítóan fehér villák, s a pálmákkal szegélyezett városkák és helységek. A bűbájnak vége volt s elkezdődött a rideg, a meztelen valóság. Marseille naptól kiégetett, sziklás környéke, az olajfák halvány, szinte portól ellepett zöldje, kaszárnyák, gyárak, téglából való óriási épületek! Két szikla között utolszor vilant föl a tengernek egy azúrszínű szöglete. S amott a távolban kezdett kibontakozni Marseille, a hatalmas kereskedőváros, — Dél-Franciaország fővárosa.

Mintegy álomban vonúlt el Olga szemei előtt Páris, Köln, Berlin az ő sürgés-forgásával és zürzavarával a pályaudvaron, minden pillanatban jövő és menő s a Friedrichstrasse óriási, kormos üvegteteje alatt hangosan dübörgő vonataival . . . Majd ime, végtelen kerítések, temetők, templomok és kolostorok, beláthatatlan rónaság, néhány gyárkémény és megint sírok és keresztek, megint kerítések . . . S ime . . . Pétervár! Valamikor Pétervár is elérhetetlen, bűvös városnak tetszett előtte, a hol rendkívül boldog emberek, nem pedig messze vidékről való szegény leányok élnek. S milyen szürkének, milyen sáppadtnak látszott előtte most ez a város, homályos, szinte őszi eszével, a nizzai ég alj ragyogó, szinte vakító színeiből képest az ő örökös nyaraival, ragyogó napjával és sugarainak verőfényével!

De mitévő legyen! Most itt kell élnie, a míg minden véglegesen tisztába nem jön és el nem rendeződik. Bánatos elszántsággal nyugodott bele a sorsába.

Olga fölkereste Dolinint, de ez nem volt Péterváron, s csak októberben volt visszatérendő. A nagybátyjához nem ment el.

«Minek?» -- gondolta magában. — Most is bizonyára épen olyan mint volt, szívtelen beszédeit pedig nem akarja hallani, hiszen amúgy is olyan nyugtalan a lelke. Azóta, hogy vele megismerkedett, sokat olvasott arról a különös philosophiai rendszerről, a melybe beledolgozta magát, s a melynek az elvei szerint élt. S neki, a naiv és hívő leánynak, a legmélyebb önzés eme religiója ellenszenves volt.

Tambovskijék házában a szokott módon folyt az élet; fogadó napjaik nem voltak, valamint hogy nem voltak ilyenek a fővárosnak még egyetlen házában sem. A korai pétervári ősz, egyszerre, minden elkerülhetetlen gyönyörűségeivel: szomorú egével, sűrű, szinte darabos ködével, hidegségével, esőivel, sarával és szelével együtt megdőbbséggel közeledett. És mikor Olga az ablakon keresztül nézte ezeket a nedves házakat, a lucskos utcákat, a szitáló eső ritkás ködében nyakig beburkolva, ernyő alatt és magas sárzipőkben lépkedő gyalogjárókat, alig tudta elhinni, hogy van valahol Európa déli részén egy olyan zügcsocka, a hol forrón süt a nap, a hol virágok nyílnak, a hol az azúrkék ég színei vetelednek a tenger mélységes kékjével, s a hol egyedül él most tőle távol az ő elhagyott szerelmese.

S erre a gondolatra még fájdalmasabban összeszorult a szive és még jobban sajtott a keble.

Az anyjától már több levelet kapott abból a szomorú városból, a melyben az öreg egyedül tengődött. Rosszúl kezdett állani az egészsége. Az orvosok jó konyhát és bort írtak elő neki, de persze sem az egyikre, sem a másikra nem futotta a pénzből. Nem panaszkodott, egy szóval sem tett említést erről, de azért Olga kiérezte a levelek hangjából és kiolvasta a sorok közül, hogy az anyjának nem folyik valami rózsásan az élete. Olga küldött neki a fizetéséből annyit, a mennyit nélkülözhetett, de ezek csak garasok voltak, s nem is gondolhatott rá, hogy ezzel szeretett édes anyjának a helyzetén lényegesen javíthasson.

Egy, vagy másfél héttel külföldről való hazaérkezése után Olga levelet kapott egy közeli ismerősétől s anyjának régi barátnőjétől, a ki azt írta neki, hogy az orvosok operálni akarják az édes anyját. A levélben arra is volt célzás, hogy Olga küldhetne pénzt, hogy segítsen rajta ebben a bajban. Három-négyszáz rubelre lett volna szükség, mert el kellett

volna mennie a legközelebbi egyetemi városba s ott vagy másfél hónapig fekünni a klinikán. De hát a legközelebbi egyetemi város is messze volt, és nagyon drága volt benne az élet. Azután meg otthon meg kellett volna azért tartania a lakást. Az illető csak titokban írt Olgának, mert az anyja kérte, hogy ne árulja el a leánya előtt betegségének ezt a komoly fordulatát.

Ez a levél rendkívül megzavarta Olgát. A pénzt előteremtteni nem tudta. Arra nem is mert gondolni, hogy a Tambovskijak közül valamelyiktől kérjen. Persze, ha már a Leo felesége lett volna, úgy bátran kért volna tőle s kétségtelenül meg is kapta volna. Viszont ha nem lett volna a menyasszonya, még akkor is akár előlegként megkaphatta volna az összeget, de most, hogy mint menyasszony élt a Tambovskijék házában, ez határozottan ki volt zárva.

Szomorúan lehajtotta a fejét és sírva fakadt.

Ekkor minden kopogás nélkül belépett az ajtón Dmitrijevics Péter.

A mint a könnyeit észrevette, nagyon meg volt lepve s egy pillantást vetett a levélre. Olga elfelejtette eltenni az asztalról, és Tambovskij, mialatt vele beszélt, lopva elolvasta azt a pár sort, a melyben épen a pénzről volt szó. Elmosolyodott.

— Tiens, — mondotta Olgának — ön sír? Mi lelte chère enfant?

— Semmi, . . . semmi, majd elmúlik . . .

— Persze, hogy elmúlik! Tudom, hogy elmúlik . . . Örökké sírni lehetetlen . . . De miért sír egy boldog menyasszony egy boldogító esemény előestéjén?

— Dmitrijevics Péter! — kiáltott föl aggódva. — Ne gondoljon semmi rosszra. Szavamat adom önnek, hogy ezeknek a könnyeknek semmi közük az én házasságomhoz . . .

— Mindamellett, szeretném tudni . . .

— Az édes anyám nagyon beteg. Az a levél, a mely ezt nekem hírülhozta, rendkívül fölizgatott. Ennyi az egész.

— Ennyi az egész? — kérdezte kétkedő hangon.

— Esküszöm önnek!

— Jó, jó, csillapodjék, kedvesem. Nos, mit tegyünk, ha Isten is úgy akarja, majd meggyógyul — mondotta. — Szerettem volna beszélni önnel, de elmegyek inkább, most nem alkalmas az idő . . .

Be sem várva a választ, kiment a szobából.

Ettől a naptól fogva mintha valami gonosz végzet nehezedett volna rá Olgára. Életének nyugalmas időszaka befejeződött s elkezdődött a viharos, a sötét időszak, mely teljesen kizökkentette őt a rendes kerékvágásból.

Mint rendesen történni szokott, az egyik szerencsétlenséget nyomon követte a másik s végre mint a villámcsapás, úgy szakadt rá egy rettenetes csapás, a melyre egyáltalában nem számított.

Pár nappal azután, hogy az anyjáról szóló levelet megkapta, egy másik levél is érkezett az anyja barátnőjétől, a melyben már határozottabban írt a szegény öreg asszony betegségéről.

Tudatta vele, hogy az édes anyja állapota nagyon rosszra fordult, és hogy annak az óhajtásának adott kifejezést, hogy szeretné még látni a leányát.

Azt tanácsolta neki, hogy ne hagyja el a helyét, hanem kérjen egy vagy két hétre szabadságot; a helyét mindenestre tartsa meg, mert az ember soha sem tudhatja, mi adja magát elő, és mindig jó, ha van az embernek egy háza, a melyben menedéket talál.

Olga teljesen kijött a sodrából. A lelki állapota amúgy is nyughatatlan volt. Leo keveset írt, s a levelei mind rövidebbek és tartózkodóbbak lettek. Vajon mi történt ott az azürkék vizeknél? Bizonyára az, a mit előrelátott, és a mire olyan teljes bizonyossággal számított Dmitrijevics Péter.

Csakugyan, Nizzából való elutazása előtt az utolsó időben, és különösen azóta, hogy Petrovics Leo meggyőződött róla, hogy a célját már csaknem elérte, s hogy az apja részéről semmi akadály sem forog fönn, Olga határozott változást vett észre benne. Ezt a változást senki más nem vette volna észre benne, kivéve az atyját. De még ő maga sem mondhatta volna róla egész bizonyossággal, hogy Olga iránt való viselkedése bármi tekintetben is megváltozott volna. De a finomérzésű leány ösztönszerűleg rájött, hogy Leo megváltozott iránta s hogy elutazása után ez a visszahatás napról napra jobban és erősebben fog működni benne.

De nem tehetett semmit, mert hiszen ő maga is beleegyezett ebbe a kockázatos vállalkozásba.

S ime elérkezett a nehéz nap.

Egyszer egy reggel Dmitrijevics Péter belépett a szalonba, a hol együtt ültek Vaszilijevna Katalin és Olga.

Szomorú és komor volt a megjelenése. De azért a szeméi mélyén rejtett diadalézés csillogott.

Olga összeresztette. Úgy érezte, hogy most mindjárt történni kell valaminek. Elmúlt már vagy hét hét azóta, hogy Nizzát elhagyták és Leo még mindig nem jött haza. A levelei már egészen rövidekké lettek és mindenikben azzal mentette magát, hogy nincs ideje, sok ismerőse érkezett oda Pétervárról, s társadalmi kötelességei egyáltalában nem engednek neki elegendő időt arra, hogy sokat és részletesen írjon... «Többet akartam írni neked, de elcsábítottak Monte-Carlóba». Így végződött csaknem minden levél. Akadtak bennök Versinszkájára vonatkozó mondatok is, a kit Olga megütközésére az elsőben mint «babát», a későbbiekben mint Versinszkáját, a legutolsókban pedig egyszerűen mint Irént emlegetett. Ez egymaga teljesen elegendő lett volna ahhoz, hogy teljes képét adja annak, a mi Nizzában történt. De a Versinszkájára vonatkozó mondatok lassanként még jobban megvilágították ezt a képet. «Az a baba egyszerre megszűnt henczegni» — írta volt az első leveleiben. «Versinszkájára nem lehet ráismerni. Agninczev elutazott, és mint most kiderült, Versinszkája nem is szerette őt soha...» «Itt mindenki csak Versinszkája szépségéről és fürdéseiről beszél. És csakugyan, még a férfiak közt is csak ritkán akadni ilyen bátor úszóra...» «Nagyon tévedtünk Irénben, — írta később — ő egyáltalában nem az, a kinek látszik. A világ elrontotta őt, s miután elszánt, erős és független természetű leány, elkezdett kihívóan viselkedni a világgal szemben. De azért a szive romlatlan és jó, s azt hiszem ismét megajándékozhatnók őt nagyrabecsülésünkkel.»

Végre Olga megharagudott s egy élehangú levelet írt neki. «Ha «Irén» csakugyan olyan ideális leány, akkor igazán nem értem, miért nem veszi el feleségül? Ezzel csak atyjának régi óhajtását váltaná valóra. Ha attól tart, hogy engem megbánt vele, rosszul teszi. Bennünket még semmi más nem köt össze, mint az adott szó. S ha ezt az ön boldogsága, mely nekem a magaménál is drágább, megkívánja, én szívesen visszaadom önnek a szavát».

Még mindig bizott a varázsában, az erejében. Naivul azt hitte, hogy erre a levélre Leo majd megijed, otthagy min-

dent, rohan Pétervárra s a lábaihoz borúlva kér tőle bocsánatot.

Remegve várta ezt a pillanatot, s már előre ujjongott a Dmitrijevics Péteren aratandó diadalnak. «Kinek volt igazza?» — fogja majd neki mondani. — «Lássa, az ön szirénje még semment semmire az én Leómmal». Vasziljevna Katalinnal nem beszélt semmiről, valamint az sem vele, de azért mindketten érezték, hogy ott Nizzában nincs valami rendén.

De Leo nemcsak hogy nem jött, de még csak nem is felelt erre a levélre. Alkalmasint fontolgatta, hogy járjon el minél ügyesebben, és mihez fogjon.

S íme Dmitrijevics Péter, levelet tartva a kezében, belépett a szobába és leült a felesége mellé. Olga rápillantott a levélre és megismerte Leo apró írását.

Valami nagy dolog történt, — mondotta Tambovskij a feleségének — s azért jöttem, hogy az érdekelteket erről értesítsem. Képzeld csak, ma chère Catherine, mademoiselle Olga lemondó levelet küldött a mi Leónknak. Én ezt nem tudtam s azért nagyon meglepett a fiam levele. Olga visszaadta neki a szavát.

— És ő? — kérdezte Vasziljevna Katalin aggódalmas hangon.

Istenem! Bizonyára kétségbe van esve, le pauvre garçon! De mit tegyen? Nagy szomorúsággal és szívfájdalommal tudomásul veszi ezt a lemondást. Azt írja, hogy elhagyottnak, kimerültnek, szinte betegnek érzi magát. De belenyugszik keserű sorsába, s a rajta ejtett sérelmet igazságtalannak és meg nem érdemeltnek tartja.

Olga sírva fakadt.

— Ki számíthatott volna ilyen megoldásra? — philosophált Tambovskij. — Én nem kevésbé érzem ezt a sérelmet, mint ő.

Olga fölegyenesedett.

— Ugyan hagyja a képmutatást! mondotta élesen. — Az ön szavai alatt egy rossz tréfa lappang.

Hirtelen megtörölte a szemeit, és iparkodott visszaszerezni a nyugalmit.

— Most azután örülhet! — mondotta Tambovskijnak. — Ön megtette a magáét. Ön beleegyezett ebbe a házasságba, s azután megcsalt engem is, őt is. Egyébiránt, ki

tudja, — folytatta. — Ő akarat nélkül való ember. Nem, nekem ilyen férj nem kell! Majd találok én magamnak férjet, az én körömből valót, a ki épen olyan szegény, mint én. Beesületesen dolgozunk és megkeressük a kenyerünket a munkánkkal. A gazdagság csak megrontja az embert. A szegények becsületesebbek, mint a gazdagok. Nekem nincs helyem önök között, s nekem nem kell az önök gazdagsága! Szegényen jöttem ide és szegényen megyek el önöktől. Vannak a világon még jó emberek, a kik nem hagynak éhen halni.

— Szép, bár kissé köznapi phrasisok! — mondotta Dmitrijevics Péter.

— Közölje, kérem, véglegesen Petrovics Leóval, hogy teljesen szabad.

— Szolgálatjára.

— Közölje vele azt is, hogy én már régen észrevettem irántam való elhidegülését, s hogy önként távozom innét: örökre.

— Szolgálatjára, — mondotta Tambovszkij, tiszteletteljesen meghajtvá fejét. — Tudja mit? — tette hozzá hirtelen, kedélyes hangon. — Üljön az asztalhoz és írjon neki néhány szót. Ez lesz a legjobb.

— Szívesen! — mondotta megvetéssel. — Egyébiránt, ... nekem tökéletesen mindegy.

Teljes apathia fogta el; fölbuzdulása hirtelen hanyatlott és bágyadtságra változott. Physikailag teljesen erőtlennek és összetörtnek érezte magát, s erőtllenül hanyatlott le az asztal mellé a székre.

Kelletlenül fogta a tollat s a következőket írta egy darab papírra: «Isten önnel, Petrovics Leo, — örökre. Ön engem többé nem fog látni soha. Ezekben a napokban, mikor egyedül maradtam, meggyőződtem róla, hogy többé nem szeretem önt. Ön szabad, ne keressen engem, én örökre elutazom Pétervárról. Bocsásson meg, ha önnek ezzel múló fájdalmat okozok. Jobb ezt egy pillanatig, mint egy egész életen át érezni. Mi alkalmasint mindaketten tévedtünk s a pillanatnyi föllobbanást szerelemnek tartottuk. Csekrygina Olga.»

— Elég lesz ennyi? — kérdezte, odatartva a levelet Tambovszkij elé.

Ez hamarosan átfutotta a sorokat.

— Tökéletesen, — mondotta. — A többi az én dolgom.

X.

Olga úgy aludt, mint a halott. Mikor végre fölébredt, sokáig dörzsölte a szemeit, körülnézett, és sehogyan se' tudott tudatára ébredni annak, hogy hol van.

Az ébredéssel együtt, lassanként visszatért öntudata is. Igen, igen! Megint annak a hónapos szobának a kopasz falai, megint az a kemény, keskeny és nyomorúságos ágy, megint az a szegényes bútor. A kék tengerrel és tropikus pálmákkal, a verőfényes napsugárral és szerelmi dalokkal teljes tündэрálmot véget ért. Ime már harmadik napja, hogy Tambovszkijék pazar lakásából átköltözött ebbe a nyomasztó levegőjű piszkos szobácskába. Nem sokáig tartott az álom, nem sokáig tartott a bűbáj.

Ezalatt a három nap alatt immár századszor is végig gondolta minden legapróbb részletével együtt ezt az ő egész históriáját, a melynek az lett a következése, hogy megint ide jutott. Ime, most megint egyedül áll, pénz nélkül, a jövőjében való minden reménység nélkül, erőtlennül. Azelőtt épen ilyen helyzetben volt, de sokkal kevesebbet szenvedett. Bizott a sikerben, bizott az emberekben. Most ettől is megfosztották.

Dolinin jót akart vele tenni és rosszat tett. Persze, nem az ő hibája. Lesújtott lelki állapota ellenére is elküldött a bejelentő hivatalba, tudakozódni utána, de a válasz csak a régi «elutazott» volt. Az anyjának semmit sem írt az életében beállott változásról, nehogy őt nyugtalanítsa, de barátnőjével úgy homályosan közölte, hogy otthagyta a helyét, mert jobbra van kilátása és hogy most hamarosan nem jöhet.

A hónapos szobában nem feledkeztek meg róla, s mint régi lakó iránt, figyelmesek voltak iránta; mindamellert azután a pompa után, a melyben élt, s azután a konyha után, a melyben része volt, nagyon nehezebbé esett ez a változás és alig nyúlt hozzá az ételhez. Az első két nap, mintha várt volna valamit, figyelt a csöngetésre s a folyosón elhangzó lép-tekre, de nem jelentkezett senki sem.

Lassanként visszatért bele a valóság teljes öntudata és habozás vett erőt rajta.

Mitévő legyen most?

Megint kivagdossa a lapokból a címeket, megint sorra-

járja a kereskedőnéket, féltékeny dámákat, vén agglégényeket és hallgassa, hogy a szépsége az akadálya annak, hogy helyet kapjon? Nem, nem! Többé nem képes magát ilyen megpróbáltatásoknak alávetni.

«A szépséget!» — gondolta magában mosolyogva, a mint belepillantott a tükörbe. — No a szépsége most már nem veszedelmes . . . Az arca beesett, a szemei alatt sötét karikák támadtak, az ajkai megsápadtak, s a bőre is valahogyan megbarnult . . .

Így telt el sok nap. S minden nappal erősebben befészkelte magát a lelkébe a kétségbeesés. Aggódva várt levelet Petrovics Leótól, de a levél csak nem jött. Olykor a lelke fenekén, egy rejtett kis zúgban még bágyadtan élt a reménység, hogy valahogyan rendbejön a dolog, s visszatér az, a mi elmúlt . . . De minél több idő múlt el, annál ritkábban jelentkezett ez a remény. S eljött az óra, a mikor elszántan így szólt magában: «Vége mindennek, ideje meghalni».

Megint eszébe jutottak a nagybátyja szavai, a melyeket Pétervárra érkezése első napjaiban hallott tőle: «Minden a képességektől, a kitartástól és az akarat erejétől függ. Próbáld meg. Ha erős vagy — legyőzöd az életet. Ha nem, ó diadal-maskodik rajtad, s ez csak igazságos lesz. A gyengéknek nincs helyök a világon. A gyöngék az erősek rovására élnek; de az erősek nem kötelesek a gyöngékért dolgozni és őket kitartani».

S ime ő a nyomorult, az ostoba, a semmi, csakugyan ráment arra a naiv csalétekre, a melyről a nagybátyja beszélt neki.

«Igen, igen . . . — tünődött magában, — ez mind így van. Mindez rettenetes és kegyetlen, de így van. Itt kell hagyni az élet lakomáját, helyet kell csinálni másnak.»

S ez az eszme megért, gyökeret vert és mind jobban gyarapodott benne.

Eszébe jutott Goltz bárónő, a ki lassanként mérgezte magát morphiummal. Olgának is volt egy morphium receptje, s ezzel naponként elment más és más gyógyszerárba csöppekért, s maga, a legkülönbélebb neveket írta a recept alá. Már egész csomó üvegcséje volt.

Eszébe jutott az édes anyja, de ez nem tudta őt elhatárolásától eltántorítani. Az anyján úgy sem segíthet, legfö-

jebb csak terhére volna neki. Azután meg az anyjának is nemsokára meg kell halnia, hogy «helyet csináljon». Nos hát! Ő előbb fog meghalni, az anyja később, nem mindegy-e az? Hiszen minden halad a halál felé, s boldog az, a kinek ez fiatalon sikerül.

Az utóbbi napokban a falon át gyakran hallotta a szomszédja rövid, száraz köhécselését, éjjelenként pedig nyögését és sóhajtozását.

Ez most nem igen hatott rá s nem keltett szánalmat benne. «Hát mi az, — gondolta magában. — Megint egy gyöngé, a kinek nem jut hely az élet lakomájánál! Meghal... boldog ember! Meghal természetes halállal... s nem kell maga ellen erőszakhoz nyúlnia».

— Ki lakik itt a szomszédban? — kérdezte a szobaleányt.

Egy diák.

— Mi az, talán beteg?

— De még milyen beteg, kisasszony! Alkalmasint meg is hal. Nem rég jött vissza meleg vidékről, meleg fürdön volt, de, úgy látszik, nem segített rajta.

— Hát mi baja?

— Azt mondják, tüdővész, vagy mi, a legnagyobb mértékben. Hamarosan vége is lesz...

— Tehát diák?

— Igen, kisasszony.

— És hogy hívják?

— Neszmjelov, kisasszony.

«Ő az! Dolinin pártfogoltja! Ime kiáltó megerősítése a nagybátyám elméletének. Dolinin pártfogásába vette ezt a már-már kialvó életet, jó emberek segítségével elküldte őt Nizzába, sok pénzt elköltött, csak hogy ezt a szánalmas és leromlott életet kiragadja a halál körmei közül, — ezt a pénzt tehát elvonta azoktól, a kiknek esetleg hasznukra lehetett volna. S ez a nyomorult teremtség mégis csak elpusztul...»

Nem kívánczolt látni a diákat. Az ő szive is elkegyetlenedett és csakugyan mindegy volt neki, vajon még sokáig küzködik-e ott a szomszédban az a pislogó élet, vagy hamarosan kialszik. Csak a sóhajtásai hozták ki a sodrából.

Három napra rá estefelé a szobaleány befutott a szobájába.

— Kisasszony, kisasszony, — mondotta egészen bele-vörösödvé — a diák haldoklik.

— Nos, és . . . mit tehetek én róla? — mondotta hal-kan, s nem érzett semmiféle szánalmat, legfőlebb olyan állatias rémületet.

— Az asszony nincs otthon s nekem az orvoshoz kell szaladnom. Menjen be addig hozzá.

Olga összerezzenet. Kelletlenül fölkelte és bement Neszmjelov szobájába.

A szoba még kisebb, még piszkosabb és még szomorúbb volt, mint az övé. Orvosságzag volt benne, s olyan nehéz volt a levegő, hogy Olgát szinte fojtogatta.

A keskeny ágyon ott feküdt Neszmjelov rettenetesen kiaszva. Alig ismert rá. Kétség sem lehetett az iránt, hogy eljátszotta kis játékait. Az arcán már ott ült a halál kifejezése. De azért az emlékezete és az ítélete még nem homályosult el. Rettenetes, mélyen beesett szemével ránézett a belépőre s valami mosolyféle jelent meg az ajkain.

— Megismert? — kérdezte Olga, nem tudván mit mondjon, s megdöbbenve a halál e rettenetes képének láttára. Eddig még soha sem látott embert meghalni.

Neszmjelov tagadólag rázta a fejét.

— Nizzában meglátogatott Dolinin levelével.

— Á-á! — suttogta, miután már régóta nem volt hangja, — küldjön el Dolininért.

— Nincs Péterváron.

— De itt van, visszajött, — mondotta Neszmjelov, csontos újjjaival idegesen magára húzva azt a kabátot, a melylyel le volt takarva. — Egyébiránt nem kell. Nem, nem . . . nem kell, — suttogta, de Olga nem hallotta, mert már kiment volt. Pár szót írt Dolininnek:

«Jöjjön, Neszmjelov haldoklik. Csekrygina».

A levelet kocsin küldötte el arra a czimre, a melyet Dolinin elutazása előtt itt hagyott neki.

Ő maga visszatért a beteg szobájába. Még mindig nem érzett szánalmat iránta, csak az előbbi visszataszító és állatias rémületet és valami undorfélét.

Neszmjelov hátrahajtott fejjel szendergett. S így a mint lehúnyt szemekkel és félig nyílt ajakkal, a melyből nehéz, hörgő és lázas lélekzés szakadt föl, ott hevert, rettenetes volt.

A lámpa zöld ernyője olyan világosságot vetett rá, a melyben valósággal halottnak látszott.

Olga nem messze az ágytól leült egy szegényes székre és hosszú ideig elnézte őt.

Különösen meglepte őt a beteg viaszszínű, magas és lejtős homloka, a melyen úgy megfeszült a bőr, mint a pergamen. A melle annyira beesett, hogy olyan volt, mint a deszka.

Hogy mennyi ideig ült ott így, azt nem tudta. A szobaleány visszajött s azt tanácsolta neki, hogy menjen ki, az orvos egy félóra alatt itt lesz; el is jött az orvos, írt valamit, odairta fölé nagy betűkkel: «statim», s vállat vonva kiment. De Olga most sem akart távozni; elküldte a leányt a recepttel a patikába, ő pedig ülve maradt. Látni akarta, hogy hal meg az ember; szemtől szemben akart lenni a halállal. Hiszen ő is nemsokára belejut csontos ölelésébe.

Végre, alig hogy pirkadt, megérkezett Dolinin. Már pár napja, hogy visszaérkezett Pétervárra, s a mint megtudta Neszmjelov címét, írásban értesítette, hogy eljön; de Neszmjelov akkor nem felelt neki semmit. A szobába lépve nagyon elsodálkozott, hogy Olgát ott találta.

— Ön itt? — mondotta. — Ön, Szergejevna Olga? Talán már nincs Tambovskijéknál?

Tagadólág rázta a fejét.

— No tessék! — szólt halkán. — No majd azután beszélünk róla.

Odament a beteg ágyához.

Neszmjelov fölnyitotta a szemeit és elmerült tekintetébe.

Nilván az az aggodalmas várakozás, mely egész éjjelen át fogva tartotta, kissé visszatérítette az erejét. Még föl is tudott ülni az ágyban. De a kezei reszkettek, a melle nagy erőmegfeszítéssel emelkedett, a feje ide-oda imbolygott, míg végre megint visszahanyatlott a párnájára. Mohón nézett Dolininra, s valami gonosz szikra csillogott a szemeiben.

— Nos, barátom, mi az? — kérdezte Dolinin az ágyához lépve.

— Semmi, — felelt Neszmjelov rekedten hörögve. — Meghalok. Hazatérve, meghültem. Most azután vége.

— No, no! Dehogy is vége!

— Vége, vége, — ismételte a diák ingerülten. — De jobb is. Ön pedig . . . — szólalt meg újra gyors suttogással, s

a levegőszomjtól nagyokat sóhajtva — ön pedig nekem nem barátom . . . Ön — jóllakott, én éhes vagyok . . . Vajon mi közösség van köztünk? . . . Nem barátom, hanem alamizsnát adóm . . . A jóllakott soha sem érti meg az éheset, sem a gazdag a szegényt . . .

Dolinin álmélkodva hallgatta ezt a lázas beszédet. Nem várt a beteg diáktól ilyen szavakat.

— Ön csak mutatni akarja, hogy engem magával egyenlőnek tart . . . de mi azért ellenségek vagyunk . . . Ellenségek, mert ön lakmározik, nekem meg csak a morzsák jutnak, s még ezekért is hálás köszönetet kell mondanom. És mi közöttünk mindig fönn fog állani a gyűlölet, mindig . . . mert a társadalmi élet úgy alakul, hogy a szegények gyűlölik a gazdagokat, az arisztokraták — az éhenkórászokat. S a míg csak a földön arisztokraták és éhenkórászok, gazdagok és szegények lesznek, mindaddig a gyűlölet is élni fog a földön . . .

Elhallgatott és hátrahanyatlott.

Dolinin zavartan állt ott az ágya mellett. A beteg még valamit mormogott, a mit azonban már nem lehetett megérteni. Azután lecsillapodott és látszólag elszenderült.

Dolinin és Olga csöndesen kimentek a szobából.

A szobájában Dolinin végighallgatta Tambovszkijéről szóló ingerült elbeszélését. Ez olyan nagy meglepetés volt az öregre, hogy alig tudott magához térni az álmélkodástól.

Sokat és hosszadalmasan beszélt s azt sem titkolta, hogy elhatározta volt, hogy meghal, s meg is mutatta neki a méreggel telt üvegcset. Dolinin összerezett s ki akarta kapni a kezéből a mérget.

De Olga gyorsan odafutott az ablakhoz, kinyitotta egyik szárnyát s kihajította az üveget az udvarra; hallatszott, a mint az üveg összetört a kövezeten.

— Most nem akarok már meghalni, — mondotta. — Nem tudtam, hogy a halál ilyen csunya, ilyen rettenetes. Talán bizony én is így fogok meghalni, mint Neszmjelov, . . . nem, nem . . . nem akarok!

— No ez derék. Minek is halna meg? Élni kell. Vannak a világon még jó emberek, s az, a mit Neszmjelov mondott, az lázas félrebeszélés. Nem mindenki Tambovszkij. Ne búsuljon, majd találok én magának helyet, jó embereknél.

— Nem, nem! — szólt Olga halkán, eltűnődve. — Ne-

szmjelovnak igaza van. Azok között és mi közöttünk mindig ott lesz az örvény, . . . melyet soha sem fog lehetni áthidalni. S a szegény emberre nézve mindig megalázó lesz szolgálni őket, s az asztaluk morzsáival táplálkozni. A szegény embernek szegényt kell szolgálnia. Soha se megyek többé gazdag házba, és soha sem adom el a munkámat, még sok pénzért sem az ő szeszélyeiknek. Az életnek más útjait, más foglalkozást, más önálló munkát kell keresnem. Még nem tudom milyet. De érzek magamban erőt a küzdelemre és a munkára. S ma ezek az erők különösen hangosan szólaltak meg bennem . . . Azok pedig, mint az én jóllakott nagybátyám is, hadd prédikálják az önzést, és hadd hagyják örökségül az utánok következő nemzedékeknek önző fölbuzdulásukat, mint Tambovskij, a ki összeakarja házasítani a fiát Versinszkájával . . . Csak rajta, annál hamarabb degenerálódnak . . .

— Nem szabad általánosítani, — szólta Dolinin feddőleg. — Mindenhol vannak jó és rossz emberek. Nem szabad így elkeseredni. A társadalmi korlátok és választó falak fokozatosan eltűnnek. Az életnek új útjait kell keresni! Ez boldogító érzés, ha valakinek van elegendő ereje hozzá . . .

— Oh van nekem most két emberre való erőm is. Ez csak pillanatnyi gyöngeség volt.

— No hála Istennek. Majd rajta leszünk . . .

Belépett a szobaleány.

— Kérem, uram, — szólta halkán.

Dolinin és Olga gyorsan fölkeltek és bementek Neszmjelovhoz.

Már agóniában feküdt.

Fél óra múlva meghalt.

Olga feszült figyelemmel kísérte utolsó pillanatait és minél inkább eltávolodott tőle az élet, annál inkább gyarapodott az ő ereje és rohamosan tért vissza a lelke ruganyossága.

«Oh csak mielőbb rátérni az élet új és helyes útjára», — gondolta magában — «és kipróbálni erőmet!»

Hevesen megszorította Dolinin kezét és kiment a szobából.

SZVJETLOV J. V. után oroszról

AMBROZOVICS DEZSŐ.

EGYEDÜL.

Van énnekem egy jó barátom,
De mostanában ritkán látom,
Alig találkozom vele.
Szétdobott bennünket az élet,
Engem e köfalak közé tett,
Átrobotolni napot-éjet,
Míg egyszer meghalok bele.

Vele nőttem pedig föl eddig,
Ha mi jót értem, valamennyit
Főkép neki köszönhetem.
Gyermekkori derült világom,
Merengő jámbor ifjúságom,
A feledést sok ebmaráson,
— Szóval az egész életem !

Szabad szép természet, te voltál,
A ki mindétig pártúl fogtál,
S meggyógyítottál engemet.
Valahányszor csak kitagadtak,
Vagy -- vak gyűlölködés! --- miattad :
Az egyiptomiknak eladtak,
Testvéreim, az emberek !

Óh, én kipróbált hű barátom,
Itt, a hol a színed se látom,
Ha bánat ér : mi lesz velem ?
Árván e tömkelegnek adva,
E sokaság közé dobátva :

Mit csinállok én itt magamba,
Én Istenem, én Istenem?!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

ÖREGSÉG.

Komoly árnyak hosszabbodnak,
Lemenőben van a nap.
Vége vágnak - nincs a gondnak,
Örömök elszállanak.
A nap-óra alig nyer meg
Egy-egy búcsuzó sugárt . . .
Diadálnak, küzdelemnek
Röpte, ösztöne lejárt!

Mennyi kép valóságatlan!
Biztatott s köddé leve:
Magas eszmény, gondolatban,
Szenvedély s dielsvágy heve . . .
Vágy, remény, cél — lepke-szárnyként
Elhúllatja himporát . . .
Mint művész a rikitó fényt
Szürke színnel festi át.

Képzet elszállt, ábránd nyomba':
Szerelem virágtalan!
Bármi víg kacaj is tompa,
Mintha sírből szólna hang!
Minden kincs a múlté, mit csak
Ifju- s férfikor kíván . . .
Ifjak csak gyönyört áhítanak,
Agg - nyugalmat esd csupán!

LECKY EDW. W. után, angolból:

SZÁSZ KÁROLY.

OSSIAN HAZÁNKBAN.

Az ossiani költemények 1760—1765-ben jelentek meg James Macpherson angol fordításában, egy részök 1807-ben gael eredetiben. Közel két évtizeddel ezelőtt¹⁾ vázoltam azt az óriási hatást, melyet e művek az európai népekre és irodalmakra gyakoroltak, valamint azt az elkeseredett harczot, melyet hitelességök kérdése fölidézett. Ezúttal össze akarom foglalni azokat az adatokat, melyek Ossian magyarországi hatására vonatkoznak.

Hazánkban Bacsfányi János volt az első, a ki Ossian költeményeit irodalmunkba átültetni készült; de nem fejezte be művét, és Virág Benedek 1802 április 10. méltán írja félig nehezteléssel, félig gúnynyal Kazinczynak: ‚Oszsiánt Bacsfányi már talán 15 esztendeje parturiállja‘. Bacsfányi 1785-ben Kassán fogott bele Ossian-fordításába, melyből azonban egészen 1816-ig, tehát egy emberöltő lefolyása alatt, csak négy darab jutott nyilvánosságra: I. *Ossián Utolsó Éneke* (*Magyar Museum*, Pesten, 1788. I., 197—200. l.), prózában, ‚Méltóságos báró Orczy Lőrincz Generális Úrhoz‘. Ez ajánlás bevezetése: ‚Míg Ossiánnak, ama régi Vitéznek és Bárdusnak egyéb Munkáit Hazámnak Magyaraival nyelvünkön közleném, íme kibocsátom itt példa gyanánt *Utolsó Énekét*. Tsak ezen kis darabból - is - ki - tetszik valamennyire, hogy érdemes Ossián a fordításra és azon nagy tiszteletre, mellyel Európa Költeményeihez viseltetik‘. — II. *Oskár halála. Próbára fordított darab Oszsiánból* (ugyanott 197—200. l.), kis töredék, hexameterekben, a bécsi Denis Mihály mintájára. — III. *Oszsián, Kárthon* (u. o. II. Kassán, 1792. 279—303. l.), melynek bevezető soraiban megjegyzi Bacsfányi, hogy az ossiani művekről ‚majd bővebben fogok szólni, ha idővel ki-adandom‘. — VI. *Az iniszhonai háború. Oszsiánnak egyik Éneke, Batsányi által 1798. fordítva* (*Erdélyi Muzzeum*, 1816. V. füzet, 91—99. l.), szabad rímetlen versekben, mire Herder adott volt mintát. A bevezető

¹⁾ *Budapesti Szemle*, 40. köt., 1884. 337—369. l.

sorokban : ‚Az itt álló ossziáni ének Bacsányi egy barátjához (Kazinczyhoz?) írt leveléből van kivéve, minden változtatás nélkül s betűről-betűre‘. A közlemény végén : ‚Széphalom jul. 16-dikán 1815. Béküldötte Kazinczy Ferencz‘. (Újra kiadta e négy darabot Toldy Ferencz : *Bacsányi János költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben*. Pest, 1865. 139—171. l.) Bacsányi, a ki ez időben kétségtelennek tekintette Ossian hitelességét, Harold és Denis német fordításai után dolgozott. Megjelent töredékei alapján őszintén fáj-lalhatni, hogy művét, melyre kiváló hivatottsága volt, nem fejezte be. Megakasztotta őt e munkájában, úgy látszik, a forma kérdése, hisz látjuk, hogy négy töredékében háromféle alakkal tesz kísérletet; végkép pedig elvehette kedvét az eredeti gael szöveg megjele-nése (1807), mely elkészült fordításianak teljes átdolgozására kény-szerítette volna.

Bacsányi első két töredékét követte Báró Id. Ráday Gedeon, a ki szintén lefordított egy töredéket Ossianból : *Eviralla. Osszián-nak Toldalékjából (Orpheus I. 1790. 103—124. l.)* prózában. Ráday nem említi, hogy miből fordított; de a fordításához csatolt jegyze-tek mutatják, hogy ő is valamely német szöveget vett alapúl.

Az egész Ossiant először Kazinczy Ferencz fordította ma-gyarra : *Kazinczy Ferencz munkái. Szépliteratura*, VI. és VII. kötet, Pesten, 1815 : *Ossziánnak minden énekei három (?) kötetben.*¹⁾ Kazinczyt főleg Virág Benedek serkentette e munkára. Már 1802. nov. 12. írja neki : ‚Oszzsiánra buzdítottalak és már régen akartalak buzdítani; mert *minden* megvan benned, a mi arra kíván-tatik‘ — és ugyanazon évi decz. 23-án : ‚Tegnap ért ide Karrik-Thúra (tudniillik Kazinczy fordításában). Olvastam már nagyobb részét. Mennyei költemény nyelvünkre nézve is! Nekem énekelted! Elfogadom a legforróbb indulattal, édes Barátom! ezt a nagy, jeles ajándékot!‘ és majd egy évtizeddel utóbb, 1811-ben újra : ‚Kérlek és barátságosan intelk is, hogy fordítgasd le Oszzsiánt. Hadd olvassa a magyar is ezt az érzékeny poétát! látod, mi lett a sok ígéretekből

¹⁾ Tartalom : I. köt. Bevezetés V—XVII. l. *Geographiai Mutató* XVIII—XXIII. l. *Históriai Mutató* XXIV—XXVIII. l. Fion-ghal, Kath-lóda, Komhála, Berrathon, Kárthon, Króma, Kuchullin halála, Dar-thúla, Kalthon és Kolvála, 297. l. Magyarázatok 298—304. l. — II. köt. Karrik-Thúra, A Szelmái Dalok, Lathmon, Ojthona, Iniszthonai há-ború, A lorai csata, Ojna-Morul, Konlach és Kuthóna, Golnadóna, Temora, 344. l. Magyarázatok 4 sztlan l. és Glosszárium 7 sztlan l. Nyomtatási botlások. — A hirdetett III. kötet sohasem jelent meg.

tizenöt esztendő múlva!...¹⁾ de Te! engedj nagy lelkednek egész szabadságot és énekelly! Te énekelly, mondom, és szívreható soraid-dal éleszd barátodnak tüzét'.

De Kazinczy is csak 1815-ben lépett fordításával a közönség elé.²⁾ Munkájához írt bevezetésében röviden szól a keltákról és Ossianról, kinnek hitelességét a gael szöveg kiadásával teljesen kivívottnak tekintette: „azon álmélkodhatni inkább', mondja (I. kötet X. lap), hogy ez eránt mint támadhata kérdés s a per hogyan folyhatott illy hosszú ideig', de most Bacsányi e helyhez oda írta példányának szélére (a M. N. Muzeum könyvtárában): „és utoljára is csak az sült ki, hogy Macpherson uramé voltak e költemények'. Azután fölemlíti Kazinczy a legkiválóbb olasz, francia és német fordítókat, mire így folytatja: „Minket Ossziánnal Bacsányi János, az Ányos verseinek kiadója, akara³⁾ megismertetni, s fordításához — prózában, Harold, Denis s a Tübingi⁴⁾ Nevetlen után — már 1785. hozzá fogott; de a mit így Kassán dolgoza, azt Bécsi szolgálatjának idejében 1797. megvetette s fordítását egyenetlen hosszaságú jambusz sorokba kezdé fűzni, a hogy arra Herder ada nehány töredékeivel példát.⁵⁾ A mi nála így elkészült, az nekünk, minekutánna ő 1809. Decemb. máshova költözött s minden papiroisait elvitte, úgy látszik elveszve vagyon; egyedül az Iniszhónai háború marada-meg egy levelében, mellyet hazánk egyik legtiszteltebb költőjének mutata bé,⁶⁾ hogy ez eránt itéletét érthesse'.

És most rátér Kazinczy saját fordítására: „Én a Szelmai daltokat Göthe, Karrik-Thurát Bürger, Kárthont pedig s öt hat más Éneket Denis és Rhode után már sok eszt. előtt lefordítottam volt,

Hiányzanak Kazinczy fordításából (Ahlwardt czímezése szerint): *Der Krieg mit Caros, Cathlinn von Clutha és Suilmhalla von Lumon.*

¹⁾ Czélzás Bacsányira, a ki 1785 óta ígérte a teljes magyar Ossiant. Virág azért bátran írhatta volna: «huszonöt esztendő múlva».

²⁾ 1812 junius 23-án kérdi Rummy Károlytól, mely évben jelent meg először a Macpherson *Ossianja*. Ez adatra szüksége volt a fordítása elé csatolt bevezetéshez.

³⁾ E szóhoz Bacsányi a lapszélén kérdőjelet tesz.

⁴⁾ Ez talán tollhiba «hamburgi» névtelen helyett.

⁵⁾ Kazinczy azon darabokra czéloz, melyeket Herder már 1773-ban (*Von deutscher Art und Kunst*) és utóbb *Volkstüeder* (1773) című gyűjteményében közzétett. Bacsányi hexameteres kísérletét hallgatással mellőzi itt Kazinczy.

⁶⁾ ?! jegyzi meg Bacsányi a lapszélén.

nem szándékozván, hogy a két hosszabb Eposzt¹⁾ is dolgozzam, mind azért mivel Bacsányinak mezejébe vágni nem akartam, mind mivel korunk ízléséhez, mely csak a könnyen-érthetőn kap, nem bíztam igen sokat; de Helmeczi barátom elmozdíta feltételemből. Tehát még az előző esztendőben²⁾ befejezte munkáját; de nem akarta előbb kiadni, míg Ahlwardt fordításával³⁾ össze nem vetette. Ime itt van a mit erőm s hét heteki gondjaim nyújthattak... Ahlwardt fordítását meglátván, tavalyi dolgozásomat egészen el kelle nyomnom, úgy hogy annak egy sora sem marada meg.⁴⁾ Bár ennyi gonddal azoknak nyerhetném meg javallásokat, a kik értik, hogy Költőt, s régi Költőt, s illy sok-sajátságú Költőt nem úgy illik szó-laltatnunk a hogy mindennapi munkáinkat írjuk. Kazinczy prózá-ban fordította le az ossiani énekeket, kivéve a *Komhála* címűt, melyet ő (Ahlwardt szerint) „drámai költeménynek” nevez (pedig csak párbeszéd), e sajtószertű indokolással: „minthogy ez szorosan lyrai darab és nem époszi, társaitól egészen különböz”. A Fábíán fordításával való összehasonlítás czéljából közlöm Kazinczytól az első két versszakot:

Derzagréna:

Elmúlt a vadászat,
Hókezű leánya Morninak!
S a csermely zajgásán kívül
Nem hallik Ardván semmi hang.
Jer Kronának széleiről!
Közelítsen dal között az éj,
S térjen öröm Morvának ormaira.

Melilkóma:

Közelít az éj, kékszemű leány:
A szürkülő éj sötétebb
Lészen a fenyéren.
Egy gímet láttam állani
A lassúfolyásu Króna szélén.
Partnak véltem a sötétben,
De hirtelen felszökött.

¹⁾ «Finghal» hat énekben és «Temora» nyolcz énekben.

²⁾ 1814-ben. A bevezetés «Széphalom jul. 21 d. 1815» kelt.

³⁾ Ez 1811-ben jelent meg három kötetben.

⁴⁾ A «hét hetet» és azt a megjegyzést, hogy régi fordításának «egy sora sem marada meg», Bacsányi aláhúzta és a lapszálon is írónnal erősen megjelölte.

Ágas szarva körül
 A villám fénye lövelle;
 Krónának felhőji közzül
 Az atyáknak képei néztek -al. (alá?)

Időközben lefordítanak mások is egyes darabokat Ossianból. Így tette közzé Farkas Károly (meghalt fiatalon 1810 február 24. Losonczon) *Multságok, kiadta Farkas Károly* (Budán, 1805. 232. l.) címmel egy kötet eredeti és fordított költeményt, saját és néhány barátja dolgozatait. E kötetben van tőle (121—141. lap) prózában: *A Selmai Énekek*. E fordítás elé írt „jegyzése” e szavakkal kezdődik: „Homérus és Ossian a világon élt legnagyobb Poéták közé tartoznak. Tiszta, meg alát vesztegetett szemmel nézték ezen teremő Geniek a Természetet. De a ki Homérus tökéletességeit egész tellyeségeben akarja érezni, pallérozott ízléssel kell annak birni; Ossian pedig csak érzékeny szívet s eleven Fantáziát kíván”. Nem tudom, mire czéloz e megjegyzése (124. l.): „Azok a darabok, melyek némelly Magyar Gyűjteményekben az Ossian neve alatt jöttek ki, nem az ő munkái”. Farkas nem mondja, hogy mely szöveg alapján dolgozott, de valószínűen német fordítást ültetett át.

Néhány évvel később Döbrentei Gábor is kezd foglalkozni Ossiannal és 1808 február 25-én írja Kazinczynak: „Ossziánnak olvasása annyira felmelegített engemet, hogy ötöt követhetnem főgyönyörűségem lenne. Lefordítám belőle a *Lórai tsatát*, de tsak azért, hogy lelke fennjárásának s nemes fordulatainak titkosságába jobban belétekinthessek”. Úgy látszik mégis, hogy messzebb menő tervei is voltak, mert Kazinczy (egy reánk nem maradt levelére) 1808 május 10-én értesíti, hogy „Ossziánnak legjobb fordítása eddig a Rodéé (?). Azolta Stolberg is fordította. De ezt nem ismerem még”.

A mi egyéb a két teljes magyar fordítás közt az ossiani irodalom terén nálunk létrejött, nem mondható értékesnek vagy fontosnak. Azért a kérdéses töredékeknek ezúttal csupán egyszerű fölsorolására szorítkozom.

Csak másfél évtizeddel Döbrentei kísérlete után akadunk hazánkban ismét Ossian nyomára. Horvát János közöl 1824-ben (*Szép-literaturai Ajándék* IV. 61—62. l.) *Osszián* címmel egy rövid párbeszédet Ossian és Malvina közt, melyben az ősz bárd vigasztalódik vakságán, melyet menyé kesereg. Ezt a jelentéktelen apróságot a szerző, úgy látszik, oly értékesnek tartotta, hogy hét évvel utóbb újra lenyomatta. (*Felsőmagyarországi Minerva* VII. 1831. 397. lap.) Ugyane folyóiratban (V. 1829. 611. lap) közzétett Toldy Ferenc

Osszián barlangja czímmel egy kis, nem kevésbé jelentéktelen apróságot. Garnett *Skóciai utazásából* ismerteti a Dunkeld melletti úgy nevezett Ossian-barlangot és lefordítja a barlang legnagyobb szobájának falán olvasható tizennégy érzelgős verssort. Szerinte, 'szép, igen szép természet szól ezen kevés, ezen egyszerű elégiai hangokban', melyekről a nagy tudós, a ki akkor valószínűen még nagy Ossian-tisztelő volt, úgy látszik, nem vette észre, hogy émelegős modern csinálmány.

A *Szépliteraturai Ajándék* továbbra is híve maradt Ossian-nak. Itt jelent meg 1830-ban (X. köt. 177—180. l.) Somogyi Gedeontól *Kolnadona, Osszián után* hexameteres fordításban és négy évvel később (XIV. 1834. 81—94. l.) ugyanily versekben Uzdi Gyulától *Karthon, Hősrege Ossiantól*, e megjegyzéssel: 'az angol szerint', azonban, mint a hexameteres alak mutatja, kétségtelenül a bécsi Denis alapján vagy legalább erős hatása alatt. E folyóiratban önálló költeményekben is mutatkozik Ossian némi hatása. Így például olvasunk (VIII. 1828. 28. l.) *Helvila halálán* és néhány lappal aláb (u. o. 59. l.) *Komhalához* czímmel, Csaba aláírással, két költeményt, melyekben már a nevek is Ossianra utalnak és (u. o. 161—171. l.) *Magyarvár. Töredék* czímmel Vörösmarty egyik legszebb alkotását, mely hangban és stílusban az ossiani költészetre emlékeztet.*) Végre egyidejűleg Fábrián Gáborral lefordította Kazinczy Gábor Ossiannak egy többször átültetett darabját: *Komála. Ossián színi-költeménye* (*Parthenon*. Zsebkönyv a S. Pataki Magyar nyelvemléki Társaságtól. 1834. I. 171—184. l.). E fordításból, mely, mint a kelta bárd nevének alakja mutatja, kétségtelenül Ahlwardt alapján készült, közlöm, a Kazinczy Ferencz (fönt 457 l.) és Fábrián Gábor fordításával való összehasonlítás czéljából, az első két versszakot:

Dersagréna:

Elvégeznék már a vadászatot,
S az Ardveneknek térein
Csak a habok hullámozó zaja hallik.
Oh Morni szép leányja jer le a
Krónának zúgó partiról.
És tedd le ijjad. Vedd elő
A hárfát. Énekelve lepjen éj
Meg minket. Légyünk Ardvenen vígan.

---

*) Csaba álnév alatt is tudvalevőleg Vörösmarty lappangott.

Melitkoma:

És már közelg az éj, te égszemű
 Leány, s sötét éj vonja be sötét
 Leplével a tért. Króna hajjain
 Szarvast vevék én észre. A sötétben
 Mohos sziklának látsza. Egy
 Szempillanat — és odébb tűnik.
 Ágas szarvát egy légi tünemény
 Vevé körül és a hajdannak komoly
 Arczái néztek Króna viharos
 Felhőiből alá.

És talán legegyszerűbben itt említem meg, a mit az ossiani magyar irodalomból a Fábrián Gábor fordítását követő időből föl-kutatnom sikerült. E legújabb kísérletek élén áll a magyar dal nagy-mesterének, Petőfi Sándornak töredéke, *Otthona*, mely, valószínűen 1847 őszén,¹⁾ nem a nyilvánosság, hanem Szendrey Julia számára készült, az angol eredetiből,²⁾ fogyatékos angol nyelvismeretekkel s így több rendbeli félreértéssel és botlással, de úgy a mélabús, bo-rongós hangban, mint a mondatok rhythmusában igaz, megkapó költőiséggel. Csak 1862-ben jelent meg a nagy költőnek ez értékes ereklyéje, melynek kézírata a M. Nemzeti Muzeumban van, a *Szép-irodalmi Figyelőben* (II. 1862. 299—301. l.), utóbb Petőfi *Vegyes Műveinek* Gyulai Pál-féle kiadásában (III. 1863. 125—133. l.), végre Havas Adolf nagy Petőfi-kiadásában (Budapest, V. 1895. 452—459. l., értékes jegyzetekkel u. o. 577—81. l.).

Petőfi után több mint három évtizede nem hallunk hazánkban Ossianról. Azután ugyanegy ossiani éneket rövid időközben ket-ten is fordítják le magyarra: *Oina-Morul*, Ossianból fordította Z. A. Béla (Kálmán Károly? *Magyarország és a Nagyvilág* 1875. 20. sz., 245. l.). A fordítás négy ütemes versekben készült, úgy látszik, az angol eredeti alapján. Mutatványul és összehasonlítás céljából köz-löm e fordításból a bekezdő verseket:

Mint Larmon füves halmain
 A változó nap-verőfény.

¹⁾ Ez időben írta Petőfi *Homér és Ossian* cz. ismeretes köl-teményét is.

²⁾ A londoni 1844-diki kiadás alapján. Petőfi példánya megvan a Magyar Nemzeti Muzeumban.

Úgy vonulnak a mult idők
 Regéi által lelkemen,
 Mikor a bárdok elmennek
 S a hárfá függ Selma falán ;
 Egy hang üti meg Ossiant,
 Lelkemet és felébredek.
 A mult idők emléke az,
 Minden napot visszarepít,
 Én szálltuk közben felfogom
 S dalok gyanánt bocsátom el.

Ugyane bekezdés Fábrián (Gábor fordításában („Ojnamorúl”):

Mint nap tün föl pára között
 Lármonnak fű-lepte halmán :
 Úgy rémlik a múlt idők emléke
 Lelkem előtt az éj sötétében.
 Midőn a bárdok szűnnek vigadni,
 S függ hárfájok a teremben,
 Egy szózat száll Osián fülébe,
 S felkölti a szunnyadó bárd lelkét.
 Elrepült évek szava az ;
 Mindent visszahoz, a mi volt.
 Én fölfogom a regék virágát
 S eldallok híven az utó-kornak.

És ugyanezt az ossiani éneket: *Oina-Morul*, *ossiani költemény*, *Macpherson után*, prózában lefordította Joób Lajos (*Magyar Szemle* II. 1881. 281—82. l.). Ez utóbbi „mutatványul” közli e töredéket „a megjelenendő ossiani fordítmányokból”; de ezekből, tudtommal, nem jelent meg egyéb semmi.

Végre megjelent Czompó Gábortól két ossiani töredék rímes magyar fordításban: *Konlath és Kuthona* és *Kolnadona* (*Magyar Szemle* V. 1893. 405. és 582. l.). E fordítás érdekesen és tanulságosan mutatja, mennyire módosul Ossian költészetének hangja, jellege, stílje — tehát egész költészete — a megváltoztatott alakban. Ezért közlöm a második darabból (*Kolnadona*) összehasonlításként a bekezdést:

Kolamon, te víg, te nyugtalan kis folyam,
 Komor utas sötét völgyek homályiban.
 Nézem a fák között sebes futásodat,
 Hol Karol várfoka visszhangjával fogad.
 Ottan tündöklött hej, a szép Kolnadona.
 Király leányának im ott volt otthona.

Szemében égtek a tündöklő csillagok,
 Két karja oly fehér, mint tajtékzó habok ;
 Szép keble duzzadt, mint tó hulláma, ha
 Gyengéden illeti a szél fuvallata.
 Szép lelke oly dicső, minő az égi láng,
 Hozzá hasonló még nem volt szép földi lány.
 Oh nem volt senki, nem, ki úgy felelne meg
 A délczeg, hős fiúk lángzó érzelminek.

És ugyane részlet Fábián Gábor mindenkép hű fordításában (*Gülnándüne*):

Külávin, zavaros szirt-ár,
 Barna s homályos a te omlásod.
 Látja szemem, midőn inog erdőd,
 Kárulnak zengő fegyver-csarnokát.
 A királyok vére, ékes
 Gülnándüne lakta azt rég,
 Szeme csillagként ragyogott,
 Szepplőtlen volt karja ; keze,
 Mint hánykódó hab tajtéka, fehér.
 Halkal duzzadt keble bájja,
 Mint tenger fehér habzása.
 Szive fénynek árja vala
 Magas, gyönyörű melyében.
 Nem volt a kecses hölgyek közt
 Több olyan, mint e hősek szerelme.

Ennyit birtam föl kutatni magyar Ossian-fordításokból. Fontosabb vagy értékesebb mű alig került el figyelmemet ; de megjegyzem, hogy a legkisebb adalékra való figyelmeztetést is mindig őszinte hálával veszem.

És most térjünk át a második teljes magyar Ossian-fordításra, melyet, ugyancsak a német Ahlwardt alapján, mint annak idején Kazinczy, de nem prózában, mint e nagy elődje, hanem verses alakban fejezett be Fábián Gábor (*Ossian énekei. Az eredeti gael mértéken fordította Fábián Gábor*. Budán, 1833. A Királyi Egyetem betűivel, 3 kötet), a ki az ossiani költeményeknek oly hevesen megtámadott és oly élesen megtagadott hitelességét az 1807-diki gael-latin kiadás után kétségbevonhatatlannak tekintette.¹⁾

¹⁾ Fábián *Ossianjának* tartalma: I. köt. Lucsivnai Faschó Józsefnek, Arad vármegye másod alispánjának «buzgó hódolattal»

Fábián nem volt megelégedve Kazinczy fordításával, mert a „nagy mester“ sokszor mellőzte a gael neveket és helyettök „sok helyen Macpherson önkényes elbérnézéseit hagyta fené; de még inkább azért, mert Kazinczy prózában fordított, kétségtelenül sietésből, hiszen, saját nyilatkozata szerint, hét hét alatt végezte művének revízióját a gael szöveg szerint.¹⁾ „Sietése nyomát látszik elárulni az is, hogy nála néhol az eredetinek egész sorai kimaradtak. Fábián elve fordításoknál: *Verset versben és prózát prózában adni*. Ugyanis valamint a próza folyó fonala magát versekre eldarabolgatni, úgy a szaggatott vers magát prózává egybekötöttetni nem engedi; első esetben a vers mindig szálkás, másodikban a próza mindig csomós és zökögös léssen, s mindenikben a harmónia hiánya fület és lelket sérteni fog. Különösen pedig Osiánnak írásmódbeli sajáttsága mellett ez az átalváltottatás épen nem megyé. (I. köt. XIX. l.)

Fábián is először Rhode szerint fordította le Ossian összes műveit; csak ezután ismerkedett meg Ahlwardt fordításával, mely az eredeti gael szöveg alapján készült, és most, „keresztet vetve Rhode másolatára“, Ahlwardt szerint újból lefordította az ossiani énekeket. Fordítását, „hat évi heverése után, még egyszer újra öntve“, 1833-ban adta ki. A legnagyobb hűségre törekedett, úgy a tartalomban, mint

---

ajánlva: Finjál, Kálódún, Konlük és Kúhon, A klúhai Kálin, Lúmoni Szulvállá, 268 l. Világosító jegyzetek 269—298. l. Tulajdonnevek írásmódja 299—303. l. — II. köt. Világosvári Bohus Jánosnak, Arad vármegye főszolgabirájának „buzgó hódolattal“ ajánlva: Tyimóra, Ojnamórúl, Gülnándüne, Króma, Kálhon és Külvála, Innishonnai háború, 296 l. Jegyzetek 297—325. l. Tulajdonnevek 326—330. l. — III. köt. Váradi Török Gábornak, Arad vármegye főszolgabirájának és most országgyűlési követének, „buzgó tisztelet és baráti szeretet hódoló érzetével“ ajánlva: Kárhon, Küvvála, Karrighúra, Lámon, Ojhonna, Háború Kárósszal, Selmai dalok, Kukullin halála, Gyárdúl, Lórai csata. Bárhonna, 290 l. Jegyzetek 291—320. l. Tulajdonnevek 321—323. l.

¹⁾ Kazinczy nem szól fordításának bevezetésében művének alakjáról és nem indokolja prózáját, pedig a X. lapon megjegyzi: „Az Ossian versei rimetlenek s szché májok inkábbára ez: —|—○○|—○○|∞ s olykor egy syllábbal hosszabb“. A verses alakot kétségtelenül már azért is mellőzte, mert fordítása prózában készen volt, midőn Ahlwardt művével megismerkedett.

a versformában, melynek 'tökéletes schemája' szerinte (helyesen : Ahlwardt szerint) a következő: ¹⁾

E 'schemának elég tág szabásai szerint' dolgozott ; ,benne senki szoros görög vagy római metrumot ne keressen, mely az eredetiben sincsen'. De egyebekben is a legnagyobb hűség elve vezette : ,A sokroknak nemcsak számát és rendét megtartottam (mondja ugyanott XXII. l.), hanem mindenikbe annyit is foglaltam, mennyi a németben találatik, úgy hogy mind a három kötetet összevéve, alig van egy-két példa rá, hogy a magyarban valamely vers nem azon helyen s nem azon szavakkal állana, mint a német'.²⁾ Csakis a gael tulajdonnevek helyesírásában tért el Ahlwardttól annyiban, hogy magyar orthographia (értsd : a föltételezett kiejtés) szerint raktam fel a textusba. Saját maximám ellen cselekedtem ezt ; mert én is azokkal tartok, kik az idegen neveket tulajdon orthographiáikkal iratni kívánják ; de olvasóim könnyebbségére néztem. A gael orthographia oly különös, hogy az a magyar olvasót némely névnek kimondásánál képes lenne kétségbe ejteni s talán magától Ossián olvasásától is végkép elrettenteni . . . Azonban, hogy azoknak is, kik az eredeti írásmóddal megismerkedni kívánnak, elég tételessék : minden kötet végére a benne foglalt tulajdonneveket gael orthographiájok szerint is egyenként feljegyeztem'. (U. o. XXIII. XXIV. lap.) Szintén olvasói könnyebbségére ,egész kiterjedésökben' átvette Ahlwardtnak ,világosító jegyzeteit', valamint ,azon summás előadásait is,³⁾ melyeket minden darabnak elébe bocsátott'.

Fábián Gábornak nagy szorgalomra valló, igaz odaadással készült és nemcsak hűség, hanem költői hangulat tekintetében is dicséretes fordításával a magyar Ossian-irodalom voltaképp (legalább

---

¹⁾ Ez a 'schéma' talán a szöveg félremagyagyarázásán alapúl. Az ossiani vers rhythmusa valószínűen négy ütemből áll, melyek mellett a hangsúlytalan szótagok nagy szabadsággal vannak elhelyezve. E vers tudvalevőleg az összes európai népek ősköltészetének alakja vagy legalább rhythmusának főalapja.

²⁾ Ugyanezt állítja Ahlwardt a saját fordításáról a gael eredetivel szemben.

³⁾ Tudniillik az egyes énekek rövid tartalmát.

eddigelé) befejezést, de egyúttal méltó befejezést is nyert,¹⁾ mert az utána megjelent egyes kísérletek, mint láttuk, nagyon is töredékesek és általában alig tűntetnek föl nagyobb haladást. Kétségtelen, hogy a ‚kelta bárd‘ énekeinek egyes részletei költőibb, megkapóbb magyar köntöst nyertek Bacányi és Kazinczy fordításaiban — Petőfi remek töredékéről nem is szólva; azt sem fogja senki kétségbe vonhatni, hogy hívatott költői erő ma, nyelvünknek jelenkori fejlettségét tekintve, jóval költőibb fordításban ültethetné át az ossiani énekeket; de figyelembe véve a mai irodalmi ízlést, mely bajosan csábíthat valakit a teljes Ossian új lefordítására, és tekintve Ossian költészetének összes készletét, mely csak a Fábíán művében van meg magyar nyelven, mégis ezt a fordítást kell nemcsak a legteljesebb és leghívebb, hanem egyúttal a legjobb magyar Ossianfordításnak mondanunk, melynek újabb kiadása, mert az 1833-diki rég letűnt, örömmel volna üdvözlendő. Ossian oly óriási hatást tett az összes európai irodalmakra, hogy — nem is tekintve kétségbevonhatatlan költői értékét, melyet ma ugyan másképen fogunk föl, mint a XVIII. század, de melyet ma sem tagadhat senki, a kinek egy csöpp költői érzék jutott osztályrészül — hogy a ‚húnycó dicsőség lantosa‘ már e szempontból sem mehet örökre feledésbe. Kívánatos, sőt szükséges, hogy a kik szélesebb körű és mélyebbre ható irodalmi műveltségre törekszenek, Ossian műveivel megismerkedjenek, mert e nélkül az európai irodalmaknak fontos áramlatai és elemei a XVIII. század végén és a XIX. század elején érthetetlenek maradnak.

És még egy szempont: Ossian hatott a saját irodalmunkra, önálló nemzeti költőinkre is, ha e hatásnak behatóbb kimutatását eddigelé, sajnos, még nem is kísérlette meg senki. Magam ezúttal csak a magyar Ossian-fordítások tárgyalására vállalkoztam; Ossian hatásának részletesebb fejtegetését hivatottabbakra kell bíznom; de néhány megjegyzéssel mégis arra kívánok utalni, hogy a magyar lyrai és epikai költészetben a XVIII. század végén és a következőnek elején félreismerhetetlen az Ossian hatása, ha pontosabb kimutatása bizonyos, a tárgy lényegében rejlő nehézségekbe ütközik is.

¹⁾ Adalék Fábíán Gábor *Ossian-fordításához* címmel közzétett Kara György (*Budapesti Szemle* 74. köt. 1893. 132—136. l.) két levelet, az egyiket gróf Széchenyi Istvántól (1833 november 14.), a másikat Kisfaludy Károlytól (december 20.), a kik a Fábíán művét örömmel üdvözlők, de sem magáról Ossianról, sem a magyar fordításról érdemlegesen nem nyilatkoznak.

A magyar lyra az említett két század mesgyéjén ugyanis erősen német befolyás alatt áll, a korabeli német költők pedig annyira magokba olvasztották volt Ossian költészetének jellemző motívumait és elemeit, hogy minden egyes esetben bajos lesz eldönteni, hogy a homályos völgyekben vagy a düledező romok körül lebegő és sóhajtozó szellemek egyenesen Ossianból származnak-e vagy közvetve Matthiissonból, Salisból, Tiedgeből. Az érzelgősség, mely nemcsak saját fájdalmas érzéseiben szeretett kéjelegni, hanem a múltnak fényébe és a természet képeibe is bele vitte elegiai hangulatát, lényeges ösztönzést merített Ossian költészetéből, melyben a múlt és a jelen, az emberek és a természet egyazon mélabús fájdalom hordozói vagy visszhangjai. E hang nemzeti lyránkban is, Virág Benedektől és Berzsenyi Dánieltől egészen Petőfi Sándorig és Arany Jánosig ismételve üti meg fülünket és szól szívéinkhöz. Nem könnyű föladat, ez elegiai elemeket — nem az érzést magát, mert ennek a költő szívéből fakadó igazságához rendszerint nem fér kétely, — hanem a költői megalkotás eszközeit esetleges külső hatások szerint elemezni; de a föladat azért megoldandó és bizonyára érdekes és tanulságos eredményekre vezetne, melyek a költői képzeletnek még mindig rejtélyes munkájára is, világot vethetnének.

Más természetű nehézséget okoznak nemzeti epikánk termékei, melyek a kérdéses korszakban előszeretettel egy rég letűnt, szebb és fényesebb múltból veszik tárgyokat. Itt költőink a földolgozott tárgygyal szemben nagyon hasonló álláspontot foglalnak el, mint Ossian, a ki szintén Caledonia fényes múltját siratja. Egyes hasonlatosságok a használt képekben, az uralkodó hangban, a megnyilatkozó érzésekben azért könnyen származhatnak a földolgozott tárgyagnak egyező természetéből, a fájdalmas érzéseknek rokon forrásából. De akad kétségbevonhatatlan Ossian-hatás is, melyet senki sem fog tagadhatni. Aranyos-Rákosi Székely Sándor például e szavakkal kezdi (1820-ban írt, de csak 1824-ben megjelent) *Dierniász* című prózában írt (már ez is jellemző) két énekes hősi költeményét: ¹⁾ „Honnan jössz elő oly gyakorta, lelkemnek szomorú Múzája! micsoda sivatagokban lakol te? micsoda hegyek barlangjaiban tartózkodol! Rettenetes lessz a te lakhelyed, akárhol, mert te mindig szomorú és rettenetes vagy. Az én lelkem előtt úgy feketéllik a bánat, mint az őszi hegyekben a havas barna fellegei”. Vagy még föltünőbb-

¹⁾ V. ö. *A székelyek Erdélyben*, kiadta Heinrich Gusztáv. Buda-Pest, 1897, 28. l.

ben egy kéz-iratos, *Székelyek letelepedése*. *Hösi költemény* című töredékben, mely talán *A székelyek Erdélyben* című kis eposz első kidolgozásának egyetlen maradványa: „Honnan jön elé nékem oly gyakran a vért és háborúkat szerető Músa! édes nekem vitéz hősek tetteit megzengeni vagy zúgó folyamok partjain az estvély alkonyában vagy erdőkön lengő fák közt, midőn a szelek csendesen lebegtetik a gajjokat, vagy illatos virágú mezőken, ha pásztorok és pásztornék gyűlnek össze, hallgatni az édes éneket. Lelkem örömben dereng; édes nekem, hogy nagy nemzetem van s nagy diadalokat vítt és hogy Előí dicső tetteket hagytak emlékül a gyúlongó unokáknak. És ha elolvassuk a magyar nyelvnek és költészetnek egyik legszebb remekét, a *Zalán futása* fölül nem múlt bekezdését: e borongós hangban, e megkapó képekben, e megrázó érzésekben fokozva bár és a művészet magasabb színvonalára emelve, de kétségtelenül Ossian hárfájának félre nem ismerhető accordjai érintik lelkünket. A régi dicsőség, mely elült századok súlya alatt mélyen enyésző fénynyel egyedül jár — rajta lebegnek sűrű fellegek és a bús feledékenység koszorútlan alakja — lényegökben ossiani képek. És tovább: A mai nemzedék némán fordul el, ha a költő a dicső ősoket említi. De ez nem tehet másképp:

Megjön az éj, szomorún feketednek az ormok, az élet
Elnyugszik, s a fél föld lesz nyoszolyája; de engem
Fölver az elmúlt szép tetteknek gondja. Derengő
Lelkem előtt lobogós kopiák és kardok aczéli
Szegdelik a levegőt: villog, dörög a hadi környék...

Nem Ossian-utánzásról beszélek, hanem a kelta bárd hatásáról, mely bizonyára öntudatlanul érvényesült Vörösmarty lelkében, midőn ő is, mint Ossian, fájdalmas sóvárgással tekintett vissza a letűnt fényes múltba és hatalmas szavával fölverte a riadó vak mélységet.¹⁾ De akad e jelesünknel Ossian-utánzás is, tudniillik költői mű, melynek megalakításánál a kelta mester tudatos mintául szolgált: *Hábador. Drámai költemény egy felvonásban, 1826.*²⁾ E kis költemény,

¹⁾ Gyulai Pál megjegyzi (*Vörösmarty Munkái* II, 1884, 464. l.), hogy a *Zalán futása* remek bekezdése csak későbbi toldalék, melyet a költő még 1824-ben néhány fiatal barátja, első sorban Fábíán Gábor kívánságára írt eposza élére.

²⁾ *Vörösmarty M. Munkái*, Gyulai Pál kiadása, III, 1884, 115—144. l.

mely inkább párbeszéd mint dráma, tárgy, előadás, alak tekintetében teljesen ossiani. A „magyar előkorban” játszik, de színhelye voltaképen Erin zöld szigete és kora az Ossiané, és a cím szerinti főalakban, Hábador agg énekesben, sem volna nehéz magára Ossianra ismernünk. Ennek bővebb fejtegetése helyett csak a kis dráma első négy sorát idézem:

Mint mentek öldöklő hadak
Nyugott fenyérek halmain:
Úgy mentek által lelkemen
Az éj setétes álmai —

mert e versek minden legkisebb változtatás nélkül foglalhatnának helyet Ossian valamely énekében.*) És hasonló rokon vonások akadnak bizonyára egyebütt is Vörösmartynál, de valószínűen egyéb nemzeti költőink műveiben is, hisz az ötvenes évek ossiani hangulatát remek sorokban juttatta kifejezésre Arany János (*Őszszel*, 1850.):

Felhőid és zúgó szeled,
A zizegő haraszt, mohar,
Magános tölgy a domb felett,
Bolyongó tűz, hullámmoraj —
Ez, a mit lelkem most kíván!
Enyésző nép, ki méla kedvvel
Multján borong...

Nemzeti költőinknek is megjelent e szomorú időben sötétes éjjelen a hős apákhoz költözött daliák lelke és ők is elénekelték fájdalmas kétségbeeséssel, hogy nincs többé nép, kit a költő fölgyújtson énekével! Ekkor sokan menekültek megtört szívvel Ossianhoz, a ki ez időben újból műveltségünknek egyik eleven elemévé lett.

HEINRICH GUSZTÁV.

---

*) Vörösmarty maga is *Ossianosnak* nevezi e darabját 1826. január 6. Zádorhoz írt levelében.

ÉRTESITŐ.

*Máriaffi Dávid. Vásárolt szívek. Regény. Goró Lajos rajzaival.
Buda-Pest. 1901.*

Két úgy nevezett pénzházasság története. Egy régi magyar nemes leánya (Karthali Johanna) nőül megy egy gazdag, épen nem fiatal földesúrhoz, Gerend Antalhoz (kinek apja Gährer Ferdinánd vállalkozó volt), hogy családját, a híres, nemes Karthali-családot a vagyoni bukástól megmentse.

Ez a gazdag Gerend Antal már özvegy, midőn ezt a második házasságot kockáztatja. Leánya, Gerend Clarisse, szintén ily fajta pénzházasságra adja magát: egy teljesen elszegényedett fiatal huszártiszt, Carillon-Beauclaire herceg lesz a férje. A herceg vagyont, felesége rangot szerez magának a házassággal. Ezek a *vásárolt szívek*, melyekről a regény címe szól.

Nem kell csodálkoznunk, hogy a két házasság nem szerencsés. A fiatal hercegné csakhamar megunja férjét és egy a lóversenyeken meggazdagodott mérnökbe szeret. Ez a sport-mérnök azonban nem őt szereti, hanem Johannát, a gazdag Gerend Antal feleségét, ki soha sem szerette férjét. A regény legutolsó lapján aztán látjuk is Goró Lajos képén, a mint ez a (már elvált) Johanna sport-mérnökével egy I. osztályú vonat coupeéjében ül és új férjével Japánba utazik. (Exotikus nászút, de magyarázatul azt halljuk, hogy férje, a kiváló sportsman eladta versenystállóját s mint egykori mérnök, alkalmazást kapott egy Japánban vasutat építő angol részvénytársaságnál.)

E két párhuzamos szerencsétlen házasság rajza könnyen egyhangúvá válnék, ha a szerző részletezné: szerencsére csak egy-két képben állítja elénk a hercegi és a Gerendi házaspár meghasonlását. Általában élénken van elbeszélve az egész regény: előadásmódja folyékony, az előkelő világ hibái és nevetséges fogyatkozásai több

helyütt sikerülten vannak föltüntetve. A különböző alakok rajzában elég talpraesett megfigyelés mutatkozik. A szerző ereje nem annyira a leleményben, mint az alakok ügyes, gyors vázolásában nyilatkozik.

A regény technikájának szempontjából mind a mellett két fontos kifogás emelhető Máriaffi regénye ellen. E kifogásokra bizonyos súlyt helyezünk, mert magyar regényekben újabban elég gyakran találkozunk ezekkel a technikai hiányokkal. A regénynek általában nincs ugyan oly erős formája, mint a drámának: de azért a regénynek is vannak az elbeszélés természetéből és az emberi figyelem sajátosságából folyó követelményei, melyeket lehet ugyan megszegni, de a melyek megszegése megboszúlja magát.

Az első körülmény, a melyre a szerzőt figyelmeztetni óhajtjuk, az, hogy nem tart mértéket a bemutatott személyekkel. Ily sok személy oly rövid regényben, mint az övé, csak zavart okozhat. Mindegyik személyről hallunk valamit: megtudjuk nevét, rangját, külsejét, jelen szereplését, sőt valamit múltjáról és jelleméről is. Ha egy regényíró sok alakot léptet föl, de nem viszi be legott a cselekvésbe, ha nem foglalkoztatja e személyeket a következő jelenetekben, elfelejtjük vagy összezavarjuk őket. A Máriaffi regényében a harmadik fejezetben egyszerre 15—20 alakkal ismerkedünk meg: de csak úgy, mint egy photographusbolt zsúfolt kirakatai előtt a sok minta-fényképpel.

Még föltünőbb a regénynek második technikai fogyatkozása. Ez a sok visszapillantás, a szereplő személyek multjába való kalauzálás. A regény bizonyos folyamatot ad elő: nem czélszerű ezt minduntalan meg-megszakítani, hogy a múltba visszanyúljunk. A szerzőnek szokása, ha valami jelenetet elbeszél, egyszerre megállapodni és a jelenetben szereplő személynek eddig viselt dolgait most utólag elmondani. Az elbeszélés élénk lüktetése közben egyszerre elméláz az az illető személy: eszébe jut múltja, gyermek- vagy ifjúkora, vagy édes anyja, vagy első szerelme stb. A szerző ekkor félbeszakítja az elbeszélés fonalát és ezeknek a múlt időknek a történetét mondja el. Aztán megint folytatja a jelenetet ott, a hol félbeszakította. Ezt az eljárást Máriaffi az egész regényen át alkalmazza. Már az első fejezetben megkezdli, midőn a Karthali János és felesége közti jelenetet azzal szakítja meg, hogy elmondja nekünk Karthaliné viselkedését házasságának tartama alatt. Hasonlóan jár el a szerző még az utolsóelőtti fejezetben is, a hol félbeszakítja elbeszélését, hogy a herczegné gyermekéveit vázollhassa. És így van

ez az egész regényen át: a mint egy fontosabb személy föllép, a szerző megállítja a cselekvényt és hol hosszasan, hol rövidebben elmondja nekünk az illető személy életrajzát vagy legalább annak egy részét. Így járunk a herceggel (26—36. lap: családja és életrajz); a gazdag (Gerend Antallal alias Gähringgel (39—41. lap)); különösen hosszú az a közbeszúrás, mely az öreg Gerend élete történetét foglalja magában (70—100 lap). A mint aztán föllép a sport-mérnök, képzelete egyszerre csak előtűnteti «otthonát és egy rég elmúlt idő képét varázsolja elé». Következik hét lapon át ennek az elmúlt időnek a képe, illetőleg ifjúságának a története. Ennek az élettörténetnek folytatását ismét egy hosszú közbeszúrás útján tudjuk meg (141—177. lap).

Mennyire megszakítja ez az eljárás az elbeszélés menetét és az olvasó érdekét! Mily fárasztó figyelmünkre nézve az előttünk folyó cselekvénynek és a múltba való visszapillantásnak ez a folytonos váltakozása! Minduntalan ily visszazökkenés!

Még egy-két apró észrevétel. Tán csak tollhibából írja a szerző könyve elején, hogy a barokk építészet nem ismerte még a gipszet és hogy Le Maitre a XVIII. században új kertészeti stílust teremtett. (Nem Le Nôtre-t érti, ki a XVII. században élt?) Nem helyesek ezek a kifejezések: A dâmvadak hegyezik *füleiket*. Rozsda *rágódik* a kapu kovács-műremekén. Az elpusztult angol parkban egy-egy eltévedt tyúk *támolyog* elő a bokrokból. ls.

Mirabeau. Von Prof. Dr. B. Erdmannsdörfer. Mit 4 Kunstbeilagen, 1 Faksimile und 93 Abbildungen. Bielefeld u. Leipzig, 1900. (Monographien zur Weltgeschichte XIII.)

Úgy gondoljuk, utolsó műve ez a nemrég elhunyt német történetírónak. Erdmannsdörfer alapos kutatója volt az újkori történetnek, éles elméjű, művelt ízlésű író, a ki biztos vonásokkal rajzolta az embereket és viszonyokat.

Ez életrajzban a szerző a vállalat céljához képest a nagy közönséghez fordul. Nem nagy stílű történeti képet fest, hanem egyszerűen elbeszéli Mirabeau életét az adatok lelkiismeretes mérlegelésével és a jellemvonások gondos árnyalásával. Erdmannsdörfer könyve igen jól olvasható, minden tudóskodás nélkül megbízható, s keressétség nélkül eleven és vonzó. Bármily szűk a történeti kerete, a lényeges életrajzi s történeti kérdésekre nézve köny-

nyebben s jobban tájékoztat, mint Mirabeaunak némely nagyobb méretű életrajza. Az igen sikerült és tanulságos képek nagyon emelik a könyv érdekességét.

A Mirabeau család délfrancia eredetű, tehát nem származik Firenzéből, mint sokáig hitték. A nagy írónak elődei Marseilleban tekintélyes és jómódú polgárok voltak még a XVI. században. Jean Riquetti 1564-ben egy nemes leányt vett feleségül, megszerezte a Mirabeau uradalmat s fölvette a de Mirabeau melléknevet. XIV. Lajos a mirebeau uradalom birtokosát a marquis czimének használatára hatalmazta föl s azóta a Riquetti de Mirabeau-család Provence főnemességéhez tartozott. Mirabeau urai hatalmas erejű s féktelen szenvedélyű emberek voltak.

Jean Antoine Mirabeau sokra vitte volna a katonai pályán, ha fékezni bírja nyelvét. De midőn Vendome bemutatta az udvarnál, Jean Antoine nagy gorombaságot mondott a napkirálynak. A «cassanói csatában (1705) elesett», mint mondani szokta, vagyis a holtak közt hevert sokáig átlőtt nyakkal és szétzúzott karral. De kiheverte az iszonyú sebeket, sőt még a seb orvosok vagdalásait is. Azóta nyaka körül valami ezüstkészüléket hordott, hogy egyenesen tarthassa fejét. Az ezüstnyakú — rendszeren így nevezték — negyvenkét éves korában megnősült, hét gyermek apja lett s hetvenéves korában halt meg. Mindenki rettegve közeledett a hatalmas urhoz, még gyermekei is félték tőle. Három fia közül Viktor marquis a legnevezetesebb. Fegyelmetlen, de eszmékben gazdag és szenvedélyes ember volt. Szerencsétlen házassága, mely botrányos válópörrel végződött, fölzavarta élete nyugalalmát. Írói dicsősége kárpótolta magánélete megalázó bajaiért. Rendkívül sokat írt, s még hagyatékában is igen sok kéziratot találtak. Legismertebb munkája, az *Ami des hommes*, (1756), mely fölhívta a XVIII. század figyelmét a paraszt nyomorára. «A történeti szemlélődés» — mondja Erdmannsdörfer — «ez ellentétes, vonzó és visszatetsző jelenségen újra kipróbálja azt a régi tapasztalást, hogy az ily szenvedélytől és erőfőtől duzzadó emberek életében a legjobb akarat és képesség nem zárja ki a tettek visszásságát, hogy a czélok legnemesebb tisztasága kapcsolatos nálók a legczélszerűtlenebb cselekvéssel. Mirabeau Viktor a XVIII. századbeli Franciaországnak egyik legvonzóbb lélektani problémája. Megérdemelné figyelmünket még akkor is, ha nem volna atyja a nagy tribunnak».

A Mirabeau-k általános délvidéki s különös családi jellemvonásai a legteljesebben és mintegy összpontosított erővel jelent-

keznek Honoré Gabriel de Riquettiben, a világtörténeti nevezetességű Mirabeau grófban. Mint katona kezdette pályáját, a hogy elődjeinek szokása volt. Mint húsz éves ifjú részt vett a korzikai hadjáratban, vitézségével becsületére vált nevének, de könnyelmű fegyelmi vétségei ártottak előmenetelének. Különbösen is abbahagyta a katonai pályát s korán megnősült. Épen oly rosszul választotta nejét, mint atyja, de családi életét a saját hibái még nagyobb mértékben zavarták meg, mint nejének könnyelműsége. Mirabeau nagy virtuóza volt az adósságsinálásnak; másfél év alatt kétszázezer livre-re vitte föl. Atyja gondnokság alá helyeztette s királyi parancsot eszközölvén ki ellene, különböző börtönökbe záratta fiát, hogy ne csinálhasson adósságokat s hogy távol maradjon az atyai háztól, hol kényelmetlenné vált az *Ami des hommes* szerzőjére nézve.

A nevelésnek ez a rendszere nem volt jó hatású. A szabad tevékenységtől való eltiltás csak fokozta a szenvedélyes ifjúban a regényes kalandok vágyát.

És e vágy kielégítésére alkalom is nyílt a Fort Jouxban, mely kényelmes börtön volt. A fogoly ellátogathatott a szomszédos Pontarlierba, hol megismerkedett a már nem fiatal Monnier marquis szép fiatal feleségével. Mirabeau meghódította az asszony szívét, a szerelmes pár elszökött és 1776 áprilisában álnév alatt Amsterdamban telepedett le.

Ez a szöktetés végzetes fordulata volt Mirabeau pályájának. A pontarlieri törvényszék a csábítót és kétszeres házasságtörőt negyvenezer livre fizetésére és fejvesztésre ítélte. Az ítélet végrehajtására nem is gondoltak, de Mirabeau társadalmi állása alá volt ásva. A férjes nő elcsábítását könnyen vette a társadalom, de az elszöktetést nagyon elítélte. Mirabeau lehetetlenné volt téve a régi Franciaország társasága előtt s ha érvényesülni akart, csak új társadalomban tehetette, mely a réginek romjain emelkedett.

Amsterdamban Mirabeaunak tolla után is kellett élnie. Ekkor megjelent irataiban nem új eszmékkel, de nagy ékesszólással támadta meg a zsarnokságot. Atyja válópöréről is irt egy mérges röpiratot, anyjának fogván pártját. E miatt az öreg Mirabeau a francia követ közvetítésével elfogatta a szerelmes párt s Mirabeaut a vincennesi állami fogházba záratta.

Ez szigorú börtön volt, Mirabeau negyedfélét töltött itt s ha minden úgy történik, a hogy a kegyetlen atya kívánta, a fogoly megőrülhetett volna magányában. De kis idő múlva egy fölügyelő hivatalnok jósa ga enyhítette a börtön szigorát; Mirabeau olvasha-

tott, s irhatott, sőt ki is nyomathatta iratait. Négy kötet levele a vincennesi börtönből nevezetes irodalmi emléke fogsága idejének. Különösen jelentékenyek a Zsófiához írt levelek, az akkori érzelmes irodalom e kiváló termékei. Hű tükre e levelezés az író rejtelmes lelki életének, mely telve van ellenmondásokkal. Igazság, hazugság, tisztaság és szenny, nemes és alávaló indulatok mind együttvéve jól megférnek Mirabeau lelkében.

Kiszabadulása után vége szakadt a Monnierval való viszony-nak, de Mirebeau házassága is végleg fölbomlott. A válópör nagy, világszerte híres botrány volt. Az aixi parlament 1783-ban az asszony indítványa alapján mondotta ki a válást, mindamellett a pör Mirabeaunak diadalát is jelentette. Ekkor tudta meg a világ, hogy minő nagy szónok Mirabeau.

Most a pénzbajokkal küzdő és a társadalomban kétes helyzetű kalandor vándorútra kelt. Jó ideig Angliában tartózkodott, hol sokat tanult s dolgozott, de érvényesülni nem birt. 1785-ben hazájába térve a bank- és pénzügyek tanulmányára adta magát. Az a saját-ságos elve volt, hogy «a ki ismeri a négy alapműveletet, hajlítani tudja az avoir ígét s megvan a kellő szorgalma, az nagy ember a pénzügyek terén». A börzejáték visszaélései ellen intézett hadjárata emelte írói hírnevét, de meg nem szilárdította társadalmi helyzete-t. Újra vándorútra kelt és 1786 elején Berlinben találjuk. Itt meg-ismerkedett a német tudománynyal és irodalommal, de hiában remélte, hogy Nagy Frigyes vagy utódja II. Frigyes Vilmos alkal-mazni fogják. Ellenben a francia kormány titkos tudósítások írásá-val bizta meg. Ez első hivatalos megbízatásában nagy sikerrel járt el, miről a *Histoire secrète de la cour de Berlin* című munkája tanuskodik, melyben közzétette titkos jelentéseit a hivatalos titok vakmerő megszegésével. De még nevezetesebb emléke poroszországi tartózkodásának a Nagy Frigyes korabeli porosz monarchiáról írt nagy munkája. Sajátságos munka, mely tulajdonképen nem is a Mirabeaué, hanem Mauvillon őrnagyé, ki összegyűjtötte a roppant anyagot, melyet azután Mirabeau a maga fölfogása szerint rendezett. Egészen naivul sajátította el az idegen anyagot, munkája érde-kes adaléka a plagiumok lélektanának. A physiokrata tanok és Nagy Frigyes dicsőítése jellemzik Mirabeau nagy terjedelmű könyvét.

Mirabeau jól értette és szépen méltányolta Nagy Frigyes-t. Néhány hónappal a király halála előtt audientiája volt Mirabeau-nak Sanssouciban. Ekkor kérdezte Frigyes-től, hogy «a németek Cæsarja miért nem volt egyszersemind Augustusa is népének?» Mire

Frigyes azt felelte: «Tehettem volna e hasznosabbat a német írókért, mint azt, hogy nem foglalkoztam velök s nem olvastam könyveiket?» Erdmannsdörfer azt hiszi, hogy Frigyes a francia physiokratát gúnyosan a saját fegyverével verte vissza, a mennyiben a laissez aller hangoztatta az irodalom terén. De úgy sejtjük, hogy Frigyes gúnyja jobban sújtotta a német írókat, mint a francia physiokratákat.

Midőn Franciaország a «csendes chaos állapotából a mozgalmas chaosba ment át», Mirabeau visszatért hazájába.

Bámulatatos irodalmi munkásságot fejt ki, a publicistika terén hatalom lett, de igazi érvényesülését az états généraux összehívásától várta. A ministeriumnak kitünő tanácsokat adott, azt ajánlotta, hogy a királyi hatalom és a democratia szövetsége alapján határozott programmal lépjen a rendi gyűlés elé. De a ministerium nem fogadhatta tanácsadójának a tehetséges és rossz hírű kalandjai miatt egyaránt nevezetes embert, ki épen 1789 elején újra botrányos föltünést okozott. Ekkor tette közzé a Berlinből küldött titkos jelentéseket, hogy örökös pénzzavarán segítsen. A kormány most elfordult Mirabeautól, a Provence nemessége sem akarta képviselőnek, hanem a harmadik rend annál nagyobb lelkesedéssel fogadta. Aixben nagy többséggel választották képviselőnek.

Igen jól mondja szerzőnk, hogy «Mirabeau zavaros, bűnös multjának kapcsolata a legnagyobb államférfiui tehetséggel és a vezérszerepre való vágyódással lehetetlenné tették azt, hogy politikai pályáján őszinte következetességgel haladjon végig. Valódi államférfiú volt, de demagógnak kellett lennie, hogy czéljait elérhesse s ez a két sajátsága örökös küzdelemben volt egymással».

A nagy s a forradalom történetére oly döntő hatású junius 23-iki jelenetben a demagog kerekedett fölül. A király meg akarta akadályozni a rendi gyűlésnek nemzetgyűléssé alakítását, de Mirabeau odakiáltotta az udvari hivatalnoknak, hogy a harmadik rend nem hagyja el helyét, ha csak szuronyokkal nem kényszerítik reá. A helyzet pathosa ragadta el ekkor, nem a királyt akarta sújtani, hanem alárendelt eszközét, egy csapással a gyűlés közvéleményének szószólója lett. Erre a sikerre vágyódott, de mint államférfiú mérsékelni igyekezett a szenvedélyeket és dicsőítette a királynak «valóban nagylelkű» szándékait.

Mirabeaunak a demagóg szereplés csak eszköz volt, a hatalom és tekintély megszerzésére. Hivatva érezte magát a kormány vezetésére, de midőn barátja, La Mark először ajánlotta a befolyá-

sos tribunt Mária Antóniának, a királyné így nyilatkozott: «Reményem, nem fogunk valaha oly mélyen sülyedni, hogy Mirabeaura szorulnánk».

Mirabeau tömérdek beszédet mondott, midőn a nemzetgyűlés az alkotmányt tárgyalta. Egy napon demagóg népszónok volt, kit elvakít a karzat tapsa és saját szavainak varázsa, másnap mint gondolkodó államférfiú lép föl, ki nem törődve a tömeg tapsaival, jobbra is, balra is osztja hatalmas csapásait. Szenvedélyes pathos és okos számítás lelkében egy tőből hajtanak.

Bámulatos szónok volt, még rendkívüli rútsága is hatalommá lett a szószéken. Az arczjáték és taglejtés minden árnyalatán uralkodott; idomtalan ajkai körül kedves mosoly játszott, majd viharfelhő vonúlt át arczán; hangja hatalmas erővel rázta meg a hallgatót, vagy dallamos légysággal hízelgett lelkőknek. Pedig — mi elég különös — többnyire nem szabadon beszélt, hanem papirról olvasta le az előre elkészített szónoklatot. Ritkán rögtönzött, de akkor nagy hatással.

Érdeméből mit sem von le az a körülmény, hogy szónoklatai s iratai kidolgozásában több munkatárs segítette. Már Goethe mondotta Mirabeauról, hogy «lángesze, eredetisége és nagysága épen abban rejlik, hogy másokkal együtt és mások által tudott hatni».

Egyik legnagyobb szónoki diadalát akkor érte el, midőn a Necker-féle pénzügyi tervet tárgyalták. Mély hatást tett, midőn az állam csődjének következményeit rajzolta. «A ki e beszédet hallotta» — írja Dumont — «soha sem felejt el; a rémület érzését keltette föl; mintha tátongó örvény nyílt volna meg és hallhatók lettek volna a lezuhanó áldozatok kiáltásai; e naptól kezdve Mirabeaunak nem volt versenytársa a gyűlésen».

De vajon mi indította Mirabeaut Necker támogatására? Ha az elfogadott adónak — így számított titokban Mirabeau — jó eredménye van, az állam egyelőre boldogul s az érdem egy része a diadalmas szónokot illeti. De ha a várt javulás nem áll be, a felelősség nem a nemzetgyűlést terheli, hanem Neckert, a ki ezt a kudarcot már nem fogja elbírní. Mirabeau nagyon tisztelte Macchiavellit. Azt mondotta egyszer, hogy a forradalmakban «a nagy morál megöli a kisebbet» — mit Macchiavelli is mondhatott volna.

Mindamellett Mirabeau őszinte királypárti volt. Azzal vádolták, hogy titokban részt vett az októberi zavarok előidézésében, de ez be nem bizonyítható. Sőt azt izentette az udvarnak, hogy a királyi pár el van veszve, ha nem hagyja el Párist, hol a csőéselék

fogságában van. E válságos napokban nagyon üdvös tanácsokkal látta el az udvart, de multja föltámadott ellene, az udvar nem bízott benne s a nemzetgyűlés sem akarta támogatni személyes nagyravágását.

A Mirabeau miniszterium kísérlete elmaradt, pedig a nagy szónok bízott magában s azt hitte, kormányozhatná a hajót a zivatáros hullámok közt. 1790-ben Mercy gróf, az osztrák követ, reá-bírta a királyi párt arra, hogy érintkezék Mirabeauval. A király szolgálatába fogadta Mirabeaut, ki megígérte, hogy az anarchiát korlátozni fogja minden tőle telhető módon. XVI. Lajos ez ígéretet királyi bőkezűséggel jutalmazta.

Mirabeau tehát titkos és jól fizetett agense lett az udvarnak 1790 májusa óta. Ez ugyan nem volt az a dicső szerep, melyre oly régen vágyódott, de nem mondhatjuk, hogy eladta magát. Dumont szerint Mirabeau azért fogadta el a király pénzét, hogy vezethesse s nem azért, hogy a király őt vezesse. De azért megmaradt Mirabeaunak kettős arcza, tovább is játszotta az államférfiú és demagóg kettős szerepét, tekervényes úton törve célja felé.

Innen van, hogy most sem tudta megnyerni a királyi pár igazi bizalmát, bármennyire elismerték is államférfiúi tehetségét, mely az ötven «Notes pour la cour»-ban oly nagy mértékben nyilvánult. A pártok sem igen bíztak benne. Camille Desmoulins gúnyolta Mirabeau ubiquitását, ki «a jakobinusokkal reggelizik, az 1789-es klubban ebédel és a monarchistákkal vacsorál». Mindamellett élete utolsó hónapjában nagyon emelkedett tekintélye, majdnem vezére volt a nemzetgyűlésnek.

De a sok küzdelem, a nagy munka és a kicsapongások megtörték testének óriási erejét. Érezte, hogy halála nagy esemény. «Magammal viszem a monarchia halotti leplét» — mondá halálos ágyán — «most a pártok viaskodni fognak maradványain». 1791 április 2-án halt meg; több mint királyi pompával temették el; a jakobinusok klubjában Robespierre szólította föl a társakat az utolsó tisztelet megadására, ellenben Marat «az elvetemült Riquettiről» beszélt, kinek halála egygyel fogyasztotta az árulók számát Franciaországban.

Csak negyvenkét éves volt, midőn meghalt; ki fojthatná el a kérdést, hogy mi lett volna belőle, ha tovább él? Vajon nem érkezett el volna az ő ideje is, midőn mint diktator vezetheti Franciaország sorsát? Vezető szerepének nagy akadálya volt. Jellemének tisztasága felől nem bírta meggyőzni kortársait. Már pedig «az em-

berek» — mondja Erdmannsdörfer, kinek elbeszélését akartuk ismertetni e kivonatban — «hinni akarnak abban a férfúban, ki nagy célokra kívánja vezetni őket: midőn Firenze polgárai a szabadságért vívandó utolsó harcra készültek, átnézték Macchiavelli könyveit a hadviselésről, de nem fogadták el társnak a küzdelemben».

—.

Voltaireana inedita aus den königlichen Archiven zu Berlin herausgegeben von Wilhelm Mangold. Berlin. 1901. Kis 8-rét.

E könyvecske szerzője saját vallomása szerint újonc a Voltaire-kutatás terén, de úgy látszik, teljes hévvel mélyedett el tárgyába és óriási munkát kellett végeznie, hogy e szerény 92 lapocskát, melyek közt sok üres is van, összeböngészhette a porosz főváros levéltáraiból. Célja nyilván az volt, hogy újat, nem pedig hogy élvezetes olvasmányt nyújtson. Az ő szemében érdekes minden sor, minden szó, a mit Voltaire valaha írt; de azért mégis tanácsosnak tartotta ki nem szedetni azt az öt sort, melyet szűz Máriáról fedezett föl «weil sie zu grosse Blasphemien enthalten». Monsieur Arouet le Jeune bámulóinak könyvtára ezzel az öt sorral tehát szegényebb maradt.

Újdonságait öt csoportban mutatja be, tudniillik 1. költemények Voltairétől; 2. ismeretlen variánsok az ő ismert költeményeihez, a mint ezek a Moland-féle 52 kötetes kiadásban közölve vannak; 3. Voltairenek tulajdonított költemények; 4. levelek tőle, hozzá és róla; és végre 5. «okiratok» a dr. Akakia-ügy történetéhez, melyekben a nyomdászok tanúvallomásai Voltairera sütik a Maupertius elleni pasquill szerzőségének bélyegét. Mindezekhez szerzőnk kommentárt és jegyzeteket ad.

Szerzőnk kinyilatkoztatja, hogy szorgalmasan keresgélt Voltaire összes műveinek Moland-féle nagy kiadásában, a Bengesco-féle Voltaire-bibliographiában, Grimm levelezéseiben, a *Correspondence littéraire secrète* és sok más munkában s biztosan állíthatja, hogy a mit ő itten nyújt, az mind újdонат-új dolog. Ha azonban nagy gonddal végzett kutatásai ellenére valami mégis elkerülte figyelmét, fölkéri olvasóit és bírálóit, hogy a mulasztást vele közöljék.

— o. —

Levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő Úr! Az *Erdélyi Múzeum* idei 8. füzetében olvasom, hogy a Yale University meghívójára a kolozsvári egyetem egy latin nyelvű üdvözlettel válaszolt, melyben azt állítják, hogy a szerencsétlenül járt Budai Parmenius István «halála után Új-Angliáról az első bővebb leírást és térképet 1614-ben az a John Smith készítette, ki kevéssel azelőtt még a magyarok szabadságáért küzdött (a törökök ellen) s ezért erdélyi magyar nemességet nyert». Ebből azt látom, hogy John Smith *alias* Háy Jánosnak a *Turult*-ban még 1888-ban általam közölt «címeres levele» elkerülte a kolozsvári egyetem figyelmét ez alkalommal. Reméljük, hogy Newhavenben sem ismerik a *Turult*, sem pedig a londoni *Notes and Queries* és az *American Historical Review*-ban közölt cikkeimet illetőleg fölszólalásomat, melyben leálcáztam ezt a szemtelen okmányhamisítót. Captain John Smith erdélyi nemessége olyan okiraton alapszik, melyben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem ilyenképen címezi magát: «Dei gratia Dux Transilvaniæ, Wallachiæ et Vandalorum; Comes Ancharð, Salford, Growenda». Tudtommal a «dux Vandalorum» címet csak a mecklenburgi herceg viselte és Salford Angliában van Manchester mellett!! Élek a gyanúporrel, hogy Smith kapitány úr soha sem fordult meg hazánkban s hogy azt a néhány történelmileg hiteles adatot, a mit számos hazugsággal hígítva közöl könyvében, a Knowles-féle *History of Turkes* című munkából merítette. Hol volt dr. Márki Sándor barátom uram, az *Amerika és a magyarság* szerzője, mikor az üdvözlő iratot Kolozsvárott megszerkesztették?

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Albrecht János. A német irodalom rövid vázlata a legrégebbi időktől a jelen korig. (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár. 83.) Pozsony, 1901. Stampfel. (8-r. 77, 2 l.) 60 fill.

Anthologia a XIX. század francia lírájából. I. köt. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, 1901. Franklin-társulat. (8-r. XIII, 440 l.) 3 kor. 50 fill.

Dr. Berényi Pál. Kereskedelmi jog. (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár. 84.) Pozsony, 1901. Stampfel. (8-r. 86 l.) 60 fill.

Dr. Bozók Endre. Kosmograpia. (A világegyetem rövid leírása.) (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár. 86.) Pozsony, 1901. Stampfel. (8-r. 69 l.) 60 fill.

Czímjegyzéke a budapesti magyar kir. Tudomány-Egyetem könyvtárának. — XXV. 1900. évi gyarapodás. Buda-Pest, 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. 119 l.) 90 fill.

Moravcsik E. Emil dr. és Sólyom Andor. Az orvos működési köre az igazságügyi közszolgálatban. Szervezet. — Büntetőjog és eljárás. Polgári törvénykezés. (Törvényszéki orvos-, elme- és lélektan). Büntetések végrehajtása. — Nyugdíjazás. Buda-Pest, 1901. Grill K. (8-r. VII, 975 l.) 14 kor.

Olsókönyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1901. Franklin-társulat. (16-r.)

1221—24. sz. *Arany János*, Buda halála. Hun rege. (148 l.) 60 fill.

1225—27. « *Aho János*. Újabb forgácsok. A finn eredetiből ford. Popini Albert. (136 l.) 60 fill.

1228—29. « *Sophokles*. Ajas. Szomorújáték. Görögből fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (63 l.) 40 fill.

1230—32. « *Shakspeare*. A Szent-Iván-éji álom. Vígjáték öt felvonásban. Fordította Arany János. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (108 l.) 60 fill.

Paul Gyula. Őszi rózsák. (Költemények) Rimaszombat, 1901. Lévai I. (8-r. 128 l.) 2 kor.

Pályamutató. A pályaválasztás előtt álló mindkét nembeli magyar ifjuság kalauza. Összeállította Amicus Juventitus. Buda-Pest, 1901. Budapest. Hirl. (16-r. 426 l.) 2 kor.

Petőfi Sándor összes költeményei. Magyar művészek rajzaival. Életrajzi bevezetéssel ellátta Ferenczy Zoltán. 1. 2. köt. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. XXXI, 497, 527 l.) 10 kor.

Petri Arthur. Virrasztás dalai. (Újabb versek. Buda-Pest, 1901. Községi nyomda. (8-r. 78 l.) 2 kor.

Sienkiewicz Henrik. Quo Vadis? Történeti regény Nero császár korából. Ford. Szekrényi Lajos. 2. köt. Buda-Pest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 289, 303 l.) 9 kor.

Székely Károly. Az árva diák története. Karczag, 1901. Szódi S. (8-r. 160 l.) 2 kor.

Verga Giovanni. D'Arce kapitány emlékei. Regény. Olaszból fordította Gauss Viktor. (Egyetemes regénytár. XVI. évf. 17. k.) Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 164 l.) 1 kor.

78/2135

OL 30

SZEMLE

MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

194/8
baruo

SZERKESZTI

123

GYULAI PÁL.

298. SZÁM.

1901. OKTÓBER.

108. A

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ES KÖNYVTOMDA

1901.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

I. ROUSSEAU J. J. — Becker Fülöp Ágosttól	1
II. TANULMÁNYOK A BALKÁN-FÉLSZIGET TELEPEDÉSI TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL. (II.) — Thallóczy Lajostól	30
III. BARZELLOTTI KÖNYVE TAINE BÖLCSESZETÉRŐL. — Wildner Ödöntől	65
IV. AZ ÉLET ÚTJAI. (IV.) Regény. — Szvjetlov után, orosz I. Ambrozovics Dezsőtől	94
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Vigasztalás.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Sugarak</i> Germain-Lacour után, francziából — Béry Gyulától	116
VI. KÜZDELEM A MAGYAR LITURGIÁÉRT. — Petroniustól	118
VII. ÉRTESITŐ: Szalay Károly: <i>A magam után.</i> — Tóth Benő: <i>Mohok és vadvirágok.</i> — Miklós Elemér: <i>Rózsás szalmakalap.</i> — o. — Pischel R.: <i>Die Heimat des Puppenspiels.</i> — h. g. — <i>Nyit</i> <i>levelek a szerkesztőhöz.</i> I. Kollányi Ferencztől. — II. 5-től. — <i>Új</i> <i>magyar könyvek</i>	150

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 24 kor., félévre kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Braumüller
cs. és kir. udvari- és egyetemi könyvkereskedése Bécs I. Graben 21
A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés
Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása t

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 20 fillér.

Legújabbban megjelent számok :

- 1221—1224. szám. **Arany János. Buda halála.** Hún rege. Ára füzve 80 f.
1225—1227. « **Aho János. Újabb forgácsok.** A finn eredetiből fordít.
Popini Albert. Ára füzve 60 f.
1228—1229. szám. **Sophokles. Ajas.** Szomorújáték. Görögből fordította,
bevezette és jegyzetekkel kísérte *Csiky Gergely.* Ára füzve 40 f.
1230—1232. szám. **Shakspere. A Szent-Iván-éji álom.** Vigjáték, öt felv.,
Fordította *Arany János.* Ára füzve 60 f.
-
-

POMONA ÚTI LEVELEI EUPHEMIÁHOZ, VOLT ÚRNŐJÉHEZ.

Irta

STOCKTON R. FRANK.

Fordította

ZIGÁNY ÁRPÁD.

FROST A. B. EREDETI KÉPEIVEL.

Ára füzve 2 K 50 f.

A SZERENCSE FIA.

REGÉNY.

Irta

VÉRTESI ARNOLD.

Ára füzve 2 K 40 f.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyv
kereskedésben kapható:

ANTHOLOGIA

A XIX. SZÁZAD FRANCZIA LYRÁJÁBÓL.

ELSŐ KÖTET.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára füzve 3 K 50 f., vászonkötésben 5 K.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG ÉVLAPJAI

UJ FOLYAM.

32-ik kötet. 1897—1898. — *Ára keménykötésben 2 K.*

33-ik kötet. 1898—1899. — *Ára keménykötésben 3 K.*

PÉTERFY JENŐ

ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI.

ELSŐ KÖTET.

A KASSZELIK-ALAPÍTVÁNYBÓL.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára füzve 4 K, vászonkötésben 5 K 50 f.

ARANY JÁNOS ÉLETE ÉS MUNKÁI

Irta

GYÖNGYÖSY LÁSZLÓ.

Ára füzve 5 K.

2135

BUDAPESTI SZEMLE

MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

300 SZÁM.

1901. DECEMBER.

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ES KÖNYVNYOMDA

1901.

Megjelen évenként tizenkét-szer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

I. ABDURRAHMAN KHÁN, AFGHANISZTÁN URA. — Vámbéry Ármintől.....	—
II. AZ IDEALISMUS A XX. SZÁZADBAN. — Marczali Henriktől	—
III. A MAGYAR HONFOGLALÁS KÚTFŐI. (II.) — P. R.-tól	—
IV. A MAGYAR AESCHYLOS. — Csengeri Jánostól	319
V. A SZERVES TÁRSADALOM-ELMÉLET. — Jászi Oszkártól	396
VI. AZ ÉLET ÚTJAI. (VI.) — Szvjetlov J. V. után, oroszról, — Ambrozovics Dezsőtől	41
VII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Egyedül.</i> — Szaboleska Mihálytól. — <i>Öregség.</i> — Lecky után, angolból, Szász Károlytól	452
VIII. OSSIAN HAZÁNKBAN, — Heinrich Gusztávtól	454
IX. ÉRTESETŐ: Máriaffi Dávid: <i>Vásárolt szivek.</i> — Is.-tól. — Erdmannsdörfer: <i>Mirabeau.</i> — -tól. — Mangold: <i>Voltaireiana inedita aus dem königlichen Archive zu Berlin.</i> — o.-tól. — <i>Levél a szerkesztőhöz.</i> — Kropf Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	469

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget a külföldi irodalomról, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvegy kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbizásából és támogatásával jelenik meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felel.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Braumüller Vilmos és kir. udvari- és egyetemi könyvkereskedése Bécs I. Graben 21. szám alatt. Előfizetéseket is a Magyar Tud. Akadémia könyvkereskedéséhez intézendők, a melynél az előfizetés történetétől. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám alatt).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

VERNE GYULA.

★

AZ ÚJ HAZÁBAN.

REGÉNY.

Fordította ZIGÁNY ÁRPÁD.

Egyedül jogositott magyar képes kiadás.

65 KÉPPEL.

Ára füzve 3 K 20 f. — Vászonkötésben 4 K 50 f.

VERNE GYULA.

★

FEKETE INDIÁK.

Franciaából fordította

VARGA OTTÓ.

Egyedül jogositott magyar képes kiadás.

43 KÉPPEL.

Ára füzve 3 K. — Vászonkötésben 4 K 50 f.

VERNE GYULA.

★

KÜLÖNÖS VÉGRENDELET.

Fordította GAAL MÓZES.

Egyedül jogositott magyar képes kiadás.

60 KÉPPEL.

Ára füzve 4 K. — Vászonkötésben 5 K 50 f.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyveskereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 20 fillér.

Legújabb megjelent számok:

1234—1237. szám. Brieux Engène. **A vörös talár.** Dráma négy felvonásban. Francziából fordította Zsigány Árpád. Ára füzve 8

Először adták a budapesti Nemzeti Színházban 1901 évi október hó 18.

ANTHOLOGIA

A XIX. SZÁZAD FRANCZIA LYRÁJÁBÓL

ELSŐ KÖTET.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára füzve 3 K 50 f, vászonkötésben 5 K.

PÉTERFY JENŐ

ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI.

ELSŐ KÖTET.

A KASSZELIK-ALAPÍTVÁNYBÓL

kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára füzve 4 K, vászonkötésben 5 K 50 f.

372135

BUDAPESTI SZEMLE

MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

299. SZÁM.

1901. NOVEMBER.

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ES KÖNYVNYOMDA

1901.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ ANTISEMITISMUS LÉNYEGE. — Kozma Andortól ...	161
II. RIBOT A TEREMTŐ KÉPZELETRŐL. — Wildner Ödöntől	190
III. A MAGYAR HONFOGLALÁS KÚTFŐI. (I.) — P. R.	220
IV. AZ ÉLET ÚTJAI. (V.) Regény. — Szvjetlov után, oroszról. Ambrozovics Dezsőtől ...	252
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Koszorú öreg barátom sirjára.</i> Lévy József- tól. — <i>Betelt vágy.</i> — Hatvany Lajostól ...	271
VI. KINÁL ÉS TANÍT. — Lehr Alberttől ...	273
VII. A MUNKA. — Concha Győzöttől ...	303
VIII. ÉRTESITŐ: Navratil Ákos: <i>A gazdasági élet elemi jelenségei.</i> — Kármán Elemértől. — Muther Richard: <i>Studien und Kritiken.</i> — t. — <i>Meyers Konversations Lexikon.</i> — K. Fcz. — <i>Új magyar könyvek</i>	319

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész év ~~24~~ 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Braumüller Vilmos cs. és kir. udvari- és egyetemi könyvkereskedése Bécs I. Graben 21. szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

GLOSSARIUM MEDIÆ ET INFIMÆ LATINITATIS REGNI
HUNGARIÆ.

A MAGYARORSZÁGI LATINSÁG
SZÓTÁRA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL.

szerkesztette

BARTAL ANTAL

a m. tud. Akadémia r. tagja.

Ára 50 K.

BÜNTETŐJOGI DÖNTVÉNYTÁR.

AZ ANYAGI BÜNTETŐJOG ÉS A BÜNVÁDI PERRENDTARTÁS
KÖRÉBE TARTOZÓ ELVI JELENTŐSÉGŰ HATÁROZATOK
GYŰJTEMÉNYE.

Kiadja A JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY SZERKESZTŐSÉGE.

I. KÖTET.

Ára füzre 2 K.

MARGITSZIGET
ÉS MÁS KÖLTŐI ELBESZÉLÉSEK.

Irta

ERDÉLYI ZOLTÁN.

Ára 2 kor.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyveskereskedésben kapható:

ARANY LÁSZLÓ ÖSSZES MŰVEI

Közrebocsátja

GYULAI PÁL.

ÖT KÖTET.

I. kötet:	Költemények.	IV. kötet:	Magyar népmesék
II. " "	Tanulmányok I.		gyűjteménye.
III. " "	Tanulmányok II.	V. " "	Műfordítások.

*Ára nyolezadrét alakban füzve 25 kor., díszkötésben 35 kor.
Ugyanaz kis nyolezadrét alakban ára füzve 20 kor., vászonkötésben 30 kor.*

KÜTHY LAJOS MUNKÁI.

Sajtó alá rendezte

BADICS FERENCZ.

I. II. kötet: HAZAI REJTELMEK.

REGÉNY. (1846.) MÁSODIK KIADÁS.

Ára a két kötetnek 8 kor.

A legújabb és legszebb karácsonyi ajándékokat ajánlja

MARTON ALAJOS

csász. és kir.

udv. szállító.

Budapest IV. ker., váczi-utca 10. sz.

Műipari cikkek nagy raktára. Legújabb bördíszmű-ár
Párisi bronz, porcelán
és kristály. Szalon dísz tárgyak. Angol és francia, nemkülönben hazai gyártmányú díszbutorkák és választékban.